

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф.КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№1 (556)
січень—лютий 2021

Головний науковий редактор:

академік НАН України *ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ*

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горобець*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патриляк*, *Руслан Пиріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Ясь*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №1 від 28.01.2021 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України,
категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:

В'ячеслав Григор'єв

Редактори:

В'ячеслав Григор'єв
Ольга Донік

Макет і верстка:

Аліна Михайлова-Зінченко

Електронна версія:

🌐 uhj.history.org.ua/uk
🌐 history.org.ua/uk

«УІЖ» індексується в міжнародних науко-
метричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of
Science Core Collection), Google Scholar, Slavic
Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет. Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 300 прим. Зам. №339. Підписано до друку 26.02.2021 р.
Свідцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації серія КВ №24263-14103ПР видане
Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

Віддруковано з оригінал-макета у ТОВ «ДА»
Свідцтво ДК №1149 від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957.
Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501,
Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Смолій В. (Київ).** Революції у цивілізації раннього модерну: паралелі українського та світового досвіду 4
- Білоус Н. (Київ).** Укладання тестаментів у містах Волинського воєводства XVII ст.: правові засади й повсякденні практики..... 27
- Шляхов О. (Дніпро).** Підприємці Півдня України в політичних практиках Російської імперії початку XX ст. 43
- Бондарчук П. (Київ).** Римо-католики в УРСР: особливості й тенденції змін у релігійності (друга половина 1940 – перша половина 1980-х рр.)..... 57
- Залєток Н. (Київ), Гуржій О. (Київ).** Проблема служби жінок у британській армії в роки Другої світової війни: аналіз публічного дискурсу В.Черчилля ... 73
- Korinenko P. (Ternopil), Padalka S. (Kyiv), Varodi N. (Berehove).** Land Relations in the Context of Social and Economic Transformations of the Ukrainian Countryside During the Years of Independence: Scientific Assessments and Forecasts..... 84
- Bekh K. (Kyiv).** Historical Transformations of Ukrainian Ritual Culture in an Urban Environment (1920s – Early Twenty-First Century) 98

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Турченко Г. (Запоріжжя), Турченко Ф. (Запоріжжя).** О.Оглоблин про схему історії України XIX – початку XX ст. (до 50-річчя творчого заповіту історика)..... 107
- Кудінов Д. (Суми), Пархоменко В. (Миколаїв).** Класифікація форм і методів соціальної та політичної боротьби українського селянства на початку XX ст. 122
- Радишевський Р. (Київ), Кагамлик С. (Київ).** Епістолярна спадщина М.Обідного часів еміграції..... 136
- Папакін Г. (Київ).** «Цифровий поворот» у джерелознавстві: реальність, перспектива чи ілюзія? 153

ПЕРСОНАЛІЇ

- Світленко С. (Дніпро).** Л.Жебуньов: від російського народництва до свідомого політичного українства (до 170-річчя від дня народження)..... 170

MISCELLANEA

- Арістов В. (Київ).** Коли місто Козелець отримало магдебурзьке право? 183
- Кулинич Б. (Переяслав), Лазуренко В. (Черкаси).** Історія українського паралімпійського спорту в електронних медіа: рівень інформативності та репрезентативності 190

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

- Kappeler A. Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern: Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16. bis 19. Jahrhundert (*П.Барвінська, Одеса; С.Стельмах, Київ*)....198
- «Абрысы розныя»: малюнки і чарцяжы гетмана Януша Радзівіла (*О.Русина, Київ*) 208
- Ціборовська-Римарович І. Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів: історія та видавнича діяльність: 1758–1844 (*І.Войцехівська, Київ; Л.Іваницька, Київ*)..... 219
- Томазов В. Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації (*О.Ясь, Київ*) 221

ХРОНІКА

- Гупало В. (Львів), Войцещук Н. (Львів).** Презентація проекту історико-культурного парку «Древній Звенигород» 225

ЮВІЛЕЇ

- Реєнт О. (Київ), Прокопчук В. (Дунаївці), Завальнюк О. (Кам'янець-Подільський).** До 75-річчя доктора історичних наук, професора Л.Баженова..... 228

IN MEMORIAM

Черніков Ігор Федорович

 232
- Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 236

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Валерій СМОЛІЙ

академік НАН України, доктор історичних наук, професор,
директор Інституту історії України НАН України
(Київ, Україна), smolii.valerii@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

Революції у цивілізації раннього модерну: паралелі українського та світового досвіду

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.01.004>

УДК: 323.272:930.85+327(477)«XVI/XVIII ст.»

Анотація. Мета пропонованої розвідки націлена на представлення українського революційного сегменту органічною складовою єдиного ранньомодерного революційного циклу як активатора кардинальних змін цивілізаційного простору Європи. **Методологія** та **стратегія** дослідження ґрунтуються на комплексному залученні методів, принципів і концепцій соціогуманітарних наук, що застосовуються у сучасних компаративістських практиках. Його **новизною** є визначення контактних горизонтів та площин перетинів українського й інших національних революційних потоків раннього нового часу, а також окреслення евристичної перспективи дослідження Національної революції XVII ст. в Україні в річищі теоретичних досягнень революціології. Основний акцент зроблено на тому, що новітній історіографічний етап започаткував концептуальний перегляд революційного процесу раннього модерну, причому як в аспектах його загальної специфіки, так і трактування з нових теоретичних підходів кожної окремо взятої революції як унікального й водночас закономірного явища. На жаль, поза цією загальною методологічною тенденцією з відомих причин опинилася традиція вивчення українських революційних подій 1648–1676 рр. Однак порівняльний аналіз показує, що ці події вивели на порядок денний українського політичного життя весь першочерговий комплекс завдань, які визначали сутність ранньомодерного революційного процесу, – національні, державотворчі, громадянсько-демократичні, соціальні, запропонувавши щодо їх вирішення власні оригінальні підходи й органічно долучивши тим самим Україну до утвердження на континенті нової цивілізації. Пропонується **висновок**, що накопичений на сьогодні емпіричний матеріал, його аналітичне опрацювання в можливостях новітніх міждисциплінарних методик цілком об'єктивно підтверджує доцільність уписання українського прецеденту у загальну картину європейського революційного процесу ранньомодерної доби та віднайдення для нього відповідного місця у пропонуваному на сьогодні класифікаційних схемах.

Ключові слова: доба раннього нового часу, цивілізація, Українська революція XVII ст., великі європейські революції, компаративний метод.

Рубіж XX–XXI ст. актуалізував у полі сучасної соціогуманітаристики переорієнтацію дослідницьких пріоритетів з емпіричного на теоретичний рівень нарощування наукового знання. «Потреба в теоретичному осмисленні фактів, – наголошував,

наприклад, фактично в переддень нового тисячоліття М.Бацер, – усвідомлюється нині на Заході як визначальна характеристика сучасного пізнавального процесу»¹. Найбільш продуктивною подібна теоретична концептуалізація стає при дослідженні як епох складних міжцивілізаційних зламів, так і тих суспільно-політичних явищ, які виразно позначені феноменологічним характером. При цьому на перші шпальти полеміки було винесено, за спостереженням Ш.Айзенштадта, коло проблем, зав'язаних на ключовому питанні: «Чи існують загальні для всіх людських суспільств закони або моделі змін, чи різні суспільства і цивілізації йдуть власним шляхом», стрижнем розв'язання якого мало стати «розуміння природи соціальної взаємодії»². Без сумніву, максимально концентрований емпіричний матеріал для проведення подібного роду досліджень поставляли епохи революційних зламів, в яких соціальні трансформації, фактори, що провокували їх появу, а також наслідки різної міри глибини та далекосяжності проявлялися з найбільшою рельєфністю.

Із заданого контексту в масштабах усвітньої історії епохальною вважається доба переходу від середньовіччя до цивілізації модерну, хронологічно фіксована в межах XV – початку XIX ст. «Під кінець майже застиглого середньовіччя, – зауважують дослідники, – відбувається ривок, і на великих швидкостях темпоральність втрачає свою одновимірність – в одну й ту ж мить фізичного часу в ній відкривається співіснування минулого, сучасності та майбутнього. Або: відсталого, сучасного й надсучасного»³. Саме в таких ритмах прискорення, карколомних зламів усього просторового каркасу попередньої цивілізації, бурхливих зіткнень традиційного з інноваційними викликами, що з різною мірою ефективності вкорінювалися в усі сфери суспільного буття, вступала Європа в добу раннього модерну. Однією з характерних особливостей цього переходу, яка дедалі енергійніше починала впроваджуватися в історичний досвід народів, фахівці називають «свідому спробу зміни політичного й суспільного устрою» за допомогою такого дієвого інструментарію, як революція⁴. Характерно, що при цьому їх увагу починає привертати той генетичний зв'язок, який поєднує революційну хвилю ранньомодерної доби з докорінними суспільними трансформаціями того часу, власне, значною мірою визначаючи тим самим внутрішній зміст нового цивілізаційного витка. Більше того – зміни революційного характеру відбувалися у сферах, загалом віддалених від політичної або соціальної (згадаємо воєнну революцію, промислову революцію, революцію цін, наукову революцію XVII ст. тощо).

Важко не погодитися з тим, що саме революційність (наприклад, Ч.Тіллі фіксує для Європи 707 подібних виступів, що відбулися впродовж 1492–1991 рр.; не набагато меншою кількістю революцій та наближених до них інших форм протестних змагань (щоправда, і в порівняно стислішій часовій тяглоті) оперує й сучасний російський фахівець у галузі теоретичних аспектів революційної феноменології Е.Шульц⁵) уже від зародження модерну як цивілізаційного явища надала останньому особливого сутнісної дуальності – «як революції і як “епохи революцій”»⁶. Загалом зв'язок періодів цивілізаційних зламів із пропонованим протестною стихією градусом суспільних модифікацій виявився надзвичайно міцним. «Кожна епоха породжує власну “модель” революційних перетворень, які різняться між собою подібно тому, як і самі

¹ Бацер М.И. От нарратива к теории: Англо-американская историография Английской революции XVII в. // Новая и новейшая история. – 1997. – №5. – С.42.

² Айзенштадт Ш.Н. Конструктивные элементы великих революций: Культура, социальная структура, история и человеческая деятельность // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – Т.1. – Вып.2. – Москва, 1993. – С.190.

³ Рубцов А.В. Революция как хронополитика и этос // Философский журнал. – Т.10. – №4. – Москва, 2017. – С.29.

⁴ Айзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций / Пер. с англ. – Москва, 1999. – С.226; Koenigsberger H.G. Estates and Revolutions // Essay in Early Modern European History. – Ithaca; London, 1971. – P.221 та ін.

⁵ Шульц Э.Э. Теория революции: Революции и современные цивилизации. – Москва, 2017.

⁶ Рубцов А.В. Революция как хронополитика... – С.21.

епохи», – зауважив в одній зі своїх недавніх розвідок Б.Кагарлицький⁷. При цьому як їх визначальний фактор на перший план висувається «фундаментальний конфлікт між ідеями Нового й Порядку»⁸, підкреслюється макроісторичний формат багатоаспектних змін⁹. Визнавши існування перехідного від середньовіччя до нового часу періоду як окремої цілності, учені водночас поставили питання про застосування до його вивчення системного аналізу, що, на їхню думку, мало послужити «підґрунтям для такого ж аналізу кожної революції, як певної ланки щабля у системі, що розвивається, як підсистем у структурі всієї перехідної епохи, і революцій, що є її складовою»¹⁰.

Уведення ранньомодерного революційного сегмента у загальноісторичний контекст перехідної в епоху сучасності доби як надзвичайно ефективного фактора прискорення характерних для неї цивілізаційних трансформацій стало вагомим досягненням революціології. За кілька останніх десятиліть в американських та європейських наукових центрах накопичено доволі значний досвід дослідження революційних рухів ранньомодерного часу, запропоновано нові методики й підходи. Причому найбільш оптимальних результатів було досягнуто на шляху міждисциплінарного поєднання методологічних засад різних суспільних дисциплін – історії, політології, соціології, історичної та соціальної психології тощо.

Відповідно, у просторі сучасної соціогуманітаристики рельєфно вимальовується тенденція до переосмислення усталених на попередніх етапах типологічних характеристик ранньомодерних європейських революцій, вписання їх у найширший контекст глобальних суспільно-політичних, соціальних, культурних зламів епохи. Власне, така переоцінка спостерігається як щодо Нідерландської, Англійської, Французької, Американської революцій, зарахованих історіографічною традицією до категорії класичних, або «великих», так і майже не згадуваних у загальнотеоретичних розробках та відомих на сьогодні класифікаційних схемах революційних виступів кінця XVIII ст., що відбулися, наприклад, в Італії та Бельгії.

Гадаємо, що і для сучасної вітчизняної історичної науки престижне підведення теоретичної основи, зокрема, під дослідження того масштабного національно-визвольного, із притаманним йому потужним соціальним струменем, руху, яким у XVII ст. були охоплені терени України та для класифікації котрого як явища революційного порядку існують цілком обґрунтовані підстави. Адже, подібно до всіх великих ранньомодерних революцій, в історичному поступі української нації революція XVII ст. докорінно змінила форми і зміст національно-визвольних змагань, кристалізувала державотворчий та соціальний досвід, заклавши на далеку перспективу модернізаційну матрицю сформованого на українських обширах соціокультурного простору.

Крім традиційного проблемно-тематичного блоку, що сформувався у практиках вивчення революцій XVI–XVIII ст. і в той чи інший спосіб фокусувався на пошуках їх місця в набутому впродовж багатьох століть соціальному досвіді людства, із другої половини XX ст. у центр наукового дискурсу виводиться питання можливості побудови загальної моделі цього протестного феномена, що дещо згодом почало безпосередньо ув'язуватися із загальним контекстом осмислення механізму функціонування самої цивілізації нового часу. На кінець XX ст. у зарубіжній історичній думці зусиллями кількох поколінь її представників, як, наприклад, Е.Ледерер, Г.Ландауер, Т.Гейгер, О.Розеншток-Гюссі, К.Фрідріх, Ю.Каменка, С.Гантінгтон, Ч.Тіллі, Ф.Риттбергер, Г.Кенігсбергер, Г.Тревор-Ропер, Дж.Елліотт, Р.Форстер, Дж.Грін, І.М.Берсе, Е.Барнаві,

⁷ Кагарлицький Б.Ю. Революции и социальный прогресс // Революция как концепт и событие. – Москва, 2015. – С.107.

⁸ Рубцов А.В. Революция как хронополитика... – С.31.

⁹ Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации: пролегомены к переориентации парадигмы // Неприкосновенный запас. – 2017. – №5 [Електронний ресурс]: <https://magazines.gorky.media/nz/2017/5/revolyuczii-transformacii-civilizacii-prolegomeny-k-pereorientacii-paradigmy.html>

¹⁰ Барз М.А., Черняк Е.Б. Великие социальные революции XVII–XVIII вв. – Москва, 1990. – С.4.

Ш.Айзенштадт та інших, по суті, було сформульовано загальну теорію ранньомодерних революцій. Згідно з нею, в європейському масштабі специфіку останніх представлено насамперед як поєднання в одному революційному потоці всієї «множинності» накопичених соціальною практикою попередніх часів протестних форм та рухів, що і стало основою привнесення революційних за своєю сутністю інновацій у суспільне життя. При цьому революції почали класифікуватися як «момент найвищого піднесення творчості мас», на якому знаходили своє вирішення ті соціальні суперечності, що нагромаджувалися століттями¹¹, а характер загального перебігу революційних рухів диктувався подібністю державних і соціальних структур¹².

Уже на початок 1980-х рр. американський історик П.Загорін відзначив існування в революціології окремої інтерпретаційної моделі, заснованої саме на порівняльному методі. Це відкривало можливість шляхом виявлення й зіставлення закономірних тенденцій і характерних особливостей не лише визначити місце та значення кожної революції у загальнореволюційному русі, а й виділити домінантні риси епохи ранньомодерних революцій загалом¹³. Дещо пізніше Дж.Голдстоун підтвердив ефективність застосування компаративного історичного аналізу в історико-політологічних розвідках як теоретичного, так і статистичного характеру¹⁴. Пік представлення «нових інтерпретацій та моделей соціально-політичних конфліктів в Європі XVI–XVII ст.»¹⁵ припав на 1980–1990-ті рр. Чи не найважливішою для тогочасної компаративної історіографії стала тенденція до вдосконалення методологічного інструментарію самої історичної науки в аспектах порівняльно-історичного вивчення фундаментальних суспільних трансформацій минулого (при цьому найважливішою умовою реалізації подібних дослідницьких проєктів виступало підведення під них ґрунтового конкретно-історичного знання).

За своїм сутнісним наповненням пропонований методологічний поворот засвідчував перенесення уваги з дослідження революцій XVI–XVIII ст. як локальних еволюційних розривів до феноменізації їх як ланок єдиного континентального процесу. Відповідно переорієнтація подальших дослідницьких практик пов'язувалася з підсиленням у них компаративної складової в її макрокаузальній, порівняльно-співвідносній та порівняльно-історичній версіях.

Згідно із запропонованими концепціями, революції раннього нового часу були позначені широким розмахом і динамізмом повстанських рухів; їх тісним взаємозв'язком із сектантськими течіями, ідеологізованими політичними рухами, які супроводжувалися боротьбою між елітами; інституалізацією нових економічних, політичних, державних структур; перебудовою ідеологічної, наукової, освітньої сфер; зміною кордонів політичних і культурних спільностей; коаліційністю, диференційованістю та масовістю повстанського табору тощо. Причому сам революційний вибух провокувався різким загостренням соціальних антагонізмів (і не лише на рівні низів, а й елітарних

¹¹ Там же.

¹² Barnavi E. Mouvements revolutionnaires dans l'Europe moderne: un modele // *Revue Historique*. – 1984. – Т.271. – №549. – Р.47–61.

¹³ Zagorin P. Rebels and Rulers 1500–1600. – Vol.1: Society, States, and Early Modern Revolution: Agrarian and Urban Rebellions.; Vol.2: Provincial rebellion: Revolutionary Civil Wars, 1560–1660. – Cambridge, 1982. Загалом дослідження теоретичних і конкретно-історичних аспектів революцій раннього нового часу має велику історіографічну презентацію: Барє М.А. Сравнительно-историческое изучение буржуазных революций XVI–XVIII вв. // *Вопросы истории*. – 1975. – №9; Барє М.А., Черняк Е.Б. Революции европейского масштаба в процессе перехода от феодализма к капитализму (XVI–XIX вв.) // *Новая и новейшая история*. – 1988. – №5; Рутенбург В.И. Ранние буржуазные революции: К вопросу о начале капиталистической эры в Западной Европе // *Вопросы истории*. – 1984. – №3; Хобсбаум Э. Век революции: Европа 1789–1848 гг. – Ростов-на-Дону, 1999; Чистозвонов А.Н. К вопросу о стадийно-региональном методе сравнительно-исторического изучения буржуазных революций XVI–XVIII вв. в Европе // *Проблемы социально-экономических формаций*. – Москва, 1975; Elliot J. Revolution and Continuity in Early Modern Europe // *Past and Present*. – 1969. – №42. – P.1–56; Skocpol T. Social Revolutions in the Modern World. – Cambridge, 1997; Tilly Ch. European revolutions 1492–1992. – Oxford, Cambridge, 1993 та ін.

¹⁴ Goldstone J.A. Comparative historical analysis and knowledge accumulation in the study of revolutions // *Comparative historical analysis in the social sciences*. – Cambridge; New York, 2003. – P.41–42.

¹⁵ Репина Л.В. Социальные движения и революции XVI–XVII вв. // *Новая и новейшая история*. – 1990. – №3. – С.1.

прошарків), внутрішньою трансформацією еліти, поділом її на нову та стару, недосконалістю політичних структур, непоступливістю влади, накопиченням критичної маси соціальної дисфункції, появою спроможної до конструктивних дій нової суспільної групи, здатної перейти в опозицію до існуючого режиму.

Накладаючись на локальні модифікації політичного та економічного характеру, психологічну готовність суспільства до трансформації умов свого існування, геополітичний фактор і природно-географічну специфіку регіону, ці загальні чинники й обумовлювали динаміку та результативність як окремих складових, так і революцій загалом. Показниками ефективності останніх почали вважатися насильницькі зміни існуючого політичного режиму та засад його легітимності; механізми переходу влади від однієї політичної еліти до іншої; значний модернізаційний потенціал зрушень у всіх найважливіших інституційних сферах, насамперед економічній і соціальних відносин; радикальний розрив із минулим; формування нової шкали політичних, моральних, духовних цінностей тощо.

Попри певний скептицизм щодо досягнутої в компаративному сегменті історіографії ранньомодерного революційного циклу результативності (зокрема Ш.Айзенштадт неоднозначно застерігав від формалізації та схематизації при спробах зіставлення різних історично сформованих моделей революцій і наближених до них форм масових протестних рухів¹⁶), О.Чудінов констатує помітне збільшення останнім часом дослідницької активності саме у площині порівняльно-історичного студювання¹⁷. Привабливою при цьому для фахівців видається перспектива за допомогою компаративної методології типологізувати ранньомодерну революцію як особливу соціокультурну цілісність із притаманною їй динамікою та варіативністю унікальностей, урахувати інваріантний досвід останніх шляхом зіставлення контрастів і збігів. Приклади вдалої реалізації означених контекстів присутні, зокрема, у працях ряду зарубіжних фахівців¹⁸.

Наполягаючи на недостатній зрілості історичної компаративістики в аспектах пропонування обґрунтованих узагальнених моделей революційних циклів¹⁹, як альтернативний і водночас доповнюючий варіант сучасна соціогуманітаристика пропонує пошукову перспективу у царині віднайдення розбіжностей між окремими формовивавами цілісного революційного феномена²⁰. Саме на подібному зіставленні спільного й відмінного між революцією в Україні та революціями у країнах західної культурної традиції ґрунтуватиметься надалі введення української складової в ранньомодерний європейський революційний проект.

Традиційно представники не однієї генерації фахового середовища у країнах Європи, США та Канади, які представляють різні наукові школи й течії, акцентовані на вивченні революційної проблематики, солідаризуються щодо виділення із загального числа позначених революційністю змагань лише кількох еталонних (або класичних) взірців, до яких із періоду раннього модерну віднесено Нідерландську другої половини XVI – початку XVII ст., дві Англійських середини – другої половини

¹⁶ *Эйзенштадт Ш.* Революции и преобразование обществ... – С.52.

¹⁷ *Чудінов А.В.* История Французской революции: пути познания. – Москва, 2017. – С.259.

¹⁸ Див., напр.: *Scripting Revolution: A Historical Approach to the Comparative Study of Revolutions* / Eds. K.M.Baker, D.Edelstein. – Stanford, 2015; *Goldstone Дж.* Революции: Очень краткое введение / Пер. с англ. – Москва, 2015; *Goldstone J.A.* The Comparative and Historical Study of Revolutions // *Revolutions: Theoretical, Comparative and Historical Studies.* – Belmont, 2003; *Idem.* Revolutions: A Very Short Introduction. – Oxford, 2012; *Stone B.* The Anatomy of Revolution Revisited: A Comparative Analysis of England, France, and Russia. – Cambridge, 2014; *Дзвид-Фокс М.* Жизненный цикл русской революции: опыт теоретического и сравнительного исследования. Ч.1 / Пер. с англ. // *Неприкосновенный запас.* – 2018. – №2 (118); *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ...; *Eisenstadt S.N.* Revolution an the Transformation of Societies. – New York, 1978; *Malia M.* History's Locomotives: Revolutions and the Making of the Modern World. – New Haven, 2006; *Шульц Э.Э.* Теория революции: Революции и современные цивилизации. – Москва, 2017.

¹⁹ *Арнасон Й.* Революции, трансформации, цивилизации...

²⁰ Докл. див.: *Hoffmann D.I.* Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914–1939. – Ithaca; New York, 2014.

XVII ст., Американську та Французьку кінця XVIII ст., відомі як «Великі», революції. Ш.Айзенштадт зауважив як головну їх відмінність від масових виступів у традиційних суспільствах «зв'язок між рухами протесту і втягнення цих рухів у політичну боротьбу, що точилася у центрі, характер їх базової символіки та її структурне вираження, а також наслідки»²¹. Усі вони законсервовані у просторі західної соціокультурної традиції й сукупно утворюють першу чергу в комплексі революцій сучасності, загальний ряд якого, крім них, сформований також великими революційними практиками XIX – початку XXI ст. як з європейських, так і позаєвропейських теренів.

Виділяючи великі революції в окрему феноменологічну спільність і розглядаючи їх «особливими та важливими віхами на шляхах у модерність», сучасна західна революціологія водночас виводить кожну з них за межі «єдиного цивілізаційного шаблону», зараховуючи в їх спільний набуток лише «такі культурні орієнтири, які характеризують модерність як нову цивілізацію». Причому сферою найбільш глибокого проявлення революційності вважається політична²².

Паралельно одним з основних і вирішальних, поряд із політичним, став соціальний струмінь, котрий, залежно від відмінностей соціально-економічних умов як різних європейських регіонів, так й окремо взятих країн, які виявилися втягнутими у загальноєвропейський революційний процес, набував більшої чи меншої масовості, характеру урбаністичного або селянського протесту, породжував «зміни й у форматах легітимації соціального та політичного порядків, і в більш інтелектуалізованих уявленнях про природу цих порядків»²³.

Для окремих революційних феноменів чи не на перший план вийшла проблема їх національного самоутвердження. Перший приклад революційної національно-визвольної «громадянської трансформації», що супроводжувалася зміцненням національного самоусвідомлення²⁴, продемонстрували Нідерланди. У подальшому національно-визвольний контекст виразно проявився в Українській 1648–1676 рр., Брабантській 1787–1790 рр. та Американській 1775–1783 рр. революціях. Зокрема саме Сполучені Штати вивели національну складову у площину теоретичного та правового обґрунтування. Здобуття національної незалежності та заміну попереднього політичного режиму на будь-яку нову форму правління А.Лінкольн розглядав природним правом кожного народу²⁵.

«У структурному плані, – за спостереженням фахівців, – великі революції відзначалися дуже тонким зв'язком між інакодумством, повстаннями, політичною боротьбою у центрі, а також між ними й розбудовою інститутів»²⁶. Загалом глибинна сутність закладеної в кожній із великих революцій міжцивілізаційної конфліктогенності та їх модернізаційний потенціал відкривають для порівняльної перспективи практично необмежені можливості. Найбільш продуктивними при цьому виступають зрізи наданого революціями політичного, соціального, націєтворчого, державотворчого, символоформуючого, модернізаційного досвіду. Водночас важливим складником компоративного зіставлення уявляється причинно-факторна сфера, а також динаміка протікання кожної з революцій. Для нас важливо те, наскільки органічно може бути вписаною українська революційна компонента в кожну з цих складових порівняльно-історичного

²¹ *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ... – С.223.

²² *Арнасон Й.* Революции, трансформации, цивилизации...

²³ *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ... – С.224.

²⁴ *Глинчикова А.Г.* Логика развития европейских революций в XVI–XIX вв. // Революция как концепт и событие. – Москва, 2015. – С.97.

²⁵ *Погребняк С.П., Уварова Е.А.* Сопротивление угнетению: Восстание. Революция (теоретико-правовой анализ в свете доктрины прав человека) // Право і громадянське суспільство. – 2013. – №3. – С.4–61.

²⁶ *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ... – С.223.

аналізу та наскільки вагомими є підстави піднесення її статусу до рангу еталонних взірців європейського ранньомодерного революційного циклу.

Зазначимо, що подібні методологічні проблеми супроводжують процес наукового осмислення практично всіх європейських аналогів українських подій XVII ст. Зокрема результатом широкого поширення образу чистої революції виявилися дискусії на тему, чи належить до класичних, наприклад, Нідерландська революція²⁷, значно більше відома в історіографії як Нідерландське повстання, Голландське повстання, іконоборче повстання, Вісімдесятилітня війна, революція та визвольна війна, визвольна війна проти Іспанії. Примітним щодо подібних довготривалих історіографічних суперечок видається зауваження В.Малова, зроблене 2003 р. на засіданні Асамблеї медієвістів, утвореної з ініціативи відділу західноєвропейського середньовіччя й раннього нового часу Інституту всесвітньої історії РАН. Тоді спеціаліст зазначив, що дискусія щодо «дефініції мала б лише суто схоластичний інтерес, якби за відмовою Нідерландам у «праві на революцію» не стояло занижене уявлення про рівень капіталістичного розвитку революції Сполучених провінцій»²⁸.

«Із різного роду обмовками, – зазначає стосовно подій середини і другої половини XVII ст. на Британських островах В.Єрохін, – у сучасній британській історичній науці серед більшості дослідників даного періоду все ж закріпилося використання поняття “Англійська революція”, хоча деякі авторитетні фахівці, які багато зробили для вивчення цього часу, у питанні про використання тих чи інших понять так і залишилися при своїй думці, відмінній від поглядів, що переважають»²⁹. В іншій своїй студії він зауважив тривалу відсутність в англійській історіографії будь-якого означення як революційних «подій 1640–1660-х рр. через спірність оцінок, висловлених сучасниками й пізнішими дослідниками [...] не ведучи вже мови щодо єдності розуміння ключових епізодів і значення того, що відбувалося»³⁰. Відзначимо, що найчастіше дослідники XX ст. трактували їх як громадянську війну. А ще в 1984 р. П.Ласлетт категорично заперечував саме існування «такого комплексу подій, як Англійська революція»³¹. Майже двома десятиліттями раніше лише як внутрішній конфлікт «між лояльністю відносно ставлення до провінційного суспільства та лояльністю відносно держави» розглядав ці події А.Еверитт³².

Лише на початку XXI ст. відбулися зрушення й у питанні типологізації іншої помітної протестної акції XVII ст. – так званої «Славної революції» 1688–1689 рр., яка тривалий час до того кваліфікувалася «державним переворотом». Одним із перших англійських істориків останнє заперечив Е.Веленс³³. Однак і до сьогодні трактування згаданого епізоду як революції продовжує сприйматися в наукових колах із певним упередженням. «Учасники державного перевороту 1688 р., – зазначає, зокрема, В.Томсинов, – назвавши своє дійство “славною революцією”, образно мовлячи, покрили його чужими шатами. І зробили це зі свідомим наміром»³⁴. Тож застосування терміна «революція» в даному випадку видається йому «до вищої міри умовним»³⁵.

²⁷ Там же. – С.52.

²⁸ Цит. за: Уваров П.Ю., Шатурова С.К. «Что нам делать с Нидерландской буржуазной революцией?» (По следам Ассамблеи медиевистов) // Средние века. – Вып.66. – Москва, 2005. – С.277–278.

²⁹ Ерохин В.Н. Религиозный фактор в происхождении Английской революции XVII в. в современной британской историографии // Вестник Нижегородского государственного университета. – Вып.4. – Нижневартовск, 2015. – С.562.

³⁰ Ерохин В.Н. [Рец.] Креленко Н.С. Образ английской революции в общественной памяти Великобритании XVII–XX веков. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2012. – 180 с. // Известия Саратовского университета: Серия «История. Международные отношения». – Т.14. – Вып.3. – Саратов, 2014. – С.121.

³¹ Laslett P. The World We Have Lost Further Explored. – 3rd ed. – New York, 1984. – P.206–209.

³² Everitt A. The Local Community and the Great Rebellion. – London, 1969. – P.5.

³³ Valance E. Glorious Revolution, 1688: Britain's fight for liberty. – London, 2006.

³⁴ Томсинов В.А. «Славная революция» 1688–1689 гг. в Англии и билль о правах. – Москва, 2015. – С.11–12.

³⁵ Там же. – С.9.

На думку ж В.Клочкова, ця традиція не є породженням наукової сфери – її коріння радше слід шукати у сфері офіційної англійської ідеології³⁶.

Не менш драматичні типологічні колізії спостерігаються й щодо більш наближеної за часом Американської революції. Пов'язані з нею процеси тривалий час побутували в історіографічному просторі як «війна за незалежність та утворення» Сполучених Штатів, «антиколоніальна війна 1775–1783 рр.», «війна за незалежність кінця XVIII ст.», хоча вона, на переконання В.Согріна, як і пізніша у часі Громадянська війна у США, мала «типові риси соціально-політичної революції»³⁷.

Щодо подій у Франції кінця XVIII ст. найбільш уживаними були означення «Французька буржуазна революція», «Велика Французька буржуазна революція», «революція 1789 р. у Франції»³⁸, що, на відміну від попередніх тотожних явищ, практично не виводило французький феномен за межі революційності. Водночас на прикладі Франції, як і Нідерландів, найбільш рельєфно виявляються метаморфози з визначенням крайніх дат кожного з революційних процесів. Так, межі Французької революції поступово набували розширення з 1789 до 1794 рр., а пізніше їх було доведено до 1799 р., при цьому однозначно поза розглядом залишався реставраційний період. Однак останнім часом поширюються думки щодо його органічної пов'язаності із загальною динамікою революційних подій. «Якщо включаємо поворот до імперії, – зазначає, зокрема, Й.Арнасон, – то межею стане закінчення наполеонівських війн у 1815 р.»³⁹. У концепції Ф.Фюре верхня межа загалом відсувалася на 1880 р., тобто на час завершення становлення у Франції Третьої республіки⁴⁰.

Відносно Нідерландів варіативність тягlosti революційного періоду, найчастіше окреслюваного 1566–1609 рр., утім звужувалася подеколи до 1566–1567, 1566–1579, 1566–1581 рр. У спеціальній літературі також можна зустріти приклади його поглиблення в 1555 р., з одночасним визнанням за верхню межу 1585 р. Причому на користь того чи іншого варіанту наведено вповні вагомі аргументи⁴¹.

Наскільки гострими й актуальними є ці питання в історіографії Української революції, свідчить науковий доробок останніх років. Не зупиняючись учергове на цих аспектах, зазначимо лише, що Українська національна революція об'єктивно збігається у часі з хвилею активної соціальної та визвольної боротьби, що охопила низку європейських країн у 1640–1670-х рр. Безумовно, такий хронологічний збіг масової протестної активності навряд чи можна пояснити простою випадковістю. Ідеться радше про те, що тогочасний соціокультурний простір дедалі більше втягувався у стан кризи, яка супроводжувалася зародженням і розвитком нової цивілізації. А отже, доцільніше вести мову про спровокований цією обставиною «комплексний процес, який об'єднує послідовність із декількох революцій» та наближених до них акцій акумуляції суспільного невдоволення, що вкладаються в так звану «революційну хвилю», де всі ці рухи поєднані між собою певною системою залежностей⁴².

Більш об'єктивним і деталізованим у численних революціологічних концепціях виглядає тематичний блок, пов'язаний із визначенням динаміки й

³⁶ Клочков В.В. «Славная революция» 1688 г.: Аспекты историографии // Грамота. – 2013. – №11 (37): В 2 ч. – Ч.1. – С.99–102.

³⁷ Согрин В.В. Буржуазные революции в США: общее и особенное // Вопросы истории. – 1983. – №3. – С.35.

³⁸ Див.: Гордон А.В. Великая Французская революция как великое историческое событие // Диалог со временем. – Вып.11. – Москва, 2004. – С.111–130.

³⁹ Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации...

⁴⁰ Furet F. La revolution: 1770–1889. – Paris, 1988.

⁴¹ Див., напр.: Кириллова Е.Н. [Рец.] Шатохина-Мордвинцева Г.А. Нидерланды: с древнейших времен до конца XVI в. – М.: ИВИ РАН, 2004. – 251 с. // Средние века. – Вып.67. – Москва, 2006. – С.355–358; Шатохина-Мордвинцева Г.А. Нидерланды в новое и новейшее время. – Москва, 2002; Её же. Нидерланды: с древнейших времен до конца XVI в. – Москва, 2004 та ін.

⁴² Цыганков В.В. Типы революционных волн (на материале истории раннего модерна) // Системный мониторинг глобальных и региональных рисков. – Волгоград, 2016. – С.263.

результативності революційних циклів. Зокрема найпотужніший енергетичний виплиск у Нідерландській та Українській революціях припав на їх початковий етап. Саме тоді в Україні відбувалося заснування національної держави, спостерігалися кардинальні зрушення в ідеологічній, політичній, соціальній сферах, на новий функціональний щабель переводилася господарська система. У Нідерландах 1566 р. сприймається «роком чудес» через «надзвичайну швидкість і радикальність розвитку подій»⁴³. Утім уже незабаром таке піднесення змінилося різким спадом; наступна ж хвиля революційної активності припала вже на 1572–1578 рр., супроводжуючись масштабним піднесенням національно-визвольної боротьби⁴⁴, що підготувало ґрунт для проголошення в липні 1581 р. державної незалежності. А вже на кінець 1580-х рр. «Республіка Сполучених Провінцій Нідерландів здолала внутрішні труднощі і стала організованою й ефективною федеративною державою»⁴⁵.

У Франції «суспільство підключається до громадянського політичного процесу [...] за розширення простору громадянської і суспільної рівності» лише на третьому етапі революції. Саме тоді починається, власне, «формування його політичної суб'єктності»⁴⁶, що в результаті призведе до зламу монархічного режиму попереднього зразка та усталеної станової ієрархії⁴⁷.

Кульмінацію радикалізації Англійської революції дослідники відносять на момент фундації так званої Англійської співдружності, пов'язуючи цей акт із формалізацією «створення нового світу – республіки, заснованої на народному суверенітеті, і нової людини – святого воїна “армії нового зразка”»⁴⁸. Згодом революція піде на спад, а республіка поступово трансформується в диктатуру О.Кромвеля, за чим відкриється ера оновленого англійського монархізму⁴⁹.

Український матеріал переконливо підтверджує теоретичний висновок Й.Арнасона, згідно з яким «великі революції» відбувалися «переважно в європейському світі, що мав тенденцію до розширення, а також у кризових виявах, що виникали внаслідок його зіткнень з іншими цивілізаціями»⁵⁰. Дійсно, розташування у серцевині Центрально-Східного європейського регіону, політична підпорядкованість річпосполитському режиму, тимчасова відсутність власної державотворчої практики при збереженні історичної пам'яті про подібний потужний досвід у недалекому минулому та за наявності в політичній культурі Війська Запорозького концентрованого творчого імпульсу і привабливих для суспільства імперативів громадянських свобод, традиційна відкритість української версії християнської православної культури до навіюваних як за західними, так і східними векторами інноваційних цивілізаційних упродовжень робили український історико-культурний регіон, подібно до теренів, де відбувалися великі революції Заходу, зоною, вразливою для зародження революційної активності. Причому найбільше паралелей українська революційна емпірика як щодо причинно-факторної складової, так і розгортання динаміки руху, а особливо наданого останнім імпульсу у сфері національно-державного будівництва, демонструє з емпірикою революції в Нідерландах, що випередила українські події приблизно на століття. Значно менше аналогій щодо означених аспектів можна спостерегти між революцією в Україні та майже одночасними їй революційними зламами в Англії.

⁴³ Малла М. Локомотиви історії: Революції і становлення сучасного світу / Пер. с англ. – Москва, 2015. – С.144.

⁴⁴ Рутенбург В.І. Ранні буржуазні революції... – С.74.

⁴⁵ Израэль Дж.І. Голландская республика: Её подъём, величие и падение: 1477–1806. – Т.1. – Москва, 2018. – С.256.

⁴⁶ Глинчикова А.Г. Логика развития европейских революций... – С.102.

⁴⁷ Малла М. Локомотиви історії... – С.365.

⁴⁸ Там же. – С.181–182.

⁴⁹ Гринин Л.Е. Революции: Взгляд на пятисотлетний тренд // Историческая психология и социология истории. – 2017. – №2. – С.15.

⁵⁰ Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации...

Натомість за показниками кардинальності змін у політичній, соціальній системах та сферах ідеології й політичної культури, а особливо стосовно демократизації суспільного простору, вона значною мірою випереджає пропоновані Французькою та Американською революціями інновації, щоправда втілюючи національні аналоги в дещо інші форми.

Як важливу умову зародження революційних процесів у різних політичних організаціях європейського Заходу дослідники називали спільний для них комплекс обставин, що склався на початок XVII ст.⁵¹, а в подальшому обумовив ширше охоплення сформованої тут «атмосферою революційної ситуації»⁵² європейської території. Свого часу Т.Скочпол як першочергове у вивченні «соціально-революційних перетворень» модерної доби висунула завдання з'ясування питання, «яким чином держави старого порядку опинилися у стані кризи», а також простеження «ходу самих революцій від початкових смут до консолідації відносно стабільних та особливим чином структурованих нових порядків»⁵³. Підкреслюючи той факт, що революційні рухи спричинюються «довгостроковими факторами», англійська дослідниця водночас акцентувала на тому, що вони «виростають зі структурних суперечностей і напруження, внутрішньо притаманних старим режимам»⁵⁴. Спробуємо змодельювати ці загальні положення на українські реалії ранньомодерної доби, зосередившись насамперед на передодні національного революційного феномена, а відповідно, зупинимось на з'яванні спільного й особливого у визріванні причин української та європейських революцій.

У кожній конкретній революції безпосередній імпульс до запуску механізму активізації накопиченої енергії конфлікту виростав із різної підоснови. Так, у Нідерландах до початку повстання 1566 р., за словами М.Маліа, прислужилося «поєднання воєнничої релігійності з конституційними устремліннями» дворянського стану⁵⁵. У Франції «революція відбулася тому, що існуючі монархічні та станові структури перестали відповідати швидко еволюціонуючим суспільству й культурі»⁵⁶. Натомість американський політолог О.Янов поштох до розгортання конфлікту вбачав у значно прозаїчнішій події, а саме акції страти короля, що, власне, обумовило подальший надмір насильницький характер усього французького революційного дійства⁵⁷. Першу ж революційну хвилю в Англії спричинив, як заважає А.Глінчикова, висловлений пуританами сумнів «щодо права короля бути єдиним суб'єктом політичного й суспільного процесу»⁵⁸.

Сталося так, що сформований на переддень революційного виступу соціополітичний простір Речі Посполитої, в орбіті якого перебувала значна частина українських земель, сконцентрував у собі максимально можливий рівень суспільних негаций, поява яких була спровокована короткозорою політикою Варшави в українському питанні, загальною анархізацією суспільної сфери держави. У поєднанні із зародженням у зоні українського степового фронтиру нової соціальної сили з необмеженими, по суті, можливостями політичної самоорганізації ця вибухова суміш зрештою спричинила не лише повну руйнацію на українських теренах річпосполитської політичної системи, а й привнесла в Українську революцію потужний конструктивний імпульс.

⁵¹ Чистозвонов А.И. О стадийно-региональном изучении буржуазных революций в XVI–XVIII вв. в Европе // Новая и новейшая история. – 1973. – №2. – С.91–94; Рутенбург В.И. Ранние буржуазные революции... – С.77.

⁵² Рутенбург В.И. Титаны Возрождения. – Ленинград, 1976. – С.134–135.

⁵³ Скочпол Т. Государства и социальные революции: Сравнительный анализ Франции, России и Китая. – Москва, 2017. – С.11–12.

⁵⁴ Там же. – С.27.

⁵⁵ Малма М. Локомотивы истории... – С.143.

⁵⁶ Там же. – С.220.

⁵⁷ Див.: Бовыкин Д.Ю. Ещё раз о Французской революции: Некруглый юбилей // Французский ежегодник: 2015: К 225-летию Французской революции. – Москва, 2015. – С.8.

⁵⁸ Глинчикова А.Г. Логика развития европейских революций... – С.98.

Загалом упевнено можна стверджувати, що в Українській революції XVII ст. виразно проявилися супутні всім класичним революціям перехідної до цивілізації нового часу доби атрибути, зокрема наявність глибокої суспільної кризи та кризи влади, а також легітиматія протестного виступу (з подальшим поваленням політичного режиму Речі Посполитої) збігом таких обставин, як складне переплетення соціально-економічних, політичних і релігійно-ідеологічних суперечностей, що накладалося на відступництво від виконання своїх функціональних обов'язків щодо інтересів українського суспільства його традиційної еліти та прихід на зміну їй молодого, незаангажованого у традиційні політичні та економічні інтереси, до того ж зі значним потенціалом творчої енергії, елітарного про шарку.

Якщо дослідники у принципі схиляються до визнання присутності у причинно-факторному полі революцій раннього нового часу певного стандартного набору, хоч і корельованого локальною специфікою регіонів та країн, в яких ці революції відбувалися, а також ситуативними змінами у залежності від часових рамок кожної з них, то структура соціальної бази та задіяний формат діяльності революційних таборів демонструють помітно ширший спектр розбіжностей, ніж збігів. Наприклад, М.Малія відзначає іррегулярний характер дій прибічників реформаційного руху в Нідерландській революції⁵⁹, а Дж.Ізраель ставить їх ефективність у залежність від контрзаходів урядових структур щодо мобілізації католицької протидії⁶⁰. У цілому ж за помітної задіяності в революційних акціях у Нідерландах інтелектуальної, промислової, комерційної еліти, чиновництва та активного бюргерства частка участі в них суспільних низів була незначною (це стосувалося, зокрема, селянського сегмента)⁶¹.

Успішне розгортання революційних процесів на англійських і французьких теренах, крім підтримки колом інтелігенції, безпосередньо залежало також від активної позиції представництва промислово-торгового капіталу відповідно у спілці з новою когортою землевласницької аристократії або ж з оперттям на маси простолюду⁶². Причому у Франції, як і в Англії, а раніше Нідерландах, загальний престиж революції та її динаміку визначали міста⁶³. Участь же в ній населення сільських місцевостей, при значному показнику його активності, має неоднозначний і суперечливий (особливо у вандейському виконанні) характер⁶⁴. Загалом, за спостереженням О.Чудінова, у Франції потік «революції “плебсу” прокладав русло паралельно потоку “революції еліт”, не перемішуючись із ним, частіше ж вони просувалися за напрямками, які не перетиналися, а подекуди стикалися на зустрічних курсах»⁶⁵. Усвідомлення такої ситуації, зауважує автор, змушує «поставитися до поширеного твердження, що Французьку революцію здійснив народ», дуже обережно⁶⁶.

Водночас в умовах притлумленості на американських просторах тих соціальних реліктів, що свого часу були притаманні «старорежимній» Європі, тут фактично унеможливлувався ефект щонайменшої аристократизації революційного руху, а отже,

⁵⁹ Малія М. Локомотиви історії... – С.139.

⁶⁰ Ізраель Дж.И. Голландская республика... – Т.1 – С.166–167.

⁶¹ Гросул В.Я. К вопросу о критериях революционного демократизма // Новая и новейшая история. – 1987. – №1. – С.102; Ізраель Дж.И. Голландская республика... – Т.1 – С.109; Рутенбург В.И. Ранние буржуазные революции... – С.74.

⁶² Одним із перших успішність ранньомодерних революцій із наявністю у суспільній організації потужної економічно незалежної соціальної групи пов'язав Б.Мур (див.: Moore B. Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World. – Boston, 1966. – P.453).

⁶³ Малія М. Локомотиви історії... – С.233; Шульц Э.Э. К вопросу о социальной базе радикальных массовых форм социального протеста // Вестник Московского государственного областного университета: Электронный журнал. – 2017. – №2. – С.5.

⁶⁴ Чудінов А.В. Народы против Французской революции // Французский ежегодник: 2016. – Москва, 2016. – С.12; Мязгова Е.М. «Необъяснимая Вандея»: сельский мир на западе Франции в XVII–XVIII вв. – Москва, 2006. – С.6–19; Petiteau Cl. La Vendée et les Vendéens. – Paris, 2005. – P.298.

⁶⁵ Чудінов А.В. Народы против Французской революции... – С.12.

⁶⁶ Там же. – С.5.

ураховуючи загальну недорозвиненість мануфактурного сектору, провідну роль відіграв дрібний підприємницький та лихварський елемент, який увійшов у тісний контакт із плантаторами Півдня, фактично залишивши поза революційним інтересом основний пласт населення. Відповідно «конфлікт і суперечності усередині революційного табору» Америки «не отримали настільки повного й завершеного розвитку, як в європейських революціях мануфактурної епохи»⁶⁷.

На цьому загальному тлі соціальний профіль Української революції демонструє відсутність традиційної аристократичної складової – онаціональнений шляхетський сегмент, перейшовши на демократичну платформу нової державної еліти, що формувалася переважно із представників козацької старшини, тим самим фактично перейняв і вироблені політичною культурою останньої погляди на магістральні цілі спротиву. Далеко не визначальним в Україні виявляється й урбаністичний струмінь, який, злившись у спільному потоці з потужним селянським, лише органічно підважив лідируючі позиції молодого козацького стану. На відміну від західноєвропейського селянства, яке на час ранньомодерних революцій не знало закріпачення, активність української селянської маси в революційних подіях XVII ст., крім традиційного земельного питання, обумовлювалася нестримним прагненням до здобуття персональної свободи (втім, ця активність мала хвилеподібний характер, демонструючи свою залежність від коливань пріоритетності соціальних проблем у планах революційного керівництва). Водночас без проведення додаткових досліджень наразі фактично неможливо більш-менш реалістично означити роль у Національній революції інтелектуального середовища. Принаймні доступний щодо цього ресурс джерельної бази на сьогодні обмежений.

Український приклад демонструє наявність у національному революційному сегменті телеологічних, руйнівних і творчих складників, а також певної міри виявлення насильницьких дій, що їх, наприклад, М.Маліа визнав за невід'ємний атрибут переходу до сучасності⁶⁸. Загалом тема насильства займає в дослідженні ранньомодерного революційного циклу (як і пізніших революційних практик) особливе місце. Застерігаючи щодо спекуляцій навколо неї, фахівці одночасно роблять наголос на моральній стороні проблеми, виправдовуючи присутність насильницького елемента (в разі вичерпності всіх інших можливих аргументів) у революціях їх загальною націленістю на утвердження громадянських свобод та ідеалів рівності⁶⁹. На їхню думку, застосування насильства з боку повсталих мас концентрується (поза його побутовою кримінальною складовою, яка, до речі, у моменти найвищої соціальної напруги має тенденцію до зниження) у двох площинах – «захоплення влади насильницьким шляхом як визначальної риси будь-якої революції» та при розгортанні самого революційного процесу, якщо це провокується відповідними історичними обставинами⁷⁰.

Залежність еволюційного поступу європейських країн від зовнішнього фактора, що набув свого втілення у війнах, суперництві між державами, формуванні міжнародних політичних та економічних систем, демонструє ще одну характерну особливість ранньомодерних європейських революцій. Його дієвість (поряд із внутрішнім тиском, що виявлявся у формуванні нових еліт із великими потенційними можливостями та зростаючим рівнем самосвідомості суспільства) проявилася у зміні режимів повсюдно в тих країнах, де відбулися революції так званої «першої хвилі модерну», – Нідерландах, Англії, американських колоніях, Франції. Тим самим тогочасний

⁶⁷ Согрин В.В. Буржуазная революция в США: общее и особенное // Вопросы истории. – 1983. – №3. – С.37–38.

⁶⁸ Маліа М. Локомотиви історії... – С.14.

⁶⁹ Завалько Г.А. Понятие «революция» в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции. – 2-е изд. – Москва, 2005. – С.268–270; Johnson Ch. Revolutionary Change. – Boston, 1966. – P.8–9, 13.

⁷⁰ Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации...; Гидденс Э. Революции и общественные движения // Диалог. – Вып.6/7. – Москва, 1996. – С.57–65.

революційний процес, по суті, перетворювався у складову частину європейської міжнародної політики.

У революційних Нідерландах, зазначив, наприклад, М.Малія, «на розвиток повстання міжнародні сили справляли вплив не менший, ніж його власна внутрішня динаміка»⁷¹. Особливо відчутним цей вплив став після 1540 р., коли підлеглі Іспанії провінції опинилися у стані тривалої конфронтації та війни з Францією, що до певної міри спровокувало їх протестну активність, а також під час затяжної кризи кінця 1570–1580-х рр., коли влада охопленої революцією країни намагалася заручитися підтримкою французького короля й лютеранських німецьких князів⁷². У серпні 1585 р. відбулося підписання договору Сполучених Провінцій з Англією, за яким над молодю Нідерландською державою встановлювався англійський протекторат. Щоправда, на відміну від фіксованої українсько-російським договором 1654 р. російської протекції над Українською державою, «англійська інтерлюдія (1585–1587)»⁷³, за спостереженням фахівців, мала протилежний ефект – «остання й така, що здобула найбільшу підтримку, спроба привести охоплені смутою провінції [...] під контроль іноземного правителя закінчилася невдачею»⁷⁴.

Із початком ХХІ ст. дедалі рельєфнішими стають спроби переглянути роль міжнародного фактора в революційній хвилі, що впродовж 1640–1680-х рр. охопила Англію. Л.Івоніна у своїй дисертаційній праці, зокрема, указує на те, що «взаємозв'язок європейської політики і двох англійських революцій [...] мав яскраво виражене загальноєвропейське, системне значення»⁷⁵. На Англійську революцію 1640–1660-х рр. як таку, що поступово переростала з внутрішнього в «конфлікт міждержавного характеру», указує В.Томсинов⁷⁶. Водночас він пропонує підходити до «Славної революції» 1688–1689 рр. насамперед як до «воєнної операції із захоплення Англії правлячими угрупованнями Нідерландів», що передувало її переростанню в «конституційну революцію у цій країні». Як зауважує автор, «в історичній літературі все більше закріплюється тенденція пов'язувати з нею не лише перетворення в державному устрої, але й докорінні зміни в економіці, а також у політиці англійського уряду всередині країни та на міжнародній арені»⁷⁷.

Якщо, зазвичай, країни у стані революційної активності перетворювалися на об'єкт зовнішнього тиску, що в конкретних ситуаціях проявлявся з різною силою, то Франція натомість продемонструвала зразок ретранслявання революційної енергії назовні. Зокрема встановлення політичного контролю французької політичної влади над Південними Нідерландами в першій половині 1790-х рр. спровокувало тут чергову хвилю революційного протесту. «Однак революція, що втягнула у свою орбіту Австрійські Нідерланди, – зазначає Дж.Ізраель, – [...] проявляла мало спадковості з темами та ключовими цілями народних протестів кінця 1780-х рр., і внаслідок цього користувалася вельми слабкою підтримкою серед населення. У жовтні 1795 р. Південні Нідерланди були формально анексовані Францією – подія, яка потягла за собою далекосяжні інституційні зміни»⁷⁸. Фактично одночасно у це анексійне поле були втягнуті й Північні Нідерланди, що загострило, своєю чергою, французько-британський конфлікт.

⁷¹ Малія М. Локомотиви історії... – С.138.

⁷² Израель Дж.И. Голландская республика... – Т.1. – С.232–237.

⁷³ Там же. – С.239.

⁷⁴ Там же. – С.249.

⁷⁵ Ивонина Л.И. Международный фактор в политической истории Англии XVII в.: Дисс. ... д-ра ист. наук. – Смоленск, 2001.

⁷⁶ Томсинов В.А. «Славная революция» 1688–1689 годов в Англии... – С.1–2.

⁷⁷ Там же. – С.21–22.

⁷⁸ Израель Дж.И. Голландская республика: Её подъём, величие и падение: 1477–1806. – Т.2. – Москва, 2018. – С.546.

У проблемно-тематичному блоці вивчення ранньомодерних революцій на чільне місце висувається питання взаємозв'язку останніх із процесами державного будівництва, визначальною рисою якого для XVI–XVIII ст. став стрімкий перехід від патерналістської форми державної організації до національних держав. Базовим при цьому ставало не лише перетворення суспільства на активного колективного суб'єкта політичного життя, а й формування політичних інститутів, здатних оперативно реагувати на нові виклики.

Державотворчий потенціал революцій високо оцінює, зокрема, М.Малія. «Саме сконцентрованість на перетворенні державних структур і супутнє їй ставлення під сумнів легітимності існуючої держави, – зазначає він, – надають [...] революції її вибухового характеру й політично-ідеологічної природи»⁷⁹. Найвищого ступеня подібної концентрації державотворчої енергії досягають ті революційні практики, в яких злам старої системи супроводжується виникненням таких, що не існували раніше, «соціально-історичних організмів»⁸⁰. Зразки творення нових держав у хронологічних рамках ранньомодерної епохи продемонстрували Нідерландська, Українська та Американська революції, які відбулися на територіях із різною мірою підлеглості країнам-метрополіям. Водночас, наприклад, у Франції динаміка революційних подій зрештою довела помітнішу ефективність використання революційною елітою модернізованої державної системи як «інструмента контролю над політичним процесом», ніж розгул «стихії народного бунту»⁸¹.

Безумовно, що послідовність у часі та подібність процесів утвердження Нідерландської та Української ранньомодерних держав закономірно свідчить на користь більшої коректності проведення аналогій між державотворчими практиками саме цих двох країн, ніж державницькими інноваціями в інших охоплених революціями регіонах Старого й Нового світів, де вони мали дещо відмінний характер. Це стосується, зокрема, територіального ядра формування Української та Нідерландської держав, яке виявилось значно меншим за історичний ареал первинного розселення етнічних спільнот, що, відповідно, не могло не позначитися на практиках установаження державних кордонів. Так, у Нідерландах держава виникла й відстояла незалежність у Голландії, Фрісландії, Дренте, інших північних провінціях, де помітного успіху досягли урбаністичні процеси та провінційне самоуправління, існував сильний морський торговельний флот, слабшими виявилися впливи католицької церкви, зберігався значний прошарок вільних селян, котрі не знали особистої залежності, новий економічний порядок мав надійніше підґрунтя, а селянсько-плебейський рух виявився організованішим⁸². Українська держава постала у прикордонній зі Степом зоні, де переважна більшість селянства опинилася поза кріпосницьким експериментом і був наданий імпульс формуванню козацького стану, що доволі рано виявив свою політичну, із потужною державотворчою складовою, зрілість. І зовсім не випадково уряди як однієї, так й іншої держави як кредо своєї політики висунули принцип соборності.

Не набагато тривалішим, порівняно з Україною, виявився й період існування утвореного революцією нідерландського державного організму, розпад якого, щоправда, відбувався в дещо відмінних умовах і був продиктований не вповні аналогічним до українського набором чинників. На кінець XVIII ст. самобутні риси української державності виявилися практично розмитими монархічним простором Росії, в якому Україна з її республікансько-демократичними формами державної організації не мала

⁷⁹ Малія М. Локомотиви історії... – С.12.

⁸⁰ Завалько Г.А. Социальная революция как явление мировой истории: Автореф. дисс. ... д-ра филос. наук. – Москва, 2004. – С.14.

⁸¹ Чудинов А.В. Народы против Французской революции... – С.11–12.

⁸² Чистозвонов А.Н. Нидерландская буржуазная революция XVI в. – Москва, 1958. – С.29, 189.

іншої альтернативи. Аналогічно не мали базового підґрунтя для свого розвитку й державотворчі тенденції на теренах колишнього Правобережного Гетьманату, котрі на якийсь час стали зоною польсько-турецьких змагань щодо їх територіально-політичної належності. У принципі зовнішньополітичний фактор, який нашарувався на внутрішню нідерландську кризу другої половини XVIII ст. та супроводжувався перманентними революційними хвилями (1747–1751, 1780–1787, 1793–1795 рр.), зрештою обумовив падіння Нідерландської держави, хоча й не був основним каталізатором руйнівного процесу, а швидше за все поставив вирішальну крапку в ньому, зокрема збройним імпортотом революції з Франції в 1790-х рр.⁸³

Останнім часом спостерігається тенденція щодо надання переваги при порівняльному зіставленні революційних рухів ідеологічним чинникам перед факторами соціального лідерства та інтересами в матеріальній сфері. Так, «своєрідним колективним пробудженням» К.Небб спробував пояснити чітке усвідомлення акторами революційної гри тих нових ситуативних викликів, перед якими опинилося суспільство⁸⁴. Розвиваючи його погляд, В.Михайловський зазначив, що «в подібному “пробудженні” актори стають значно відкритішими для нових перспектив»⁸⁵. Думку про соціальний підтекст продукованого революціями ідейно-емоційного поля послідовно проводять у своїх працях М.Кіммель та А.Юревич⁸⁶.

Саме в ідеологічне поле, в якому рівноцінно виступали політична й релігійна складові, вводить спричинений революцією розкол англійського суспільства М.Маліа⁸⁷. Сформована на нідерландських просторах «нова релігійність», опрідметнена анабаптистсько-кальвіністськими течіями, активізувала національно-визвольний струмінь у революції 1566–1609 рр.⁸⁸ Лондон «підхоплює» протестантизм, «доводить індивідуалізацію віри до формування нового типу громадянської соціальної інтеграції й починає громадянську трансформацію соціально-політичної системи»⁸⁹. На ідеологічних засадах протестантизму розвивалися революційні процеси в Англії, Америці та Франції. Одночасно в Американській і Французькій революціях потужно заявив про себе світський ідеологічний сегмент, сформований на просвітницьких засадах.

Помітного поширення європейські ренесансно-гуманістичні ідеї набули й на українських теренах, опрідметнившись такою специфічною формою реформаційного руху, як братства, діяльність яких сприяла розвитку освіти та культури. Цій же меті прислужилися засновані в українських землях протестантські громади. Загалом ідеологія Реформації, елементи якої використовувало у своєму проповідництві чимало православних полемістів, позитивно вплинула на процес піднесення національної самосвідомості українців, почуття патріотизму, підготувавши тим самим ґрунт для розробки національної державної ідеї. Однак виявлена в переддень революційного виступу активність протестантських громад помітно знизилася з початком відкритого збройного конфлікту. Принаймні протестантський струмінь на наявному на сьогодні документальному матеріалі простежується слабо – в Україні революційна ідеологія сформувалася переважно на джерелах православної культури, світських цінностях козацького товариства, засадах барокового світогляду (в його національному варіанті).

⁸³ Див.: *Израэль Дж.И.* Голландская республика... – Т.2. – С.546–548.

⁸⁴ *Небб К.* Радость революции. – Москва, 2003. – С.70.

⁸⁵ *Михайловский В.С.* Методология политического анализа революции в неомарксизме // Научные стремления: Молодежный сборник научных статей. – Вып.6. – Минск, 2013. – С.39.

⁸⁶ *Kimmel M.S.* Revolution: a Sociological Interpretation. – Philadelphia, 1990; *Юревич А.В.* Психология революций. – Москва, 2007.

⁸⁷ *Маллиа М.* Локомотивы истории... – С.176–177.

⁸⁸ *Гинчикова А.Г.* Логика развития европейских революций... – С.98.

⁸⁹ Там же.

У спеціальній літературі на сьогодні представлено досить широкий порівняльний спектр революцій раннього нового часу за критеріями їх основної цілеспрямованості та ефективності. Такою, що характеризується сплетінням різновекторних ідеологічних систем і соціальних потоків, фахівці розглядають, наприклад, революцію в Нідерландах, виокремлюючи в ній радикальний, народний, елітарний, консервативний струмені й вузьку олігархічну націленість та аномальність запропонованої моделі боротьби⁹⁰.

Водночас, об'єднуючи в один революційний цикл англійські соціально-політичні конфлікти 1648–1688 рр., М.Малія висловлює впевненість у тому, що на всіх етапах цієї революції «вирішувалося конституційне питання взаємовідносин парламенту й короля [...] Одночасно (і зовсім не у другу чергу) йшлося про правильну християнську доктрину та належну церковну організацію, що в кінцевому разі відкривало перспективи для сучасної толерантності»⁹¹. А загалом процес перетворення державного устрою Англії відзначався радикалізмом⁹². Антимонархічну й ліберальну спрямованість виокремлює в Англійській революції 1640–1660-х рр. Л.Грінін⁹³. За спостереженням Л.Репіної, пропонуючи локальну проєкцію Англійської революції, її прибічники оцінювали кінцеву результативність революційної боротьби крізь призму зіставлення національних і локальних пріоритетів⁹⁴. Натомість Т.Маколей у середині ХІХ ст. вбачав у подіях 1688–1689 рр. «лише державний переворот, організований угрупованням англійських аристократів із метою заміни короля-католика на короля-протестанта», і відзначав його захисну спрямованість⁹⁵. У 1960-х рр. Дж.Тревел्यान характеризував політичний акт 1688–1689 рр. водночас як найбільш консервативний і найбільш ліберальний з усіх відомих революційних зразків⁹⁶.

Антиколоніальний характер революційної боротьби американців як основну її рису виділяє В.Согрін⁹⁷. У запропонованій Ш.Айзенштадтом порівняльній схемі головним результатом Американської (як, до речі, і Нідерландської) революції виступає «встановлення нових меж політичної співдружності та введення нової символіки її національної (а не лише політичної) ідентичності»⁹⁸; «в обох випадках заміщення “іноземного” правлячого класу супроводжувалося змінами у складі вищих класів, серед соціальних і політичних еліт»⁹⁹. Водночас М.Малія розцінює досягнуті американським суспільством результати як «найуспішніше, хоч і здійснене чужими руками, творіння англійської революції»¹⁰⁰. «Американські колоністи почали те, – зазначав він, – що вони дійсно іменували революцією» (у дусі 1688 р.), зі спроби «реставрувати» свої історичні права як частини англійської нації. Однак у підсумку створили нову націю та республіку»¹⁰¹. Якщо викликає певні елементи дискусії теза про те, наскільки «реставраційною», крім її легітимацийної актуальності, в аспектах облаштування суспільного простору може вважатися давньоруська політична спадщина в Українській революції, то не залишається жодних сумнівів щодо абсолютної тотожності з американським цільового ефекту останньої у зрізах націє- та державотворчості.

⁹⁰ Малія М. Локомотиви історії... – С.139–140, 152.

⁹¹ Там же. – С.162.

⁹² Там же. – С.157–158.

⁹³ Грінин Л.Е. Революции: Взгляд на пятисотлетний тренд. – С.15.

⁹⁴ Репіна Л. Локальная история и современная историография Английской революции // Новая и новейшая история. – 1992. – №3. – С.178–179.

⁹⁵ Macaulay T.B. The History of England from the accession of James the Second. – Vol.2. – London, 1849. – P.657, 659–660.

⁹⁶ Trevelyan G.M. The Glorious Revolution 1688–1689. – Oxford, 1965. – P.5.

⁹⁷ Согрін В.В. Буржуазная революция в США... – С.35.

⁹⁸ Айзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ... – С.275.

⁹⁹ Там же. – С.276.

¹⁰⁰ Малія М. Локомотиви історії... – С.193.

¹⁰¹ Там же. – С.13–14.

Можливо, що чи не одним із найбільш вагомих здобутків Української національної революції, який варто поставити в один ряд із фундацією держави ранньомодерного зразка, стало загальне переформатування соціально-політичного простору, консолідація в його межах ранньомодерної української нації. При цьому український соціум уже на першому етапі революції паралельно вирішував завдання національного об'єднання й національного визволення. Інша справа, що цей результат виявився далеко не завершеним і насильницькі перерваням.

Спільне й особливе в революціях раннього нового часу рельєфно простежується за характером спричинених ними суспільних модифікацій. Зокрема в Україні, подібно до Нідерландів, у горнілі революційної боротьби сформувався, за образним висловом А.Глінчикової, «національно-визвольний варіант громадянської трансформації»¹⁰², із притаманними йому демократичними інститутами влади, культом свободи, обґрунтуванням природним правом права на власну державність тощо. Аналогічно до Англії, сформоване у процесі революції українське суспільство виявилось втягненим «у новий особливий вид соціально-політичної практики, яка починає впливати на його соціальну якість та одночасно веде до переміни загальної якості соціально-політичної системи з патерналістської на громадянську»¹⁰³.

Утім, якщо, за запевненням Е.Шульца, Англійська революція майже не позначилась ані «на ступені сили влади у країні», ані на позиції Англії як світового лідера¹⁰⁴, то в Україні ситуація у цих сферах виявляється діаметрально протилежною – у перебігу революційної боротьби український соціум не лише утворює нові інститути влади з сильною централізованою вертикаллю, а й виходить на активні позиції впливового гравця на міжнародній арені. Водночас Україна помітно поступалася Англійській державі у справі технологізації ідеологічної сфери, по суті практично до ХІХ ст. будучи позбавленою власної політичної публіцистики, а також не знала форми політичних памфлетів, зорієнтованих на мобілізацію революційного потенціалу.

Не виробила Україна своєю революційною практикою, на відміну від Англії, Франції та Америки¹⁰⁵, і традиції закріплення правовими актами набутих її громадянами прав та свобод (перша така спроба на українському ґрунті відома лише з 1710 р.¹⁰⁶). Попри це, українська революційна практика значно випередила американську в аспектах демократизації владно-управлінської сфери шляхом виборності за принципами прямої або представницької демократії на основні керівні посади в державному апараті, а також установа ефективного громадського контролю за діяльністю центральних владних інституцій, утіленого в «колективну волю» Війська Запорозького. Вона також майже на півтора століття раніше за французьку перемістила «проблему співвіднесення свободи, особистості та інтересів суспільства» в політичну площину¹⁰⁷, продемонструвала тенденцію наповнення новим універсальним змістом таких засадничих для громадянського суспільства цінностей, як «свобода», «рівність», «братерство».

Українська революція раніше за Французьку також своєю практикою державного будівництва підійшла впритул до соціалізації витвореної нею модерної системи національного державного організму, зламала попередню соціальну ієрархію, показала зразок глибокого реформування сфери землеволодіння, викликала істотні зрушення

¹⁰² Глінчикова А.Г. Логика развития европейских революций... – С.97.

¹⁰³ Там же. – С.98.

¹⁰⁴ Шульц Э.Э. Революции и теория модернизации // Вопросы управления. – 2015. – №6(18). – С.21.

¹⁰⁵ Див., напр.: *Schworer L.G.* The Declaration Rights, 1689. – Baltimore; London, 1981. – P.86; *The American Revolution: How Revolutionary It Was.* – New York, 1970. – P.100; *Main J.T.* The Upper House in the Revolutionary America. – Madison, 1967; *Wood G.S.* The Creation of the American Republic: 1776–1787. – Williamsburg, 1969; *Jensen M.* The American Revolution With in America. – New York, 1973; *Клочков В.В.* «Славная революция» 1688 г.: аспекты историографии... та ін.

¹⁰⁶ Див.: «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення). – К.; Л., 2011.

¹⁰⁷ Пименова Л.А. Идея свободы во Французской революции // Новая и новейшая история. 1992. – №1. – С.67.

в ідеологічних аспектах, запропонувавши українському соціуму державну ідею, цілком світську у своїй основі, що контрастувало з переважно теологічною ідеологією інших європейських революцій. Натомість Україну обійшла стороною нищівна хвиля породженого французьким революційним досвідом терору, яким фактично на певний час було деморалізоване суспільство Франції.

Важливим аспектом у вивченні ранньомодерних революцій, артикульованим останніми роками в історіографії, є питання про переймання наступними революційними хвилями попереднього набутого або паралельного досвіду. Чи не одним із перших на пострадянському просторі увагу на цьому загострив В.Рутенбург: «Окремо може бути поставлене питання про безпосередній вплив будь-якої з цих революцій на наступну, хоча й немає сумнівів у тому, що в кожному випадку різною мірою він міг бути»¹⁰⁸.

Рельєфно взаємозв'язок революцій ранньомодерного циклу демонструє американський приклад. На думку В.Согріна, «Американська революція XVIII ст., за всієї її своєрідності, з усіма притаманними їй вадами [...] була зовсім не унікальним національним явищем, однак важливою з'єднувальною й водночас самостійною ланкою ланцюга прогресивних ранніх [...] революцій. Вона не змогла б досягти успіху, якби не спиралася “на плечі попередньої англійської революції” XVII ст. Однак вона ж свідчила про наявність поступальності в розвитку ранніх [...] революцій»¹⁰⁹. Подібні випадки наслідування з політичних практик Англійської й Американської революцій продемонструвала, зокрема, революційна Франція, успішно адаптувавши їхній досвід до своїх потреб та надавши започаткованим ними процесам нового змісту.

І якщо приклад такого переймання від революційної Америки документально фіксований щодо нідерландської Брабантської революції 1787–1790 рр.¹¹⁰, то простежити прямий нідерландський слід в українських подіях 1648–1676 рр. значно складніше. Водночас однаковою мірою важко заперечувати відсутність в українському революційному сегменті англійських впливів, хоча щоб упевнено стверджувати це, потрібні додаткові дослідження. І все ж складно заперечити той факт, що практично збіжні за часом Англійська й Українська революції розгорталися за рівноцінними сценаріями модернізаційного змісту. Відомо, що сучасники подій порівнювали Б.Хмельницького та О.Кромвеля як «двох найбільших бунтівників», державних діячів, котрі не поступалися один перед одним у честолюбстві, хоробрості, спритності. Тож, вочевидь, не випадково намітилася тенденція до встановлення між ними політичних контактів. Наприклад, у 1649 р. новий англійський уряд звернувся з відозвою до українського гетьмана як союзника в боротьбі проти спільного супротивника, а в 1656 р. О.Кромвель направив до Бранденбурга генерала Джефсона, який мав установити зв'язок зі Б.Хмельницьким із метою створення «великої антиримської, антигабсбурзької й антиконтрреформаційної коаліції»¹¹¹.

У революціях XVI–XVIII ст., попри те, що їх ідеологічний потенціал ретранслювався через релігійні форми, відбувся цивілізаційний перехід від трансцендентного до секуляризованого суспільного простору, що характеризувався вивільненням від пут середньовічних догм і схоластики інтелектуальної сфери. У галузі інституціональних перетворень революції раннього нового часу надали неоціненний досвід трансформацій політичного й суспільного устрою, створення централізованих політичних систем, будівництва національних держав та їх конституювання. У соціальній галузі було закладено основи формування ранньомодерних європейських націй. У системі господарських

¹⁰⁸ Рутенбург В.И. Ранние буржуазные революции... – С.80.

¹⁰⁹ Согрин В.В. Буржуазные революции в США... – С.39.

¹¹⁰ Докл. див.: Израэль Дж.И. Голландская республика... – Т.2. – С.525–526.

¹¹¹ Нальвайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С.186–218; Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1960. – С.31.

відносин вони започаткували становлення індустріальної чи напівіндустріальної, орієнтованої на ринок економіки, утвердження нової форми економічного мислення – меркантилізму. Вочевидь, чи не найбільшим результатом ранньомодерного європейського революційного циклу в масштабах усієї модерної цивілізації стало поєднання «французького політичного і британського індустріального досвіду»¹¹², що незабаром вивело модернізаційну хвилю на нові рейки глобалізації, індустріалізації та загальної лібералізації соціополітичного простору для країн, що належали до західного культурного світу.

На жаль, Україна, яка, без сумніву, завдяки своїм революційним практикам долучилася до початків цих загальних процесів, із кінця XVIII ст. вже надовго залишилася поза їх впливами, будучи міцно втягнутою в іншу цивілізаційну модель. Однак відзначимо, що у протестних рухах революційного змісту, які мали місце в ранньомодерну добу на українських теренах, не важко помітити присутність та почергове або одночасне превалювання кількох з означеного вище набору домінант. Крім того, паралелі простежуються в аспектах руйнування традиційних соціальних ієрархій, «установлення нових інститутів і ролевих співвідношень»¹¹³. Україна запропонувала продиктовані національною специфікою модель та методи революційної боротьби, водночас успішно адаптувала до місцевих умов відомі в Європі практики національного й державного будівництва. У соціально-економічній сфері Українська революція актуалізувала проблему перерозподілу та захисту приватної власності (що основний свій вияв знайшло в аграрному секторі), доступу до ринків збуту, а також переорієнтувала торгівельні потоки, відкрила ринок вільної найманої праці. Поряд зі збереженням укорінених у попередні часи практик так званої купівлі урядів або отримання їх за принципом спорідненості було започатковано професіоналізацію державно-управлінської сфери, коли доступ до посад забезпечувався здібностями і професійними рисами претендентів.

За спостереженням Л.Репіної, «розширення традиційної проблематики та введення її в оновлену систему наукових координат, ускладнення концептуального апарату, переоснащення методологічного арсеналу за рахунок комбінації підходів, що раніше вважалися як винятково альтернативні, зміна парадигм» неминуче виводять сучасних фахівців на нові дослідницькі перспективи¹¹⁴. У проєкції реалізації синтезної реконструкції революції як широкоформатного суспільно-політичного феномена пропонується, зокрема, використовувати теорію життєвих циклів як універсальної методологічної основи, спроможної об'єднати навколо масштабного наукового проєкту представництво практично всіх соціогуманітарних галузей¹¹⁵. Не менш цікаві результати покликаний забезпечити й закладений у концептуальну парадигму метод аналітичного препарування поширених теорій революції з метою виявлення їх конструктивної складової. Натомість за допомогою системного методу відкривається перспектива паралельного розгляду революційних подій у зрізах політичних перетворень, «специфіці економічного розвитку», крізь призму «соціальних конфліктів», які, власне, і сформулювали їх сутнісний вимір¹¹⁶.

Відповідно, виникає питання: як може прислужитися іноземний досвід для подальшого розширення пошукового поля національної революційної епопеї XVII ст.,

¹¹² Мак-Ніл В. Піднесення Заходу: Історія людської спільноти. – 2-е вид. укр., уточ. і доп. – К., 2011. – С.846.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Репіна Л.П. Локальная история и современная историография Английской революции. – С.183.

¹¹⁵ Richards M.D. Revolutions in World History. – New York, 2004. – P.4, 7; Sewell W. Logics of History: Social Theory and Social Transformation. – Chicago, 2005; Дэвид-Фокс М. Жизненный цикл русской революции...

¹¹⁶ Ланской Г.Н. Методология выбора историографических практик в изучении революции 1917 г. в России: проблемы междисциплинарности // Новое знание. – 2017 [Електронний ресурс]: <http://newknowledge.ru/articles/metodologiya-vybora-istoriograficheskikh-praktik-v-izuchenii-revolutsii-1917-goda-v-rossii-problemy/>

і які альтернативи у цій площині здатні запропонувати вітчизняні наукові практики? Насамперед зазначимо, що в дослідженні Української революції, як й інших масштабних явищ національної історії раннього нового часу, академічне середовище успішно пододало методологічну обмеженість лінійної парадигми та класичного позитивістського підходу. При збереженні загального пієтету перед історичним джерелом як об'єктивним свідком минулого сучасні ранньоновістичні реконструкції зазвичай мають різнорівневий каркас, закладений одночасно в можливостях структуралістського й герменевтичного прочитання локальних і більш широких контекстів, з оперттям на еволюційний, цивілізаційний, політичний, соціально-психологічний, конструктивістський, інституціоналістський, модернізаційний та інші підходи.

В евристичній перспективі дослідження революційних процесів фахівці як її переважну локацію відзначають галузь «об'єктивістського й дискретного аналізу, який виносить ідею політичної зміни та її змісту в окремий предмет – дослідження траєкторії проблематизації революції»¹¹⁷. При цьому пропонується здійснювати «аналіз революційного процесу крізь оцінку траєкторій політичної й соціальної зміни у вузькому (політична мобілізація) та широкому (інституціональні, суспільні зміни) сенсах»¹¹⁸.

Без сумніву, великий пізнавальний потенціал, що приховується в теоріях походження націй, у неовєберіанській концепції та концепції революційних хвиль, відкриває нові горизонти як щодо з'ясування «значимості стану держави й еліт, міжнародного становища, мобілізації мас, так і складної взаємодії автономних сфер політики, економіки, престижу, легітимності й насилля»¹¹⁹, тобто аспектів, виразно присутніх в українському революційному процесі. Дієвим при його повномасштабній науковій реконструкції має стати накладення типологічного змісту явища на його характер, розкриття «типології сфер політичної взаємодії», виявлення головних русел «конфліктної динаміки»¹²⁰, а також наслідків зміни цивілізаційних векторів розвитку в аспектах внутрішньої та зовнішньої суб'єктивізації нової політичної системи й улеглітнення нових принципів структуризації суспільства.

Як актуальне для історіографії Французької революції Й. Арнасон виділяє питання повноформатного аналізу її наслідків¹²¹. Подібна перспектива, на наш погляд, зберігає свій сенс і стосовно Української революції. При такому повороті однозначно стимулюються пошуки в напрямках концептуального осмислення змісту та значення революційної доби, закладеного в ній соціального й політичного досвіду. Пропозиція цього ж автора розглядати «революційні трансформації довготривалими процесами з більш або менш чітко вираженою фазою різкого скачка чи оновлення»¹²² перетворює на важливий дослідницький напрям виявлення динаміки українських революційних практик в аспектах структурування національного та регіонального (в масштабах Центрально-Східної й Південної Європи) соціополітичного та геополітичного просторів.

У вузьких контекстах на порядок денний виступають проблеми впорядкування «описових категорій, способів визначення революційних явищ, меж поміж ними та іншими типами історичних подій чи соціальних процесів»¹²³; виявлення системи критеріїв щодо визначення комплексу причин і наслідків, що запускають або зупиняють механізми революційної активності; тих ситуативних обставин, що обумовлюють тип,

¹¹⁷ Никифоров А.А. После революции: от метафоры прогресса к чему? // Вестник Санкт-Петербургского университета: Серия «Политология. Международные отношения». – Т.11. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 2018. – С.50.

¹¹⁸ Там же. – С.42.

¹¹⁹ Розов Н.С. Кризис и революции: поля взаимодействия, стратегии акторов и траектории конфликтной динамики // Полис: Политические исследования. – 2017. – №6. – С.93.

¹²⁰ Там же. – С.92.

¹²¹ Арнасон Й. Революции, трансформации, цивилизации...

¹²² Там же.

¹²³ Там же.

тривалість та кінцеву результативність, пропонують певну модель революції, революційної мобілізації й тієї чи іншої ролі в них мотиваційних компонентів; визначення комунікативного поля революції, а також кола ретрансляторів революційних ідей і настроїв.

Порушені проблеми не виключають подальшої праці й в інших евристичних можливостях – таких, як, наприклад, питання революційного лідерства, революційної ментальності та формування поведінкових моделей на авансцені революційного дійства, ролі в його композиційній частині особистісних інтересів; уведення Української революції в контекст комплексного аналізу протестних рухів як у межах національного історико-географічного ареалу, так і в євразійських просторових кордонах раннього нового часу; роль революції у процесі входження України в ранньомодерну цивілізацію; дослідження, поряд із політичною й соціальною, духовної та інтелектуальної складових революційного виступу українців; співвіднесення в революційних подіях насильницької й гуманної компонент, елементів свідомого і стихійного; зрештою виявлення історіографічних практик та концепцій Української революції, їх структурних елементів і функціональних зв'язків, інтерпретації українських подій середини – другої половини XVII ст. в історіографічному й інтелектуальному контекстах XIX – початку XXI ст.

Безумовно, актуальні самі по собі, усі ці проблеми поєднуються значно ширшим дослідницьким ракурсом. Сьогодні у практиці теоретичного осмислення революційних рухів цілком закономірно утверджується тенденція щодо розмежування двох рівнозначних аспектів – революції як явища і концепту революції. Причому змістове наповнення останнього визначається як короткою, так і довготривалою перспективою, умонтовуючи в ментальну матрицю нові ціннісні імперативи та запускаючи, по суті, нескінченний цикл ідеологічних, міфотворчих, культурологічних інтенцій. Глибинний зміст такого повороту розкриває концептуальна теза щодо «обернення, інверсії» революційного «минулого в майбутнє»¹²⁴, здатності активно впливати на подальшу «контр-історичну практику»¹²⁵ певного соціуму.

REFERENCES

1. Anderson, P. (2009). *Rodoslovnaya absolutistskogo gosudarstva*. Moskva. [in Russian].
2. Ayzenshtadt, S.N. (1993). Konstruktivnye elementy velikikh revolyutsiy: Kultura, sotsialnaya struktura, istoriya i chelovecheskaya deyatel'nost. *THESIS: Teoriya i istoriya ekonomicheskikh i sotsialnykh institutov i sistem*, t.1, vyp.2. [in Russian].
3. Baker, K.M., Edelstein, D. (Eds.). (2015). *Scripting Revolution: A Historical Approach to the Comparative Study of Revolutions*. Stanford.
4. Barg, M.A. (1975). Sravnitelno-istoricheskoye izucheniye burzhuaznykh revolyutsiy XVI–XVIII vv. *Voprosy istorii*, 9. [in Russian].
5. Barg, M.A., Chernyak, Y.B. (1988). Revolyutsii yevropeyskogo masshtaba v protsesse perekhoda ot feodalizma k kapitalizmu (XVI–XIX vv.). *Novaya i noveyshaya istoriya*, 5. [in Russian].
6. Barg, M.A., Chernyak, Y.B. (1990). *Velikiye sotsialnyye revolyutsii XVII–XVIII vv.* Moskva. [in Russian].
7. Barnavi, E. (1984). Mouvements revolutionnaires dans l'Europe moderne: un modele. *Revue Historique*, t.271, №549. [in French].
8. Bovykin, D. (2015). Yeshche raz o Frantsuzskoy revolyutsii. Nekruglyy yubiley. *Frantsuzskiy yezhegodnik. 2015: K 225-letiyu Frantsuzskoy revolyutsii*. Moskva. [in Russian].
9. Chistozvonov, A.I. (1973). O stadialno-regionalnom izuchenii burzhuaznykh revolyutsiy v XVI–XVIII vekakh v Yevrope. *Novaya i noveyshaya istoriya*, 2. [in Russian].
10. Chistozvonov, A.N. (1958). *Niderlandskaya burzhuaznaya revolyutsiya XVI v.* Moskva. [in Russian].
11. Chistozvonov, A.N. (1975). K voprosu o stadialno-regionalnom metode sravnitelno-istoricheskogo izucheniya burzhuaznykh revolyutsiy XVI–XVIII vv. v Yevrope. *Problemy sotsialno-ekonomicheskikh formatsiy*. Moskva. [in Russian].
12. Chudinov, A.V. (2017). *Istoriya Frantsuzskoy revolyutsii: puti poznaniya*. Moskva. [in Russian].
13. Chudinov, A.V. (2016). Narodny protiv Frantsuzskoy revolyutsii. *Frantsuzskiy yezhegodnik. 2016*. Moskva. [in Russian].
14. Devid-Foks, M. (2018). Zhiznennyy tsikl ruskoy revolyutsii: opyt teoreticheskogo i sravnitel'nogo issledovaniya. Ch.1. *Neprikosnovenny zapas*, 2(118). [in Russian].
15. Eisenstadt, S.N. (1978). *Revolution an the Transformation of Societies*. New York.
16. Elliot, J. (1969). Revolution and Continuity in Early Modern Europe. *Past and Present*, 42.

¹²⁴ Магун А. Опыт и понятие революции // НЛО. – 2003. – №6.

¹²⁵ Красва Т.В. Образ революции в системе представлений французских левых интеллектуалов: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Екатеринбург, 2006. – С.3.

17. Everitt, A. (1969). *The Local Community and the Great Rebellion*. London.
18. Eyzenshtadt, S. (1999). *Revolyutsiya i preobrazovaniye obshchestva: Sravnitel'noye izucheniye tsivilizatsiy*. Moskva. [in Russian].
19. Furet, F. (1988). *La revolution: 1770–1889*. Paris. [in French].
20. Giddens, E. (1996). *Revolyutsii i obshchestvennyye dvizheniya. Dialog*, 6/7. Moskva. [in Russian].
21. Glinchikova, A.G. (2015). Logika razvitiya yevropeyskikh revolyutsiy v XVI–XIX vv. *Revolyutsiya kak kontsept i sobytiye: Monografiya*. Moskva. [in Russian].
22. Goldstone, J.A. (2003). Comparative historical analysis and knowledge accumulation in the study of revolutions. *Comparative historical analysis in the social sciences*. Cambridge; New York.
23. Goldstone, J.A. (2003). The Comparative and Historical Study of Revolutions. *Revolutions: Theoretical, Comparative and Historical Studies*. Belmont.
24. Goldstone, J.A. (2012). *Revolutions: A Very Short Introduction*. Oxford.
25. Goldstoun, Dzh. (2006). K teorii revolyutsii chetvertogo pokoleniya. *Logos: Filosofsko-literaturnyy zhurnal*, 5(56). [in Russian].
26. Goldstoun, Dzh. (2015). *Revolyutsii. Ochen kratkoye vvedeniye*. Moskva. [in Russian].
27. Gordon, A.V. (2004). Velikaya Frantsuzskaya revolyutsiya kak velikoye istoricheskoye sobytiye. *Dialog so vremenem*, 11. Moskva. [in Russian].
28. Grinin, L. (2017). *Revolyutsii. Vzgljad na pyatisotletniy trend. Istoricheskaya psikhologiya i sotsiologiya istorii*, 2. [in Russian].
29. Grosul, V. (1987). K voprosu o kriteriyakh revolyutsionnogo demokratizma. *Novaya i noveyschaya istoriya*, 1. [in Russian].
30. Hoffmann, D.I. (2014). *Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914–1939*. Ithaca; New York.
31. Ivonina, L.I. (2001). *Mezhdunarodnyy faktor v politicheskoy istorii Anglii XVII v.: Diss. ... d-ra ist. nauk*. Smolensk. [in Russian].
32. Izrael, Dzh.I. (2018). *Gollandskaya respublika: Yeye podiyom, velichiy i padeniye. 1477–1806*. Moskva. T. 1–2. [in Russian].
33. Jensen, M. (1973). *The American Revolution With in America*. New York.
34. Johnson, Ch. (1966). *Revolutionary Change*. Boston.
35. Kagarlitskiy, B. (2015). *Revolyutsii i sotsialnyy progress. Revolyutsiya kak kontsept i sobytiye*. Moskva. [in Russian].
36. Khobnsbaum, E. (1999). *Vek revolyutsii. Yevropa 1789–1848 gg.* Rostov-na-Donu. [in Russian].
37. Kim, O.V. (2005). Sintez traditsiy i innovatsiy v perekhodnykh obshchestvakh rannego Novogo vremeni. *Polidistsiplinarnyye tekhnologii issledovaniya modernizatsionnykh protsessov*. Tomsk. [in Russian].
38. Kim, O.V. (2011). Teoriya modernizatsii i perekhodnyye obshchestva rannego novogo vremeni. *Novaya i noveyschaya istoriya*, 2. [in Russian].
39. Klochkov, V.V. (2013). «Slavnaya revolyutsiya» 1688 g.: Aspekty istoriografii. *Gramota*, 11(37). [in Russian].
40. Koenigsberger, H.G. (1971). *Estates and Revolutions. Essay in Early Modern European History*. Ithaca; London.
41. Krayeva, T.V. (2006). *Obraz revolyutsii v sisteme predstavleniy frantsuzskikh levyykh intellektualov: Avtorf. diss. ... kand. ist. nauk*. Yekaterinburg. [in Russian].
42. Laslett, P. (1984). *The World we have lost: further explored*. 3rd ed. New York.
43. Main, J.T. (1967). *The Upper House in the Revolutionary America*. Madison.
44. Mak-Nil, V. (2011). *Pidnesennia Zakhodu: Istorii liudskoi spilnoty*. 2-he vyd. ukr., utoch. i dop. Kyiv. [in Ukrainian].
45. Malia, M. (2006). *History's Locomotives: Revolutions and the Making of the Modern World*. New Haven.
46. Malia, M. (2015). *Lokomotivy istorii. Revolyutsii i stanovleniye sovremennogo mira*. Moskva. [in Russian].
47. Mikhaylovskiy, V.S. (2013). Metodologiya politicheskogo analiza revolyutsii v neomarksizme. *Nauchnyye stremeniya: Molodezhnyy sbornik nauchnykh statey*, 6. Minsk. [in Russian].
48. Moore, B. (1966). *Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston.
49. Myagkova, Y.M. (2006). «Neobyasnimaya Vandeya»: *sel'skiy mir na zapade Frantsii v XVII–XVIII vekakh*. Moskva. [in Russian].
50. Nazarova, V.S. (2013). Evolyutsiya politicheskikh institutov v koordinatakh «traditsiya-modernizatsiya»: obyasnitel'naya model v istoricheskoy retrospektive. *Izvestiya Yuzhnogo federal'nogo universiteta: Tekhnicheskiye nauki*, 6(143). [in Russian].
51. Nebb, K. (2003). *Radost revolyutsii*. Moskva. [in Russian].
52. Nikiforov, A.A. (2018). Posle revolyutsii: ot metafory progressa k chemu? *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta: Seriya: Politologiya. Mezhdunarodnyye otnosheniya*, t.11, vyp.1. [in Russian].
53. Petitae, C. (2005). *La Vendée et les Vendéens*. Paris. [in French].
54. Pimenova, L.A. (1992). Ideya svobody vo Frantsuzskoy revolyutsii. *Novaya i noveyschaya istoriya*, 1. [in Russian].
55. Pogrebnyak, S.P., Uvarova, Y.A. (2013). Soprotivleniye ugneteniyu. Vostaniye. *Revolyutsiya (teoretiko-pravovoy analiz v svete doktriny prav cheloveka. Pravo i bromadianske suspisstvo*, 3. [in Russian].
56. Repina, L. (1992). Lokal'naya istoriya i sovremennaya istoriografiya Angliyskoy revolyutsii. *Novaya i noveyschaya istoriya*, 3. [in Russian].
57. Repina, L.V. (1990). Sotsialnyye dvizheniya i revolyutsii XVI–XVII vv. *Novaya i noveyschaya istoriya*, 3. [in Russian].
58. Richards, M.D. (2004) *Revolutions in World History*. New York.
59. Rozov, N.S. (2017). Krizis i revolyutsii: polya vzaimodeystviya, strategii aktorov i trayektorii konfliktnoy dinamiki. *Polis: Politicheskiye issledovaniya*, 6. [in Russian].
60. Rubtsov, A.V. (2017). *Revolyutsiya kak khronopolitika i etos. Filosofskiy zhurnal*, t.10, 4. [in Russian].
61. Rutenburg, V.I. (1984). Ranniy burzhuznyy revolyutsii: K voprosu o nachale kapitalisticheskoy ery v Zapadnoy Yevrope. *Voprosy istorii*, 3. [in Russian].
62. Schwoerer, L.G. (1981). *The Declaration Rights*. 1689. Baltimore; London.
63. Sewell, W. (2005). *Logics of History: Social Theory and Social Transformation*. Chicago.
64. Shatokhina-Mordvintseva, G.A. (2002). *Niderlandy v novoye i noveyscheye vremya*. Moskva. [in Russian].
65. Shatokhina-Mordvintseva, G.A. (2004). *Niderlandy: s drevneysikh vremen do kontsa XVI v.* Moskva. [in Russian].
66. Shults, E.E. (2015). *Revolyutsii i teoriya modernizatsii. Voprosy upravleniya*, 6(18). [in Russian].
67. Shults, E.E. (2017). K voprosu o sotsial'noy baze radikalnykh massovykh form sotsialnogo protesta. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta: Elektronnyy zhurnal*, 2. [in Russian].
68. Shults, E.E. (2017). *Teoriya revolyutsii: Revolyutsii i sovremennyye tsivilizatsii*. Moskva. [in Russian].
69. Skochpol, T. (2017). *Gosudarstva i sotsialnyye revolyutsii: Sravnitel'nyy analiz Frantsii, Rossii i Kitaya*. Moskva. [in Russian].
70. Skocpol, T. (1997). *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge.
71. Sogrin, V.V. (1983). Burzhuznaya revolyutsiya v SShA: obshcheye i osobennoye. *Voprosy istorii*, 3. [in Russian].
72. Stone, B. (2014). *The Anatomy of Revolution Revisited: A Comparative Analysis of England, France, and Russia*. Cambridge.
73. Tilly, Ch. (1993). *European revolutions 1492–1992*. Oxford; Cambridge.
74. Tomsinov, V.A. (2015). «Slavnaya revolyutsiya» 1688–1689 godov v Anglii i bill o pravakh. Moskva. [in Russian].
75. Trevelyan, G.M. (1965). *The Glorious Revolution 1688–1689*. Oxford.

76. Uvarov, P., Shaturova, S. (2005). «Chto nam delat s Niderlandskoy burzhuznoy revolyutsiyey?» (Po sledam Assamblei mediyevis-tov). *Sredniye veka*, 66. Moskva. [in Russian].
77. Valance, E. (2006). *Glorious Revolution, 1688: Britain's fight for liberty*. London.
78. Wood, G.S. (1969). *The Creation of the American Republic. 1776–1787*. Williamsburg.
79. Yerokhin, V.N. (2015). Religioznyy faktor v proiskhozhdenii Angliyskoy revolyutsii XVII v. v sovremennoy britanskoy istoriografii. *Vestnik Nizhnevartovskogo gosudarstvennogo universiteta*, 4. [in Russian].
80. Yurevich, A.V. (2007). *Psikhologiya revolyutsiy*. Moskva. [in Russian].
81. Zagorin, P. (1982). *Rebels and Rulers 1500–1600. V.1: Society, States, and Early Modern Revolution: Agrarian and Urban Rebellions; V.2: Provincial rebellion: Revolutionary Civil Wars, 1560–1660*. Cambridge.
82. Zavalko, G.A. (2004). *Sotsialnaya revolyutsiya kak yavleniye mirovoy istorii: Avtoref. diss. ... d-ra filos. nauk*. Moskva. [in Russian].
83. Zavalko, G.A. (2005). *Ponyatiye "revolyutsiya" v filosofii i obschbestvennykh naukakh: problemy, idei, kontseptsii*. 2-ye izd. Moskva. [in Russian].

Valerii SMOLII

Academician of NAS of Ukraine,

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Director of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

(Kyiv, Ukraine), smolii.valerii@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

Revolutions in Early Modern Civilization: The Parallels of Ukrainian and World Experience

Abstract. The purpose of the proposed exploration is aimed at presenting the Ukrainian revolutionary segment as an organic component of a common Early Modern revolutionary cycle as an activator of radical changes in the civilizational space of Europe. **The methodology and strategy** of the research are based on the complex involvement of the methods, principles, and the concepts of socio-humanitarian disciplines applied in the modern comparative practices. Its **novelty** is the definition of contact horizons and planes of intersections of the Ukrainian and other national revolutionary trends of Early Modern times, as well as outlining the heuristic perspective of the study of the National Revolution of the 17th century in Ukraine that corresponds to the theoretical achievements of the revolution studies. The main emphasis is laid on the fact that the latest historiographical stage initiated a conceptual revision of the revolutionary processes of Early Modern period, both in terms of its general specificity and the interpretation of new theoretical approaches of each discrete revolution as a unique and simultaneously logical phenomenon. Unfortunately, the investigations of the Ukrainian revolutionary events of 1648–1676 remained outside of this general methodological mainstream for the well-known reasons. However, a comparative analysis shows that these events put on the agenda of Ukrainian political life the entire priority set of tasks that determined the essence of the Early Modern revolutionary process (national, state-building, civil-democratic, and social), proposing for their resolving suitable original approaches and thus integrally involving Ukraine into the establishment of a new civilization on the continent. **It is concluded** that the accumulated empirical material, its analytical formulation in the context of the newest interdisciplinary methods quite objectively approves the suitability of inscribing the Ukrainian case into the general picture of the European revolutionary process of the Early Modern time and finding a suitable place for it in the contemporary classification schemes.

Keywords: Early Modern period, civilization, Ukrainian revolution of the 17th century, great European revolutions, comparative method.

Наталія БІЛОУС

кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), bilousnat@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6036-3204>

Укладання тестаментів у містах Волинського воєводства XVII ст.: правові засади й повсякденні практики

DOI: 10.15407/uhj2021.01.027

УДК: 930[094+393+347.65](477-2)«16»

Анотація. Мета дослідження: проаналізувати правові засади та практики тестаментування в міському соціумі Волинського воєводства XVII ст. **Методологія** полягає у застосуванні методів порівняльно-історичного та системного аналізу, соціальної антропології при вивченні законодавства (зокрема спадкового права), повсякденних практик укладання тестаментів у містах Волині XVII ст. **Наукова новизна.** Окреслено правові засади укладання тестаментів і спадкування за нормами II Литовського статуту та збірників міського права Б.Гроїцького, які широко застосовувались у судовій практиці українських міст ранньомодерної доби; висвітлено процес і порядок оформлення тестаментів у повсякденних практиках у містах Волині зазначеного періоду; доведено, що нормою було укладання тестаменту в будинку помираючої особи (за присутності міських урядників і свідків), або в ратуші перед міським судом. **Висновки.** У містах, що користувалися магдебурзьким правом, порядок спадкування, оформлення опіки, тестаментування було визначено у правничих збірках, що мали законодавчий характер, авторства Бартоломея Гроїцького. Норми II Литовського статуту поширювалися на жителів неупривілейованих міст і представників різних станів, які мешкали поза міською юрисдикцією. Міська канцелярія відіграла головну роль у становленні тестаменту як важливого приватно-правового акта, обов'язкового до виконання після смерті заповідача. Невдоволені останнім волевиявленням тестатора могли оскаржити його розпорядження у суді, але на практиці цим користувалася незначна частина мешканців міст. Аналіз правових джерел і порівняння їх із практикою укладання тестаментів дає підстави стверджувати, що містяни в більшості випадків шанували право й дотримувалися засад тестаментування. Рідкісними були випадки укладання цих актів власноруч. Більшість тестаторів були неписьменними і для оформлення самого акта потребували фахової допомоги працівників міської канцелярії. Після їх смерті ці документи мали вписуватися до урядових міських книг, але, як доводить аналіз актової документації, це відбувалося спорадично. Причинами могли бути небажання спадкоємців оплачувати пов'язані з цим канцелярські видатки або відсутність потреби у цьому. Загалом, незважаючи на поширену практику укладання тестаментів у містах Речі Посполитої, ці документи не стали масовою актовою продукцією у волинських містах, більшість розпоряджень останньої волі укладалися усно без подальшої письмової фіксації.

Ключові слова: тестаменти, спадщина, магдебурзьке право, спадкове право, II Литовський статут, міська канцелярія, міський соціум, Волинське воєводство.

Тестамент як важливий засіб для завершення земних справ людиною перед смертю з'явився задовго до появи християнства, був відомий у римському праві ще

в V ст. до н. е. На європейських теренах практики тестаментування швидко розвинулися близько 1150 р. там, де збереглася традиція римського права й інституція нотаріату, зокрема в Північній Італії, Південній Франції. На теренах півночі Франції, у Нідерландах, Англії, німецьких землях переломним у цьому плані стало XIII ст., у решті європейських країн усне звичаєве право довше зберігало свою силу¹. Тестамент був засобом для регулювання особливої сфери життєвих потреб мирян, пов'язаної зі спасінням душі, тому вважався не лише приватноправовим, а й духовним актом². Варто зауважити, що в містах Корони Польської тестаментарна практика вкоринилася в XV ст., Великого князівства Литовського – у XVI ст., але значне поширення отримала тільки після Люблінської унії 1569 р., тобто наприкінці XVI й особливо у XVII ст., коли ці документи набули масового характеру.

У зарубіжній історіографії фунеральна проблематика займає поважне місце³. Натомість у вітчизняній уперше на цю проблему звернув увагу А.Кристер, проаналізувавши на прикладі кількох шляхетських тестаментів практику успадкування майна порівняно з нормами Литовського статуту 1529 р.⁴ Закони про опіку над неповнолітніми за джерелами магдебурзького права в містах Речі Посполитої та за нормами Литовського статуту в Гетьманщині розглянув С.Іваницький⁵. Продовженням цих студій у наш час стали праці І.Ворончук про інститут опіки у шляхетському соціумі Волині XVI ст.⁶ та О.Вінниченко про практику спадкування за заповітом у шляхетському соціумі Галичини⁷. Зазначена тематика стосовно міського соціуму Волині в українській історіографії не висвітлювалася. Джерельною основою нашого дослідження стали 170 тестаментів мешканців волинських міст, уписаних до міських і ґродських книг⁸.

Правові засади тестаментування

У містах Речі Посполитої (у тому числі Волинського воєводства), що користувалися магдебурзьким правом, порядок спадкування, оформлення опіки, укладання тестаментів у XVI–XVII ст. було визначено у правничих збірках, що мали законодавчий характер – «Порядок міських судів і справ магдебурзького права в Короні Польській», «Артикули магдебурзького права...», «Титули магдебурзького права...» та ін.⁹

¹ Kittell E. Testaments of Two Cities: a comparative analysis of the wills of medieval Genoa and Douai // European Review of History. – TV. – 1998. – №1. – P.47–82; Paringer Th., Richard O. Die Testamente der Reichsstadt Regensburg aus Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Entstehung – Überlieferung – Quellenwert // Archivalische Zeitschrift. – Bd.87. – 2005. – S.197–234; Tollerton L. Wills and Will-Making in Anglo-Saxon England. – Woodbringe, 2011 та ін.

² Вінниченко О. Спадкування за заповітом в українських землях: генеза і правова регламентація у шляхетському середовищі Речі Посполитої // Записки НТШ. – Т.CCLX. – Кн.1. – Л., 2010. – С.74–84; Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – С.18–19.

³ Докл. див.: Білоус Н. Фунеральна культура ранньомодерного українського соціуму: історіографія проблеми // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.30. – К., 2019. – С.213–243. Існують також спеціальні праці, в яких аналізуються практики укладання тестаментів, наприклад у містах Чеського королівства, де ще в XV ст. у міських канцеляриях користувалися спеціальним підручником, що окреслював технічні вимоги при оформленні актів останньої волі (психічне здоров'я заповідача, його повноліття, вільний статус і реальний стан майна), при цьому зазначалося, що саме укладання тестаменту не було обов'язковим: Prokopa písaře Nového Města pražského Praxis cancellariae / Wyd. F.Mareš. – Praha, 1908. – S.15–25; Rak P. Kadaňské knihy trhů a testamentů z let 1465–1603 a testamentární praxe v Kadaní od poloviny 15. století do počátku 17. Století // Sborník archivních prací. – 48. – 1998. – S.3–106; Hrubá M. «Nedávěj statku žádnému, dokud duše v těle»: Pozůstalostní praxe a agenda královských měst severozápadních Čech v předbělohorské době. – Ústí nad Labem, 2002. – 339 s.

⁴ Кристер А.Е. Духівниця XVI–XVII в. // Юбілейний збірник на пошану академіка Д.І.Багалія. – К., 1927. – С.491–513.

⁵ Іваницький С. Закони про опіку над недолітками в джерелах магдебурзького права Західньої Русі й Гетьманщини // Праці Комісії для вивчення історії західньоруського та українського права. – Вип.1. – К., 1925. – С.59–81.

⁶ Ворончук І. Інститут опіки: правові норми та повсякденні практики на Волині ранньомодерної доби // Україна у світовій історії. – 2014. – №3(52). – С.134–150.

⁷ Вінниченко О. Спадкування за заповітом в українських землях...

⁸ Про джерельну базу дослідження див. докл.: Білоус Н. Testamenty mieszczanów miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII w.: Katalog. – Warszawa, 2017. – S.8–11.

⁹ Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej / Wyd. K.Koranyi. – Warszawa, 1953; Idem. Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przełożone: Postępek sądów około karania na gardle:

Ці збірники авторства краківського підвійта Бартоломея Гроїцького (бл. 1534–1605 рр.) неодноразово перевидавалися й широко застосовувалися в українських містах під час судочинства та оформлення різних актів приватноправового характеру, зокрема тестаментів.

Нормами II Литовського статуту (1566 р.) користувалися мешканці неупривілейованих міст Волинського воєводства, вони поширювалися також у містах із маґдебурзьким правом на представників різних станів, які мешкали поза міською юрисдикцією. Правила тестаментування викладено у восьмому розділі статуту. У першому ж артикулі перераховувалися категорії міського населення, що були позбавлені права укладати тестаменти: неповнолітні діти, духовні особи, невільники, злочинці, божевільні й ті, що втратили «честь». Тестаменти мали оформляти за присутності земських урядників і трьох свідків при «добрій» пам'яті тестаторів. Після їх смерті текст обов'язково подавали для фіксації до урядових книг на перших судових рочках, щоб надати йому юридичної сили. Заповідач міг скасувати свою останню волю, якщо смерть відступала. У випадку запису маєтку на користь церкви/костелу, духовні особи мали виконувати військову повинність, пов'язану із землеволодінням: «службу земскую служити конно збройно водле уставы и уфалы земское» (арт. 2).

Наступна стаття стосувалася свідків, яких обирали з-посеред «веры годних и неподойзренных». Не мали права свідчити особи, що були позбавлені права укладати тестаменти, жінки, екекутори або опікуни тестаменту, спадкоємці тестатора. Якщо виникала потреба в укладенні цього акта під час воєнних дій, у дорозі, далеко за межами свого населеного пункту, то можна було обмежитись і меншим числом свідків. Військові могли укладати тестаменти під час війни за присутності гетьмана або повітового хорунжого, а особи, що мандрували, – перед найближчим земським урядом, а потому акт мав бути зафіксований у місцевій канцелярії (арт. 3).

Окрему статтю присвячено невільникам, які не могли успадкувати рухомі речі, записані їм тестатором, поки залишалися в неволі. Заповідач повинен був «листом явным невольника своего вольным учинити, а учинивши, тым же тестаментом может ему што рухогого водле воли своее записати» (арт. 4).

Путні слуги та міщани неупривілейованих міст могли заповідати 1/3 свого майна будь-кому на власний розсуд, але 2/3 мали залишити своїм дітям для виконання службових повинностей із тієї ділянки землі, де проживали. Ця частка майна бездітних тестаторів переходила до власника землі. Якщо діти заповідача були вільними особами й мали намір назавжди залишити оселю, вони могли взяти з собою 2/3 рухогого майна. Нерухомість у цьому разі поверталася до власника землі (арт. 5).

Тестамент утрачав юридичну силу, якщо його текст було суттєво пошкоджено, або виконано нечитабельним письмом. Коли ж пошкодження були незначними та не впливали на суть документа, то він зберігав свою юридичну силу (арт. 6).

У II Литовському статуті детально перераховувались обставини, за яких тестатор міг позбавити дітей спадку. Частина цих «провин» стосувалася лише сина чи доньки, а частина була спільною для дітей обох статей. Власне, такий розподіл обумовлювався особливостями спадкування в родині землевласників, де синові зазвичай належала нерухомість, а донькам – вартість частини батьківського землеволодіння, що передавалася їй як посаг (грошима й речами) в момент заміжжя. Окремі обставини були пов'язані з неповною правовою дієздатністю жінки порівняно з чоловіком: зазвичай дівчина, навіть досягши повноліття, перебувала під опікою батька/брата/родичів чоловічої статі.

Ustawa placej u sądów / Wyd. K.Koranyj. – Warszawa, 1954; *Idem*. Tytuły prawa majdeburskiego do Porządku i do Artykułów, pierwiej po polsku wydanych, w sprawach tego czasu nawięcej kłopotanych z tegoż prawa majdeburskiego przydane / Wyd. K.Koranyj. – Warszawa 1954; *Idem*. Obrona sierot i wdów / Wyd. K.Koranyj. – Warszawa, 1958.

Отож батько міг позбавити сина спадку в таких випадках: якщо той учинить фізичне насильство над батьком або відбере його нерухомість; спробує позбавити його життя чи завдасть тяжкої кривди; відмовиться брати батька на поруки або визволяти його з ув'язнення в тих випадках, де батько був звинувачений у злочині, що загрожував смертною карою. Син і донька могли втратити право на спадок, якщо несправедливо, зі злості, звинувачували батька у злочині, карою за який була страта (цілком імовірно, що йшлося про звинувачення у зраді Речі Посполитої); якщо полишали батьків без опіки у випадку їх божевілья, або відмовлялися викуповувати їх із неволі, маючи в руках батьківську маєтність. Спадок втрачали й діти в разі відступу від «правдивої» християнської віри та небажання відмовлятися від ересі. Натомість суто дівочим переступом, що загрожував доньці позбавленням спадку, були непристойні вчинки, котрі плямували її честь та честь родини, а також відмова виходити заміж до 25 років через небажання полишати свій спосіб життя, хоч батьки й не відмовляли їй у спадку (арт. 7).

Остання стаття стосувалася незрячих осіб, які бажали укласти тестамент: у такому випадку його мали засвідчити 8 людей для більшої певності¹⁰.

Б.Гроїцький у своєму збірнику міського права, на відміну від Литовського статуту, подав дефініцію: «Тестамент – добровільне і слушне рішення для того, щоб висловлення нашої волі про те, що хочемо, було виконане після нашої смерті. У перекладі з латинської мови це означає ніщо інше, як засвідчення нашої волі або думки» («Dobrowolne a słuszne postanowienie, aby oświadczenie woli naszej o tym, co chcemy, aby po naszej śmierci wypełniono było. Które opisane z łacińskiego słowa się podawa, które się nie inaczej wyklada, jedno: oświadczenie wolej albo myśli naszej»)¹¹. Варто зауважити, що середньовічне німецьке міське право («Weichbild») послуговувалося іншим поняттям, таким, як «розпорядження на випадок смерті» («Vergabung von Todes wegen»), «розпорядження останньої волі на випадок смерті» («letztwilligen Verfügungen»). Досліджуючи практику тестаментування в пізньосередньовічному Кракові, Я.Висмулек дійшов висновку, що у XIV ст. тестамент був ще невідомий у маґдебурзькому праві, а становив предмет регулювання канонічного права та підлягав юрисдикції влади костелу (біскупа). У 1390-х рр. компетенція міської ради, а також практика тестаментування серед заможних містян Кракова розширилася, що спонукало міську владу започаткувати окрему серію книг («Libri testamentorum»), висилати міських урядників до будинків хворих міщан, які бажали укласти акти останньої волі. У 1460–1470-х рр. ця практика поширилася й на незаможні категорії населення міста, а побоювання райців підхопити хвороби від помираючих, особливо під час епідемії, змусило їх передати ці функції війтівсько-лавничому суду, до компетенції якого належало також вирішення інших майнових питань¹². Романізації правової культури та водночас рецепції римського права й кодифікації спадкового права сприяло викладання на початку XVI ст. римського права у Краківському університеті¹³. Таким чином, кодифіковане польське міське право у сфері тестаментування базувалося на чотирьох правових традиціях, закладених у саксонсько-маґдебурзькому, канонічному, римському правах і локальному законодавстві¹⁴.

Б.Гроїцький у своїй праці подав текст протоколу, який писар повинен був записати зверху на закритому, укладеному в уряді тестаменті¹⁵. Він допускав, що документ може

¹⁰ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. / Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – Т.3: Дадатак. – Мінск, 2010. – С.519–520.

¹¹ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... – S.177.

¹² Wismulek J. Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV w.). – Warszawa, 2015. – S.78, 82, 90–115.

¹³ Ibid. – S.60.

¹⁴ Докл. див.: Mikula M. Tradycje prawne w regulacjach testamentowych w miastach Królestwa Polskiego XIV–XVI w.: prawo sasko-magdeburskie, prawo kanoniczne i rzymskie oraz prawodawstwo lokalne // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 68(2). – 2020. – S.131–157.

¹⁵ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... – S.193–194.

укладатися як письмово, так й усно. Тестатор міг вносити зміни в результаті різних обставин, а дійсним уважався останній акт. Усна форма розпорядження допускалася, якщо заповідачами були особи старі, немічні чи хворі, які тільки таким чином могли залишити свої останні розпорядження¹⁶. Оформлення акта останньої волі в домашніх умовах належало здійснювати за присутності 7 свідків, які мали бути при «доброму» здоров'ї¹⁷. Після цього свідкам належало визнати його зміст перед міським урядом і засвідчити печаткою. Під час епідемії, коли суди не функціонували, дозволялося оформляти тестаменти вдома за присутності 2 свідків – старших цехових або навіть сусідів, а потім записати «зізнання» перед урядом¹⁸. Передбачалося, що тестамент міг укладатися й поза домом, у загрозованих для життя обставинах, зокрема під час воєн. Такі акти теж мали засвідчувати 2 свідки.

Тестатор не міг розпоряджатися своїм майном без згоди потенційних спадкоємців. За відсутності дітей заповідач міг записати всю нерухомість своїй дружині, віддаючи кровних родичів, що створювало упривілейовані умови для жінки, яка крім віна могла отримати ще й відписане цим актом майно.

Німецьке право охороняло інтереси прямих нащадків. Так, наприклад, існувала заборона на передачу дружинами до рук чоловіків геради¹⁹ та нерухомості. Подібним чином і чоловіки не могли позбавити найближчих родичів успадкування гергевету²⁰. Якщо дружина дарувала або заповідала чоловікові свої речі, то після її смерті герада зменшувалася. У випадку, якщо за життя жінки її особисті речі було заставлено за гроші, що витрачалися на її лікування, то ці речі могли бути викуплені її спадкоємицею. Своєю чергою, якщо речі, що належали до геради й були передані/подаровані як пожертва, особа, котра мала права їх успадкувати, могла домогтися їх повернення. Тестаторка, аби передати в дар чоловікові за заповітом окремі речі зі своєї геради, мусила для цього заручитися згодою найближчої спадкоємиці. Б.Гроїцький застерігав, що право на отримання геради мала тільки незаміжня дочка, однак після заміжжя вона його втрачала, оскільки здобувала свою частину в рамках посагу²¹.

Посилаючись на збірник юридичних приписів міста Магдебурга XIII ст. «Магдебурзьке міське право» («*Jus municipale magdeburgense*»), Б.Гроїцький зазначав, що спадщину становили всі нерухомі й рухомі речі, гроші, худоба. Обов'язки спадкоємця він трактував за нормами звичаєвого права XIII ст. – «Саксонського зерцала» («*Speculum Saxonicum*»)²². Той мав передусім сплатити борги небіжчика впродовж 30 днів від смерті тестатора за рахунок отриманого спадку. Якщо останній не вказав своїх боргів у заповіті, кредиторам слід було довести факт позики, адже спадкоємці могли про неї не знати²³.

Належало враховувати інтереси всіх дітей, також і тих, які вели самостійне господарство, або ще й ненароджених. Невиконання цих умов підважувало законність тестаменту²⁴. Б.Гроїцький указав на причини, через які тестатор-батько міг позбавити майна дітей: завдання йому тяжких кривд (фізичне насилля, отруєння, замах на життя), якщо

¹⁶ Ziełcka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. wobec życia i śmierci w świetle swoich testamentów. – Warszawa, 2012. – S.43.

¹⁷ Groicki B. Tytuły prawa majdeburkiego... – S.178.

¹⁸ Ibid. – S.187.

¹⁹ Герада (gerada) – майно, унесене жінкою й доповнене під час тривання шлюбу, предмети її особистого вжитку (наприклад одяг, постіль, посуд, клейноди), що передавалися у спадок по жіночій лінії.

²⁰ Гергевет (hergewet) – особисті речі чоловіка (приміром одяг, постіль, коні з упряжжю, зброя), що могли передаватися у спадок тільки по чоловічій лінії.

²¹ Groicki B. Artykuły prawa majdeburkiego... – S.11–13.

²² Докл. див.: Lück H. Über den Sachsenspiegel: Entstehung, Inhalt und Wirkung des Rechtsbuches. – Dössel (Saalkreis), 2005; Idem. Der Sachsenspiegel: Das berühmteste deutsche Rechtsbuch des Mittelalters, Darmstadt. – Lambert Schneider Verlag, 2017.

²³ Delimata M. Prawo rodzinne w pracach Bartłomieja Groickiego // Społeczeństwo staropolskie. – T.III. – Warszawa, 2011. – S.27.

²⁴ Groicki B. Tytuły prawa majdeburkiego... – S.182, 185.

діти вступали на шлях злочинності, або підозрювалися у чаклунстві, ересі, за сексуальні контакти з мачухою, через свавільний спосіб життя²⁵.

Краківський правник описав правила спадкування майна по бічній лінії померлого, який не залишив тестаменту, а також по померлих дітях й онуках. Згідно з «Саксонським зерцалом», майно дітей спадкували батьки, а у випадку їх відсутності – сестри і брати; натомість бабусі й дідусі були позбавлені таких прав. За магдебурзьким правом діди та батьки малі рівні права. Натомість Б.Гроїцький запропонував використовувати в таких випадках варіант римського права, коли спадок по дітях ділився порівну між батьками, сестрами та братами²⁶.

Першочергове право на спадок мали нащадки по прямій лінії. За їх відсутності спадок переходив на бічну лінію – дядьків, тіток, а у випадку їхньої смерті – на їхніх дітей. Онуки могли спадкувати по дідах і бабах, якщо батьків уже не було серед живих²⁷. Отож чітко фіксувалася процедура спадкування, практично не залишаючи можливостей для суперечок за спадок. Б.Гроїцький також розглядав варіант, коли подружнє майно було не успадковане на момент шлюбу, а зароблене вже під час тривання подружнього зв'язку. За цих умов удова успадковувала четверту частину та герладу, а три чверті майна припадали на дітей²⁸. Порядок спадкування поміж родичами у випадку відсутності тестаменту докладно було представлено також у збірнику «Порядок міських судів і справ магдебурзького права...» («Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego...»)²⁹.

Б.Гроїцький присвятив багато уваги питанням віна й посагу, подав визначення цих понять, згадав про плутанину щодо них у різних правників. Зазначив, що у випадку відсутності свідків при записі віна достатньо було присяги заміжньої жінки, аби отримати частку майна небіжчика-чоловіка («Саксонське зерцало» та «Магдебурзьке міське право»). Тож багато жінок жили коштом своїх дітей, не маючи на те права, позбавляли своїх нащадків майна, витрачали ті гроші з другим чоловіком і прирікали дітей на бідність. Вирішити цю проблему, на думку правника, можна було б, увівши норму – обов'язкову фіксацію в урядових книгах вінового запису, що внеможливило б такі зловживання. Далі, посилаючись на норми «Магдебурзького міського права», він подав найважливіші засади щодо запису віна, його спадкування, втрати чоловіком права на віно або посаг по дружині³⁰.

Також чимало уваги Б.Гроїцький присвятив питанням опіки над осиротілими дітьми. Під опікою він розумів турботу про неповнолітню дитину, яка залишилася без батька, здійснення контролю над її майном до часу, коли вона самостійно могла ним користуватися. Поріг повноліття був визнаний для хлопчиків – 14, а для дівчаток – 13 років. Малолітні не могли ухвалювати жодних правових рішень, а тільки за участю опікуна³¹. Контролю підлягали особи, які не досягли 21-річного віку³².

Окрема праця правника «Захист сиріт і вдів» («Obrona sierot i wdów»)³³ присвячена винятково проблемам опіки над зазначеними категоріями. На початку автор

²⁵ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... – S.18–22; *Idem*. Porządek sądów i spraw miejskich... – S.78–79.

²⁶ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... – S.43–44.

²⁷ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego... – S.5–6.

²⁸ *Ibid.* – S.7–14.

²⁹ Засади спадкування згідно з магдебурзьким правом на прикладі тестаментів міщан Кракова XVI ст. розглянула У.Совіна (див.: *Sowina U. Testamenty ktakowskie z przelomu sredniowiecza i nowozytnosci wobec zasad dziedziczenia wedlug prawa magdeburskiego // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – 2010. – №2. – S.185–189).

³⁰ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... – S.61–64, 69–83.

³¹ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego... – S.52.

³² Гошко Т. Уявлення про дитинство в кодексах міського права в Речі Посполитій XVI – початку XVII ст. // Місто: історія, культура, суспільство: Е-журнал урбаністичних студій. – 2018. – №4. – С.37–56 [Електронний ресурс]: <http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/article/view/54>

³³ Groicki B. Obrona sierot i wdów. – Warszawa, 1958. – 344 s.

звертає увагу на те, наскільки складна й відповідальна роль опікуна та які ризики очікують на особу за смерті шлюбного партнера. У разі втрати майна сироти через несприятливі обставини чи недбалість опікун або той із батьків, хто опікувався дітьми, мали відшкодовувати втрату своїм майном (заставляючи її до сплати шкоди). На думку Б.Гроїцького, порядні люди, усвідомлюючи всі ризики опіки, часто відмовлялися від цього тягаря, натомість нечесні пропонували свої послуги й користувалися майном сиріт, через що останні потерпали, отримуючи по досягненні повноліття «обрізану» спадщину, або й узагалі залишаючись ні з чим³⁴. Оскільки до опікунства могли примусити, існували кілька причин для перешкоди цьому: багатодітність, хвороба, неприязні стосунки з померлою особою, скромні статки (незаможність), вік понад 70 чи менше 25 років³⁵. Практикувалися три види опіки: природна, згідно з тестаментом, урядова. Перевага надавалася тим, хто мав кращі позиції й можливості для здійснення опіки. Вимога укласти інвентар маєтностей небіжчика перед початком опіки запобігала можливим зловживанням³⁶. До обов'язків опікуна належали турбота про виховання сиріт, забезпечення їм умов утримання, охорона їхніх прав, оточення батьківською любов'ю. Опікун не мав права продати або заставити майно неповнолітніх сиріт, хіба що доведе доцільність цього, а у випадку розтрати йому належало компенсувати всі збитки власним коштом³⁷. Після закінчення терміну опіки він передавав майно підопічному, котрий засвідчував «квитом» (відповідно оформленою розпискою) отримання всього йому належного та звільнення опікуна від його обов'язків³⁸. У випадку зловживань або завданих підопічним збитків їхні родичі могли притягнути опікунів до суду³⁹. У виняткових випадках опікуном малолітніх могла стати їхня мати, хоча зазвичай вона була позбавлена такого права. Особливо це стосувалося вдів, оскільки, як зауважував Б.Гроїцький, вони могли діяти не на користь дітей від першого шлюбу, а намагалися б годити новому чоловікові всупереч їхнім інтересам. Така заборона не стосувалася батька в разі його нового шлюбу, оскільки, турбуючись про нащадків, він керується передусім розумом⁴⁰.

Опіці підлягали не тільки діти-сироти, а й також жінки, тому будь-які правові дії вони провадили за посередництва опікуна. Б.Гроїцький уважав, що опіка над жінкою необхідна, оскільки вона є слабкою статтю, нездатною протистояти насильству («*ponieważ się niewiasty szkody strzeć nie umieją*»)⁴¹. Опікуном заміжньої жінки був зазвичай її чоловік, без згоди котрого вона не могла розпоряджатися своїм майном. Однак дружина не могла здійснити запис на користь шлюбного партнера без згоди спадкоємців свого майна, до яких чоловік не належав⁴². У випадку смерті останнього дружині призначався опікун із-поміж родичів⁴³.

Тестатор мав право призначити екзекуторів, котрі виконували його останню волю. Зазвичай вони ставали опікунами вдови та дітей. За виконання обов'язків екзекутор міг розраховувати на частину рухомого майна⁴⁴.

³⁴ Groicki B. Obrona sierot i wdów. – S.22–29; *Delimitata M.* Prawo rodzinne w pracach Bartłomieja Groickiego... – S.31–32.

³⁵ Groicki B. Obrona sierot i wdów. – S.25.

³⁶ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego... – S.50; *Idem.* Obrona sierot i wdów. – S.29, 100.

³⁷ Groicki B. Tytuły prawa majdeburskiego... – S.117.

³⁸ Groicki B. Obrona sierot i wdów. – S.189, 201–203.

³⁹ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego... – S.52–53, 226.

⁴⁰ Groicki B. Obrona sierot i wdów. – S.50–51.

⁴¹ Groicki B. Artykuły prawa majdeburskiego... – S.15.

⁴² *Ibid.* – S.16; *Idem.* Obrona sierot i wdów. – S.55.

⁴³ *Delimitata M.* Prawo rodzinne w pracach Bartłomieja Groickiego... – S.35; *Sowina U.* Wdowy i sieroty w świetle prawa w miastach Korony w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności // *Od narodzin do wieku dojrzałego: Dzieci i młodzież w Polsce.* – Cz.1: *Od średniowiecza do wieku XVIII* / Red. M. Dąbrowska, A. Klönder. – Warszawa, 2002. – S.15–28.

⁴⁴ *Bukowska K.* Dawne polskie prawo prywatne miejskie od połowy XV do połowy XVIII w. // *Historia państwa i prawa Polski.* – T.II. – Warszawa; Toruń, 1966. – S.309–310.

У міському праві діяло обов'язкове правило – виконання розпорядження тестатора впродовж року після його смерті. У разі невиконання ексекутором своїх обов'язків його майно підлягало конфіскації, або ж він мав виплатити вартість заподіяних збитків. Якщо ж ексекутор відмовлявся від відшкодування, його мали ув'язнити до сплати збитків⁴⁵.

Порушення акту останньої волі в міському, як і у земському праві вважалося злочином. Тестамент міг бути оскаржений, якщо воля тестатора суперечила «посполитому» праву, приписам вількерів (постанов міського уряду), засадам побожності й порядності, тобто порушувала «добрий» звичай. Проявом піклування про долю спадку був припис про невизнання тестаменту в разі неповноліття або розумової недієздатності спадкоємця. Така особа могла отримати спадок за умови, якщо перебувала під опікою. Недійсними визнавалися акти останньої волі, написані під примусом або особами, яким право забороняло складати тестаменти. До таких належали неповнолітні діти, ченці, засуджені до страти особи, невільники, марнотратці, божевільні, глухі або німі від народження, сліпі⁴⁶. Заборонялося робити записи на користь євреїв, народжених поза шлюбом дітей, а також слуг, які «чужоложили» з дружиною свого пана⁴⁷.

Загальні норми спадкування уточнювалися й регулювалися локальним законодавством в окремих містах Речі Посполитої, зокрема вількерами Кракова, Казимежа, Познані, Львова, Олькуша, Бидгоща, Ченжковиць⁴⁸.

Укладання тестаментів у повсякденних практиках

Найважливішою причиною укладення акта останньої волі в більшості випадків була необхідність поділити майно між спадкоємцями, аби в майбутньому запобігти конфліктам і суперечкам у родині. Важливими для тестатора були також такі спонукки: турбота щодо забезпечення шлюбного партнера в разі бездітності подружжя; піклування про добробут і майбутнє дітей та онуків; виплата боргів; визначення спадкоємців серед далеких родичів; благодійні й побожні цілі. Коротко кажучи, заповідачі на порозі смерті прагнули впорядкувати всі справи, пов'язані з дотеперішнім життям. Наприклад, ковельський міщанин Ярош Олешкович, виявляючи турботу про свою родину, так висловився з цього приводу: «Аби по смерті моїй жодної шарпанини від кровних моїх дружини й дітки мої не мали ні від кого» («*Aby po śmierci mojej żadnej szarpaniny od krewnych moich żona i dziatki moje nie mieli ni od kogo*»)⁴⁹. Заможний луцький бурмистр Самійло Солтан на схилі життя залишився вдівцем і, не маючи нащадків, побоювався, що його майно може стати причиною розбрату серед рідні. Тож він уклав свій тестамент, аби запобігти сваркам між потенційними спадкоємцями: «Прето я много грешьным Самоел Василевичь Савьтань, на сесь чась бурмистръ лужкии, постерегаючи того, абы мя смерть в неготовости и в неросьпоряженью добр моихъ, которые ѿт Гсда Бога дарованые и власною працою моею набытые маю, не застала, и стерегучы того, абы по животе моем в шарпанину не пришьла и межы кровными и повиньными моими ростырки якие и васнь се не множьили»⁵⁰.

У волинських містах заповіт укладали здебільшого в будинках. Сюди запрошували 3–4 міських урядників, делегованих війтом або лентвійтом, представника канцелярії

⁴⁵ *Groicki B.* Tytuły prawa majdeburskiego... – S.189.

⁴⁶ *Ibid.* – S.180–181.

⁴⁷ *Ibid.* – S.188.

⁴⁸ *Mikula M.* Tradycje prawne w regulacjach testamentowych... – S.148.

⁴⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.35. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.89–90.

⁵⁰ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.125.

(міського писаря або його заступника) для вислуховування диспозиції помираючого й оформлення акта останньої волі. Траплялися ситуації, коли на прохання заповідача або членів його родини вдома збирався так званий гайний необхідний суд (лат. *iudicia necessaria bannita*), інколи в повному складі, який і вирішував питання успадкування майна та оформлення заповітів. У всіх зафіксованих випадках на прохання тестатора цей акт уписували до міських книг того самого дня. Практика скликання гайного суду в будинку заповідача була поширена в Олиці, про що зазначалося у вписаних до міських книг заголовках актів: «Гайний виложоний суд зібрався в будинку учтвого Георгія Середи, міського жителя Олики, що сталося 4 квітня 1664 р., перед поважними й відомими панами – вйтом Мартином Більцем, учтивими Єронімом Танюкевичем, Олександром Яженецьким, Никифором Бжозовським, Єфремом Божкевичем, Дмитром Палунським, присяглими лавниками, за присутності славетних Матяша Собковича, бурмістра, Себастьяна Калениковича, Олександра Бобковича, Семена Карасовського, райців, а також Федора Куриловича, старого райці, Яцька Полуйка, Івана Грицелка та інших міських жителів»⁵¹.

Тестаменти записували як від першої, так і від третьої особи. Тестатори могли надиктовувати свою останню волю, тоді до актів потрапляли думки, емоції, рефлексії помираючих і навіть діалоги між заповідачем та спадкоємцями. У таких актах присутній голос людини в переддень смерті, її страхи й побоювання за стан душі. Звісно, подібних документів обмаль, утім саме вони віддзеркалюють палітру взаємовідносин у родинах, особливо за конфліктних ситуацій. Такі тестаменти засвідчують оригінальність і цінність цих джерел, а також дозволяють зауважити культурні відмінності волинських міст-ян від мешканців інших регіонів Речі Посполитої.

Нетиповий тестамент з автобіографічними елементами та емоційною складовою залишив жовнір Казимир Соколовський, який походив із Новоградського повіту. Цей акт останньої волі тестатор записав власноруч. Він стверджував, що причиною його смерті стала жадібність євреїв із Берестечка, котрі безпідставно звинуватили його в убивстві митника Боруха. Тож коли він проїздив Володимир, євреї через цей наклеп його схопили й кинули до в'язниці, де він просидів цілий рік. Важкі умови призвели до хвороби Соколовського та як наслідок – передчасної смерті, а всі його речі (кілька коней, зброя, військово спорядження, 300 злотих) забрав берестейський кагал. Можливо, євреї були у змові із замковим урядом Дубна, який також міг отримати певний зиск від цієї справи. Джерела не проливають світла на подробиці згаданого інциденту, тому важко сказати, наскільки щирим був жовнір на порозі смерті. Напевно, як чужинець, він не мав шансів на порятунок. У тестаменті Соколовський із глибоким жалем оповідав свою сумну життєву історію, згадуючи про те, як мусив їсти щурів у в'язниці та був приречений померти, заплативши християнською і шляхетською кров'ю за жадібність євреїв⁵². 17 березня 1687 р. ксьондз Бонавентура Климковський із дубенського бернардинського монастиря, перед яким напевно в'язень сповідався, приніс цей тестамент для запису в луцькі гродські книги. Тестатор відписав бернардинцям усі пограбовані в нього євреями речі, залишивши докладний реєстр цього майна на загальну суму 1038 зол.⁵³

⁵¹ «Judicium necessario expositum bannitum in domo hon[est]i Georgij Sereda civ[ibus] olycen[sis] horis ante Mencionis. Feria sexta, die quarta Aprilis. Anno Domini millesimo sexcentesimo sexagesimo quarto. Per spect[abili] ac fam[at]um D[omin]orum Martinum Bielec, advocatum olycen[sis], et hon[estum] Hieronimum Taniukiewicz, Alexandrum Jazeniecki, Nicephorum Brzozowski, Ephrem Boszkiewicz, Demetrium Paloński scabinorum jurati. In praesentiam F.F.D.D. Matthias Sobkowicz proconsul, Sebastiani Kalenikowicz, Alexandri Bobkowicz, Simonis Karasowski consul[ibus] cum etiam D[ominum] Theodori Kuryłowicz antiquas resid[entes] consul[is], Janko Polujko, Joannis Hrycelko et aliorum plurimam civ[ibus] olycen[sis]» (див.: ЦДІАК України. – Ф.1237. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.107 зв.).

⁵² «I ja będąc człowiek niewinny więzienie w zamku w Dubnie siedziałem rok cały, i czeladnika na imie Brzozowskiego na kofsessatach zmeifczoną, i nic nie zeznał na mię. Co za wziętość żydowska, usadziwszy się i jad jaszczurczy, mając w sobie na krew chrześciańską i szlachecką przyplacając moją krew niewinną każa mi umierać» (див.: Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.399. – Арк.353–354).

⁵³ Див.: Там само. У реєстрі, зокрема, згадано про сім коней, кожен з яких коштував 90–120 зол., дві пари пістолетів за 100 зол., два мушкети за 40 зол., короткий мушкетик за 8 зол., срібляну ладівничку за 12 зол., дві шаблі за 60 зол., дві пари чорних бутів за 18 зол.,

Такі випадки власноручного укладання тестаментів були рідкісними, але, окрім згаданого, відомі й інші. Так, у преамбулі заповіту олицького міщанина Івана Антиповича (23 травня 1658 р.) зазначалося, що він був написаний руською мовою і власною рукою тестатора («ро rusku jego ręką własną pisany i podpisany»)⁵⁴. Свідками в нього виступили два священники, двоє міщан і брат заповідача. Після його смерті дружина принесла тестамент до міського уряду з проханням внести його до міських книг. Перекладений лавником Єронімом Танюкевичем на польську мову, текст був уписаний 6 вересня 1660 р., тобто через півтора року після укладення. Священик соборної церкви в Ковелі Федір Дем'янович написав свій тестамент власноруч руською мовою. Документ мав спрощену структуру, зокрема в ньому відсутні кілька характерних для цих актів клаузул: аренга, диспозиція щодо душі й тіла, санкція, дата та місце укладення. Його засвідчили 7 осіб, серед яких були міські урядники. Після смерті заповідача на прохання дружини текст було вписано до міської книги після перекладу на польську (26 жовтня 1671 р.)⁵⁵. Схоже, що тестамент Василя Дубовця (8 січня 1686 р.) також був написаний власноруч. Він складався тільки з майнового розпорядження на користь дружини й дочки, починався та закінчувався зверненням до Бога: «Во имя Отца и Сина и Святого Духа»⁵⁶. Канцеляристи цей текст не стали перекладати на польську, а вписали мовою оригіналу до міської книги, але це радше був виняток для канцелярії Ковеля, ніж установлена практика. Зауважимо, що в міській канцелярії Олики заголовки до документів і прикінцеву клаузулу записували переважно латинською мовою⁵⁷.

У маленьких містечках при вписуванні до книг укладених раніше тестаментів не завжди дотримувалися правила перекладу на польську мову. Так, у Миляновичах міський писар Іван Лукошевич за присутності священника Покровської церкви Онисифора склав у домі смертельно хворого Якова Ласковича руською мовою його заповіт (18 серпня 1650 р.). За усталеним звичаєм по смерті міщанина цей священник приніс написаний ним акт до міської канцелярії для внесення у книги – перекладати його не стали, уписавши мовою оригіналу. Акту передувала преамбула польською мовою із зазначенням імен присутніх на уряді міських урядників. Практика укладання й засвідчення тестаментів духовними особами була поширеною у Великому князівстві Литовському у XVI ст. Але після набуття чинності III Литовським статутом, який не вимагав присутності духовних осіб при тестуванні, вона не була обов'язковою та поступово зникла. Утім цей звичай зберігся у XVII ст. на півночі ВКЛ⁵⁸, також у деяких містах Волинського воєводства.

У містах Великого князівства Литовського поширеною була практика укладання тестаментів міщан перед війтівсько-лавничим урядом⁵⁹, натомість у містах Речі Посполитої, усупереч нормам магдебурзького права тестаменти могли укладати відразу перед радецьким урядом або судом. У разі задовільного фізичного здоров'я міщани усно визнавали свою останню волю в ратуші, керуючись при цьому міркуваннями безпеки, оскільки в такому разі розпорядження тестатора завжди вписувалися до книг.

два кунтуші, позолочену вузечку черкеської роботи за 80 зол. і червоний килим за 9 зол. (див.: *Bilous N. Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w.* // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – 64(2). – Warszawa, 2016. – S.213).

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.1237. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.46.

⁵⁵ Там само. – Ф.35. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.100–100 зв.

⁵⁶ Там само. – Спр.7. – Арк.274.

⁵⁷ *Bilous N. Testamenty mieszkańców miasta Olyki z lat 1660–1670* // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – 3-4. – Warszawa, 2011. – S.347–362.

⁵⁸ *Zidecka-Mikolajczyk W. Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej...* – S.33.

⁵⁹ Таку норму окреслив привілей королеви Бони 1541 р. для жителів Гродна, яким наказувалося, «żeby testamenta same przed wójtem i ławnikami sprawowane były i do ksiąg miejskich spraw pilnie i wiernie spisywane», оскільки її регулярно порушували. Див.: *Акты Виленской археографической комиссии*. – Т.VII. – Вильно, 1874. – Ч.II А. – №12. – С.76; *Pisanko-Borowik A. Testamenty mieszczan grodzieńskich w XVII–XVIII w.* // *Studia Podlaskie*. – T.XV. – Białystok, 2005. – S.140.

Там же можна було залишити на зберігання у замкнених скринях оригінали тестаментів⁶⁰. Їх оформляли війтівський або міський писар за присутності членів лави та ради.

Актикація відбувалась, як правило, після смерті тестатора, оскільки саме тоді цей документ набирав силу, але у виняткових ситуаціях текст до книг могли вписати й раніше. Так, 23 лютого 1665 р. стара міщанка, удова олицького бурграбія Анна Маринська разом зі старшим сином прийшли до ратуші та звернулися з проханням до міського уряду про запис тексту її тестаменту (укладеного 18 лютого 1665 р.) до урядових книг. Головною метою візиту було юридично зафіксувати поділ майна між її синами, щоб запобігти в майбутньому конфліктам між ними. Тоді міський уряд зібрався в повному складі в ратуші⁶¹. Після запису до книг цього тексту прохачам було видано екстракт із міської книги.

Для зізнання на уряді (тобто запису у книги) тестамент приносив один зі свідків, або члени родини померлого, зацікавлені в успадкуванні майна, чи опікун родини, про що зазначалося у заголовку документа. Бувало так, що акт останньої волі записували зі слів свідків або третіх осіб, якщо тестатор був тяжко хворий, старий, немічний. Таким же чином він поновлювався по смерті заповідача, якщо оригінал з якихось причин було втрачено. Так спадкоємці ковельської міщанки Гальшки Сколдицької, дружини колишнього міського писаря Григорія Сколдицького, відновили текст її тестаменту. Вони стверджували, що оригінал загинув, тож на їхнє прохання до міського уряду з'явилися троє свідків (райці), аби заново записати акт останньої волі небіжчиці. У результаті до реконструйованого тексту тестаменту (7 травня 1663 р.) потрапили всі перипетії, пов'язані з його поновленням, діалоги свідків⁶².

Уписи починалися з титулу, відокремленого від основного тексту. Після проставлення дати йшла преамбула, де зазначалися імена свідків та умови, за яких було складено тестамент, шлях, яким він потрапив до уряду. Так, наприклад, після смерті луцької міщанки Пелагії Якимової Обухової (14 квітня 1594 р.) протопіп церкви Св. Іоанна Богослова Йона Вацюта приніс оригінал заповіту до луцької гродської канцелярії. Тестамент Томаша Ясінського (3 липня 1636 р.) потрапив до книги луцького міського уряду через два роки від райці Йони Михайловича, очевидно за дорученням або проханням дружини померлого – Федори Ясінської. Заповіт Криштофа Немиського (28 червня 1638 р.) приніс той самий райця через два місяці, але вже як опікун родини померлого. Тестамент луцького лавника Стефана Булгака міг потрапити до урядових книг через будь-кого з тодішніх згаданих міських урядників або писаря, котрі оформляли цей акт на гайному суді в нього вдома 8 березня 1639 р., і того ж дня вписали його до міської книги. Ці документи приносили для запису в урядові книги часто дружини-вдови або чоловіки-вдівці. Так, наприклад, по смерті вижівського міщанина Левка Демковича (9 січня 1638 р.) його дружина Катерина принесла документ для запису в міські книги до ратуші, де зібрався міський уряд у повному складі, про що зазначено в його преамбулі: «Ставши очевисто Катерина пред нами врядом Семенем Кузмич, Ивана Порыдубскомъ и Радком Мискович и присяжными Лесем Ковалем, Уласом Денис, врядом сполным, указала тастаменъгъ мужа своего Левка и просила абы тот тастамент былъ взятый до книгъ вечистыхъ и списанъ слово до слова, щосмы взравши в тастаменъгъ, же ест слушныи с печатю мѣсцькою. А то такъ се маетъ»⁶³.

Серед інших осіб, які приносили з тією ж метою заповіти, були також дорослі діти, опікуни неповнолітніх дітей, ексекutori, священники, родичі та приятелі, але в багатьох

⁶⁰ Bukowska K. Dawne polskie prawo prywatne miejskie... – S.309; Zielecka W. Prawo i praktyka testowania... – S.72.

⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.1237. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.125.

⁶² Там само. – Ф.35. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.268–268 зв.

⁶³ Там само. – Ф.32. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.163.

випадках ім'я цієї особи залишалося невідомим через те, що не потрапляло до заголовка (або преамбули) документа.

Звісно, після смерті тестатора між родичами траплялося чимало конфліктів через розподіл спадщини. Невдоволені та обділені зверталися до міського суду в пошуках справедливості, намагалися оскаржити умови укладання тестаменту й вирішити справу на свою користь. Наведемо кілька прикладів. Так, 12 грудня 1658 р. Олена Клоцковна (в першому шлюбі Максимова Устянчикова, у другому – Карпова Шевцова) поскаржилася до дубенського міського суду на заставського міщанина Левка Синицького, який звинувачував її першого чоловіка-небіжчика в неповерненні боргу та, відповідно, по його смерті – його дружину. За словами Синицького, небіжчик заборгував йому 50 зол., які позичив під заставу котлів. Позивачка виставила у суді свідка, котрий заявив, що її чоловік-небіжчик віддав цей борг («czy się ty Boga nie boisz Lewko, ja tobie nic nie winien i było tego kilka razy, jam tobie oddał – niebożczyk mówił, i prosił go aby żony jego nie turbował strony kotła wielkiego»). Проте другий свідок зазначив, що не пам'ятає, чи повернув Максим Устянчик борг Левкові Синицькому, а чи обіцяв відшкодувати котлами. Тоді суд постановив, аби позивачка присягнула на доведення своїх слів, і призначив наступне засідання через два тижні. Міщанка обіцяла привести до суду ще одного свідка, але сама у призначений термін не з'явилася. Натомість прийшов позваний, який чекав від самого ранку («a pozwany stawszy na termin był gotowy się uprzedliwić i decretowi ferowanemu przysłuchać, czekając sporanku do zwykłej godziny»)⁶⁴. Невідомо, чим закінчилася ця справа, але традиційно за неявки позивача відповідач звільнявся від обвинувачень.

Павло Пліщевський із дружиною 30 січня 1659 р. поскаржилися до дубенського міського суду на Ничипора Броварника в тому, що він незаконно успадкував будинок і всі рухомі речі небіжчиці Мотрони Ювхимихи Скрипнички, сестри скаржниці. Виправдовуючись у суді, позваний демонстрував акт останньої волі померлої, згідно з яким саме він успадкував це майно й виплатив усі її борги. Міщанин наголошував на тому, що під час хвороби тестаторки, котра тривала понад рік, її сестра з чоловіком виявили повну байдужість до недужої, а тепер заявили про свої права на спадщину⁶⁵. Суд став на бік позваного та звільнив його від усіх обвинувачень.

Петро Муха 10 липня 1677 р. вніс до міського уряду Дубна протестацію «про недійсність тестаменту» своячки – дружини його брата-небіжчика Хоми (акт було укладено вже по смерті). Як стверджував скаржник, заповіт готувався з порушенням права й без погодження з родиною («nie jest prawnie sprawiony i nie według prawa napisany, jako też i przeciwko compromissom niesłusznie względem sukcesiej brata jego nieboszczyka Chomy uczynionemu»). Хомина, на той час уже дружина міщанина Маркуса, порушила останню волю свого першого чоловіка. Позивач зазначав, що надалі цю справу може продовжувати у суді його племінник, коли досягне повноліття («prawnie czynić i postąpić tam, gdzie będzie sprawa należała»), його ж обов'язок – зафіксувати ці обставини в урядових книгах⁶⁶.

До судових книг уписували «квити» від родичів тестатора, а фактично розписки про відсутність взаємних майнових претензій, що можна розглядати і як факт замирення конфліктуючих сторін. Так, 27 квітня 1667 р. дубенський міщанин Габріель

⁶⁴ Там само. – Ф.33. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.97–97 зв.

⁶⁵ «Pozwany tudzież stojąc na to odpowiedział, iż gdy niebożczka chorowała rok i zwierci, tedy Paweł ani żona jego i oka nie ukazali, a teraz się siostrą odzywa i do spadków bierze. Tedy niebożczka schodząc z tego świata testament uczyniła przy wielu ludziach, jako i duchownym, i co komu legowała z dobr swych tom pooddawał, na co testament jako i registr com po niebożce wydał produkcję» (див.: Там само. – Арк.101).

⁶⁶ Там само. – Арк.533 зв.

Старушич прийшов до ратуші, аби засвідчити перед міським урядом відсутність претензій до своєї мачухи після укладення тестаменту⁶⁷.

Рідні брати небіжчиці Марії Сеньковни з Дубна – Павло Сенькович із Плешова і Степан Сенькович із Лешньова – 2 березня 1649 р. прийшли до дубенського міського уряду, аби зробити усне зізнання, що вони отримали сповна з того, що їм відписала сестра своїм тестаментом (10 січня 1645 р.) і не мають жодних претензій до її чоловіка (їхнього швагра) пекаря Григорія Ружанського, а їхні нащадки ніколи не будуть його турбувати щодо спадщини під закладом 20 кіп литовських грошів⁶⁸.

Зазвичай писарі ретельно нотували дати складання актів останньої волі, але не завжди фіксували дати запису цих документів до урядових книг. У певних випадках відома тільки дата внесення до книг, але невідома дата укладення. Однак, як показує тогочасна практика, нормою був короткий термін між двома правовими актами: від двох днів до кількох місяців, рідше – понад рік. Виняток становлять деякі екстракти з міських книг, уписані до гродських і земських книг через більший проміжок часу.

Зафіксовано тільки один випадок укладення тестаменту подружжям – одночасно двома шлюбними партнерами: 20 липня 1652 р. під час епідемії чуми на прохання володимирських міщан Івана Назаревича і Христини Русаківни у присутності кількох свідків урядники оформили їхній спільний тестамент. Характерно, що з огляду на небезпеку зараження сталося це не в будинку заповідачів чи в ратуші, а «у саду на фолварку Яна Русинського передь будою». Після смерті заповідачів, 20 січня 1653 р., писар володимирської катедри Василій Жуковецький на прохання спадкоємців подружжя подав цей акт для запису до гродських книг.

Інколи траплялися випадки коригування документів останньої волі, унесення поправок і додатків до початкової версії першого тестаменту або укладення другого. Правки могли вноситися, скажімо, якщо тестатор утрачав довіру до котрогось зі своїх спадкоємців, або змінювалося його майнове становище. Зазвичай це траплялося, коли акт укладався за кілька років до смерті заповідача. Старий і хворий міщанин-католик із Дубна Ян Шимонович у першому тестаменті (3 січня 1674 р.) записав половину свого будинку невістці Єві, другій дружині сина-небіжчика Юзефа, та їхнім спільним дітям, а решту – синові й дочці того ж Юзефа від першого шлюбу, тобто своїм онукам. Взамін за це Єва мала опікуватися тестатором до його смерті та поховати в місцевому бернардинському монастирі, якому повинна була передати гроші на п'ять заупокійних служб і сплатити всі борги свекра. Водночас він позбавив спадщини двох своїх інших дорослих дітей – дочку Гальку та сина Яна, щоправда просив невістку передати дочці 30 злотих зі стягнутої з боржників суми в 50 злотих, що завинили його синові-небіжчику Олександру. Своє рішення він обґрунтував тим, що невістка його годує й доглядає у старості, а дорослі діти незважаючи на його слабке здоров'я нічим не допомагають. Незабаром заповідач дещо змінив власне рішення і 29 січня 1674 р. вніс поправки: одну половину будинку записав невістці Єві, а другу – її дітям і дітям сина від першого шлюбу. Другий пункт змін стосувався записів на побожні цілі: з отриманих грошей від стягнених боргів просив переказати всю суму – 50 злотих – бернардинцям у Дубні⁶⁹. Що спонукало тестатора внести такі зміни в акт останньої волі? Напевно,

⁶⁷ «Na urządzie miejskim dubieńskim przede mną Stepanem Molewskim wujtem przy bytności pana Leontego Kaplewicza, Andrzeja Wołoszynowicza, Stepana Moszewicza burmistrzów stanowszy oczewiscie slawetny p. Gabryel Staruszyc kwituje z testamentu wiecznemi czasy panią matkę wturą gdyż mi satsyfactia stała, ani ja, ani małżonka moja i potomki moje milczec mają wiecznemi czasy, także i matka moja wtora cokolwiek by miała mieć do mnie lub i wniesieniu swoim nie powinna mie będzie turbować. Na co dla lepszej wiary ręką swoją podpisuje» (див.: Там само. – Спр.7. – Арк.59 зв.).

⁶⁸ «[...] doszło i zapłacono szczege sie wyrzekamy i onego kwitujemy czasy wiecznymi, iż się nam wszystkim dosyc stało i już od dnia dzisiejszego tak my i potomki nasze, także bliższy i krewni żadni ni mamy nicz o żadne spadki upominać się u Grzeska ani onego turbować pod zakładem kop 20 lit.» (див.: Там само. – Спр.6. – Арк.24 зв.).

⁶⁹ Там само. – Спр.1. – Арк.453–453 зв.

невдоволення старших онуків діями діда, які, згідно із законом, мали рівні права на спадщину. Можливо, ценці бернардинського монастиря зажадали від нього за право поховання на їхній території суму готівкою в 50 злотих, що не було передбачено в першому заповіті⁷⁰.

Випадки скасування тестаментів траплялися зазвичай тоді, коли хвороба, що спонукала особу до вчинення цього акту, виявлялася не смертельною. Одужавши, заповідач міг анулювати свою останню волю. Так учинила, наприклад, олицька міщанка Федора Мойсеїха. Хворіючи, вона 21 січня 1644 р. уклала заповіт, але коли одужала у травні того ж року, скасувала його⁷¹. Рівненська міщанка Марина Храсицька уклала свій заповіт 29 січня 1691 р., а вже 2 лютого того ж року його анулювала й підготувала новий⁷². Красномовним прикладом може бути випадок дубенського вїйта Стефана Молевського, котрий уклав свій тестамент під час хвороби 20 жовтня 1698 р., однак 23 березня 1701 р. скасував його в ратуші перед міським урядом, який зібрався в повному складі. Вїйт пошматував його на очах у міських урядників⁷³.

***

Міська канцелярія відіграла головну роль у становленні тестаменту як важливого приватноправового акту, обов'язкового до виконання після смерті заповідача. Невдоволені останнім волевиявленням тестатора могли оскаржити його розпорядження у суді, але на практиці цим користувалася незначна частина мешканців міст. Аналіз правових джерел і порівняння їх із практикою тестаментування дає підстави стверджувати, що мешканці міст у більшості випадків шанували право й дотримувалися засад укладання заповітів, визначених у Литовському статуті та збірниках маґдебурзького права.

Після смерті тестаторів акти останньої волі мали вносити до урядових міських книг (такий запис називався облятою): канцеляристи дослівно переписували текст із наданого оригіналу, до нього додавали вступну й кінцеву клаузули (канцелярську формулу) та заголовок, який містив крім імені, прізвища заповідача інформацію про його соціальний статус, іноді – імена осіб, котрі принесли цей документ, і свідків. Завершувала обляту стандартна прикінцева формула із зазначенням про те, що поданий для фіксації тестамент актикований (тобто вписаний). Рідкісними були випадки вклеювання (або вшивання) оригінальних документів із підписом тестатора, свідків і міського писаря (такі випадки зафіксовано у книгах міст Рівне, Дубно). Однак, як доводить аналіз актової документації, далеко не всі тестаменти містян, укладені в їхніх будинках напередодні смерті в письмовій формі, уписувалися до міських книг. Причинами могли бути небажання спадкоємців оплачувати пов'язані з цим канцелярські видатки або відсутність потреби у цьому⁷⁴. У волинських містах, подібно, як і в більшості тогочасних міст Східної Європи, значна кількість розпоряджень останньої волі виголошувалася усно

⁷⁰ Там само. – Арк.453 зв.

⁷¹ Там само. – Ф.1237. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.20 зв.

⁷² Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаніка. – Ф.91. – Спр.44. – Арк.19–19 зв., 44.

⁷³ «Przy których wobec wszystkich testament kasuje, anihiluje i niszczy, i poszarpał, w oczach wszystkiego urzędu. A to z tej przyczyny, że mi P. Bóg przedłużył żywota, póki wola jego święta. A summa i dlugi odebrane, i gotowizna wszystka na moje potrzebę i wyżywienie do śmierci [się] obróciło. Aż tom wszystkim karty wszystkie, które by się u kogo miały znaleźć, niech teraz za żywota mnie się upominają. A ja z tym wszystkim testament wyżej specyfikowanego roku 1698 kasuję i żadnego waloru [on] nie ma». Під цим текстом іншим чорнилом дописано, що давніші тестаменти не мають жодної цінності, оскільки тестатор подолав хворобу («Żadnego waloru nie mają dawne testamenta, ponieważ dłużej żyje osoba po testamencie») (див.: ЦДІАК України. – Ф.33. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.99).

⁷⁴ Згідно з дослідженнями чеської історикині К.Ішової, тестаменти уклали зазедве 1/7 мешканців міста Нова Прага, із чого напрошується висновок, що ці акти більшості міщан або не збереглися, або, скоріше за все, не були вписані до міських книг, або й узагалі не були складені (див.: Jiřová K. Růžnoředniowieczne testamenty z ziem czechich: Možliwosci i ograniczenia badań // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R.LXI. – 2. – Warszawa, 2013. – S.213–214).

без подальшої письмової фіксації⁷⁵, що пояснює настільки мале порівняно з містами Західної Європи число збережених актів.

Більшість тестаторів були неписьменними, тож, аби засвідчити власний акт останньої волі, ставили хрестик, а для укладання самого документа потребували фахової допомоги працівників міської канцелярії. Нормою в ті часи було написання заповітів у будинках помираючих (за присутності міських урядників і свідків), або в ратуші перед міським судом. Однак серед аналізованої групи тестаторів було кілька осіб, які власноруч уклали свої тестаменти, тож міським урядникам залишалося тільки постфактум прийняти готові документи для внесення в урядові книги, що певною мірою свідчить про розвиток прагматичної (писемної) культури у волинських містах ранньомодерного часу.

Загалом, незважаючи на поширену в Речі Посполитій у XVII ст. практику тестаментування, ці документи не стали масовою актовою продукцією у волинських містах (за винятком Олики, де була добре розвинута міська канцелярія). Вони не виділилися в окрему серію книг на зразок «*Libri testamentorum*», як це відбувалося в більших коронних містах⁷⁶, а вносилися в поточні й записові міські книги на прохання містян.

REFERENCES

1. Bartoszewicz, A. (2012). *Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*. Warszawa. [in Polish].
2. Bilous, N. (2019). Funeralna kultura rannomodernoho ukrainskoho sotsiumu: istoriografiiia problemy. *Istoriografichni doslidzbennia v Ukraini*, 30, 213–243. [in Ukrainian].
3. Bilous, N. (2020). Konflikty ta yikh polahodzhennia v rodynakh mishchan Volyni u svitli testamentiv XVII st. *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii*, 15-16, 128–142. [in Ukrainian].
4. Bilous, N. (2011). *Testamenty kyian seredyny XVI – pershoi polovyny XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
5. Bilous, N. (2017). *Testamenty mieszczańców miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII w.: Katalog*. Warszawa. [in Polish].
6. Bilous, N. (2011). Testamenty mieszczańców miasta Olyki z lat 1660–1670. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 3-4, 347–362. [in Polish].
7. Bilous, N. (2016). Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 64(2), 211–224. [in Polish].
8. Delimata, M. (2011). Prawo rodzinne w pracach Bartłomieja Groickiego. *Spółeczeństwo staropolskie*, III, 21–37. [in Polish].
9. Hoshko, T. (2018). Uviavlennia pro dytynstvo v kodeksakh miskoho prava v Rechi Pospolytii XVI – pochatku XVII st. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo*, 4, 37–56. [in Ukrainian].
10. Hrubá, M. (2002). «Nedávěj statku žádněmu, dokud duše v těle»: Pozůstalostní praxe a agenda královských měst severozápadních Čech v předbělohorské době. Ústí nad Labem. [in Czech].
11. Jiřová, K. (2013). Późnośredniowieczne testamenty z ziem czeskich: Możliwości i ograniczenia badań. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 61(2), 213–221. [in Polish].
12. Lück, H. (2005). *Über den Sachsenspiegel. Entstehung, Inhalt und Wirkung des Rechtsbuches*. Dössel (Saalkreis). [in Germany].
13. Lück, H. (2017). *Der Sachsenspiegel: Das berühmteste deutsche Rechtsbuch des Mittelalters*. Darmstadt. [in Germany].
14. Mikula, M. (2020). Tradycje prawne w regulacjach testamentowych w miastach Królestwa Polskiego XIV–XVI w.: prawo sasko-magdeburskie, prawo kanoniczne i rzymskie oraz prawodawstwo lokalne. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 68(2), 131–157. [in Polish].
15. Pisanko-Borowik, A. (2005). Testamenty mieszczan grodzieńskich w XVII–XVIII w. *Studia Podlaskie*, XV, 125–185. [in Polish].
16. Sowina, U. (2002). Wdowy i sieroty w świetle prawa w miastach Korony w późnym średniowieczu i wczesnej nowożytności. *Od narodzin do wieku dojrzałego: Dzieci i młodzież w Polsce, 1: Od średniowiecza do wieku XVIII*, 15–28. [in Polish].
17. Vinnychenko, O. (2010). Spadkuvannia za zapovitom v ukrainskykh zemliakh: geneza i pravova rehlementatsiia u shliakhtskomu seredivyshchi Rechi Pospolytoi. *Zapysky NTSb, CCLX, 1*, 74–84. [in Ukrainian].
18. Voronchuk, I. (2014). Instytut opiky: pravovi normy ta povsiadkenni praktyky na Volyni rannomodernoi doby. *Ukraina u svitovii istorii*, 3(52), 134–150. [in Ukrainian].
19. Wysmulek, J. (2012). *Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV w.)*. Warszawa. [in Polish].
20. Zielecka-Mikołajczyk, W. (2012). *Prawostawni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. wobec życia i śmierci w świetle swoich testamentów*. Warszawa. [in Polish].

⁷⁵ Takih висновків дійшли польські, угорські, чеські історики (див., напр.: *Szende K.* Testamenty i ustne oświadczenia woli: Oralność i piśmienność w procesie sporządzenia testamentów na Węgrzech w późnym średniowieczu // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – R.LXI. – 2. – S.223–237; *Jiřová K.* Późnośredniowieczne testamenty...; *Bartoszewicz A.* Mowa, gest, pismo: Relacje między kulturą żywego słowa a kulturą pisma w świetle zapisek z ksiąg sądowych późnośredniowiecznych miast polskich // *Kwartalnik Historyczny*. – R.CXXIV. – 2. – Warszawa, 2017. – S.209–235).

⁷⁶ Із кінця XIV ст. велися у Кракові, із 1540-х рр. – у Старій Варшаві й Перемишлі, від початку XVI ст. – у Познані (див.: *Bartoszewicz A.* Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce. – Warszawa, 2012. – S.110–111). З українських міст тільки Львів і Кам'янець-Подільський мали подібні серії книг.

Nataliia BILOUS

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), bilousnat@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6036-3204>

Establishment of Testaments in Towns of the Volynian Voivodeship in the 17th Century: Legal Grounds and Practices

Abstract. The objective of the article is to analyze the legal grounds and practices of establishment of testaments in the town society of the Volynian Voivodeship in the 17th century. The methodology of the research consists in using the methods of comparative-historical and system analysis, social anthropology in studying the legislation (in particular the law of adversity), the universal practices of laying down the testament in the towns of the Volynian Voivodeship of the 17th century. **Scientific novelty.** The article outlined the legal grounds for making testamentary documents and the recourse to the norms according to the Second Lithuanian Statute and the collections of Municipal Law by Bartolomeus Groicki, which were widely used in the court practice of Ukrainian cities of the early modern period. The article describes the process and the order of executing of testaments in all practices in Volynian towns during the 17th century. It was informed that the standard was the execution of testament in the house of a dying person (in the presence of municipal officers and witnesses), or in the city hall before the city court. **Conclusions.** In the cities, governed by Magdeburg law, B.Groicki (1534–1605) in their books of a legislative nature specified the order of residence, execution of rights and establishing of testaments. The norms of the Second Lithuanian Statute applied to inhabitants of non-privileged cities and representatives of different classes, who stayed behind the municipal jurisdiction. The local chancellery played a major role in the formation of the testament as an important private legal act, which was obligatory for execution after the death of the testator. Unhappy with the last will of the testator, they could take the order to court, but in practice, it was used by a small part of the citizens of the cities. The analysis of legal sources and their comparison with the practice of making testamentary documents gives grounds to conclude that the townspeople in most cases took the law and adhered to the provisions of the testamentary documents. Rarely were the cases when they did these acts by themselves. Most of the testators were unwritten and required the assistance of the city clerk's office to draw up the act. After their deaths, these documents had to be recorded in the municipal registers, but as the analysis of the act documentation shows, this occurred sporadically. The reasons for this could be the unwillingness of the residents to pay for the related clerical expenses or the absence of the need to do so. In general, despite the widespread practice of making testamentary documents in the cities of the Polish-Lithuanian Commonwealth, these documents did not become a mass production of documents in Volynian towns; most of the orders of the last will were made without any further written fixation.

Keywords: testaments, legacy, Magdeburg law, law of legacy, Second Lithuanian Statute, town chancellery, town society, Volynian Voivodeship.

Олексій ШЛЯХОВ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри східноєвропейської історії,
Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара
(Дніпро, Україна), alexshlyahov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0752-4061>

Підприємці Півдня України в політичних практиках Російської імперії початку ХХ ст.

DOI: 10.15407/uhj2021.01.043

УДК: 94:338.22](477.7)«19»

Анотація. **Мета дослідження** – визначити роль та місце представників ділових кіл українських земель у суспільно-політичних процесах початку ХХ ст., з'ясувати їх ставлення до політичної діяльності та до політичних партій. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності. Використано такі загальноісторичні методи: історико-генетичний, компаративістський, історико-типологічний. **Наукова новизна.** На основі широкого кола джерел охарактеризовано партійно-політичні вподобання буржуазії південноукраїнських губерній, визначено прояви їх політичної активності в модерний період. **Висновки.** Зазначено, що політична активність буржуазії на початку ХХ ст. помітно зростала. Розкрито передумови цього явища, а також політичні переконання представників підприємницького загалу українських земель Російської імперії, їх суб'єктивні уявлення щодо політичного становища у країні, умов розвитку власної справи, свого місця у суспільстві. Охарактеризовано рівень політичної культури та політичної свідомості підприємців, з'ясовано, наскільки вони усвідомлювали власні політичні інтереси й потреби та були здатні чітко визначити політичні цілі. Проаналізовано основні форми участі представників капіталу в політичному житті початку ХХ ст. Серед них виокремлено належність того або іншого підприємця до партії, політичного об'єднання, участь у виборчих кампаніях до Державної думи або Державної ради Росії, а також діяльність у складі цих законодавчих установ. Наголошено, що представники капіталу у своїх партійних симпатіях головним чином віддавали перевагу октябристам і кадетам. Причому до «Союзу 17 жовтня» найчастіше приєднувалися представники великого підприємництва, а лави кадетів поповнювали середні прошарки буржуазії регіону. Утім більшість представників ділових кіл, як і раніше, демонстрували політичну індиферентність та пасивність.

Ключові слова: підприємці, Україна, політична діяльність, кадеты, октябристы.

У пореформений період у результаті розпочатих Олександром II перетворень в українських землях Російської імперії форсованими темпами відбувався перехід від аграрного до індустріального суспільства, що супроводжувалося виникненням нової соціальної групи – капіталістів-підприємців. Із розвитком ринкових відносин прошарок людей, котрі вдавалися до започаткування своєї справи (промисловці, фінансисти, власники торговельних закладів), поступово набував дедалі більш чітких рис, ставав важливою складовою соціуму. Згадані явища, без сумніву, були закономірними й такими, що цілковито укладаються в наше розуміння процесів соціальної модернізації, яка у свій час розгорталася у провідних країнах Європи та Північної Америки. При цьому де та в якій державі не відбувався б процес формування підприємницької верстви, вона завжди стикалася приблизно з однаковими проблемами у взаєминах із державними

структурами, необхідністю подолання пережитків феодального ладу, збільшенням свого політичного впливу та авторитету у суспільстві. Відповідно, науково важливим та актуальним видається розгляд питань, пов'язаних із політичною діяльністю буржуазії українських етнічних теренів Російської імперії, верстви, яка в ідеалі повинна була виступати (якщо орієнтуватися на класичні західні зразки) головною дійовою особою у системних трансформаціях другої половини XIX – початку XX ст.

Слід зазначити, що вітчизняна наукова спільнота із проголошенням незалежності України почала швидкими темпами заповнювати лакуни, які існували в радянській історіографії у вивченні підприємництва та підприємців Російської імперії. При цьому дослідники переважно приділяють увагу питанням формування буржуазії, її соціальному та національному складу, добродійству, відносинам із царатом, соціокультурним характеристикам¹. В історичній літературі також активно висвітлюється діяльність представницьких організацій підприємців².

Натомість фактично на маргінесах досліджень опинилися питання, пов'язані з роллю та місцем представників вітчизняних ділових кіл у тогочасних суспільно-політичних процесах, їх ставленням до політичної діяльності у цілому та до політичних партій зокрема. Розглядалися лише деякі аспекти цієї проблематики³. Питання політичних практик буржуазії імперії на початку XX ст. порушувалися також у студіях російських істориків⁴.

Зрештою більшість вітчизняних дослідників констатують, що підприємці України в пореформену добу не виступали дієвим опонентом правлячого режиму, підкреслюючи при цьому, що в той час «безпосередня участь буржуазії в політичному житті була мізерною»⁵. При цьому І.Шандра висловила думку, що галузеві й територіальні спілки, які виникали у країні в модерний період, фактично замінили представникам ділових кіл українських губерній партійні структури, що їх «своєрідний нейтралітет і був специфічною формою політики»⁶. Такого ж приблизно погляду дотримуються і представники західноєвропейської та американської історіографії. Так, німецький історик Р.Лінднер підкреслював: «Авторитет імператорської влади ніколи не ставився під сумнів підприємцями. Критику підприємці висловлювали лише у внутрішньому колі, та й то у кращому разі її об'єктом була економічна політика уряду»⁷. Американський дослідник А.Рібер наголошував, що капіталістична індустріалізація так і не породила

¹ *Водотика Т.С.* Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.22. – К., 2013. – С.14–25; *Куліков В.О.* Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. – Х., 2019. – 388 с.; *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговельно-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 282 с.; *Николаева Т.М.* Соціокультурна характеристика підприємців України (1861–1914 рр.) // Український історичний журнал. – 2011. – №3. – С.95–107.

² *Донік О.М.* Підприємницькі об'єднання в Україні останньої третини XIX – початку XX ст.: від інституціоналізації інтересів до надрегіональних форм інтеграції // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XVII. – К., 2010. – С.52–69; *Крутіков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформенний період. – Дніпропетровськ, 1992. – 172 с.; *Шандра І.О.* Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). – Х., 2016. – 316 с.

³ *Гринчак М.О.* Громадська активність та державна служба як засоби поширення політичного впливу представниками великої промислової буржуазії південноукраїнських губерній (на прикладі М.С.Авдакова) // Гуманітарний журнал. – 2014. – №1/2; *Коник О.О.* Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.). – Дніпропетровськ, 2013. – 454 с.; *Назарова Є.І.* Економічні товариства Одеси і регіональний рух на Півдні України на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXIX. – Запоріжжя, 2010. – С.63–70; *Постернак О.О.* Представництво буржуазії в складі партії кадетів в 1905–1907 рр. (на прикладі південних губерній Російської імперії) // Історична панорама. – Вип. 5. – Чернівці, 2007 [Електронний ресурс]: <http://politics.elib.org.ua/pages-4783.html>; *Шляхов О.Б.* Підприємці України та їх партійно-політичні уподобання на початку XX ст. // Проблеми політичної історії України. – Вип.8. – Дніпропетровськ, 2013. – С.47–58.

⁴ *Петров Ю.А.* Российская буржуазия в начале XX в.: попытки политической консолидации // Труды Института российской истории РАН: 1997–1998 гг. – Вип.2. – Москва, 2000. – С.218–257; *Селезнев Ф.А.* Конституционные демократы и буржуазия (1905–1917 гг.). – Нижний Новгород, 2006. – 227 с.; *Голубев С.А.* Политические настроения представителей торгово-промышленного капитала России в начальный период думской монархии (1905–1907 гг.) // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – Вип.3(14). – Саратов, 2006. – С.151–156.

⁵ *Лазанська Т.І.* Буржуазія // Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 2003. – С.410.

⁶ *Шандра І.О.* Представницькі організації буржуазії українських губерній... – С.247.

⁷ *Лінднер Р.* Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / За ред. О.М.Доніка. – К.; Донецьк, 2008. – С.234.

політично зрілу буржуазію, що підприємці були «політично пасивною групою в російському суспільстві», котрі «так і не змогли звільнитися від державної опіки або власних традиційних цінностей»⁸. Г. Куромія зазначав, що «політична орієнтація (промисловців Півдня – *О.Ш.*) полягала в неприєднанні до жодної партії»⁹.

Із багатьма з наведених вище тверджень важко не погодитися. Щоправда за однієї умови – якщо йдеться про час, який передував першій демократичній революції 1905–1907 рр. Адже факти свідчать, що, незважаючи на всі перешкоди з боку царату, політична активність представників підприємницьких кіл на початку ХХ ст. помітно зростала, а окремі їх репрезентанти входили до складу новоутворених партій і спілок. Тож спробуємо з'ясувати, якими були партійно-політичні вподобання підприємців українських етнічних теренів Російської імперії, що являли собою їхні тогочасні політичні практики та наскільки вони опинилися на висоті завдань, котрі ставила перед ними модерна доба? Зазначені питання переважно розглядаються на матеріалах діяльності буржуазії південноукраїнських губерній, оскільки саме цей регіон фактично виступав тоді локомотивом модернізаційних перетворень. При цьому автор спирався на низку джерельних комплексів, серед яких чільне місце посідають доповіді поліції, мемуарна література, матеріали тогочасної періодики, а також документи політичних партій і підприємницьких організацій початку ХХ ст.

Треба зазначити, що у зміст поняття «політична діяльність», за визначенням сучасних тематичних енциклопедичних видань, входять «вольові дії з виявлення, осмислення та реалізації політичних потреб і політичних інтересів усіх соціальних суб'єктів суспільства щодо політичної влади»¹⁰. Тож у контексті досліджуваної проблематики уявляється необхідним перш за все встановити, що собою являв рівень політичної культури та політичної свідомості представників підприємницького загалу українських губерній у пореформений період, наскільки вони усвідомлювали власні політичні інтереси й потреби, з яким політичним багажем увійшли в нове століття?

Відповіді насамперед треба шукати в особливостях усього попереднього розвитку Російської імперії, адже постійне територіальне зростання детермінувало необхідність максимальної концентрації сил в єдиному центрі, обумовило існування жорсткого авторитарного режиму, який більше нагадував азіатські деспотії, ніж відповідав європейським зразкам. У країні існував культ держави та всевладдя бюрократії. Тож наявність активних громадян не вписувалася у систему владних відносин в імперії, коли все вирішувалося лише «на горі» й тільки самими державними інституціями. Якщо на Заході передмодернізаційний період переважно був пов'язаний саме з появою ділових, заповзятливих людей, котрі прагнули до змін у суспільстві та самі їх активно продукували, то в Російській імперії, зокрема на її українських теренах, подібних активних представників підприємництва (які ще й володіли б чималими фінансовими ресурсами) було вкрай мало. Не можна не враховувати також дії репресивного апарату самодержавства, його налаштованість у будь-яких випадках «розмахувати адміністративним кийком». Відповідно, стає зрозумілим, чому вітчизняні підприємці часто демонстрували недостатній рівень як ділової, так і політичної активності. Не випадково професор Катеринославського вищого гірничого училища В. Курилов зазначав у 1905 р.: «Промисловці, купці [...] до часу міністерства Плеве були придушені адміністративною опікою й могутність цих громадських сил із повним правом можна прирівняти до нуля»¹¹. І хоча подібна оцінка видається занадто категоричною, усе ж її автор у своїх поглядах на тогочасних підприємців не далеко відійшов від істини.

⁸ *Riber A. Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia.* – Chapell Hill (N.C.), 1982. – 496 p.

⁹ *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і рр. / Пер. з англ. Г.К'юрян, В.Агеев. – К., 2002. – С.86.

¹⁰ Політична діяльність // Юридична енциклопедія: У 6 т. – Т.4. – К., 2002. – 720 с.

¹¹ Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – №33/34. – С.869.

Крім того, становище представників капіталу в пореформеній період, рівень їх громадсько-політичної активності та стереотипність поглядів багато у чому визначалися тими загальними умовами стосовно розвитку власної справи, які існували у країні. Адже всі ті вкрай сумнівні у правому відношенні «ділові операції», шляхом яких накопичувалися перші мільйони, найсприятливіше почувалися саме під дахом абсолютистської системи влади. А це вже змушувало купців і промисловців дивитися на владу як на джерело, з якого «надійдуть усі великі та малі милості». Своєю чергою, це дозволяло самодержавству тримати буржуазію «на короткому повідку», погрожуючи у випадку її опозиційності «перекрити кисень», тобто позбавити необхідної фінансової підтримки – пільг, субсидій, залізничних замовлень тощо. Як підкреслював економіст початку ХХ ст. І.Озеров, у Російській імперії «створювалася промисловість лояльна, винятково залежна від бюрократичної волі [...] Унаслідок цієї політики вельми численні та заможні групи повинні були жити в постійному страху за своє майбутнє, тремтячи за наступний день і благаючи собі милості у всесильної бюрократії»¹².

З іншого боку, тогочасну політичну пасивність підприємницької верстви, без сумніву, обумовлював ще один чинник, про який теж не можна забувати. Адже, як прозорливо зазначав Ф.Бродель, «капіталізм неможливий без активного сприяння суспільства [...] Необхідно, щоб у певному сенсі все суспільство більш або менш свідомо прийняло його цінності»¹³. А отже успішність модернізації багато у чому залежала від того, наскільки органічно проходив процес змін і сприймався значною частиною суспільства як природний, коли ліберальні уявлення ставали дороговказом для більшості населення. Утім у царській Росії, котра не пройшла тривалого шляху капіталістичного розвитку, новачі пореформеної доби насаджувалися на невідготовлений ґрунт, коли чимало людей не бажали та й не були ще готовими порвати з патріархальними поглядами, фактично продовжуючи жити в іншому історичному часі. Так, Б.Кравченко звертав увагу на те, що появу численних промислових підприємств в Україні у другій половині ХІХ ст. «не підготували ні століття накопичення капіталу, ні проникнення капіталістичних відносин у пори українського суспільства»¹⁴. Своєю чергою це породило вороже ставлення багатьох людей до ділових кіл, коли на промисловців «публіка дивилася (за твердженням самих підприємців – *О.Ш.*) як на оббирачів населення»¹⁵. При цьому йшлося не лише про робітників чи селянство. Подібні настрої були поширені серед дворянства, офіцерства, чиновництва, людей розумової праці. Так, автори одеського видання «Торгово-промисловий Юг» із сумом констатували, що «наша інтелігенція [...] стосовно торговельно-промислового класу посідає позицію майже непримиренну»¹⁶. Не випадково вже напередодні Першої світової війни прем'єр-міністр В.Кокочов був вимушений закликати суспільство «не дивитися на капітал і на його організацію як на ворога»¹⁷, а інший сучасник указував на неприродність того факту, що «в нас слово “комерсант” уважається ледь не лайливим»¹⁸. Таким чином, фактична антибуржуазність громадської свідомості, яка домінувала у країні, робила становище тогочасного підприємця вельми ненадійним, а звідси й обумовлювала його політичну пасивність та конформізм, прагнення прилаштуватися до панування всевладної бюрократії. Тож є підстави погодитися з думкою радянського історика Й.Гіндіна, котрий зазначав, що «аж до кінця ХІХ ст. буржуазія була [...] в політичному відношенні інертною та “вірнопідданою”»¹⁹.

¹² Озеров И.Х. Как расходуются в России народные деньги. – Москва, 1907. – С.222–223.

¹³ Бродель Ф. Динамика капитализма / Пер. с фр. В.Колесникова. – Смоленск, 1993. – С.68.

¹⁴ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – С.37.

¹⁵ Вопросы синдикатской практики // Промышленность и торговля (Санкт-Петербург). – 1908. – №2. – С.32.

¹⁶ Торгово-промышленный Юг (Одесса). – 1912. – №12. – С.33.

¹⁷ Кокочов В.Н. Из моего прошлого: Воспоминания 1911–1919. – Москва, 1991. – С.430.

¹⁸ Докладная записка Ивана Озерова Николаю II // Звезда. – 2014. – №4. – С.137.

¹⁹ Гиндин И.Ф. Политика царского правительства в отношении промышленных монополий // Об особенностях империализма в России. – Москва, 1963. – С.87.

Останню тезу підтверджує чимало свідчень. Зокрема директор Гірничого департаменту в 1890-х рр. і член правління Нікополь-Маріупольського гірничо-металургійного товариства К.Скальковський згадував, що в пореформений період «серед купецтва ще твердо панувала думка, що громадськими справами займається тільки той, у кого кепсько йдуть власні»²⁰. А, приміром, один із заводчиків Донецького басейну К.Мсциховський розглядав тогочасний політичний рух як несуттєвий, котрий «ішов від незначної купки баламутів і не зачіпав глибин російського народу». «Неважливим, непотрібним» уважав він і наявність політичних партій²¹.

Тож можна дійти висновку, що рівень тогочасної політичної культури промисловців та фінансистів залишав бажати набагато кращого. Не мала вітчизняна буржуазія й жодного досвіду політичної діяльності, оскільки ніколи не виступала реальним опонентом царату. Як зазначав у 1900 р. часопис «Промышленный мир» (№46), «промисловці й торгівці, поряд з іншими групами населення, у нас ніколи не навчалися спільно мислити та спільно шукати заходи, які торкалися їхнього добробуту. Їм завжди вбивалося і вбито в голову, що за них помислять і зроблять, що треба, а їхня справа – аршином працювати»²². Відповідно, консервативна політика самодержавства часів пізньої імперії, спроби вихолостити прогресивний зміст реформ Олександра II не викликала якоїсь протидії або хоча б активної критики з боку представників ділових верств, що тоді тільки народжувалися.

Утім на революційній хвилі 1905–1907 рр. у царині політичної активності буржуазії відбулися помітні зрушення. Позаяк нові законодавчі положення, а також виникнення низки політичних партій та громадських організацій зробили можливим і для законслухняних російських підданих членство в партійних структурах, надали їм шанс проявити свої ідеологічно-політичні вподобання та симпатії. При цьому політичні інтереси підприємців України були насамперед пов'язані з їхніми професійними справами та умовами їх здійснення. Зокрема чимало представників ділових кіл країни були переконані, що уряд не приділяє належної уваги розвитку промисловості, що бюрократія та чиновники ігнорують нагальні потреби господарського життя. Багатьох репрезентантів буржуазії українських земель також дратувало прагнення царату здійснювати постійний, щоденний контроль над економікою, опікати фінанси і промисловість шляхом посиленого урядового нагляду та дріб'язковими регламентаціями. Так, голова Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії М. фон Дітмар у статті «Уряд та промисловість» скаржився на «всілякі дозволи та заборони, котрі, як дамоклів меч, висять над головою промисловця під час кожного його руху»²³.

Отже, незважаючи на свою лояльність до влади, підприємці все ж прагнули до певних змін. Зрештою участь представників капіталу українських земель у політичному житті царської Росії початку ХХ ст. виявлялася в таких формах: а) належність того або іншого підприємця до партії чи політичного об'єднання; б) участь у виборчих кампаніях до Державної думи або Державної ради Російської імперії; в) діяльність у складі цих установ.

Зазначимо, що з початком революції 1905–1907 рр. частина підприємців, які відчували потребу в консолідації торговельно-промислових кіл, дійшли думки щодо необхідності створення організації, яка визначила б лінію їх поведінки стосовно багатьох нагальних питань тогочасного життя. Зокрема йшлося про відносини праці та капіталу, розгортання страйкового руху, а також про бажання буржуазії брати участь у розробці

²⁰ Скальковский К. Воспоминания молодости: 1843–1869. – Санкт-Петербург, 1906. – С.293.

²¹ Див.: Фенин А.И. Воспоминания инженера: К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). – Прага, 1938. – С.172.

²² Цит. за: Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. – Москва, 1922. – С.140.

²³ Горнозаводской листок (Харьков). – 1908. – №46. – С.10230.

законопроектів, котрі торкалися економічного розвитку країни. 21 червня 1905 р. представники великого капіталу провели в Москві нараду, де створили спеціальне бюро з метою підготовки «Політичної та економічної програми російських торговців і промисловців». Участь у розробці цього документа взяли й підприємці українських етнічних теренів – Ф.Єнакієв, граф А.Бобринський²⁴. Згадаємо також, що 31 жовтня 1905 р. на нараді заводчиків і фабрикантів Петербурга організатор Товариства ртутного виробництва на Донбасі О.Ауербах наголосив на необхідності створення політичної партії підприємців, зазначивши при цьому, що «промисловість являє собою таку велику одиницю в державному ладі, що вона повинна становити особливу спілку, особливу партію»²⁵.

Однак до утворення єдиної партії, яка об'єднувала б ділових людей імперії, справа так і не дійшла. Натомість наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. постали кілька дрібних регіональних партій підприємців – прогресивна економічна, помірковано-прогресивна, торговельно-промислова, партія правового порядку. Зазначені організації переважно створювали підприємці Петербурга та Москви, а буржуазія українських земель фактично не була долучена до цього процесу. До того ж відсутність широкої народної підтримки обумовила той факт, що згадані партії незабаром зникли з політичної арени так само швидко, як і народилися.

Своєю чергою репрезентанти підприємницьких кіл південноукраїнських губерній імперії віддавали перевагу більш солідним політичним проектам. Восени 1905 р. вони почали долучатися до лав октябристів і кадетів. Так, гірничопромисловці М.Авдаков, Ф.Єнакієв увійшли до центрального комітету «Союзу 17 жовтня». При цьому останній виявив найбільшу активність у партійній роботі. Як зазначали його ділові партнери, «невтомна, кипуча енергія не давала йому замкнутися в рамках торговельно-промислової діяльності»²⁶. Тож він брав постійну участь у засіданнях центрального осередку октябристів, у тому числі з обговорення робітничого питання. Саме Ф.Єнакієву 30 грудня 1905 р. керівництво партії доручило підготувати відозву «До робітників до 9 січня». Своєю чергою 8 січня 1906 р. на засіданні ЦК «Союзу 17 жовтня» він порушив питання про необхідність «проведення до Думи представників від робітництва»²⁷.

Згодом підприємці-октябристи Півдня України працювали у складі новоутвореного законодавчого органу країни. Так, до II Державної думи було обрано голову правління Земського банку Херсонської губернії, маршалка дворянства Тираспольського повіту А.Фатуровського. Останній, долучившись до фракції октябристів, працював у складі фінансової комісії. У III Думі в лавах октябристів значився етнічний українець купець І.Тищенко, обраний депутатом від Катеринославщини. У III і IV Думах до фракції октябристів входив також губернський і повітовий земський гласний німець Г.Бергман²⁸. У Катеринославському повіті йому належав цегляний завод, який виробляв 150 тис. штук цегли на рік. Виразником інтересів промисловців регіону у верхній палаті законодавчого органу імперії, починаючи від 1906 р., був М.Авдаков – голова Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі країни, а водночас очільник синдикату «Продвугілля».

Проте наведені факти щодо участі промисловців і фінансистів українських етнічних земель у діяльності «Союзу 17 жовтня» ще аж ніяк не свідчили про їх прагнення

²⁴ Партии российских промышленников и предпринимателей: Док. и мат.: 1905–1906 гг. / Сост. и автор комм. В.Ю.Карнишин. – Москва, 2004. – С.7.

²⁵ Цит. за: *Черменский Е.Д.* Буржуазия и царизм в первой русской революции. – Москва, 1970. – С.188.

²⁶ Горнозаводское дело (Харьков). – 1915. – №5. – С.10365.

²⁷ Партія «Союз 17 жовтня»: Протоколи съездов, конференцій, засідань ЦК: 1905–1915 гг.: В 2 т. / Сост., автор предисл., введ. и комм. Д.Б.Павлов. – Т.1. – Москва, 1996. – С.52.

²⁸ Див.: *Коник О.О.* Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України... – С.230, 427.

забезпечити рух країни саме в бік ліберальних цінностей. Позаяк октябристи – партія, котру радянська історіографія завжди визначала як суто буржуазну, зовсім не збиралися руйнувати підвалини самодержавного ладу Російської імперії, вважаючи неприйнятним для держави повноцінний парламентський устрій. Тож не слід дивуватися тому, що соратники М.Авдакова по гірничопромисловій галузі Донбасу характеризували його як людину правих поглядів, котра «стояла дуже близько до певних урядових кіл»²⁹. Наочним свідченням цього була його поведінка на зборах інженерів і представників промисловості Півдня імперії, скликаних у Харкові восени 1905 р. Коли учасники зібрання вирішили висунути урядові низку політичних вимог, головуючий М.Авдаков зробив усе, щоб не допустити ухвалення відповідної резолюції. При цьому, як згадував інженер О.Фенін, хоча М.Авдаков особливо не заперечував проти претензій до влади, але згодом виклав думку членів зібрання у вигляді «вірнопідданської» телеграми в Петербург, за що в підсумку отримав подяку від імператора³⁰.

Про достатньо консервативну позицію представників великого капіталу регіону, членів партії октябристів, свідчили й інші факти. Так, Ф.Єнакієв на засіданні ЦК «Союзу 17 жовтня» у січні 1906 р. активно виступив проти права підданих Російської імперії на проведення страйків, наголосивши, що слід показати «всю ту шкоду та всі величезні збитки, які страйки завдали країні й народному господарству»³¹. Представники великого капіталу не бачили також і національних проблем українського народу. Мабуть не випадково, що саме Ф.Єнакієву провід партії 30 грудня 1905 р. доручив підготувати промову «про єдність Росії»³². Зрештою можна вважати, що на початку ХХ ст. велике купецтво українських теренів Росії (тобто особи, що отримували прибуток у сумі понад 10 тис. руб. на рік) у своїх політичних симпатіях віддавало перевагу октябристським структурам і виступати опонентом самодержавства жодним чином налаштовано не було.

До складу організацій дійсно буржуазно-ліберального забарвлення, таких, як конституціоналісти-демократи або Українська демократично-радикальна партія, переважно входили представники інтелігенції, діячі органів місцевого самоврядування – земств і міських дум, службовці, ліберально налаштовані поміщики. Натомість велика торговельно-промислова буржуазія у своїй масі вельми несхвально ставилася до «радикалізму» програмних положень кадетської партії. Не випадково лідер кадетів П.Мілюков у своїх споминах зазначав, що «направо від нас (партії конституціоналістів-демократів – *О.Ш.*) залишалися промисловці [...], які вже проявляли тоді свої класові прагнення»³³. І все ж у складі партії кадетів перебували підприємці, але здебільшого останні були представлені не верхівкою, а середніми прошарками буржуазії (річний прибуток від 2 до 10 тис. руб.). Так, у комітеті одеської організації кадетів перебували голови фірм і фінансових товариств, члени місцевого комітету торгівлі й мануфактур, біржового комітету Одеси. Серед них були (станом на 1915 р.) голова комітету З'їздів судновласників Чорноморсько-Азовського району П.Регір, колишній секретар одеської міської управи й директор-розпорядник Південноросійського акціонерного товариства друкарства Ф.Шульга, член Одеського комітету торгівлі та мануфактур, голова фірми «Юрій Гагарін і К^о» К.Кржечковський, член Одеського товариства фабрикантів і заводчиків Г.Вольфензон, член Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії А.Гулев, банкір С.Гутник, керівник Одеського відділу Азово-Донського банку Х.Ройзман³⁴.

²⁹ Фенін А.И. Воспоминания инженера... – С.164.

³⁰ Там же.

³¹ Партія «Союз 17 жовтня»: Протоколи съездов, конференцій, засідань ЦК... – Т.1. – С.55.

³² Там же. – С.42.

³³ Мілюков П.Н. Воспоминания. – С.309.

³⁴ Див.: Назарова Є.П. Економічні товариства Одеси... – С.64.

Достатньо активно в період революції 1905–1907 рр. до кадетів долучалися і представники ділових кіл Катеринославської губернії. Так, у той час їхні лави поповнив голова правління Ірмінського товариства на Донбасі, секретар Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії Л.Рабинович, а також члени цієї організації – інженер і шахтовласник О.Фенін (обраний від Луганська вибірником від кадетів до I Державної думи) та луганський купець 1-ї гільдії І.Яковенко, великий вуглепромисловець, землевласник. Кадетом був і маріупольський підприємець М.Шефтель – акціонер багатьох товариств, який працював у I Думі у складі аграрної комісії³⁵. Згадаємо також, що напередодні Першої світової війни до лав маріупольських кадетів належали керуючий відділенням Азово-Донського банку Д.Розенталь, директор металургійного заводу Нікополь-Маріупольського товариства Л.Василевський, великий купець С.Самойлович, який вів активну хлібну торгівлю в Азово-Чорноморському басейні³⁶. У Бахмутському повіті до кадетської партії (станом на 1914 р.) належали член правління місцевого Товариства взаємного кредиту Я.Бельський, директор Вознесенського рудника Е.Штедінг та ще п'ятеро гірничих інженерів³⁷.

У лавах кадетів Таврійської губернії на початку ХХ ст. перебував підприємець, повітовий і міський гласний М.Панкеев, який володів великим млином, лісопильнею та іншою нерухомістю. У III–IV Думах він виконував функції секретаря фракції кадетів, був її скарбником³⁸. Додамо, що, починаючи з четвертої сесії III Думи, М.Панкеев став товаришем голови комісії з торгівлі та промисловості, яка активно виступила проти монополізації металургійної промисловості країни. До творення й керування кадетським партійним комітетом у Таврійській губернії був причетний С.Крим, співвласник банкірського дому, виноградар, губернський і повітовий земський гласний. У 1906 р. він був обраний до I Державної думи, де входив до складу кадетської фракції, підписав законопроект «Про громадянську рівність»³⁹. Після розпуску Думи певний час перебував під наглядом поліції. Отже можна зробити висновок, що схильність до кадетів частіше за все виявляли підприємці, котрі працювали в органах земського самоврядування, або ж закінчили вищий навчальний заклад. Кадетам також переважно симпатизувала буржуазія єврейського походження й ділки, які мали відношення до Азово-Донського комерційного банку.

При цьому деякі підприємці-кадети посідали достатньо активну громадянську позицію. Наприклад, інженер та гірничопромисловець Л.Рабинович у річці вимог конституційно-демократичної партії наприкінці 1905 р. (всупереч позиції інших шахтовласників регіону) запровадив для робітників свого Ірмінського рудника на Донбасі 8-годинний робочий день⁴⁰. У січні 1906 р. його навіть було заарештовано та на деякий час ув'язнено у харківській тюрмі. Зрештою як кандидат від кадетської партії в 1907 р. був обраний до складу II Думи.

Становить інтерес і діяльність ще одного підприємця Катеринославщини, члена Слов'яносербського повітового комітету кадетської партії, купця І.Яковенка. Як згадували його товариші по гірничопромислових з'їздах, «у земстві, на зборах Яковенко був незмінним і невикорінюваним лібералом, його виступи були завжди [...] спрямовані на боротьбу із “зубрами”»⁴¹. Так, на засіданні луганських повітових земських зборів під час обговорення питання про військову підготовку школярів і придбання

³⁵ Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України... – С.175.

³⁶ Державний архів Дніпропетровської обл. (далі – ДАДО). – Ф.313. – Оп.2. – Спр.3044. – Арк.6.

³⁷ Там само. – Арк.19зв.

³⁸ Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України... – С.229, 263.

³⁹ Зінченко О.В. Представники України в Державній раді Російської імперії (1906–1917 рр.). – Х., 2013. – С.140.

⁴⁰ Фенін А.И. Воспоминания инженера... – С.150.

⁴¹ Там же. – С.103.

з цією метою дерев'яних макетів гвинтівок та барабанів, І.Яковенко активно виступив проти мілітаризації шкільного виховання й дисципліни, котра «прищеплюється побиттям та мордуванням». При цьому він підкреслював, що справжня дисципліна виховується лише в державі з іншим «соціальним (читай конституційним – *О.Ш.*) ладом»⁴². Згадаємо також, що в 1912 р. І.Яковенко рішуче опонував прийняттю резолюції Катеринославських губернських земських зборів щодо виділення 14 тис. руб. на придбання 2 тис. примірників газети місцевого відділення Союзу російського народу «Русской правды» для подальшого розповсюдження її серед селян краю⁴³.

О.Коник у своїй монографії слушно порушував питання: що спонукало подібних заможних людей до участі в «лівому» русі (йдеться про кадетську партію – *О.Ш.*)?⁴⁴ На наш погляд серед причин цього можна виокремити такі чинники. По-перше, вагомими факторами у приєднанні до кадетів часто ставали особисті знайомства та взаємини окремих представників буржуазії. Як визнавав донбаський гірничопромисловець О.Фенін, «у питанні остаточного обрання партії вкрай важливим чинником для мене [...] і для величезної більшості [...], виявлялися особисті стосунки та зв'язки»⁴⁵. Слід також урахувати, що в «освіченому суспільстві» тоді існувала певна мода на опозиційність стосовно царату, яку часто демонстрували кадети. По-друге, приєднання підприємців Півдня до конституційно-демократичної партії нерідко обумовлювалося відсутністю в регіоні реальної альтернативи кадетам, браком політичних сил, яким місцева буржуазія могла б свідомо віддати перевагу. Не випадково той самий О.Фенін у своїх спогадах писав про «відсутність у країні повноцінної центристської партії», наголошуючи, що «октябристи лише частково заповнили цю прогалину». Водночас він зазначав, що «інших політичних партій в наших місцях тоді по суті не було, [...] а про такі партії, як партії “мирного оновлення” та “демократичних реформ”, ніхто у нас навіть не чув»⁴⁶. Не дивно, що за таких умов навіть тим представникам ділових кіл краю, які долучалися до кадетів, програмні вимоги Партії народної свободи, зокрема щодо загальної амністії, створення відповідального перед Думою міністерства або запровадження загального виборчого права, здавалися «занадто абстрактними», «доктринерськими», навіть «цілковито неприйнятними»⁴⁷.

Урешті-решт у післяреволюційний період чимало промисловців і фінансистів українських теренів або полишили лави цієї партії, або вже не ходили на збори, прагнули дистанціюватися від партійних структур тощо. Так, О.Фенін, за його власним твердженням, незабаром «вилікувався від тяжіння до політики», припинивши після 1905–1907 рр. своє перебування в партії. Згодом «вилікувався від політики» ще один колишній кадет секретар Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії Л.Рабинович. Згадаємо, що й таврійський підприємець С.Крим після обрання його депутатом Держдуми в 1912 р. вже позиціонував себе як безпартійного. Таким чином, хоча частина представників буржуазії в роки першої демократичної революції і приєдналася до кадетів, говорити про їх свідомі політичні переконання вельми складно, оскільки тут нерідко переважали ті або інші кон'юнктурні моменти.

У період столипінської реакції політична активність представників підприємницьких кіл українських земель суттєво зменшилася. Як зазначав сучасник, «у суто політичній боротьбі вона (буржуазія – *О.Ш.*) розчарувалася, – обпікшись на революційній

⁴² Русская правда (Екатеринослав). – 1912. – 31 октября.

⁴³ Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 47-й очередной 1912 года сессии. – Екатеринослав, 1913. – С.286–287.

⁴⁴ Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губернії Наддніпрянської України... – С.173.

⁴⁵ Фенін А.И. Воспоминания инженера... – С.165.

⁴⁶ Там же. – С.164–165.

⁴⁷ Там же. – С.165.

політиці, вона починає цуратися будь-якої політики»⁴⁸. Тим паче, що у цей час великі ділки багато у чому залишалися поодинокими постатями, котрі не мали достатньої суспільної підтримки. Не покладали свої надії підприємці й на нові законодавчі установи, адже до складу Думи першого та другого скликань представники ділових кіл потрапляли лише як виняток. Утім і діяльність III Думи (більш консервативної) не користувалася їхніми симпатіями. Так, у 1908 р. на зустрічі в Петербурзі з урядовцями делегація З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії категорично заявила, що «на Думу (у проведенні бажаних для них законодавчих актів – *О.Ш.*) промисловість розраховувати зовсім не може»⁴⁹. Своєю чергою Рада з'їздів представників промисловості й торгівлі констатувала «вроджену нелюбов до приватної промисловості» з боку думської більшості, наголошуючи при цьому, що інтереси промисловців Державній думі «були чужі, а прагнення – незрозумілі та підозрілі»⁵⁰.

Не спромоглися заводчики й фабриканти українських земель Росії висунути у цей час і скільки-небудь послідовну програму суто буржуазних реформ. Багато хто вважав таку політичну індиферентність аномальним явищем. Зокрема член ЦК кадетської партії А.Шингарьов підкреслював, що «російське торговельно-промислове життя невіддільне від російського політичного життя», і що «промисловці у своїх власних інтересах повинні зайнятися політикою та в політиці підтримувати гасла політичної свободи, внутрішнього миру, прогресу»⁵¹. Фактично реагуючи на ці заяви, журнал підприємців Півдня імперії виправдовувався: «Непомітно, здавалося б не беручи участь у політиці, і насправді не висуваючи політичних діячів, він (прошарок ділових кіл – *О.Ш.*) усе ж політику робить одним своїм посиленням та зміцненням як класу». Крім того, видання наголошувало, що «тактика торговельно-промислового класу полягає в тому, що він політикою не цікавиться [...], але він її робить систематично силою історичного процесу в тих рамках, які історією йому відмежовані: він іде за своїми інтересами»⁵².

Щоправда в рік виборів до IV Державної думи та Державної ради Російської імперії окремі представники фінансової і промислової буржуазії Півдня України все ж дійшли думки щодо необхідності більш активної участі великого капіталу у суспільно-політичному житті, діяльності законодавчих установ країни. Зокрема Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії у своєму передвиборному зверненні 1912 р. пропонувала «спрямувати всі сили на те, щоб серед членів законодавчих палат були особи, які знають промисловість і торгівлю, розуміють їх інтереси та їх велике державне значення», убачаючи у цьому запоруку «народного добробуту й гармонійного розвитку всіх духовних сил нації», зміцнення в державі «підвалин законності, громадської справедливості та досконалих політичних форм»⁵³. Голова цієї інституції М. фон Дітмар закликав до «нової великої справи – виходу промисловості й торгівлі на арену активного політичного життя»⁵⁴. Він же, виступаючи 30 жовтня 1912 р. на VI з'їзді російських фабрикантів землеробських машин і знарядь у Харкові, зазначав: «Тільки в державі правовій, у державі, яка створює умови для широкого розвитку громадської та особистої самодіяльності [...] – лише там можливий нормальний розвиток промисловості й торгівлі»⁵⁵.

⁴⁸ Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. – С.283.

⁴⁹ Горнозаводской листок. – 1908. – №43/44. – С.10211.

⁵⁰ Промышленность и торговля в законодательных учреждениях: 1907–1912 гг. – Санкт-Петербург, 1912. – С.ХХ.

⁵¹ Горнозаводское дело. – 1912. – №41. – С.6047.

⁵² Торгово-промышленный Юг. – 1912. – №18. – С.10, 12.

⁵³ Горнозаводское дело. – 1912. – №36. – С.5753.

⁵⁴ Там же. – С.5754.

⁵⁵ Там же. – №45. – С.6208.

Водночас із боку підприємців лунали й більш радикальні заяви. Так, 18 серпня на нараді, скликаній в Одесі Радою з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії для висунення кандидата на виборах у Державну раду, представники одеського комітету торгівлі й мануфактур Г.Пекаторос та одеської купецької управи Е.Ройзман (члени кадетської партії) вимагали від своїх колег «більш лівої програми з питань політичних». Зокрема перший у своїй промові заявив, що «наш представник (у Держраді імперії – *О.Ш.*) повинен добиватися безумовної гарантії свободи особи, свободи друку, союзів та зборів і т. ін., тому що без основних свобод жодна торгівля і промисловість розвиватися не може». «Ми знаємо, – наголошував він далі, – яке величезне зло завдають торгівлі та промисловості відомі обмеження національностей, обмеження освіти, пересування й т. ін. Тому торгівля і промисловість повинні послати такого представника, який буде боротися за зрівняння у правах усіх громадян; він повинен докласти всіх зусиль для вирішення “проклятих питань”»⁵⁶.

Проте голова Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня О.Тімот, який у той час балотувався кандидатом на виборах до Державної ради Росії, заявив, що «не виступає [...] як політик, і не збирається виступати як такий, якщо буде обраний». Пояснюючи свою позицію, він наголошував, що «стоїть на ґрунті політичного світогляду торговельно-промислового класу, політику й інтереси цього класу він і буде [...] представляти»⁵⁷. Але такі обережні заяви згадані вище Г.Пекаторос, Е.Ройзман потрактували «занадто правими», вимагаючи від свого кандидата на виборах більш детально висвітлити власну політичну платформу. Утім більшого від О.Тімота їм добитися не вдалося. Останнє цілком зрозуміло, позаяк у 1911 р. уряд збільшив щорічну фінансову допомогу Російському товариству пароплавства й торгівлі (виконавчим директором якого був О.Тімот) з 666 тис. до 933 тис. руб.⁵⁸ Тож виступати з промовами, які могли викликати роздратування в Петербурзі, той просто не міг, а, скоріш за все, і не хотів.

Останнє підтверджує той факт, що офіційний друкований орган Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії в редакційній статті «Торговельно-промисловий клас і політика» поквапився спростувати політичні вимоги Г.Пекатороса та Е.Ройзмана⁵⁹. При цьому керівництво організації наголошувало, що згадані особи або вдаються до популізму, підігруючи, таким чином, настроям «широкої публіки», або висловлювали суто особисту думку, котра не відбивала інтересів і поглядів буржуазії Півдня у цілому. Зі свого боку редакція журналу вважала за необхідне підкреслити, що аполітичність підприємців уявна, адже «тактика торговельно-промислового класу полягає в тому, що він політикою не цікавиться [...], утім він її робить систематично силою історичного процесу в тих рамках, які історією йому відмежовані». «Непомітно, здавалося б не беручи участь у політиці, і насправді не висуваючи політичних діячів, він (торговельно-промисловий клас – *О.Ш.*) усе ж політику робить одним своїм посиленням та зміцненням»⁶⁰, – зазначало видання.

Зрештою від підприємницького загалу українських земель до складу Державної ради 25 жовтня 1912 р. було обрано голову Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, власника чавуноливарного й механічного заводів у Харкові та Нестерівської копальні на Катеринославщині М. фон Дітмара. За своїми політичними переконаннями він наближався до октябристів. На шпальтах преси запевняв громадськість країни, що у «самосвідомості промисловців ідея необхідності конституційної свободи й добробуту

⁵⁶ Торгово-промышленный Юг. – 1912. – №18. – С.59.

⁵⁷ Там же. – С.63, 65.

⁵⁸ Русское судоходство (Санкт-Петербург). – 1911. – №9. – С.123.

⁵⁹ Торгово-промышленный Юг. – 1912. – №18. – С.1–10.

⁶⁰ Там же. – С.10, 12.

робітничих мас виникла не вчора»⁶¹. Водночас його ділові партнери, характеризуючи політичні погляди М. фон Дітмара, зазначали, що він «був монархістом та не вважав тогочасне самодержавство лише шкідливим пережитком старовини»⁶².

Упродовж 1912–1917 рр. М. фон Дітмар брав участь у шести сесіях верхньої палати законодавчого органу Росії, де входив до «групи центру». Обирався членом економічної комісії, а також комісії у справах торгівлі та промисловості. При цьому акцентував увагу на необхідності вдосконалення системи земських органів країни, більш активної участі в їх діяльності представників підприємницького загалу. Так, 19 травня 1914 р. під час обговорення в Державній раді законопроекту «Про волосне земство» М. фон Дітмар, підкреслюючи, що «в нас система самоврядування незавершена» й «широкі верстви населення в ній не беруть участь», обурювався тим, що згідно з новим законом «промисловість буде платити податки, але від участі у волосному земстві буде усунена»⁶³.

У 1915 р. підприємцям Півдня вдалося провести до складу верхньої палати російського парламенту ще одного свого представника – Г.Вейнштейна, власника найбільшого борошномельного підприємства Одеси та голову Всеросійської спілки борошномелів. Додамо, що на думку одеської поліції останній був «кreatурою місцевої організації кадетів»⁶⁴. В інтерв'ю, яке Г.Вейнштейн у 1915 р. дав кореспондентові часопису «Русский мельник», він наголошував, що є «прихильником демократичних принципів та ідей», і що «лише в повному єднанні з російською прогресивною думкою уявляє собі роботу в Державній раді»⁶⁵. Не випадково, що у складі цього органу Г.Вейнштейн приєднався саме до «лівої групи», а згодом підтримав вимоги міжпалатного об'єднання – Прогресивного блоку, створеного кадетами та прогресистами в 1915 р.

Проявом певної радикалізації настроїв членів Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня Росії під час Першої світової війни стала нарада, проведена цією інституцією в Одесі 17–18 жовтня 1915 р. Тут голова місцевого товариства фабрикантів і заводчиків С.Соколовський уже відверто критикував не лише економічну, а й національну політику самодержавства. «Це помилка, – підкреслював він у своєму виступі, – поділ усього населення імперії на своїх та чужих, на вірних і невірних синів Батьківщини, поділ імперії на центр та окраїни»⁶⁶.

Утім і у цей період об'єднання підприємницького прошарку регіону в політичну партію з відповідною програмою та чітко визначеними цілями так і не відбулося. Про останнє свідчить заява очільника гірничопромисловців Півдня Росії М. фон Дітмара, який зазначав, що ділові люди імперії «не хотіли й не могли дати програми (з політичних питань – О.Ш.) – не прийшов ще час для російської промисловості у цілому»⁶⁷. Але те, що незабаром може бути вже пізно, більшість вітчизняних підприємців, які вважали, що після придушення революції 1905–1907 рр. їм уже немає чого побоюватися, здається, не відчували. Не випадково їхні друковані видання стверджували, що «подій 1905 та 1906 років очікувати не доводиться»⁶⁸.

Таким чином, можна зробити висновок, що з початком становлення індустріально-го суспільства на українських етнічних землях Російської імперії поступово сформувалася підприємницька верства, яка складалася з представників різних станів та етнічних груп.

⁶¹ Горнозаводской листок. – 1908. – №45. – С.10226.

⁶² Фенин А.И. Воспоминания инженера... – С.142.

⁶³ Горнозаводское дело. – 1914. – №21/22. – С.9007.

⁶⁴ Назарова С.П. Економічні товариства Одеси... – С.65.

⁶⁵ Цит. за: Белявская Н.П., Еремينا Л.П., Зинченко И.И. Григорий Вейнштейн: Личность. Город. Время. – Херсон, 2017. – С.124 ([Електронний ресурс]: http://www.library.onaft.edu.ua/books_pdf/Veinshtein.pdf).

⁶⁶ Торгово-промышленный Юг. – 1915. – №20. – С.21.

⁶⁷ Горнозаводское дело. – 1912. – №36. – С.5753.

⁶⁸ Торгово-промышленный Юг. – 1912. – №7. – С.48.

Новоутворена буржуазія активно намагалася знайти своє місце в політичній і правовій системі держави, прагнула до розширення прав, збільшення прибутків, на що й була спрямована її громадсько-політична діяльність початку ХХ ст. При цьому частина репрезентантів ділових кіл починала приєднуватися до лав загальноросійських політичних партій, у першу чергу октябристів і кадетів, виявляючи політичну активність під час виборчих кампаній до представницьких органів влади Росії – Державної думи або Державної ради, а також працюючи у складі цих установ. Натомість дійсно ліберальні погляди тоді становили радше виняток у політичних уподобаннях буржуазії українських теренів. На відміну від ділових людей Західної Європи, більшість представників підприємницького загалу захищали підвалини самодержавства, виступаючи проти реальних буржуазно-демократичних перетворень у країні.

Отже в той час склався своєрідний симбіоз підприємця новітньої доби та феодального інституту, що в підсумку обумовило громадську й політичну слабкість буржуазії. Як соціально-значущі підприємці України не усвідомлювали ані проблеми безробіття та маргіналізації суспільства, ані низького рівня життя робітників. Не виявляли представники ділових кіл схильності до вирішення національних проблем українського народу. Що, зрештою, не дивно, позаяк етнічних українців серед політично активних промисловців Катеринославщини, Херсонщини або Таврійської губернії було вкрай мало. До того ж останні, вийшовши з національного у загальноімперський політичний простір, фактично забули про своє етнічне коріння. Відповідно не спостерігалася і їх присутність у складі українських ліберальних організацій на кшталт Української демократичної або Української революційно-демократичної партій. Урешті-решт неможливість залучити на свою сторону народні маси, відсутність потужної партії стали каменем спотикання на шляху підприємців до політичної влади. Відповідно буржуазія України (як і Росії у цілому) в той час так і не стала рушійною силою оновлення країни, важливим чинником громадського життя, зокрема не змогла активно вплинути на розвиток подій під час національної революції 1917–1921 рр.

REFERENCES

1. Belyavskaya, N.P., Eremina, L.P., Zinchenko, I.I. (2017). *Grigorij Vejnshtejn: Lichnost. Gorod. Vremya*. Retrieved from: http://www.library.onaft.edu.ua/books_pdf/Veinshtein.pdf [in Russian].
2. Brodel, F. (1993). *Dinamika kapitalizma*. Smolensk: Poligramma. [in Russian].
3. Chermenskij, E.D. (1970). *Burzhuziia i tsarizm v pervoj russkoj revolyutsii*. Moskva: Mysl. [in Russian].
4. Donik, O.M. (2010). Pidpriemnytski obiednannia v Ukraini ostannoi tretyni XIX – pochatku XX st.: vid instyutsionalizatsii interesiv do nadrehionalnykh form intehtratsii. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 17, 52–69. [in Ukrainian].
5. Gindin, I.F. (1963). Politika tsarskogo pravitelstva v otnoshenii promyshlennykh monopolij. *Ob osobennostyakh imperializma v Rossii*. Moskva: Izd-vo AN SSSR. [in Russian].
6. Golubev, S.A. (2006). Politicheskie nastroyeniia predstavitelej torgovo-promyshlennogo kapitala Rossii v nachalnyi period dumskoj monarkhii (1905–1907 gg.). *Vestnik Saratovskogo gosudarstvennogo sotsialno-ekonomicheskogo universiteta*, 3(14), 51–156. [in Russian].
7. Hrynchak, M.O. (2014). Hromadska aktyvnist ta derzhavna sluzhba yak zasoby poshyrennia politychnoho vplyvu predstavnykamy velykoi promyslovoi burzhuziії pıvdenoukrainskykh hubernii (na pryklady M.S.Avdakova). *Humanitarnyi zburнал*, 1/2, 115–122. [in Ukrainian].
8. Karnishin, V.Yu. (2004). *Partii rossijskikh promyshlennikov i predprinimatelej: Dok. i mat.: 1905–1906 gg.* Moskva: Rossijskaya politicheskaya entsiklopediya. [in Russian].
9. Kokovtsov, V.N. (1991). *Iz moego proshlogo: Vospominaniya 1911–1919*. Moskva: Sovremennik. [in Russian].
10. Konyk, O.O. (2013). *Deputaty Derzhavnoi dumy Rossijskoj imperii vid hubernii Nadnıprianskoj Ukrainy (1906–1917 rr.)*. Dnipropetrovsk: Herda. [in Ukrainian].
11. Kravchenko, B. (1997). *Sotsialni zminy i natsionalna svidomist v Ukraini XX st.* Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
12. Krutikov, V.V. (1992). *Burzhuziia Ukrainy ta ekonomichna polityka tsaryzmu v poreformnyi period*. Dnipropetrovsk: Vyd-vo DDU. [in Ukrainian].
13. Kulikov, V.O. (2019). *Podpriemstva i suspilstvo v zavodskykh i shakhtarskykh poselenniakh Donbasu ta Prydnıprovia v 1870–1917 rr.* Kharkiv: KhNU im. V.N.Karazina. [in Ukrainian].
14. Kuromiia, H. (2002). *Svoboda i teror u Donbasi: ukrainsko-rosiiske prykordonnia, 1870–1990-i rr.* Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
15. Lazanska, T.I. (1999). *Istoriia pidpriemnytstva v Ukraini (na materialakh torbovelno-promyslovoi statystyky XIX st.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

16. Lindner, R. (2008). *Pidpriyemtsi i misto v Ukraini, 1860–1914 rr. (Industrializatsiia i sotsialna komunikatsiia na Pivdni Rosiiskoi imperii)*. Kyiv; Donetsk. [in Ukrainian].
17. Milyukov, P.N. (1991). *Vospominaniya*. Moskva: Politizdat. [in Russian].
18. Nazarova, Ye.P. (2010). Ekonomichni tovarystva Odesy i rehionalnyi rukh na Pivdni Ukrainy na pochatku XX st. *Nauk. pr. ist. f-tu Zaporiz. nats. un-tu.*, 29, 63–70. [in Ukrainian].
19. Nikolaieva, T.M. (2011). Sotsiokulturna kharakterystyka pidpriyemtsiv Ukrainy (1861–1914 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zurnal – Ukrainian Historical Journal*, 3, 95–107. [in Ukrainian].
20. Pavlov, D.B. (1996). *Partiya «Soyuz 17 oktyabrya»: Protokoly sezdov, konferentsij, zasedanij TSK: 1905–1915 gg.* Moskva: Rossijskaya politicheskaya ehntsiklopediya (vol.1). [in Russian].
21. Petrov, Yu.A. (2000). Rossijskaya burzhuaziya v nachale XX v.: popytki politicheskoy konsolidatsii. *Trudy Instituta rossijskoj istorii RAN: 1997–1998 gg.*, 2. Moskva: IRI RAN, 218–257. [in Russian].
22. Seleznev, F.A. (2006). *Konstitutsyonna demokraty i burzhuaziya (1905–1917 gg.)*. Nizhnij Novgorod. [in Russian].
23. Shandra, I.O. (2016). *Predstavnytski orbanizatsii burzhuazii ukrainskykh hubernii (1861–1919 rr.)*. Kharkiv: Maidan. [in Ukrainian].
24. Shliakhov, O.B. (2013). Pidpriyemtsi Ukrainy ta yikh partiino-politychni upodobannia na pochatku XX st. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 8, 47–58. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
25. Vodotyka, T.S. (2013). Sotsialna tsina ta sotsialna vidpovidalnist: pidpriyemnytska blahodiinist u druhii polovyni XIX st. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 22, 14–25. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
26. Zinchenko, O.V. (2013). *Predstavnyky Ukrainy v Derzhavnii radi Rosiiskoi imperii (1906–1917 rr.)*. Kharkiv. [in Ukrainian].

Oleksii SHLIAKHOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Professor at Department of Eastern European History,
 Oles Honchar Dnipro National University
 (Dnipro, Ukraine), alexshlyahov@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0752-4061>

Entrepreneurs of the Southern Ukrainian Provinces of Russian Empire in the Political Practices of the Early Twentieth Century

Abstract. The purpose of the research to determine the role and place of representatives of business circles of Ukrainian lands in the socio-political processes of the early 20th century. Find out their attitude to political activity and political parties. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, systemicity. The following general historical methods have been used: historical-genetic, comparative, historical-typological. The scientific novelty on the basis of a wide range of sources, the political and political preferences of the bourgeoisie of southern Ukrainian provinces at the beginning of the 20th century were characterized, and the manifestations of their political activity in the modern period were determined. **Conclusions.** It is noted that the political activity of the bourgeoisie of Ukraine in the early 20th century noticeably increasing. In this connection, the prerequisites of this phenomenon are revealed, as well as the political beliefs of representatives of the entrepreneurial community of Ukrainian lands of tsarist Russia, their subjective ideas about the political situation in the country, the conditions of business development, their place in society. It also describes the level of political culture and political consciousness of Ukrainian entrepreneurs of that time, their understanding of their own political interests and needs, and their ability to clearly define their political goals. The main forms of participation of the representatives of the capital of South in the political life of the early 20th century are analyzed in the article. These include: the affiliation of a particular entrepreneur with a party or political association; participation in election campaigns for the State Duma or the State Council of Russian Empire, as well as activities within these legislative institutions. Finally, it was emphasized that the representatives of the capital in their party sympathies mainly favored political organizations such as Octobrists and the Cadets. Moreover, the Union of October 17 was more often joined by a representative of big business, and the ranks of the Cadets filled up the middle layers of the bourgeoisie of the region. However, most of the business community still showed their political indifference and passivity.

Keywords: entrepreneurs, Ukraine, political activity, Cadets, Octobrists.

Петро БОНДАРЧУК

доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник,
відділ історії України другої половини ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), peterukr.kyiv@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2015-1995>

Римо-католики в УРСР: особливості й тенденції змін у релігійності (друга половина 1940 – перша половина 1980-х рр.)

DOI: 10.15407/uhj2021.01.057

УДК: 217,94(477)«1940/1980»

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати релігійне життя римо-католиків УРСР упродовж періоду від середини 1940-х до середини 1980-х рр. Основним об'єктом дослідження виступають пересічні віруючі, прояви їхньої релігійності. **Методологія.** Із-поміж методологічних підходів (як напрямів дослідження) використано конкретно-історичний та культурно-антропологічний. Для реалізації наукових завдань застосовувалися такі методи: аналізу та синтезу, історико-генетичний, історико-проблемний, історико-порівняльний, історико-типологічний. **Наукова новизна.** Висвітлюються маловідомі аспекти з історії релігійного життя римо-католиків у радянській Україні, зміни в мережі їхніх громад і кількісному складі вірян та кліру, що були спричинені переважно радянською антирелігійною політикою. Простежено прояви релігійності римо-католиків, їх обрядової активності, зокрема відвідування віруючими богослужінь, виконання ними обрядів життєвого циклу. **Висновки.** Релігійна політика радянської влади щодо римо-католиків у повоєнний період була неоднозначною. Хоча римо-католицькій церкві було дозволено легально існувати, проте вона сприймалася як така, що керувалася центром, ворожим СРСР. Тому робилися значні зусилля, щоб ослабити її структури. В останній третині 1950-х рр. розпочався активний наступ на різні деномінації з боку держави. Об'єктом тиску стали й римо-католики. У середині 1960-х рр. влада відмовилася від прямих порушень конституційних норм у релігійній сфері. Боротьба з релігією набувала прихованого характеру. Акцент робився на антирелігійній пропаганді та поширенні атеїстичного світогляду. Упродовж усього досліджуваного періоду римо-католики демонстрували відносно високі показники релігійності, релігійної свідомості та поведінки. У них була вища частка учасників богослужінь, ніж у православних. Деякі громади, навіть після зняття з реєстрації, продовжували свою діяльність нелегально. Однак загальна кількість римо-католиків, особливо глибоковіруючих, постійно зменшувалася. Суттєво знизилася кількість осіб, що регулярно відвідували храми, брали участь у богослужіннях, сповідалися, причащалися, виконували обряди життєвого циклу тощо. Загалом можна констатувати, що релігійна поведінка римо-католиків зазнала вагомого впливу з боку секуляризаційних процесів.

Ключові слова: римо-католицька церква, римо-католики, віруючі, радянська влада, релігійна політика, релігійна поведінка, обрядова активність.

Із-поміж важливих тематичних полів історії України є соціорелігійна історія. Основним об'єктом вивчення її є не діяльність церковних структур, а пересічні віряни. Соціорелігійні студії включають аналіз впливу державної політики на релігійне життя віруючих, розгляд мережі релігійних організацій, кількісного та

соціально-демографічного складу духовенства й вірян, висвітлення особливостей їхнього повсякденного життя, проявів їхньої релігійної свідомості та поведінки. Рефлексія над цими питаннями має важливе значення для розвитку соціальної історії, історії церкви та релігії загалом. У цій статті зроблено спробу проаналізувати ці проблеми на прикладі римо-католиків радянської України, історія діяльності яких до цих пір залишається малодослідженою.

Соціорелігійні дослідження з історії римо-католиків в УРСР в українській історіографії з'являються доволі рідко, а якщо вести мову про досліджуваний період, то вони радше виняток. Проте є низка монографій, в яких порушуються загальні проблеми діяльності римо-католицьких структур¹. Існують також брошури та статті, де об'єктом вивчення виступає церква². Досліджуваній проблемі присвячено тематичний збірник документів³. Певну увагу проблемі релігійного життя римо-католиків України приділили зарубіжні дослідники, зокрема польські⁴.

На початок досліджуваного періоду католицька церква в УРСР складалася з римо-та греко-католиків. Проте після Львівського собору 1946 р. останніх було приєднано до російського православ'я (крім тих вірян, що продовжували свою релігійну діяльність підпільно), а римо-католикам дозволили існувати у СРСР легально. Проте ставлення радянського режиму до римо-католицької церкви (РКЦ) було значно суворішим, ніж до російської православної (РПЦ). Ватикан був налаштований проти радянської влади, тому Кремль сприймав РКЦ як вагому перешкоду для поширення радянської ідеології у свідомості «широких мас». С.Горбач наголошує: «Добре організована в міжнародному плані, сильно централізована католицька церква була дійсно серйозним супротивником на шляху поширення радянського впливу на територіях, населених мільйонами католиків»⁵. Це було однією з основних причин, чому влада здійснювала політику, спрямовану на ослаблення цієї конфесії.

Після переселення в повоєнний період поляків із Західної України в Польщу значна частина римо-католицьких парафій виявилася ліквідованою. Крім того, радянська влада намагалася позбавити реєстрації громади там, де римо-католики проживали компактними групами. Тому деякий час більшість громад були незареєстрованими. Так, на кінець 1945 р., згідно з даними Ради у справах релігійних культів (РСРК), в УРСР діяли 114 зареєстрованих римо-католицьких громад, які обслуговувалися 11 ксьондзами (на 1 січня 1945 р., відповідно, 95 і 18)⁶. У наступні роки кількість зареєстрованих громад значно збільшилася. Уже на початок 1946 р. лише в Кам'янець-Подільській обл. було зареєстровано 31 католицьку громаду, які об'єднували 32 886 парафіян⁷. На 1 січня 1950 р. на обліку перебували вже 210 римо-католицьких громад і 66 ксьондзів, тобто за п'ятиріччя їх кількість значно збільшилася. По областях УРСР громади і священники розподілялися наступним чином⁸:

¹ Байдич В. В боротьбі за віру: римо-католицька церква в Україні (середина 1940-х – перша половина 1960-х рр.). – Хмельницький, 2014. – 423 с.; Войналович В.А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х рр.: політологічний дискурс. – К., 2005. – 741 с.; Бондарчук П.М. Релігійність населення України у 40–80-х рр. ХХ ст.: Соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – К., 2009. – 382 с.; Його ж. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х рр.): історико-релігієзнавче дослідження. – К., 2009. – 268 с.; Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики в 1944–1964 рр. – К., 2008. – 510 с.

² Сторчовий В.М., Нестеренко В.А. Римсько-католицька церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті рр. ХХ ст.: історико-релігієзнавче дослідження. – Коломия, 2001. – 67 с.

³ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неохочі. – К., 2001. – 298 с.

⁴ Szumański J. Kościół katolicki na Podolu: Obwód winnicki, 1941–1964. – Lublin: Norbertinum, 2003. – 491 s.

⁵ Горбач С.І. Деякі аспекти відносин між Ватиканом та СРСР після Другої світової війни (1945–1953 рр.) // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С.71.

⁶ Войналович В.А. Римо-католицькі громади України в контекстах взаємин СРСР і Ватикану перших повоєнних років (1944–1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України. – Вип.8. – Ч.2. – К., 2004. – С.181.

⁷ Сторчовий В.М., Нестеренко В.А. Римсько-католицька церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті рр. ХХ ст. ... – С.39.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.12. – Арк.74.

Область	Парафій	Священиків
Закарпатська	62	28
Кам'янець-Подільська	29	2
Житомирська	28	1
Вінницька	27	1
Чернівецька	15	2
Дрогобицька	14	15
Тернопільська	8	6
Львівська	11	6
Ровенська	6	1
Станіславська	4	1
Волинська	2	2
Київська	1	Немає
Одеська	1	1
Харківська	1	Немає
Дніпропетровська	1	Немає

Як бачимо, найбільша частка католицьких громад була у Закарпатській, Кам'янець-Подільській, Житомирській, Вінницькій, Чернівецькій, Дрогобицькій, Львівській, Тернопільській обл. РСРК оцінювала приблизну кількість римо-католиків на 1948 р. у 90 тис. осіб⁹. Однак ця цифра відображала лише кількість тих, хто відвідував храми. А число віруючих, які вважали себе римо-католиками, було значно більшим.

Ця статистика також показує, що кількість парафій суттєво перевищувала чисельність римо-католицьких священиків. У низці регіонів вони лише могли відвідувати віруючих раз у три – чотири місяці. Тому віряни просили державні органи дозволити їм збиратися для молитви без священиків. В інформаційному звіті уповноваженого у справах релігійних культів в УРСР за IV квартал 1946 р. зазначалося, що таке прохання варто задовольнити, оскільки немає підґрунтя для відмови, і це дещо привчить римо-католиків обходитися без духівництва, таким чином «розхитавши одну з головних позицій папізму»¹⁰. Відсутність священиків означала й поступовий занепад із часом багатьох громад.

У другій половині 1940 – першій половині 1950-х рр. частину діючих костелів було передано різним радянським установам. На відміну від 1930-х рр. закриття культових споруд тепер мотивувалося різними технічними причинами – аварійним станом будівлі, неспроможністю громади її відремонтувати тощо¹¹. Ось як описували закриття костелу римо-католики із с. Красне Тиврівського р-ну Вінницької обл. у своїй заяві (1954 р.) на ім'я голови радянського уряду Г.Маленкова: «Користуючись Сталінською Конституцією УРСР, наші парафіяни почали ремонтувати костьол [...] Однак 2 березня 1946 р. [...] закрили костьол; він був засипаний зерном, доки буря не зірвала жерстяний дах [...] Нам замість костьолу відвели для молитви дві кімнати з коридором у будинку священика»¹².

⁹ Там само. – Спр.4038. – Арк.125.

¹⁰ Там само. – Оп.23. – Спр.4555. – Арк.43.

¹¹ *Сторочий В.М., Нестеренко В.А.* Римсько-католицька церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті рр. XX ст. ... – С.40.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.174. – Арк.10.

Серед планів радянської влади щодо ослаблення впливу РКЦ було і створення в республіці автокефальної римо-католицької церкви, незалежної від Ватикану. В інформаційному звіті уповноваженого РСРК при РМ СРСР в УРСР за IV квартал 1947 р. з-поміж важливих завдань було «визначення ксьондзів римо-католицької церкви у площині виявлення осіб для організації автокефальної римо-католицької церкви [...] (з метою відриву її від Ватикану)»¹³. Утім пізніше від цієї ідеї відмовилися.

Попри перепони щодо функціонування РКЦ пересічні віряни виявляли неабияку релігійну активність. Наскільки високий у відсотковому відношенні був кількісний показник відвідуваності костелів, свідчить звіт уповноваженого РСРК при РМ СРСР в УРСР П.Вільхового. Приміром, у с. Жданове Шаргородського р-ну Вінницької обл. на богослужіннях у найбільші свята 1952 р. були присутні 5 тис. осіб (це при тому, що парафія нараховувала майже 6260 прихожан), у м. Бар – 4 тис. (близько 2560), с. Копіївка Тульчинського р-ну – 3 тис. (до 700), с. Красне Тиврівського р-ну – 3 тис. (майже 1300 прихожан)¹⁴. Така велика різниця між кількістю прибулих на богослужіння і кількістю парафіян окремих населених пунктів означала, що у відправах брали участь і жителі сусідніх сіл.

У костелі в Ужгороді наприкінці 1940 – на початку 1950-х рр. на ранкових недільних службах були присутні 50–100 осіб, на денних – до 400, вечірніх – 100–150¹⁵. У кафедральному костелі Львова ввечері напередодні Різдва 24 грудня 1953 р. було понад 2,5 тис. осіб, а вдень 25 грудня – до 1,5 тис. Така мала цифра пояснюється тим, що це був робочий день¹⁶. Ураховуючи відносно невелику кількість римо-католиків, це доволі непогані показники. Загалом можна говорити, що відвідуваність богослужінь у римо-католиків у тих місцевостях, де вони проживали компактно, і де діяли їхні храми, була вищою, ніж у православних за тих самих умов.

У звіті вказувалося, що відвідуваність костелів залишалася на рівні попередніх років. Отже в 1940-х рр. ми маємо ті самі, якщо не більші, показники відвідуваності богослужінь. Проте в римо-католиків, як і у прибічників РПЦ, кількість сповідальників була значно меншою, ніж тих, що відвідували богослужіння. Якщо взяти до уваги костелі окремих населених пунктів, то число тих, хто сповідався 1952 р., було в 10–15 разів меншим, ніж присутніх на богослужінні¹⁷. Звісно, така ситуація простежувалася не в усіх громадах. В окремих костелах сповідалися до 80–90% учасників богослужінь.

Активними римо-католики були й щодо виконання обрядів життєвого циклу. Про це свідчать показники по кафедральному костелу у Львові. У 1950 р. тут було охрещено 134 особи, 1951-го – 145, 1952-го – 126, 1953-го – 125. Кількість вінчань у ці роки становила, відповідно, 47, 51, 63, 61¹⁸, тобто у 2–3 рази менше. Проте важливо врахувати, що більшість римо-католиків польського походження були переселені по війні до Польщі, залишилося вкрай небагато. Можна також стверджувати, що ситуація з виконанням обрядів у ці роки у середовищі римо-католиків була сталою або близькою до неї. Якщо хрещень 1953 р. у кафедральному костелі Львова було здійснено менше порівняно з 1950 р., то вінчань – більше. У цьому разі можемо говорити не про зменшення рівня релігійності, а лише про вплив природних факторів, як-от народжуваність.

У середовищі римо-католиків виконувалися й інші обряди, зокрема пов'язані з аграрною сферою. Уповноважений Ради у справах релігійних культів в УРСР

¹³ *Войналович В.А.* Римо-католицькі громади України у вимірах державної релігійної політики (II пол. 40-х – 50-ті рр. XX ст.) // *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* – Вип.7. – К., 1999. – С.153.

¹⁴ *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.92–93.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.88. – Арк.8.

¹⁶ *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.93–94.

¹⁷ Там само. – С.92–93.

¹⁸ Там само. – С.93.

П.Вільховий повідомляв про здійснення одного з них у населеному пункті Дрогобицької обл. на початку 1950-х рр.:

«У неділю ксьондз Сумряк разом із віруючими молився про “послання дощу”, влаштувавши з цієї метою хресну ходу в огорожі костьолу. З правого боку костьолу біля вівтаря стояла група дівчат 12–15 осіб віком від 10 до 15 років, одягнених у різні сукні і перев’язаних через плече широкою біло-блакитного кольору стрічкою, з лівого боку костьолу приблизно такого ж віку хлопчики – 10–12 осіб. Хресну ходу супроводжували діти віком 7–8 років, вдягнені в білі сукні, з розпущеним волоссям і з маленькими кошками в руках, які кидали під ноги ксьондза пелюстки червоних троянд і т. д.»¹⁹.

Проте для досліджуваного періоду характерне поступове припинення релігійної діяльності, пов’язаної із релігійним календарем і природними умовами (колективні молитви із проханням послати дощ абощо). Тут вплив мали два різних фактори. У працях радянських науковців зазначалося, що свідченням послаблення віри є виключення так званих релігійних обрядів, пов’язаних із трудовою діяльністю (боротьба з посухою, початок певної трудової практики, зокрема виведення худоби на пасовище тощо)²⁰. «Коли ми змінюємо глибокі структури цивілізації, ми маємо водночас переписувати всі кодекси нашого життя»²¹, – уважав Е.Тоффлер. Секуляризація цієї сфери поступово відбувалася в усьому світі, і СРСР не був винятком. Другим фактором, який не згадували радянські автори, було те, що проти виконання подібних обрядів виступала влада, забороняючи їх здійснення. І саме останній фактор найбільше вплинув на поступове витіснення цих обрядів з релігійного життя віруючих «країни Рад».

Велику увагу римо-католики приділяли апостолату мирян. Вони брали участь у реколекціях – слухали цикл бесід (лекцій), в яких пояснювався сенс тієї чи тієї релігійної події, свята. Римо-католики значно більше від православних брали участь у діяльності неформальних релігійних груп, що вели місіонерську роботу серед населення.

Про нелегальні об’єднання мирян-католиків («католицька дія») при львівському кафедральному соборі, зокрема, повідомляв 1948 р. уповноважений РСРК в УРСР П.Вільховий. Це об’єднання проводило широку релігійну роботу серед молоді й дітей, надавало допомогу нужденним²². Віруючі католики брали участь в організації міністрантів (від лат. «міністерум» – «служба»), які залучали юнаків та підлітків до богослужіння з попереднім навчанням. Такої ж мети прагнуло досягти й білянство. Із сімей віруючих ксьондз обирав дівчат, які під час великих свят символічно зображали Діву Марію. Для них при костелах могли організовувати маріологічні курси (маріологія – вчення про Діву Марію, одна з галузей теології). При деяких костелах жінки похилого віку входили до неформальних груп девоткерій, які виступали в ролі наставниць білянок. До неформальних груп також відносилися ружанці. Створення їхніх гуртків було спрямоване на пропагування серед вірян старанного релігійного способу життя²³. У звіті за другий квартал 1949 р. П.Вільховий дав характеристику релігійної організації ружанців, що діяла в с. Бісковичі Самбірського р-ну Дрогобицької обл. Ружанці вели

¹⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.783. – Арк.21.

²⁰ Андрианов Н.П., Лопаткин Р.А., Павлюк В.В. Особенности современного религиозного сознания. – Москва, 1966. – С.18.

²¹ Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ. – Москва, 2004. – С.396.

²² Сергийчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.59.

²³ Бондаренко В.Д. Религиозная община в современном обществе. – К., 1988. – С.44.

активну релігійну діяльність, зокрема допомагали священику в його культовій практиці²⁴. Були також організації терціаріїв.

Проте традиційне для католицизму існування гуртків та груп віруючих турбувало владу. Ці об'єднання зумовлювали особливу причетність і відповідальність віруючих за справи релігійної громади, слугували важливою підпорою духівництву (оформлення костелу, підготовка дітей до першого причастя та помічників ксьондза, які допомагали йому під час богослужінь тощо). Вони були перешкодою для боротьби з релігією і насадження радянської ідеології. Тому релігійне законодавство не передбачало їх існування.

У листі П.Вільхового від 16 березня 1949 р. до вповноважених в областях республіки було поставлено завдання вживати заходів для виявлення та ліквідації цих організацій, знімати з реєстрації священиків і виконавчі церковні органи, розпускати релігійні громади за порушення радянського законодавства²⁵. Так, осередку ружанців у с. Слобідка-Красилівська (Хмельницька обл.) було категорично заборонено збиратися для групових молитов. Релігійні обряди дозволялося здійснювати лише в костелі чи каплиці²⁶. Такі заборони обмежували діяльність й інших римо-католицьких організацій. Унаслідок цього функціонуванню різних (поширених серед римо-католиків) релігійних товариств, що служили вагомою опорою церкви, було завдано великої шкоди.

Попри значний тиск на структури РКЦ повоєнний період не став фатальним для римо-католиків (хоча без втрат і не обійшлося). Прихід до влади М.Хрущова деякий час давав надії на ліберальніше ставлення влади. Проте вже кінець 1950 – початок 1960-х рр. ознаменувався активною антирелігійною політикою. 4 жовтня 1958 р. вийшла постанова ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках “Про вади науково-атеїстичної пропаганди”». У ній наголошувалося на тому, що релігія є «одним із найбільших пережитків класових формацій», і «звільнення від її впливу» – «найвідповідальніше завдання партійної ідеологічної роботи». Цей документ критикував діяльність органів державної влади, що контролювали церкву, приписуючи їм навіть «потурання» духівництву²⁷. На активізацію антирелігійної кампанії була спрямована також постанова ЦК КПРС від 13 січня 1960 р. «Про заходи з ліквідації порушень духівництвом законодавства про культу»²⁸ та відповідний акт ЦК КПУ від 19 березня 1960 р. Загалом у цей період було ухвалено чимало антирелігійних рішень.

Не обійшов увагою релігійну сферу XXII з'їзд КПРС, що відбувся 1961 р. В ухваленій партійній програмі вказувалося, що партія за мету ставить «виховання населення в дусі наукового комунізму». А боротьба із «забобонами та передсудами» була складовою роботи «з комуністичного виховання»²⁹. М.Хрущов уважав, що висока релігійність населення СРСР нібито не має соціальних коренів, а зберігається суто завдяки незадовільній антирелігійній пропаганді, «пасивній позиції» партії у цьому питанні та з огляду на значні свободи, що їх мають різні конфесії³⁰. Унаслідок проведення вираженої антирелігійної політики у цей період різко зменшилася кількість діючих костелів, що вплинуло на відвідування храмів вірянами й виконання ними обрядів.

²⁴ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.64.

²⁵ Войналович В.А. Римо-католицькі громади України у вимірах... – С.157–158.

²⁶ Сторчовий В.М., Нестеренко В.А. Римсько-католицька церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті рр. ХХ ст. ... – С.42.

²⁷ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – Полтава, 2002. – С.275.

²⁸ Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.). – Изд. 3-е. – Москва, 2005. – С.371.

²⁹ КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду (36 док. і мат.). – К., 1962. – С.136–137.

³⁰ Історія релігії в Україні / А.М.Колодний, П.Л.Яроцький, Б.О.Лобовик та ін.; за ред. А.М.Колодного, П.Л.Яроцького. – К., 1999. – С.537.

Звернімо увагу на статистичні дані. На 1 січня 1957 р. в УРСР діяли 170 зареєстрованих римо-католицьких громад³¹ із 80 священнослужителями³². Така ж кількість громад залишалася на 1 січня 1958 р.³³, однак ксьондзів було вже 72³⁴. Якщо порівняти зі статистикою 1950 р., то кількість зареєстрованих громад зменшилася на декілька десятків. Упродовж хрущовської боротьби з релігією мережа РКЦ зазнала подальших змін. Уже на 1 січня 1962 р., за офіційними даними, в УРСР зареєстрованих громад залишалася лише 122. Вони об'єднували 48 320 парафіян³⁵, які регулярно відвідували костели, систематично виконували релігійні обряди. Існували також незареєстровані групи римо-католиків. У 1960 р. тільки в Тернопільській обл. їх було 6³⁶.

Але крім цих віруючих, існував великий контингент осіб, які бували в костелах лише у великі свята і виконували релігійні обряди нерегулярно. Відповідно, кількість віруючих, які користувалися послугами католицького духовництва, була більшою. У звіті уповноваженого РСРК в УРСР К.Полонника про діяльність РКЦ у 1960 р. наводилася кількість римо-католиків – 100 тис. осіб³⁷. Але й ця цифра неповна, адже в республіці на той час проживали до 360 тис. поляків, релігійність яких загалом була вищою, ніж в українців. До того ж римо-католицька церква для поляків та угорців в УРСР частково виконувала функції етнічного інституту. Радянські функціонери під «віруючими» розуміли лише тих, хто регулярно відвідував церкву. Менша цифра також дозволяла їм успішніше рапортувати про «боротьбу з релігією».

У підтримуванні релігійності римо-католиків набагато більша, ніж у інших конфесіях, заслуга належала священникам. Представники радянських органів неодноразово вказували на високий освітній рівень римо-католицького духовництва, його дисциплінованість, обачність у поведінці³⁸. Так, уповноважений РСРК при РМ УРСР К.Полонник у своїй доповіді, присвяченій діяльності РКЦ, підготовленій на Всесоюзну нараду з питань діяльності католицької церкви, яка мала відбутися у січні 1963 р., писав, що жоден культ не має таких «відмінно вишколених», відданих служителів³⁹ та всебічно підготовлених священників, як католицька церква⁴⁰. В одному з документів за його підписом від 29 листопада 1962 р. йшлося:

«Дисципліна в рядах католицького духовенства – зразкова. І дотримується вона суворо всіма ксьондзами. [...] Все, що не роблять ксьондзи, вони роблять дуже тонко, для сторонніх непомітно. Вони, наприклад, ніколи не ставлять свій підпис під тією чи іншою заявою віруючих, “двадцятки”, виконавчого органу громади, що звертаються в державні органи. Ніколи публічно не солідаризуються зі своїми віруючими. При будь-якій нагоді намагаються підкреслити свою залежність від громади. Насправді ксьондзи задають тон в кожній релігійній громаді, направляючи її діяльність. Причому ксьондзи польської гілки католицької церкви на Україні роблять це тонше, розумніше, ніж ксьондзи угорської гілки»⁴¹.

³¹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.219. – Арк.1.

³² Там само. – Арк.1 зв.

³³ Там само. – Спр.226. – Арк.8.

³⁴ Там само. – Арк.8а.

³⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5488. – Арк.17.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.323. – Арк.14.

³⁷ *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.164.

³⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5488. – Арк.239, 246; ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.9. – Арк.22; *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.187–189.

³⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5488. – Арк.239.

⁴⁰ Там само. – Арк.246.

⁴¹ *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.187–189.

Римо-католицьке духовництво, пристосовуючись до жорсткого обмеження релігійного життя, не без указівок із Ватикану відхилялося від канонічних правил. Було скорочено майже наполовину літургію, спрощено деякі релігійні обряди (освячення житлових будинків, колодязів, пасок), а за відсутності священнослужителя віруючі могли здійснювати їх самі, використовуючи освячену ксьондзом воду. Священики могли вінчати осіб різного віросповідання, спілкуватися з віруючими їхньою рідною мовою під час сповіді, хрещення, вінчання⁴². Запроваджувалися й інші зміни задля порятунку РКЦ в УРСР. Влада, стурбована такою живучістю культу, намагалася обмежити кількість ксьондзів, дискредитувати їх в очах пастви.

Важливою віхою для католицизму став II Ватиканський собор (1962–1965 рр.), який виявився поворотним моментом у житті цієї конфесії. На зібранні було визначено основні шляхи «вживлення» католицизму у світ із метою включення церкви у вирішення актуальних проблем. Програма оновлення («аджорнаменто») стала магістральною в розв'язанні як внутрі- та міжцерковних проблем, так і питань позацерковної діяльності. Собор здійснив низку кроків для перебудови внутрішньої структури церкви. Позаяк колишня надмірна централізація не виправдала себе, то для гнучкішого керівництва було створено національні конференції єпископів або єпископату. Вони ставали проміжною інстанцією між віруючими та Ватиканом⁴³. Роль єпископів у керівництві церквою посилювалася.

II Ватиканський собор ухвалив 16 документів із різних богословських, внутрі- й міжцерковних, а також соціальних питань: конституції про літургію, про церкву, про одкровення, про церкву у сучасному світі; декрети про засоби соціального спілкування, про екуменізм, про східні католицькі церкви, про пастирський обов'язок єпископів, про пристосування й оновлення чернечого життя, про семінарії, про апостолат мирян, про місіонерську діяльність церкви, про служіння та життя священиків; декларації про взаємовідносини церкви з нехристиянськими релігіями, про християнську освіту, про релігійну свободу⁴⁴. Було також проголошено необхідність діалогу між віруючими й невіруючими.

Діячі РКЦ у період проведення собору виступали за спрощення релігійного культу і пристосування літургійних обрядів до конкретних умов. Ухвалена конституція про літургію вказувала, що латинське богослужіння має враховувати місцеві умови. Рекомендувалося використовувати національні мови й музику для здійснення окремих обрядових дій⁴⁵. Такі кроки, безумовно, віталися представниками багатьох національних культур.

Значну увагу II Ватиканський собор приділив розвитку екуменізму. На католицькому форумі були присутні представники-спостерігачі від низки християнських некатолицьких релігійних організацій, зокрема російської і грузинської православних, вірмено-григоріанської (Вірменської апостольської) церков⁴⁶ та ін.

Відбулися зміни й у релігійній ідеології. Досі головну роль у католицькій теології відігравав томізм. Перед собором і у ході його більшість богословів виступили з вимогою відмови від монопольного становища томізму на користь концепції плюралізму. Остання відкривала шлях для привнесення в католицьку теологію ідей із таких філософських учень, як феноменологія, екзистенціалізм, структуралізм, позитивізм та ін. Підтримку плюралістичним течіям надавав папа Павло VI. Проте право регулювати

⁴² Войналович В.А. Партийно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х рр.: політологічний дискурс. – С.635–636.

⁴³ Мазалова В.П. Католицизм – четверть века спустя после II Ватиканского собора. – Москва, 1989. – С.9.

⁴⁴ Мчедлов М.П. Эволюция современного католицизма. – Москва, 1967. – С.76; *Его же*. Католицизм. – 2-е изд. – Москва, 1974. – С.63.

⁴⁵ Мчедлов М.П. Эволюция современного католицизма. – С.83; *Его же*. Католицизм. – С.67.

⁴⁶ Мчедлов М.П. Эволюция современного католицизма. – С.116.

розвиток процесу післясоборної теології керівництво церкви залишило за собою. У період понтифікату Івана Павла II було здійснено спробу повернення до монополітизму. Перевага надавалася томізму, тоді як інші теологічні течії виступали в ролі другорядних⁴⁷. Як бачимо, РКЦ у цей період пройшла через серйозні реформи, що вплинули й на її структури в УРСР.

У середині 1950-х рр. релігійна активність римо-католиків залишалася такою високою, як у повоєнний період. Приміром, у діючій каплиці с. Гречани (Хмельницька обл.) на богослужіннях у звичайні дні були присутні від 150 до 250, а на Пасху (18 квітня 1954 р.) зібралися до 5 тис. осіб. Більшість із них були жителями інших районів⁴⁸. У костелі Житомира на Великдень того ж року були присутні 2 тис. осіб, із них до 40% становила молодь⁴⁹. У римо-католицькій громаді Вінниці, де нараховувалося 3,2 тис. віруючих, за два тижні до Пасхи сповідалися 2,8 тис. осіб, а на богослужінні в костелі були присутні до 3 тис. У костелі с. Жданове Шаргородського р-ну Вінницької обл. на це свято (1954 р.) було до 3,5 тис. осіб, із них 15% молоді, а на другий день – 2 тис. Священик висповідав 3,5 тис. віруючих⁵⁰. Як бачимо, близько 80–90%, а то й більше відвідувачів великодніх богослужінь в окремих костелах сповідалися перед святом.

Масове закриття культових споруд у кінці 1950 – першій половині 1960-х рр. призвело до того, що в багатьох місцевостях віряни втратили змогу відвідувати богослужіння. Частина з них добиралася до тих храмів, що знаходилися віддалено від їхнього місця проживання. Тому наявні костели, попри істотне зменшення віруючих, були на свята переповнені. Приміром, на початку 1960-х рр. у недільні дні кафедральний костел Львова відвідували до 1,2 тис. осіб, у м. Полонне Хмельницької обл. – 1 тис., у с. Гречани тієї ж області – 1,1 тис., у Житомирі – 800, в Ужгороді та Мукачеві на Закарпатті – 550 і 500, в Одесі – 500. У великі релігійні свята кількість віруючих зростала. Так, у костелі Житомира бувало 3 тис. й більше осіб, у костелі с. Гречани – до 3,5 тис., у м. Полонне – 2 тис., у Львові – 1,7 тис., в Ужгороді – 1,2 тис., в Одесі – 1 тис., у Мукачеві – 900⁵¹. Костели на Тернопільщині у звичайні недільні дні 1960 р. відвідували 500–550 осіб, у престольні свята – близько 2 тис. Таке зростання відбувалося також за рахунок приїжджих з інших місцевостей⁵². Диспропорція у відвідуванні костелів у різні дні (станом на 1964 р.) дещо меншою була у Західній Україні. Якщо храм у Шаргороді (Вінницька обл.) відвідували у святкові дні до 5 тис. осіб, у недільні – 1,5–2 тис., у звичайні дні – 40–50, то у Самборі у святкові дні – 800–850, у звичайні недільні – 350–400 осіб, а кафедральний собор у Львові у святкові дні – 3,3–3,6 тис. осіб, у недільні – 2,2–2,5 тис.⁵³

У звіті вповноваженого Ради у справах релігійних культів в УРСР за 1961 р. вказувалося, що в костелах завжди повно молоді й підлітків⁵⁴. Останнє для більшості православних храмів УРСР у цей період було радше винятком. Як ми вже згадували, для багатьох римо-католиків костел відіграв роль універсальнішу, ніж звичайна релігійна споруда. Для частини громадян угорського (на Закарпатті) та польського походження він до певної міри вважався національною інституцією (як синагога для євреїв).

Рівень відвідуваності костелів був високий лише по святах за умови, що месу слухатиме священик. Костели, які не мали настоятелів, відвідували переважно люди

⁴⁷ Мазалова В.П. Католицизм – четверть века спустя после II Ватиканского собора. – С.14–15.

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3531. – Арк.111–112.

⁴⁹ Там само. – Арк.112.

⁵⁰ Там само. – Арк.113.

⁵¹ Там само. – Спр.5488. – Арк.251.

⁵² ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.323. – Арк.11.

⁵³ Там само. – Спр.449. – Арк.23.

⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5488. – Арк.29.

похилого віку. Звістка про приїзд ксьондза до храму швидко ширилася навколишніми селами і збирала багато вірян, охочих здійснити релігійні обряди, особливо висповідатися⁵⁵. Через те кількість осіб, які збиралися в костелі, могла перевищувати чисельність місцевих віруючих.

Закриття костелів та зняття з реєстрації громад не завжди призводило до занепаду останніх. Так, у с. Чернівці Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл. римо-католицька громада була знята з реєстрації 1949 р., однак віруючі продовжували регулярно збиратися просто неба на кладовищі – до півсотні осіб, навіть у 1960-х рр. Схожа ситуація спостерігалася й у Вінниці⁵⁶ та інших населених пунктах, хоча, як ми зазначали вище, за відсутності священика їх відвідували переважно люди похилого віку.

Серед регулярних відвідувачів костелів на початку 1960-х рр. жінки становили 70–80%, решта – чоловіки середнього та похилого віку⁵⁷. Діти й молодь ходили здебільшого на святкові богослужіння. Серед парафіян у містах були й представники інтелігенції.

Велику увагу римо-католики багатьох населених пунктів республіки приділяли сповіді та причастю. У кафедральному костелі Львова 1961 р. сповідалися 6,1 тис. віруючих, 1962-го – 5,5 тис.; в одеському костелі 1960 р. – 1,2 тис. осіб, 1961-го і 1962-го – стільки ж⁵⁸. У 1964 р. лише у чотирьох костелах Вінниччини (шаргородський, жданівський, хмільницький, городоцький) причастилися понад 13 тис. осіб⁵⁹. Звернімо увагу на співвідношення кількості сповідей і причасть. У 1962 р., згідно з офіційними даними, у кафедральному костелі Львова сповідалися 5,5 тис. віруючих, причастилися 10,2 тис.; у житомирському та борщівському (Тернопільська обл.) – відповідно, 4 і 6 тис., полонському – 5,5 і 6 тис., гречанському (Хмельницька обл.) – 4,5 і 6 тис.⁶⁰ Утім тих, хто сповідався та причащався в окремих населених пунктах, могло бути набагато менше, ніж відвідувачів святкових богослужінь. Така різниця (із переважанням причасть) зумовлювалася як тим, що показник сповідальників міг бути занижений духівництвом, так і тим, що в РКЦ, на відміну від РПЦ, прив'язаність причасть до сповідей була не такою жорсткою. А після II Ватиканського собору це питання лібералізувалося, сповідь не була обов'язковою умовою причастя, хоча віруючі й зобов'язані регулярно сповідатися.

Значну увагу у цей період римо-католики приділяли виконанню обрядів життєвого циклу. Так, у житомирському костелі 1960 р. було охрещено 774 дітей, 1961-го – 755, 1962-го – 740; у костелах Закарпаття 1960 р. – 1416, 1961-го – 1284; у Хмельницькій обл. 1960 р. – 536 дітей, 1961-го – 551⁶¹. У костелі Житомира 1963 р. охрестили 1994 осіб, а в костелах Львівщини – 454⁶². Чимало вірних, щоб здійснити обряд хрещення, приводили своїх дітей за багато десятків кілометрів. Значно менше людей вінчалися у храмі: у костелах Тернопільської обл. 1960 р. – 37 пар, 1961-го – 39, 1962-го – 21; у Хмельницькій 1960 р. – 139, 1961-го – 103⁶³. У римо-католиків спостерігалася та сама тенденція, що й у православних: доволі велика частка виконаних хрещень і порівняно мала – вінчань. Тут варто відзначити, що наведені вище дані не є повними, адже частина виконаних обрядів життєвого циклу з різних причин не фігурувала в документах.

⁵⁵ Там само. – Арк.251.

⁵⁶ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.206.

⁵⁷ Там само. – С.199.

⁵⁸ Там само. – С.200.

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.449. – Арк.23.

⁶⁰ Войналович В.А. Доля римо-католицького культу в Україні в умовах політики державного атеїзму (кінець 50-х – перша половина 60-х рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип.20/21. – К., 2003. – С.423.

⁶¹ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.200.

⁶² ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.422. – Арк.26.

⁶³ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.200.

Особливо сильні у цей період позиції РКЦ були на Закарпатті, де віряни проживали відносно компактно. На початок 1960-х рр. у костелах вінчалися навіть співробітники державних установ. Інколи їх до цього спонукали священники. У Рахівському р-ні настоятель солотвинського костелу Гевелі відкрито запропонував місцевому вчителю, який виступав із лекціями на атеїстичну тематику, обвінчатися, обіцяючи виконати цей обряд таємно⁶⁴. У регіонах, де римо-католиків було менше, такі випадки траплялися набагато рідше.

Після усунення від влади М.Хрущова втручання держави у суто релігійні справи послабилося. У грудні 1964 р. Верховний суд СРСР за участі КДБ провів спеціальну нараду з питань порушення «соціалістичної законності» щодо віруючих. Голови верховних судів союзних республік отримали доручення вивчити відповідні кримінальні справи 1962–1964 рр. У січні 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих»⁶⁵. Радянське релігійне законодавство у зазначений період зазнало певних змін. Було конкретизовано відповідальність за його порушення. Влада намагалася всі дії проти церкви та релігії прикрити законом. Коли ж вони мали явно антизаконний характер, то відповідальність покладалася на конкретних функціонерів. Основний акцент у боротьбі проти церкви тепер робився на антирелігійну пропаганду.

На березень 1969 р. в УРСР діяли 117 римо-католицьких громад із кількістю осіб, що відвідували костели та каплиці, понад 64 тис.⁶⁶ Як зазначалося раніше, загальна чисельність віруючих римо-католиків була значно більшою, оскільки в офіційну статистику входила лише кількість тих, хто більш-менш регулярно відвідував храми. По різних областях мережа зареєстрованих громад РКЦ розподілялася так: у Закарпатській – 45 громад (11 340 віруючих), Вінницькій – 20 (23 200), Хмельницькій – 16 (10 930), Львівській – 13 (6000), Житомирській – 9 (7350), Тернопільській – 6 (1000), Чернівецькій – 6 (3300), Одеській – 1 (900), Київській – 1 (300)⁶⁷. Як бачимо, найбільше римо-католиків проживало на Вінниччині, Закарпатті, Хмельниччині, Львівщині й Житомирщині. Через кілька років їх загальна кількість знову зменшиться: на початку 1970-х рр. в УРСР діятимуть уже 103 римо-католицьких громади у 8 областях⁶⁸.

Освіченість римо-католицьких священників порівняно з представниками інших конфесій залишалася, як і раніше, доволі високою. Як приклад, можна навести короткі відомості про одного з них. Ксьондз костелу с. Вербовець (Мурованокуриловецький р-н Вінницької обл.) І.Кучинський, який обслуговував три парафії, володів, крім польської мови, також російською, українською, англійською, французькою, італійською та ін. Він мав богословський ступінь доктора соціології, був прихильником модернізму й нововведень у католицькій церкві, у проповідницькій діяльності керувався положеннями та рекомендаціями, виробленими II Ватиканським собором⁶⁹. Схожі характеристики можна зустріти в архівних матеріалах і на інших ксьондзів.

Реформи, які відбувалися в католицькій церкві після II Ватиканського собору, насамперед демонстрували реакцію на зміни у суспільно-історичній практиці. Невідповідність між нею та діями церкви призводила до зменшення впливу останньої на віруючих, скорочення їх кількості. Тому післясоборна теологічна думка намагалась

⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5488 – Арк.31.

⁶⁵ Пащенко В.О. Православ'я в новітній історії України. – Ч.2. – Полтава, 2001. – С.101.

⁶⁶ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України... – С.20.

⁶⁷ Там само. Див. також дані на 1965 р.: Сторчовий В.М., Нестеренко В.А. Римсько-католицька церква на Поділлі у 20-ті – 90-ті рр. XX ст. ... – С.43.

⁶⁸ Надтока Г.М. Основні етапи та тенденції розвитку римо-католицизму в Україні // Вісник Київського славистичного університету. – Вип.15. – К., 2003. – С.108; Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. – К., 2000. – С.60.

⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.9. – Арк.22.

обумовити зв'язок між церквою і світом. По-новому, нетрадиційно розставлялися наголоси – на правах людини, її гідності, історичній місії церкви. Увага теологів зміщувалася з потойбічного на земне – умови людського існування, на саму людину. Було висунуто тезу, що участь та успіх у земних справах цілком сумісні з релігією, не суперечать їй. Ідея служіння не лише Богу, а й людині ставала домінуючою⁷⁰. Якщо центральною проблемою для традиційного томізму були співвідношення Бога і світу, то тепер акцент робився на взаєминах між Богом та людиною⁷¹. Загалом для післясоборної католицької теології характерною рисою стала антропологічна спрямованість. Слід, однак, відзначити, що наголоси у соборних рішеннях значною мірою впливали й понтифікати різних пап, коли керівництво церкви акцентувало більше уваги на одних моментах, натомість намагаючись обійти увагою інші.

Після II Ватиканського собору католицизм значно менше виступав із критикою радянського ладу, ніж це, скажімо, було в 1940–1960-х рр. В.Мазалова відзначала: «Аналіз соціально-політичної діяльності католицької церкви у 80-х рр. показує, що найчастіше католицькі ідеологи уникають відкритого схвалення того чи іншого суспільного ладу»⁷². Зменшення конфронтації РКЦ із радянським режимом дозволяло зменшити тиск влади на католицькі структури в УРСР.

Які ж були особливості сприйняття релігійних догматів римо-католиками того періоду? К.Прокошина, характеризуючи уявлення про потойбічне життя, писала:

«Лише близько третини віруючих мають і зберігають конфесійний зміст цього догмату. Уявлення основної маси віруючих про цей предмет віри – поряд із вірою в потойбічне життя – різноманітні, дуже невизначені й розпливчасті. Потойбічному життю вони не надають значення, не замислюються над ним. Воно у цієї категорії віруючих існує у загальному сенсі винагороди за служіння богу чи як покарання за гріхи у земному житті. Важливо відзначити також наявність віруючих католиків, які заперечують існування раю й пекла, потойбічного світу (близько 20%). Вони не вірять в існування загробного життя, ніяк не уявляють його та дають вільне тлумачення раю, пекла. У цьому варто вбачати суттєву ознаку безсистемності конфесійного знання у віруючих, розмивання релігійної свідомості, з якої випадають суттєві її складові – уявлення про загробне життя»⁷³.

Римо-католики продовжували демонструвати більшу активність у відвідуванні храмів, ніж православні віряни. Так, на Вінниччині костел у м. Бар 1976 р. на Пасху відвідали 1,8 тис. осіб, у Шаргороді – 3,5 тис., у с. Чернівці Могилів-Подільського р-ну – така ж кількість⁷⁴. Ураховуючи невелику чисельність римо-католиків, що там проживали, це не так уже й мало. Серед молільників 15–20% становили молодь і діти шкільного віку. У Хмельницькій обл. 1978 р. на Пасху в костелах на святковій месі були присутні 3,5–4 тис. осіб, тоді як при освяченні продуктів – 12–14 тис.⁷⁵, що також свідчило про значні секуляризаційні процеси у середовищі римо-католиків, адже більшість віруючих надавали перевагу не богослужінню, а освяченню харчів. Чимало вірян були присутні на відправах і в інших регіонах. На Закарпатті 1978 р.,

⁷⁰ Мазалова В.П. Католицизм – четверть века спустя после II Ватиканского собора. – С.16–17.

⁷¹ Там же. – С.22.

⁷² Там же. – С.30.

⁷³ Католицизм в Белоруссии / Е.С.Прокошина, К.К.Койта, Т.П.Короткая и др.; под ред. А.С.Майхровича, Е.С.Прокошиной. – Москва, 1987. – С.206.

⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.29. – Арк.33; Спр.55. – Арк.43.

⁷⁵ Там само. – Спр.83. – Арк.86.

за офіційними даними, у великодні дні костели відвідали понад 11 тис. осіб, із них понад 7 тис. жінок і до 700 дітей⁷⁶.

Не забували римо-католики про костели й на інші свята. У Хмельницькій обл. в перший день Різдва 1977 р. у 10 храмах (де служили 3 священників) побували 10 тис. осіб, а наступного року – 11 тис.⁷⁷ У 1978 р. на Хмельниччині на різдвяні свята до костелів прийшли 9 тис. молільників⁷⁸, на Вінниччині – 28 тис., із них 80% – жінки, 20% – чоловіки, близько 2 тис. – молодь⁷⁹. Отже можна стверджувати, що римо-католики відвідували богослужіння частіше, ніж православні – за наявності храмів у тих місцевостях, де вони проживали.

Динаміку відвідуваності костелів у звичайні недільні дні та великі свята, сповідей і причастя можна простежити на прикладі Вінницької обл.⁸⁰:

Відвідування храмів і виконання обрядів сповіді та причастя	Кількість віруючих	
	1972 р.	1975 р.
Звичайні недільні дні	4500	3842
Різдво	25 600	20 850
Великдень	30 600	28 500
Престольне свято	25 448	38 184
Сповідалися	54 102	45 800
Причащалися	76 983	50 000
<i>Прим.: У графах «Сповідалися» та «Причащалися» вказано загальну кількість сповідей і причастя за рік</i>		

Кількість відвідувачів у храмах залежала як від значущості свята (Пасха, Різдво), так і від традиції його відзначення (престольні). У звичайні недільні дні кількість відвідувачів богослужінь у костелах була в 6–8 разів нижчою, ніж на Пасху.

Ось як описувала свої враження після відвідування кафедрального костелу у Львові 1 січня 1966 р. співробітниця Ради у справах РПЦ (одночасно побувала й у храмі Св. Юра):

«Ще за квартал до косяолу побачила великий потік людей, які направлялися туди. Людей було близько 800–1000 осіб, причому паломництво не зупинилося весь час... Мене вразило, що серед такої великої кількості відвідувачів майже половина були молоді люди віком 20–30 років, а також 150 дітей шкільного віку. Всі присутні гаряче молилися [...], майже в усіх у руках були молитовники, але майже ніхто їх не відкривав, бо знали слова молитви напам'ять. Це стосується як старих, так і молодих. Навіть багато дітей повторювали слова молитви напам'ять. Хору підспівували майже всі присутні»⁸¹.

⁷⁶ Там само. – Арк.28.

⁷⁷ Там само. – Спр.55. – Арк.33.

⁷⁸ Там само. – Спр.83. – Арк.122.

⁷⁹ Там само. – Арк.96.

⁸⁰ Там само. – Спр.24. – Арк.162–163.

⁸¹ Там само. – Оп.1. – Спр.446. – Арк.1–2.

Інспектор відділу Ради у справах релігій Н.Скудін описав свої враження від перебування в молитовному будинку римо-католицької громади в Києві (вул. Шепетівська) (1975 р.):

«У виконанні релігійних обрядів у ранковий і денний час взяли участь близько 550 осіб. Серед віруючих понад 60–70% – люди похилого віку, 20–30% – середнього і до 10% – шкільного і дошкільного віку, молодь. Спостереження показали, що більшість парафіян є глибоковіруючими. Разом із тим слід відзначити, що в обряді сповіді взяли участь всього лише 5–7% від загальної кількості присутніх віруючих»⁸².

Порівняємо ступінь виявів релігійної поведінки римо-католиків в УРСР із даними, що стосуються інших союзних республік. На кінець 1970 – початок 1980-х рр. у Білоруській РСР, де склалася майже така сама релігійна ситуація серед римо-католиків, систематично відвідували костели 37,5% віруючих, регулярно молилися 34% (тоді як знали молитви 81,9%), регулярно сповідалися – 38,8%⁸³ (показники вищі, ніж серед православних віруючих). Натомість в Українській РСР подібні цифри були значно нижчими передусім через меншу компактність проживання римо-католиків і, відповідно, менші впливи оточення.

У період із середини 1960-х до середини 1980-х рр. у житті вірян продовжували відігравати значну роль обряди життєвого циклу, хоча, звичайно, порівняно з повоєнним часом виконання їх скоротилося. Приміром, у Вінницькій обл. 1972 р. було охрещено 529 дітей римо-католиків, а 1975-го – 457; повінчано, відповідно, 134 та 141 особу; поховано за релігійним обрядом – 117 і 190⁸⁴.

Серед інших обрядів життєвого циклу, що проводилися в римо-католицьких храмах, варто відзначити конфірмацію (таїнство миропомазання). Кількість конфірмованих залежала від багатьох обставин. У 1967 р. в католицькій громаді м. Полонне (Хмельницька обл.) було конфірмовано лише 7 осіб, тому що цей обряд священик здійснював упродовж десяти років і за цей час основна маса охочих його пройшла. У с. Маниківці тієї ж області 1967 р. було конфірмовано до 50 людей, позаяк священик почав проводити цей обряд останні три роки⁸⁵. У громаді с. Гречани та в деяких інших на Хмельниччині конфірмація не здійснювалася взагалі⁸⁶. Не проводилася вона того року й у діючих римо-католицьких громадах Тернопільщини⁸⁷.

Підсумовуючи, зазначимо, що релігійне життя римо-католиків УРСР досліджуваного періоду було зумовлено низкою обставин і мало специфічний характер. Під час війни радянське керівництво на чолі зі Й.Сталіним під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів дозволило низці релігійних течій (у тому числі РКЦ) легально функціонувати в обмежених (доволі широких порівняно з довоєнним періодом) рамках. Проте ставлення влади до католицької церкви було значно суворішим, ніж до православної, оскільки Ватикан був налаштований проти комуністичної влади, і керівництво СРСР сприймало РКЦ як вагому перешкоду для поширення радянської ідеології у свідомості «широких мас». Наприкінці 1950-х рр. відбулися значні зміни у ставленні до церковних інституцій, зокрема і РКЦ. Така політика тривала аж до усунення від влади М.Хрущова. Було закрито багато костелів, посилено антирелігійну

⁸² Там само. – Оп.7. – Спр.9. – Арк.49.

⁸³ Католицизм в Белоруссии. – С.200.

⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.24. – Арк.163.

⁸⁵ Там само. – Оп.5. – Спр.33. – Арк.98.

⁸⁶ Там само. – Арк.99.

⁸⁷ Там само. – Арк.100.

пропаганду. Зміни у керівництві СРСР 1964 р. призвели до лібералізації у ставленні до церкви та віруючих. Влада відмовлялася від виразних антизаконних дій. Акценти переносилися з відкритої брутальної боротьби на витонченіше протистояння церкви – зменшення кількості віруючих шляхом антирелігійної пропаганди та виховання. Упродовж досліджуваного періоду скорочувалася загальна кількість вірних римо-католицької традиції, особливо з високими показниками побожності. Релігійні ідеї поступово зміщувалися на периферію людської свідомості. Дедалі менше віруючих покладалися на Бога та зверталися до нього, посилювалися сумніви у створенні світу божественною силою, в її всевладності. Послаблювалася й віра в існування потойбічного життя, воскресіння мертвих, кари за гріх. На рівні буденної релігійної свідомості спостерігався різкий розрив між церковним віровченням і тим, як його інтерпретували пересічні люди. Упродовж 1940–1980-х рр. значно зменшилася кількість віруючих, що брали участь у богослужіннях, сповідалися, причащалися. Така тенденція була зумовлена не лише секуляризаційними процесами серед населення, а й тим, що чимало католицьких храмів було закрито або зруйновано (особливо впродовж кінця 1950 – у першій половині 1960-х рр.) і віряни багатьох населених пунктів республіки не мали змоги відвідувати їх. Тих, хто сповідався та причащався, було набагато менше, ніж учасників богослужінь. Повільніше, ніж кількість учасників служб, зменшувалася частка виконаних релігійних обрядів хрещення, а число їх суттєво перевищувало кількість проведених обрядів похорон і вінчання. Загалом релігійне життя римо-католиків УРСР упродовж другої половини 1940 – першої половини 1980-х рр. під адміністративним тиском влади поступово згасало. І лише політика «перебудови» у СРСР і подальший розпад радянської системи надали поштовху відродженню діяльності РКЦ уже в незалежній Україні.

REFERENCES

1. Andrianov N.P., Lopatkin R.A. & Pavliuk, V.V. (1966). *Osobnosti sovremennogo religioznogo soznaniya*. Moskva: Mysl, 1966. [in Russian].
2. Bazhan, O. & Danyliuk, Yu. (2000). *Vyprobuvannia viroiu: Borotba za realizatsiiu prav i svobod viroiuichykh v Ukraini v drubii polovyni 1950-kyb – 1980-ty rr.* Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
3. Baidych, V. (2014). *V borotbi za viru: Rymo-katolytska tserkva v Ukraini (seredyna 1940-kyb – persha polovyna 1960-kyb rr.)*. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
4. Bondarenko, V.D., Kosyanchuk, A.S. & Fomichenko, V.V. (1988). *Religioznaya obschchina v sovremennom obschchestve*. Kiev: Politizdat Ukrainy. [in Russian].
5. Bondarchuk, P.M. (2009). *Relihiinist naselennia Ukrainy u 40–80-kyb rokakh XX st.: Sotsiokulturni vplyvy, osoblyvosti, tendentsii zmin*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
6. Bondarchuk, P.M. (2019). *Relihiinistechii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kyb – seredyna 1980-kyb rokiv): istoriko-rehibieznavche doslidzhenia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
7. Horbach, S.I. (1998). *Deiaki aspekty vidnosyn mizh Vatykanom ta SRSR pislia Druhoi svitovoi viiny (1945–1953 rr.)*. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 68–76. [in Ukrainian].
8. Kolodnyi, A.M., Yarotskyi, P.L., Lobovyk, B.O. et al. (1999). *Istoriia relihii v Ukraini*. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian].
9. Mazalova, V.P. (1989). *Katolitsizm – chetvert veka spustya posle II Vatikanskogo sobora*. Moskva: Znanie. [in Russian].
10. Mchedlov, M.P. (1967). *Evolutsiia sovremennogo katolicizma*. Moskva: Mysl. [in Russian].
11. Mchedlov, M.P. (1974). *Katolitsizm*. (2 ed). Moskva: Politizdat. [in Russian].
12. Nadтока, H.M. (2000). *Osnovni etapy ta tendentsii rozvytku rymo-katolytsyzmu v Ukraini*. *Visnyk Kyivskoho slavistychno universytetu*, 15, 95–112. [in Ukrainian].
13. Pashchenko, V.A. (2001). *Pravoslavia v novitii istorii Ukrainy*. Poltava. [in Ukrainian].
14. Prokoshyna, E.S., Koita, K.K., Korotkaia, T.P. et al (1987). *Katolitsizm v Belorussii*. Minsk: Nauka i tekhnika. [in Russian].
15. Serhiichuk, V. (compil. and notes). (2001). *U borotbi za ridnu viru rymo-katolyky Ukrainy zavzdy byly nesklybnyi*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
16. Shkarovskij, M.V. (2005). *Russkaya pravoslavnaja tserkov pri Staline i Khrushcheve (Gosudarstvenno-tserkovnye otnoshenia v SSSR v 1939–1963 gg.)*. 3rd ed.. Moskva. [in Russian].
17. Storchovyj, V.M. & Nesterenko, V.A. (2001). *Rymo-katolytska tserkva na Podilli u 20-ty – 90-ty rr. XX st.: istoryko-rehibieznavche doslidzhenia*. Kolomyia. [in Ukrainian].
18. Stotskyi, V.M. (2008). *Derzhava i relihii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy: konfesiini transformatsii u konteksti derzhavnoi polityky v 1944–1964 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
19. Szymański, J. (2003). *Kościół katolicki na Podolu: Obwód winnicki, 1941–1964*. Lublin: Norbertinum. [in Polish].
20. Toffler, E. (2004). *Tretya volna*. Moskva: AST. [in Russian].

21. Voinalovych, V.A. (2003). Dolia rymo-katolytskoho kultu v Ukraini v umovakh polityky derzhavnoho ateizmu (kinets 50-kh – persha polovyna 60-kh rokiv). *Istoria Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*, 20-21, 405–425. [in Ukrainian].
22. Voinalovych, V.A. (2005). *Partiino-derzhavna polityka sbchodo religii ta relihiinykh instytutstii v Ukraini 1940–1960-ky rr.: politobichnyi dyskurs*. Kyiv: Svitohliad. [in Ukrainian].
23. Voinalovych, V.A. (1999). Rymo-katolytski hromady Ukrainy u vymirakh derzhavnoi relihiinoi polityky (II pol. 40-kh – 50-ti rr. XX st). *Istoria Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*, 7, 151–158. [in Ukrainian].
24. Voinalovych, V.A. (2004). Rymo-katolytski hromady Ukrainy v kontekstakh vzaiemyn SRSR i Vatykanu pershykh poviennykh rokiv (1944–1946 rr.). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 8, 2, 171–183. [in Ukrainian].

Petro BONDARCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),

Leading Research Fellow,

Department of History of Ukraine of the Second Half of the Twentieth Century,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine

(Kyiv, Ukraine), peterukr.kyiv@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2015-1995>

Roman Catholics in UkrSSR: Features and Tendencies of Changes in Religiosity (Second Half of 1940 – First Half of 1980s)

Abstract. The purpose of the research is to analyze religious life of the Roman Catholics in UkrSSR during the period from the Second Half of 1940 – First Half of 1980s. The main object of the study is average believers and manifestations of their religiosity. **The research methodology.** Among the methodological approaches (as research directions) were used concrete – historical and cultural-anthropological ones. For realization of scientific tasks the following methods were employed: analysis and synthesis, historical-genetic, historical-problem, historical-comparative, historical-typological. **The scientific novelty.** The article elucidates little-known aspects of the history of the Roman Catholics' religious life in Soviet Ukraine, changes in the network of their communities, and the quantitative composition of believers and clergy, which were mainly caused by Soviet anti-religious policy. The religious manifestations of the Roman Catholics, their ritual activity, including believers' attendance of worships are traced. **Conclusions.** The religious policy of the Soviet authorities regarding Roman Catholics in the post-war period was ambiguous. Although the Roman Catholic Church was allowed to exist legally, it was perceived as being governed by a center hostile to USSR. Therefore, considerable efforts were made to weaken its structures. In the last third of the 1950s, an active attack on various denominations by the state began. Roman Catholics also became the object of pressure. The churches were closed, the pressure was exerted on the believers. In the mid-1960s, the government abandoned direct violations of constitutional norms in the religious sphere. The fight against religion became more hidden. Emphasis was placed on anti-religious propaganda and the spread of atheistic outlook. Throughout the period under the study, Roman Catholics displayed relatively high levels of religiosity, religious consciousness and behaviour. They had a higher proportion of worshippers than the Orthodox. Some of their communities, even when they were unregistered, continued to operate illegally. However, the total number of Roman Catholics, especially the deeply believing believers, was steadily decreasing. Believers more rarely turned to God, relied on him, religious ideas were losing their influence and were shifting to the periphery of religious consciousness. The total number of people who regularly attended temples, participated in worships, confessed, took communion, performed life cycle rituals and other religious activities etc. significantly decreased. In general, it can be stated that the religious behavior of Roman Catholics has been strongly influenced by secularization processes.

Keywords: Roman Catholic Church, Roman Catholics, believers, Soviet power, religious politics, religious behavior, ritual activity.

Наталія ЗАЛЄТОК

кандидатка історичних наук,
завідувачка відділу,
відділ архівознавства,
Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства
(Київ, Україна), nataliazaletok@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5319-3876>

Олександр ГУРЖІЙ

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків та раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), specrada_istoria@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

Проблема служби жінок у британській армії в роки Другої світової війни: аналіз публічного дискурсу В.Черчилля

DOI: 10.15407/uhj2021.01.073

УДК: 355.2:305-055.2(41)<1939/1945>001.8В.Черчилль

Анотація. Метою статті є аналіз публічного дискурсу В.Черчилля в 1930–1940-х рр. щодо залучення жінок до служби в армії, який не лише доповнить його біографію новими відомостями, але й дасть змогу з'ясувати, по-перше, в який спосіб він як медійна особа формував суспільний дискурс, по-друге, який вплив як очільник уряду він здійснював на чинний гендерний режим Великобританії в 1940-х рр. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму та багатофакторності. Автори застосували як загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція й дедукція, узагальнення), так і спеціально-історичні (критичний аналіз джерел, ретроспективний, історико-порівняльний) методи, а також гендерний підхід. **Наукова новизна.** У статті вперше предметом спеціального дослідження є проблема ставлення В.Черчилля до служби жінок в армії. Це питання лише побіжно досліджувалося у західній історіографії, де й досі побутує чимало сумнівних тверджень щодо цього, заснованих на односторонньому вивченні доступних джерел. Під час наукового пошуку автори опрацювали широке коло різнопланової літератури. Також було проаналізовано значний пласт джерел, серед яких есе та промови В.Черчилля, мемуари безпосередніх учасників подій, низка звітів засідань англійського парламенту. **Висновки.** На основі аналізу публічних висловлювань та опублікованих творів В.Черчилля, а також основних заходів його уряду щодо служби жінок, автори статті дійшли висновку, що він украй негативно ставився до офіційного надання жінкам можливості воювати зі зброєю в руках. Публічний дискурс В.Черчилля щодо жінок на службі в армії перебував у межах патріархального уявлення щодо них як слабких і миролюбних створінь, котрі не можуть і, головне, не повинні складати конкуренцію чоловічій частині населення. Активно використовуючи працю жінок у допоміжних службах під час війни, політик дозволяв собі нетактовні висловлювання на їхню адресу по завершенні бойових дій.

Ключові слова: Черчилль, становище жінок, Друга світова війна, британська армія, жіночі допоміжні організації, гендерні відносини.

Події Другої світової війни неодноразово виступали предметом вивчення для фахівців у галузі жіночої історії. До особливостей воєнної кампанії 1939–1945 рр. часто звертаються, дискутуючи про чинники, які мали суттєвий вплив на становище жінок у Великобританії у другій половині ХХ ст. Наприклад, Дж. Скотт називає Другу світову війну своєрідним вододілом для жінок і акцентує увагу на чотирьох найважливіших аспектах, крізь призму яких варто аналізувати воєнну кампанію в контексті жіночої емансипації: 1) поява нових можливостей для самореалізації; 2) розширення прав; 3) розвиток пацифізму як фемінної відповіді на маскулітні мілітарні практики; 4) довготривалі та короткотермінові наслідки війни для жінок¹.

Аспекти служби жінок в армії, їхньої ймовірної участі в бойових діях, вчинення ними вбивства на полі бою є чи не найбільш контроверсійними в контексті дослідження впливу війни на суспільний устрій. У наукових колах і досі точаться суперечки щодо правомірності залучення жінок до служби у війську, його впливу на панівні гендерні режими та патріархальні суспільні культури. Так, Ф. Д'Аміко, на відміну від представниць ліберального та радикального фемінізмів, які вбачають входження жінок на паритетних засадах до лав армії як позитивне зрушення, що загалом сприяє послабленню патріархату², обстоює позицію про те, що намагання зробити жінок солдатами є черговим заходом із «пропагування войовничих і маскулітних цінностей»³.

Згідно з результатами спеціальних досліджень, служба жінок на різних посадах в армії не призвела до особливих змін у гендерній ієрархії. Попри те, що жінки під час Другої світової війни виконували завдання, які вважалися чоловічими, вони все одно підпорядковувалися чоловікам, котрі обіймали вищі посади і зберігали свій панівний статус⁴. Серед причин подібного стану справ убачаємо й ідеологічні впливи з боку влади та політичних еліт, яким, з одного боку, було вигідно мобілізувати жіноче населення, коли країна цього потребувала, а з іншого – не порушувати основ наявного гендерного режиму. У зв'язку з цим метою нашої статті є аналіз публічного дискурсу В. Черчилля в 1930–1940-х рр. щодо залучення жінок до служби в армії. Ретельний аналіз позиції цього британського політичного діяча не лише доповнить його біографію новими відомостями, але й дасть змогу з'ясувати, по-перше, в який спосіб він як медійна особа формував суспільний дискурс; по-друге, який вплив як очільник уряду, тобто людина, наділена широкими владними повноваженнями, він здійснював на чинний гендерний режим у Великобританії 1940-х рр.

З'ясовуючи позицію В. Черчилля щодо служби жінок в армії в роки Другої світової війни, варто розпочати з аналізу його есе «Жінки у війні», яке побачило світ у лютому випуску щомісячника «The Strand Magazine»⁵ ще в 1938 р. Напружена міжнародна обстановка непокоїла політика і вселяла переконання, що незабаром світ сколихне масштабний збройний конфлікт. З огляду на таку ймовірність автор розмірковував про можливість безпосередньої участі жінок у боях та вчинення ними насильства. Ґрунтовно підійшовши до аналізу проблеми, він звернувся до наявного історичного досвіду й дійшов висновку, що надання жінкам можливості чинити насильство пов'язане з рівнем розвитку суспільства. Так, жінки, що мають право воювати, – це, на його думку, атрибут епохи варварства. Натомість для сучасного В. Черчиллю соціуму сама «думка про допущення жінок до лінії фронту та надання їм можливості брати участь у боях огидна»⁶. Адже «вся цивілізація західного світу заснована на лицарських

¹ Scott J.W. Women and War: A Focus for Rewriting History // Women's Studies Quarterly. – 1984. – Vol. 12, №2. – P. 2–6.

² Див., напр.: Noakes L. Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907–1948. – New York, 2006. – 224 p.

³ D'Amico F. Feminist Perspectives on Women Warriors // Peace Review. – 2007. – Vol. 8, №3. – P. 380, 384.

⁴ Higgonnet M.R., Higgonnet P.L.R. The Double Helix // Behind the Lines: Gender and the Two World Wars. – New Haven, 1987. – P. 34.

⁵ Churchill W.S. Women in War // The Churchillian. – Spring 2012. – Vol. 3. – Issue 1. – P. 14–20.

⁶ Ibid. – P. 14.

традиціях, які родом із середньовіччя й досі мають потужний вплив»⁷. Відповідно до цих традицій жінки та діти – це перші претенденти на порятунок у разі виникнення надзвичайних ситуацій. Вони – ті, хто потребує захисту, ті, кому відведена роль жертв під час збройних конфліктів. Навколо цих та інших переконань вибудовувалася мотивація для чоловіків брати в руки зброю й іти на війну. В.Черчилль не приховує симпатії до подібного порядку та висловлює занепокоєння тим, що його намагаються змінити прогресивні та реакційні сили. До перших він відносить феміністський рух, який просуває «рівні права для жінок і пишається тим, що позбавляє їх привілеїв», до других – суто варварські за своїм характером тенденції в деяких куточках світу⁸.

В.Черчилль наголошує: «У сучасному світі немає нічого, що змушувало б жінок іти на фронт і вбивати, навіть якщо б вони могли робити це дуже майстерно»⁹. Тобто, по суті, політик і не заперечує, що йдеться не про намагання вберегти самих жінок, а про те, що соціум, незважаючи на жіночу волю і здібності, хоче бачити їх відповідними панівному гендерному укладу. В.Черчиллю, як і багатьом його сучасникам, добре відомі випадки в історії, коли жінки успішно воювали нарівні з чоловіками. Коментуючи їх, він стверджує, що подібне можна допускати лише як винятки, на них не варто акцентувати увагу й виставляти на широкий загал, адже, мовляв, «очі не бачать – серце не болить»¹⁰.

На тлі загострення локальних конфліктів В.Черчилль намагається застерегти сучасне йому покоління від «гасіння вогнів цивілізації» і «скочужання у варварство», романтизує наявний суспільний лад і наголошує, що «якщо людство знову буде втягнуте у чорну прірву дикості, жінки будуть убивати й гинути у загальній круговерті»¹¹.

Того самого року, але вже 27 березня, на шпальтах «The Sunday Chronicle» побачило світ ще одне есе авторства В.Черчилля під назвою «Жінки можуть вигравати війни – без жодного пострілу»¹². Воно майже дослівно повторювало попереднє й мало на меті вкотре підкреслити необхідність недопущення жінок до прямої участі в боях. При цьому возвеличувалася їхня роль у роки Першої світової війни, під час якої жінки «водили легкові автомобілі, вантажівки, швидкі допомоги майже на лінії бойових дій. Тисячами служили в тилу. Вони вивільнили величезну кількість чоловіків для військової служби, тимчасово зайнявши їхні місця в офісах та ін.; і, найважливіше, вони займалися виготовленням зброї, яку чоловіки використовували проти ворога»¹³. Останнє, стверджує В.Черчилль, є найвідповіднішим завданням для жіночої половини країни. Виведений ним у 1938 р. розподіл ролей між чоловіками та жінками під час війни виглядав так: «слабка стать» виготовляє зброю, а «сильна» – її використовує.

Майже через півтора року після виходу останнього есе світ сколихнула новина про початок Другої світової війни, в яку Великобританія вступила 3 вересня 1939 р. Цю звістку В.Черчилль, як і більшість британців, почув по радіо у своїй квартирі. Невдовзі він вирушив до палати громад, де, виступаючи перед колегами-парламентарями, чітко означив власне ставлення до збройного конфлікту: «Це не питання боротьби за Данциг чи Польщу. Ми боремося за порятунок усього світу від чуми нацистської тиранії та виступаємо на захист усього найсвятішого для людства. Це не війна за панування або розширення імперії або за матеріальні вигоди; це не війна за те, щоби позбавити якусь країну сонячного світла й можливостей для процвітання. Це війна в її

⁷ Ibid.

⁸ Ibid. – P.14–15.

⁹ Ibid. – P.19.

¹⁰ Ibid. – P.17.

¹¹ Ibid. – P.16.

¹² Churchill W.S. Women can win wars – without firing a shot // Sunday Chronicle. – 1938. – 27 March. – P.8.

¹³ Ibid.

первинному сенсі за утвердження непорушності прав людини, і це війна за утвердження та відновлення авторитету людства»¹⁴. І невдовзі саме йому випаде честь як одному з керманців Великобританії мобілізувати співгромадян на боротьбу з ворогом.

У 1940 р., після невдачі в Нарвіку та окупації нацистами Норвегії, авторитет британського прем'єр-міністра Н.Чемберлена був остаточно підірваний. У минулому активний прихильник політики умиротворення агресора, він не був готовий до рішучих дій у протистоянні з Німеччиною. Його занепадницькі настрої наростали, а політика постійно спричиняла обурення в політичних колах. Країна потребувала харизматичного і впевненого у своїх діях лідера. Н.Чемберлен таким не був. Тому в кулуарах деякі депутати почали висловлювати думку про те, що уряд має очолити В.Черчилль. Хоча б тому, що, розуміючи всю складність становища, в якому опинилася Великобританія, він не лише не втрачав оптимізму, але й усіма силами намагався підняти бойовий дух колег та населення. Так і сталося: 10 травня 1940 р. король прийняв відставку Н.Чемберлена, а країна в особі В.Черчилля отримала свого 61-го прем'єр-міністра.

Уже 13 травня 1940 р. новий очільник кабінету виступив у палаті громад із першою промовою, яка дала уявлення про його політичний курс: «Я скажу парламентарям те саме, що сказав членам нового уряду: мені нічого вам запропонувати, за винятком крові, важкої праці, сліз і поту. Ми маємо найтяжче з випробувань. Перед нами дуже багато довгих місяців боротьби і страждань. Ви запитуєте, якою є наша політика? Я можу відповісти: вести війну – на морі, на землі та в повітрі, з усією нашою силою і всією силою, яку нам дасть Бог; вести війну проти жакливої тиранії, що перевершує всі відомі донині найтемніші та найжалюгідніші людські злочини. Це наша політика. Ви запитуєте, яка наша мета? Я можу відповісти одним словом: це перемога, перемога будь-якою ціною, перемога, попри весь терор, перемога, якою б довгою та важкою не була дорога, бо без перемоги не буде життя»¹⁵.

Як бачимо, В.Черчилль прагнув активізувати всі можливі ресурси, зокрема, пішов на безпрецедентний крок і добився від парламенту запровадження законодавчої новації, згідно з якою кожен громадянин Великобританії, його праця та майно опинилися «у розпорядженні британської корони». За цих обставин непересічне місце в його планах із мобілізації займала жіноча частина населення країни. Відповідно до підрахунків дослідників, жіночий контингент у британській армії під час Другої світової війни становив від 300 до 600 тис. осіб¹⁶. Приблизно таку саму кількість британок задіяли у цивільній обороні, ополченні, королівському спостережницькому корпусі та жіночій землеробській армії¹⁷. Для порівняння, у роки Першої світової війни кількість жінок у допоміжних службах становила 70 тис. осіб, а разом із членами жіночого легіону та медсестрами їх налічувалося понад 210 тис.¹⁸ Отже масштаби участі британок у военній кампанії 1939–1945 рр. були значно більшими.

На посаді прем'єр-міністра В.Черчилль, як і раніше, виступав категорично проти надання жінкам можливості служити на тих же засадах, що й чоловікам. Уряд видав офіційну заборону для британок брати безпосередню участь у боях і використовувати зброю. Однак подібний захід був скоріше покликаний запобігти суспільному осуду,

¹⁴ Churchill W.S. War Speech. September 3, 1939 [Електронний ресурс]: <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1939-in-the-wings/war-speech/>

¹⁵ His Majesty's Government (13 May 1940) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. – 1940. – Vol.360. – С.1501–1502.

¹⁶ Crevelde M. van. The Great Illusion: Women in the Military // Millennium. – Vol.29, №2. – 2000. – P.433–34; Fraser D. And We Shall Shock Them: The British Army in the Second World War. – London, 1988. – P.93; Forty G. British Army Handbook 1939–1945. – Sutton Publishing, 1998. – P.318; Crang J.A. «Come into the Army, Maud»: Women, Military Conscription, and the Markham Inquiry // Defence Studies. – 2008. – Vol.8, №3. – P.382.

¹⁷ Forty G. British Army Handbook 1939–1945. – P.318.

¹⁸ Gould J.M. The women's corps the establishment of women's military services in Britain: A thesis presented for the Degree of Ph. D. – London, 1988. – P.452.

адже траплялися випадки порушення цього табу, які ретельно приховувалися владою від громадськості. Приміром є підтвердження того, що жінки, які служили у військах протиповітряної оборони, брали безпосередню участь в атаках на ворога. Цікаво, що саме В.Черчилль у вересні 1941 р. дозволив залучати британок до служби в силах ППО¹⁹. Під час війни функціонували як суто жіночі бригади (наприклад, 93-тя прожекторна), так і мішані, де служили жінки та чоловіки²⁰. Здебільшого британки, що служили в таких бригадах, заряджали зброю, споряджали запалами артилерійські снаряди та стежили за авіацією противника.

Надзвичайно показовим у цьому контексті є той факт, що посади, які передбачали виконання перелічених обов'язків, раніше вважалися бойовими, а в роки Другої світової їх перекласифікували та віднесли до небойових, щоб уникнути публічного осуду²¹. Цей факт є ще одним підтвердженням того, що офіційні обмеження для жінок в армії запроваджувалися не для захисту та комфорту самих жінок.

Британки, які служили у ППО, іноді брали й безпосередню участь у боях, що передбачало фізичне знищення супротивника²². Як зазначає Д.Кемпбелл, ці бригади «були такими ж бойовими одиницями, як і екіпажі літаків, які вони збивали»²³. Р.Брод стверджує, що, «попри офіційну версію, жінки іноді стріляли з великих знарядь і, можливо, з кулеметів, створених для захисту прожекторних бригад від літаків противника, що літають низько»²⁴.

Хоча використання британками зброї і їхня участь у сутичках із ворогом у роки Другої світової війни не були настільки ж масовим явищем як, скажімо, у СРСР, однак на той час функціонувала ще одна організація, де деякі жінки мали таку можливість. У липні 1940 р. за наказом В.Черчилля у країні створили Управління спецоперацій. До головних його завдань належали виконання таємних наказів, підтримання та підготовка членів руху опору в окупованих Німеччиною країнах (Франція, Бельгія, Нідерланди, Данія, Норвегія та ін.). За даними В.Маккензі, до складу структури на осінь 1944 р. входило приблизно 3200 жінок²⁵. Із них спецагентки становили невеликий відсоток: французький сектор мав 39 шпигунок, підрозділ голлістів – 11, голландське відділення – 3, а бельгійська секція – лише 2²⁶. Решта ж обіймали посади в офісі, були клерками.

Жінки проходили спеціальну підготовку, у тому числі тренування з використанням зброї. Як згадувала колишня спецагентка І.Бейсден, «повернувшись до Лондона я вже знала багато способів убивства»²⁷. Вони отримували різні завдання, що мали виконуватися на території країни або поза її межами, гинули під час їх виконання, у сутичках із ворогом, потрапляли в полон – як і їхні колеги-чоловіки.

Наведені факти про особливості служби жінок в Управлінні спецоперацій та протиповітряній обороні категорично спростовують твердження британського уряду про те, що вони не мали доступу до зброї та не брали участі в боях. Звісно, уряд не міг не знати про ці факти. Проте в публічному просторі подібні речі замовчувалися. Так, у січні 1944 р. під час засідання палати громад депутат А.Кричлі запитав очільника уряду,

¹⁹ Pile F. Ack-Ack: Britain's Defence Against Air Attack during the Second World War. – London, 1949. – P.222.

²⁰ Harris C. Women Under Fire in World War Two // BBC History [Електронний ресурс]: http://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwtwo/women_at_war_01.shtml

²¹ Campbell D. Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union // Journal of Military History. – 1993. – Vol.57, №2. – P.313.

²² Broad R. Conscription in Britain, 1939–1964: The Militarisation of a Generation. – London, 2006. – P.150–151.

²³ Campbell D. Women in Combat... – P.313.

²⁴ Broad R. Conscription in Britain, 1939–1964... – P.150–151.

²⁵ Mackenzie W. The Secret History of SOE: Special Operations Executive, 1940–1945. – London, 2000. – P.719.

²⁶ Pattinson J. «Turning a Pretty Girl into a Killer»: Women, Violence and Clandestine Operations during the Second World War // Gender and Interpersonal Violence Language, Action and Representation / Ed. F.Alexander and K.Throsby. – New York, 2008. – P.15.

²⁷ Ibid. – P.18.

чи хоч одну британку, яка продемонструвала звитягу під час війни, рекомендували до нагородження Хрестом Вікторії? На що той відповів, що ця нагорода лише для тих, хто бере безпосередню участь у бойових операціях проти ворога, саме тому жодна жінка не була рекомендована до неї. Водночас він не оминув нагоди «віддати належне звитязі й вірності обов'язку, які демонструють жінки у всіх сферах і формах служби під час нинішньої війни»²⁸.

На нашу думку, замовчування випадків безпосередньої участі британок у боях, а також пере класифікування бойових посад на небойові у зв'язку із зарахуванням на них жінок цілком вписуються у висловлений В.Черчиллем ще в 1938 р. принцип «очі не бачать – серце не болить». Приховування певних особливостей служби жінок свідчить про те, що влада намагалася в такий спосіб використати їх там, де їй це вигідно, але водночас зберегти суспільне уявлення про них як «миролюбних і слабких створінь», які випадково потрапили до війська через нестачу чоловічого населення. Саме такими британок хотіли бачити й після війни, незалежно від того, якого досвіду вони набудуть під час неї.

На практиці подібна політика була згубною для жінок, що служили, і ще більше поглиблювала їхню й без того непросте становище. Цей підхід ще більше ускладнював повоєнну соціалізацію, не давав їм змоги претендувати на нагороди чи відповідні соціальні виплати. А служба в допоміжних організаціях і без того була для них вельми не простою: крім виконання поточних завдань на службі (в тому числі й таких, які раніше жінкам не доручали), вони постійно відчували на собі важкий тягар суспільної уваги, яка часто виражалася в плітках, критиці та осуді.

Фактично від самого початку війни члени трьох жіночих організацій – Допоміжної територіальної служби (Auxiliary Territorial Service), Жіночих допоміжних військово-повітряних сил (Women's Auxiliary Air Force), Жіночої королівської військово-морської служби (Women's Royal Naval Service) – піддавалися критиці з боку суспільства. Їх називали «підстилками для армії», звинувачували в розпусті, пиятиці на службі²⁹. Крім того, не всі жінки, які обрали службу в допоміжних організаціях, були задоволені умовами, в яких їм доводилося служити. Так, наприкінці 1940 р. 30% жінок-добровольців Допоміжної територіальної служби полишили її за власним бажанням³⁰. Постійні скарги та плітки щодо жіночих допоміжних служб дуже негативно впливали на їхню репутацію й не сприяли збільшенню кількості охочих стати їхніми членами. Якщо на початку війни і впродовж двох років набір до жіночих допоміжних організацій здійснювався на добровільній основі, то станом на 1941 р. добровольців суттєво забракло. У зв'язку з цим В.Черчилль укотре пішов на безпрецедентний крок і погодився вперше в історії зробити британок військовозобов'язаними. 18 грудня 1941 р. було ухвалено закон «Про національну службу (№2)», відповідно до якого оголошувався призов незаміжніх жінок віком від 20 до 30 років на службу в допоміжних організаціях або роботу у військової промисловості. Вибір залишали за самими жінками. Тоді до допоміжних організацій вдалося залучити 125 тис. осіб³¹.

Паралельно з цим для відновлення репутації жіночих допоміжних організацій, за активного сприяння В.Черчилля, у лютому 1942 р. створили Комітет із питань комфорту та умов побуту у трьох жіночих службах (Committee on Amenities and Welfare Conditions in the three Women's Services). Цікаво, що спершу його склад мав

²⁸ Victoria Cross And George Cross (Women) (18 January 1944) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. – 1944. – Vol.396. – С.30.

²⁹ Allen A.T. Women in Twentieth-Century Europe. – New York, 2008. – P.62. Див. також: Dawes L. Fighting Fit: The Wartime Battle for Britain's Health. – London, 2016. – 304 p.

³⁰ Broad R. Conscription in Britain, 1939–1964... – P.151.

³¹ Clonan T. A history of women in combat // A History of the Irish Artillery Corps. – Dublin, 1998. – P.130.

бути суто чоловічий. Однак під час обговорення деякі депутати висловили обурення цим фактом і наполягли на входженні до складу комітету жінок³². Зрештою 24 лютого затвердили такий його склад: голова – міс В.Маркгем; члени: міс Т.Казалет, депутатка від Іст-Аллінгтона; місіс В.Елліотт, голова Національної ради дівчачих клубів; майор Мілнер, парламентар від Північно-Східного Лідса; віце-маршал повітряних сил Д.Мунро, секретар комітету промислового здоров'я Ради з медичних досліджень; місіс Дж.Л.Стокс, директорка коледжу Вестфілд Лондонського університету; Е.Саммерскілл, депутатка від Фулгем-Веста; генерал-майор Ф.Сайкс, парламентар від Центрального Ноттінгему³³.

Загалом члени комітету проінспектували 123 військових табори по всій країні, розглянули скарги на погані побутові умови й забезпечення членів жіночих допоміжних організацій, ознайомилися із суттю обвинувачень у недотриманні ними норм моралі. Зрештою наприкінці літа комітет опублікував звіт, у якому значилося таке: погані побутові умови та низький рівень забезпечення справді мали місце в жіночих службах на початку війни, однак станом на 1942 р. їхній рівень істотно покращився і є здебільшого середнім, а то й високим³⁴.

Що стосується дотримання норм моралі, яке бентежило громадськість набагато більше, ніж погані умови служби британок, з огляду на суспільний резонанс навколо цього питання поряд із браком бодай якихось серйозних підстав, то, за результатами роботи комітету, було встановлено: рівень позашлюбних вагітностей серед жінок на службі становив 0,6%, тоді як серед їхніх цивільних одноліток – 2,1%. Комітет не знайшов жодних підтверджень масової розпусти у всіх трьох жіночих організаціях³⁵.

Показово, що дочки прем'єр-міністра також пішли на службу до цих організацій: Діана – у Жіночу королівську військово-морську службу; Сара – Жіночі допоміжні військово-повітряні сили; Мері – Допоміжну територіальну службу³⁶. В останній служила і принцеса Єлизавета (нині – королева Єлизавета II).

Упродовж війни В.Черчилль намагався підтримувати патріотичний запал британок. На Національній конференції жінок в Альберт-холі (Лондон), яка відбулася 28 вересня 1943 р., прем'єр-міністр виступив із промовою «Жіночий внесок у боротьбу». У ній він наголосив на важливості внеску британок у військові зусилля, однак основний акцент у його виступі було зроблено на важливості роботи працівниць військових заводів³⁷.

Водночас очільник уряду не оминув згадки про феміністичний рух, з яким у політика на різних етапах його життя склалися вельми непрості стосунки. Критикований ним в есе 1938 р. як такий, що намагається позбавити жінок привілеїв³⁸, у 1943 р. жіночий рух уже виглядав цілком вигідним для потреб країни, що воює. Тому В.Черчилль намагався представити широке залучення жінок до різних видів діяльності під час війни як суспільні зрушення постійного характеру, а не тимчасові заходи, що будуть скасовані, як тільки стануть невідгідні владі. «Здавалося б, – зазначив він, – розширення участі жінок у суспільному житті, на ринку праці та в керуванні діяльністю громади мало б відбуватися в мирні часи, натомість у часи насильства і страху мав би спостерігатися відкат назад. Однак усе навпаки. Війна – це вчитель, суворий, жорсткий, ефективний

³² Women's services (Committee of inquiry) (03 February 1942) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. – 1942. – Vol.377. – С.1040–1042.

³³ Women's services (Committee of inquiry) (24 February 1942) // Ibid. – Vol.378. – С.18–19.

³⁴ Crang J.A. «Come into the Army, Maud»... – P.390.

³⁵ Roberts H. The WRNS in Wartime: The Women's Royal Naval Service 1917–1945. – Bloomsbury Publishing, 2017. – P.198.

³⁶ Crang J.A. «Come into the Army, Maud»... – P.384.

³⁷ Churchill W.S. Women's Part in the Struggle (E103) // Vital Speeches of the Day. – Vol.X. – 1943. – 15 October. – №1, 2–3 [Електронний ресурс]: <http://www.ibiblio.org/pha/policy/1943/1943-09-28a.html>

³⁸ Churchill W.S. Women in War. – P.14–15.

вчитель. Війна навчила нас досягати значно більших успіхів у підвищенні жіночих суспільних ролей»³⁹. Підсумовуючи, він висловив упевненість, що «британські жінки відігравали, відіграють і будуть відігравати роль, яка [...] безумовно змінить цей соціальний баланс між статями, встановлений у роки злагоди»⁴⁰. Цікаво порівняти ці слова політика з його ж твердженнями 1938 р. про те, що загальному суспільному порядку, який, завдяки потужному впливу фемінізму, проголошує рівність чоловіків та жінок, у Великобританії незабаром буде покладено край, адже «випробування війни дуже скоро покажуть, що сильна стать має воювати, а слабка – страждати і плакати»⁴¹. Або з його ж словами щодо демобілізації жінок-членів допоміжних організацій у 1945 р., які будуть наведені далі.

Попри емансипаційну риторику в роки війни реальні дії влади були дещо іншими. Так, уряд Великобританії тривалий час не міг визначитися з тим, чи варто залишати допоміжні жіночі організації функціонувати на постійній основі при армії. Навіть попри те, що члени комітету з питань комфорту та умов побуту у трьох жіночих допоміжних організаціях, які високо оцінили їхню діяльність, висловили сподівання, що в мирний час перед усіма трьома відкриються нові можливості⁴².

Деякі депутати палати громад регулярно порушували питання статусу і визначення підпорядкування жіночих служб після війни. Однак прем'єр-міністр постійно відкладав розв'язання проблеми. Так, відповідаючи на запитання депутатки Т.Казалет-Кейр, В.Черчилль у липні 1943 р. зазначив, що проблема «майбутнього устрою жіночих служб після загальної демобілізації не може розглядатися окремо від устрою збройних сил загалом і ще не час визначати політику щодо цього питання»⁴³. І водночас додав, що «впродовж деякого часу після припинення бойових дій у будь-якій області допоміжні жіночі служби все ще будуть необхідні. Зокрема члени допоміжних жіночих служб повинні будуть стати супроводом окупаційних сил як тільки будуть створені відповідні умови для їх відправки за кордон»⁴⁴.

Депутатки палати громад І.Ворд, Ф.Девідсон, парламентар Дж.Фокс намагалися порушити питання щодо повоєнного функціонування жіночих допоміжних служб у жовтні – листопаді 1944 р.⁴⁵ Однак на всі ці звернення прем'єр-міністр відповідав однаково: проблему й надалі вивчають та найближчим часом вона навряд чи буде вирішена. Віконтеса Ф.Девідсон восени 1944 р. слушно зазначила, що питання про те, чи будуть жіночі служби функціонувати на постійній основі при британській армії, має бути розв'язане найближчим часом, відкладати його недоцільно, адже жінки, які могли б стати членами цих організацій, потребують часу, щоби визначитися в кар'єрних прагненнях⁴⁶. Однак навіть станом на середину червня 1945 р. проблема так і не зрушила з мертвої точки⁴⁷.

У травні 1945 р. солдати вермахту почали масово здаватися в полон, і ніхто вже не мав найменшого сумніву в тому, що з дня на день Німеччина вийде з війни. 8 травня 1945 р., під час виступу в палаті громад на честь перемоги, В.Черчилль заявив британським парламентарям: «Кожен із нас робить помилки. Але сила парламентських

³⁹ Churchill W.S. Women's Part in the Struggle (E103).

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Churchill W.S. Women in War. – P.17.

⁴² Report of the Committee on Amenities and Welfare Conditions in Three Women's Services // Social Service Review. – 1942. – Vol.16, №4. – P.706–707.

⁴³ Women's Services (Postwar Use) (22 July 1943) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. – 1943. – Vol.391. – C.1072–1073.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Women's Services (Post-War Reorganisation) (03 October 1944) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. – 1944. – Vol.403. – C.742; Women's Services (Post-War Reorganisation) (28 November 1944) // Ibid. – Vol.404. – C.2415–2416W.

⁴⁶ Women's Services (Post-War Continuance) (16 November 1944) // Ibid. – C.2111–2112.

⁴⁷ Women's Auxiliary Services (14 June 1945) // Ibid. – 1945. – Vol.411. – C.1815W.

інституції проявила себе в найпотрібніший момент, коли йшла найжорстокіша та затяжна війна, і відвоювала всі основоположні принципи демократії»⁴⁸. Однак яким у цьому демократичному устрої, на його погляд, було місце жінок, і чи не забули політичні еліти, що британки зробили відчутний вклад у цю перемогу?

Досить часто в літературі можна зустріти згадки про те, що В.Черчилль високо оцінював участь британок у Другій світовій війні. Його колишній секретар Дж.Колвілль згадував, що прем'єр говорив йому: «Коли я думаю про те, що жінки зробили під час війни, я усвідомлюю, що вони таки заслуговують рівноправ'я»⁴⁹. Також він висловив надію, що Черчилль-коледж, заснований на його честь, прийматиме жінок на рівних із чоловіками умовах. І це попри той факт, що коледжі Оксфорда та Кембриджа на той час до таких новацій ще не були готові⁵⁰.

Проте, якщо звернутися до змісту виступів і кореспонденції В.Черчилля стосовно демобілізації британок, котрі служили в допоміжних жіночих формуваннях, то виникають великі сумніви щодо наявності в політиці особливої поваги до них. Коли нагальна потреба у праці цих жінок зникла, він робив усе, щоб чимскоріше відправити їх додому. Так, у секретному зверненні до уряду від 5 липня 1945 р. писав, що «з жінками не слід поводитися так само, як із чоловіками [...] чим швидше вони повернуться до своїх домівок, тим краще», оскільки практику утримання «маси високооплачуваних молодих жінок, що тиняються без діла [...] треба повністю виключити з нашої системи»⁵¹.

Втративши посаду очільника уряду після виборів 5 липня 1945 р., В.Черчилль став лідером опозиції. Однак і у цьому статусі його вельми непокоїла доля жінок із допоміжних служб, котрі, на його думку, усе ще «тинялися без діла». Під час чергових дебатів щодо демобілізації 22 жовтня 1945 р. в палаті громад він укотре наголосив (курсив наш – *Авт.*): «Жінки не можуть конкурувати з чоловіками в той самий спосіб чи однаковою мірою... Якщо можна довести, що жінка необхідна для виконання якогось невідкладного завдання, пов'язаного з нашими зобов'язаннями або з процесом демобілізації, надайте їй дозвіл залишитися на посаді до того часу, поки вона буде потрібна... Але я кажу не про цю категорію. Я говорю про дуже велику кількість молодих жінок у трьох службах, які нічого не роблять, тиняються без діла й виконують непотрібні та химерні завдання, завдаючи клопотів собі та призводячи до невиправданих витрат для держави. Кожна жінка, яка не є незамінною на своїй теперішній службі [...] повинна бути звільнена з попередженням за місяць (до дати звільнення – *Авт.*) [...] Що ж до самих жінок, то багато з них хочуть залишитися, але, безумовно, тих, у кого немає роботи, тих, хто більше не потрібен, треба звільнити негайно»⁵².

Такі висловлювання В.Черчилля явно йдуть у розріз із його захопленням жіночим внеском у кампанії 1939–1945 рр. Звісно, потребу у заощадженні державних коштів у післявоєнний період можна зрозуміти, проте людина, яка і справді поважає тих, про кого вона говорить, і їхні здобутки, принаймні добирає слова. Хоча, на нашу думку, заклик ігнорувати бажання самих жінок, багато з яких хотіли б і надалі служити, намагання представити більшість із них як малоефективну і неконкурентоспроможну порівнюючи з колегами-чоловіками (хоча це далеко не завжди було так і залежало від кваліфікації та характеру робіт), також свідчать про відсутність особливого пієтету до них.

⁴⁸ End of the War in Europe. May 8, 1945. Broadcast, London, and House of Commons [Електронний ресурс]: <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1941-1945-war-leader/end-of-the-war-in-europe/>

⁴⁹ Див.: *Langworth R.* Nashville (3). Churchill and Women's Rights [Електронний ресурс]: <https://richardlangworth.com/nashville-3-rights-women>

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ A secret memorandum, entitled Man-Power, from Winston Churchill to the other members of the Cabinet. 7 July 1945. CHAR 23/14/33 // Churchill archive for schools [Електронний ресурс]: <https://bit.ly/2T1twco>

⁵² Demobilisation (22 October 1945) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. – 1945. – Vol.414. – С.1702–1703.

Адже фраза про жінок у допоміжних службах, які «нічого не роблять, тиняються без діла», звучала з вуст тієї самої людини, яка в 1941 р., через нестачу добровольців у цих організаціях, підтримала ініціативу вперше в історії Великобританії оголосити призов жінок на службу. Припускаємо, що якби видатний політик аналогічно висловився про якийсь чоловічий військовий підрозділ, котрий станом на жовтень 1945 р. також уже не виконував серйозних завдань, йому це не зійшло б із рук настільки легко.

Отже на основі аналізу публічних висловлювань та опублікованих творів В.Черчилля, а також основних заходів його уряду щодо служби жінок, доходимо висновку, що він у край негативно ставився до офіційного надання їм можливості воювати зі зброєю в руках. Політик був переконаний, що жінки-солдати є атрибутом часів варварства, натомість цивілізоване суспільство не має такого допускати. Ідеальним В.Черчилль уважав розподіл ролей під час війни, коли жінки виготовляють зброю, а чоловіки – її використовують. Під час виступів у роки Другої світової війни саме працівницям заводів була приділена лєвова частка його уваги. Водночас саме за урядування В.Черчилля у Великобританії були вжиті безпрецедентні заходи щодо залучення жінок до служби в допоміжних організаціях при британській армії, а саме оголошено їх призов. Тоді ж британкам дозволили ввійти до складу протиповітряної оборони країни, а також Управління спецоперацій, де, попри офіційну заборону на використання зброї та участь у сутичках із ворогом, частина жінок усе ж здобула бойовий досвід. Однак подібні випадки ретельно приховувалися владою від широкого загалу.

Загалом публічний дискурс В.Черчилля щодо жінок на службі в армії перебував у межах патріархального уявлення щодо них як слабких і миролюбних створінь, котрі не можуть і, головне, не повинні складати конкуренцію чоловічій частині населення. Активно використовуючи працю жінок у допоміжних службах під час війни, політик дозволяв собі різкі висловлювання на їхню адресу по завершенні бойових дій. Риторика В.Черчилля в 1930–1940-х рр. щодо залучення жінок на службу в армії, попри намагання самого промовця в деяких випадках пов'язати її з феміністичним рухом, не мала нічого спільного з ним. Вона змінювалася відповідно до зовнішніх обставин, зокрема у зв'язку з початком війни, однак основні її постулати аж ніяк не сприяли послабленню чинного ґендерного режиму.

REFERENCES

1. Allen, A.T. (2008). *Women in Twentieth-Century Europe*. New York: Palgrave Macmillan.
2. Broad, R. (2006). *Conscription in Britain, 1939–1964: The Militarisation of a Generation*. London: Routledge.
3. Campbell, D. (1993). Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union. *The Journal of Military History*, 57(2), 301.
4. Churchill, W.S. (1939). *War Speech. September 3, 1939*. Retrieved June 3, 2020, from <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1939-in-the-wings/war-speech/>
5. Churchill, W.S. (1938). Women can win wars – without firing a shot. *Sunday Chronicle*, 8.
6. Churchill, W.S. (2012). Women in War. *The Churchillian*, 3(1), 14–20.
7. Churchill, W.S. (1943). Women's Part in the Struggle (E103). *Vital Speeches of the Day*, X(1), 2–3. Retrieved from <http://www.ibiblio.org/pha/policy/1943/1943-09-28a.html>
8. Clonan, T. (1998). A history of women in combat. *A History of the Irish Artillery Corps*, 117–162. Dublin: Defence Forces Printing Press.
9. Crang, J.A. (2008). 'Come into the Army, Maud': Women, Military Conscription, and the Markham Inquiry. *Defence Studies*, 8(3), 381–395.
10. Creveland, M.V. (2000). The Great Illusion: Women in the Military. *Millennium: Journal of International Studies*, 29(2), 429–442.
11. Damico, F. (1996). Feminist perspectives on women warriors. *Peace Review*, 8(3), 379–384.
12. Dawes, L. (2017). *Fighting Fit: the Wartime Battle for Britain's Health*. Orion Publishing Group, Limited.
13. Forty, G. (1998). *British Army handbook 1939–1945*. Stroud: Sutton.
14. Fraser, D. (2012). *And we shall shock them – the British army in the Second World War*. Bloomsbury Publishing Plc.
15. Gould, J.M. (1988). The women's corps the establishment of women's military services in Britain (*dissertation*). University of London, London.
16. Harris, C. (2011). *Women under Fire in World War Two*. Retrieved June 3, 2020, from http://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwtwo/women_at_war_01.shtml

17. Higonnet, M.R., & Higonnet, P.L.R. (1987). *The Double Helix. Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*, 31–47. New Haven, CT: Yale University Press.
18. Langworth, R. (2017, October 27). Nashville (3). *Churchill and Women's Rights*. Retrieved June 3, 2020, from <https://richard-langworth.com/nashville-3-rights-women>
19. Mackenzie, W.J.M. (2000). *The secret history of SOE: Special Operations Executive, 1940–1945*. London: St Ermin's Press.
20. Noakes, L. (2006). *Women in the British Army: war and the gentle sex, 1907–1948*. New York, NY: Routledge.
21. Pattinson, J. (2008). «Turning a Pretty Girl into a Killer»: Women, Violence and Clandestine Operations during the Second World War. *Gender and Interpersonal Violence*, 11–28.
22. Pile, F. (1949). *Ack-ack: Britain's defence against air attack during the Second World War*. London: George G. Harrap & Co. Ltd.
23. Roberts, H. (2017). *WRNS in wartime: the Women's Royal Naval Service 1917–1945*. S. I.: Bloomsbury.
24. Scott, J.W. (1984). Women and War: A Focus for Rewriting History. *Women's Studies Quarterly*, 12(2), 2–6.

Nataliia ZALIETOK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Head of the Department,
Department for Archival Studies,
Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Records Keeping
(Kyiv, Ukraine), nataliazaletok@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5319-3876>

Oleksandr HURZHII

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), specrada_istoria@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

The Problem of Women's Service in the British Army During World War II: An Analysis of W.Churchill's Public Discourse

Abstract. The aim of this article is to analyse Winston Churchill's public discourse in the 1930s and 1940s on the recruitment of women into the army. Its result will not only supplement his biography, but also make it possible to find out, firstly, how he, as a media personality, formed public discourse, and secondly, what influence as the head of government, a person endowed with broad powers, he influenced British gender regime in the 1940s. **The research methodology** is based on the principles of historicism and multifactoriality. The authors used both general scientific (analysis and synthesis, induction and deduction, generalization) and special-historical (critical analysis of sources, retrospective, historical-comparative) research methods, as well as a gender approach. **The scientific novelty.** In the paper W.Churchill's attitude to the service of women in the army for the first time is the subject of the study. This problem was briefly explored in the Western historiography, where there are still many dubious statements about it, based on a one-sided study of available sources. **Conclusions.** Based on the analysis of Churchill's public statements and published works, as well as his government's main actions in the context of women's service, the authors concluded that he was critical on official permission for them to use arms and fight. Churchill's public discourse on women serving in the army was within the patriarchal view of them as weak and peaceful creatures who could not and, most importantly, should not compete with the male half of the population. Actively using the work of women in the auxiliary services during the war, the politician allowed himself tactless remarks addressed to them after the end of hostilities.

Keywords: Churchill, status of women, World War II, British Army, women's auxiliary organizations, gender relations.

Pavlo KORINENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor at the Department of History of Ukraine, Archaeology and Special Branches of Historical Sciences, V.Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University (Ternopil, Ukraine), korinenko@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4068-149>

Serhii PADALKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Leading Research Fellow, Department of Modern History and Policy, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine), seriogap@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8478-5332>

Natalia VARODI

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent at the Department of History and Social Disciplines, Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education (Berehove, Ukraine), varadinatalia29@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4175-4928>

Land Relations in the Context of Social and Economic Transformations of the Ukrainian Countryside During the Years of Independence: Scientific Assessments and Forecasts

DOI: 10.15407/uhj2021.01.084

UDC: 94(477)

Abstract. The purpose of the study is to analyze the transformations of land relations in the Ukrainian countryside with gaining independence. Changes in land use, land management, as well as the emergence of new organizational and economic forms of management in the agrarian sector were radical, and therefore ambiguous in their nature. General scientific methods were used in the study, in particular comparative-historical and systemic-structural, which helped to organize a significant number of source material, reproduce and compare the direction of land relations transformation at different stages of this process. The problem-chronological approach was used to determine the structure of the study. The scientific novelty consists in researching the problem, which has not been investigated in Ukrainian historiography in such a formulation and chronological framework. Agrarian reform in Ukraine, first of all, the reform of land relations, has been consistently considered from lease spreading, land subdividing among the peasants to the opening of the agricultural lands market. Objective and subjective factors, which complicated these processes and, in particular, lagging behind in the formation of a complex of legal bases were analyzed. **Conclusions.** The influence of land relations transformation on achievements and losses in the Ukraine's agrarian sector were highlighted. The authors state that the hasty introducing new agrarian forms of land management without proper theoretical justification, financial support has made the reform process poorly predictable for 30 years. For a long time, peasants were unsure of the irreversibility of land relations transformation, which is confirmed by the rather slow rate of State certificates of land shares ownership. It has been mentioned that the authorities were aware of the problem complexity, so a slow transition from collective and state farm system – through CAEs (collective agricultural enterprises) – to PPFs (personal peasant farms) and PSF (personal subsidiary farms) was proposed. Agro-firms and agro-holdings were the culmination of a new structure of land management. The changes in the structure of crops and livestock farming, which became the result of land relations transformation, were analyzed. Changes in the lives of peasants were traced, first of all, the attitude of most of them to small-scale production. A step-by-step review of the condition of the agrarian sector material and technical basis was made.

Keywords: transformation of land relations, land share, lease of land, farming, agricultural (farm) land market.

With the proclamation of Ukraine's independence, the government authorities became moderators of the public requirements for the necessity to transform land relations, which were to restore agricultural producers' ownership of land and means of production, and ensure the further development of the agrarian sector on this basis. Under the transformation of land relations, a complex of organizational, legal, and economic measures of the government should be understood, which are aimed at achieving a specific goal that envisages changing the system of legal relations of land management, increasing the efficiency of the agrarian sector¹. The analysis of reconstructing the traditions of land relations in the Ukrainian countryside consists in the fact that by their essence and orientation they have to influence significantly the formation of sustainable and effective institutions of land ownership, utilization, and management.

Organizational and functional assessments of agricultural production in the country have been and remain a priority direction of scientific and historical research. The historiographical analysis in this study is selective, as we pay attention to papers, which are directly or indirectly related to the problem of land ownership and land use, and, above all, changes in this area, rather than the entire agrarian sector of the economy. With the declaration of independence, the scientists of the National Agrarian University (now National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine) began work on the problem of developing new economic forms in the agro-industrial complex. In the collective work (published in 1998)², agrarian scientists presented their vision of the probable implementation of agrarian reform in Ukraine, paying attention to objective and subjective factors, which slowed down the process of reforming the agrarian sector of the economy. At the same time, the book clearly traces the main tendencies, which, in the authors' opinion, had to be further developed, in particular, the place and role of establishing private ownership of land and the searching for new approaches to solving the problem of increasing the efficiency of agriculture by new economic entities.

In 2001, the editorial board of the "Український селянин" ("Ukrainian Peasant", published at B.Khmelnyskyi National University of Cherkasy) launched a column "Agrarian aspects of economic and political transformations of the 19 – early 21 centuries". Along with the emphasis on political and economic transformations in the agrarian sector of Ukraine, their authors pay attention to changes in land relations (S.Kulchytskyi, V.Marochko, P.Panchenko, O.Reient), and others. In particular, S.Kulchytskyi in his article "Market reforms in Ukraine" noted that as to the rate and depth of reforming production relations at the present stage, agriculture is significantly inferior to industrial sectors, although the Ukrainian political elite understood the necessity of accelerating the agrarian sector reform in the early 1990s. Consistently analyzing the main steps of power bodies in this direction, the author paid attention to the importance of the Resolution of the Supreme Soviet of Ukrainian SSR "On forms of land ownership", of December 1990, which assumed the existence of collective and private property of land together with the state property³. The most important part of production relations transformation in the agrarian sector is land reform, during which, in the author's opinion, the slogan "Land to the peasants" had to be restored.

At present, Ukrainian scholars are radically changing their views under the influence of achievements and losses in the transformation processes, especially with regard to land ownership. The authors of this study S.Padalka and P.Korinenko in their published monographs⁴

¹ Transformations, as we read in the Dictionary of foreign words, is a change, transformation of one economic system into another, accompanied by the disappearing of some elements, features, properties or the emerging of new ones. The evolutionary development of the social-economic system was the dynamic basis of the transformation taking place under the influence of various factors. See: Словник іноземних слів та термінологічних словосполучень / Уклад.: Л.О.Пустовіт, І.О.Скопенко, Г.М.Сита. – К., 2000. – С.903.

² Соціально-економічні аспекти реформ в агропромисловому комплексі України (1991–1998 рр.) / За ред. Л.Беренштейна, Т.Митріна, С.Кульчицького, П.Панченка, С.Падалки. – К., 1998. – 200 с.

³ *Кульчицький С.В.* Ринкові відносини в сільському господарстві // Український селянин. – Вип.4. – Черкаси, 2002. – С.15, 17.

⁴ See: *Падалка С.С.* Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991–2009). – К., 2010. – 296 с.; *Коріненко П.С.* Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок XXI ст.): Порівняльний аналіз. – Тернопіль, 2019. – 511 с.; *Його ж.* Правові засади аграрної політики в Україні (др. пол. XX – початку XXI ст.): Історичний аспект. – Тернопіль, 2018. – 367 с.

offer an expert view as specialists on this issue on modern transformations of land relations and their scientific assessments as well as supposed prospects.

Many research problems on agrarian issues have been scientifically tested at scientific symposia on agrarian history at B.Khmelnytskyi National University of Cherkasy, which contributes to the coordination and consolidation of the efforts of agrarian historians. In particular, in 2014 at the Xth Symposium, the attention of agrarian historians was paid to the necessity of intensifying the activation of the agrarian market study from the perspective of land ownership, improving agriculture both throughout Ukraine and at the regional level; focus on studying the results of practitioners' activities in the modern agrarian sector. Also in 2000 in Cherkasy National University, the Scientific Society of Agrarian Historians was created, which immediately became the leader in developing many framework problems in the history of the Ukrainian countryside⁵.

The agrarian sector of the national economy is a direct area for scientific studies of agrarian economists, in particular such authoritative scientists as V.Horbulin, P.Haidutskiy, P.Sabluk, A.Tretiak, and others⁶. They investigate the economic activity of the agrarian sector entities and especially the transformation processes, offer valuable recommendations to the authorities on the optimization of land relations at the present stage and in the future. In particular, a team of economists headed by V.Horbulin, who were directly involved in the formation of agrarian policy during the years of independence, prepared a thorough analytical study on the transformation of land relations⁷. Scholars V.Dudko, H.Zarembo and V.Cherevko distinguish at least four major transformation processes in the history of land relations: feudal, capitalist, socialist and the present – market⁸. However, they do not pay enough attention to the current stage of land relations. In the other paper, V.Cherevko remarked, analyzing the agrarian policy of agro-holdings that these new economic entities had great prospects for the agrarian sector of the economy in increasing the production of marketable products⁹.

It seems that the number of scientific papers of economic scholars is ahead of historians. Taking into consideration the scale of transformation in land relations and the society's expectations of concrete results, it is probably justified. For historiographical analysis, all these processes take place quite closely, which complicates their thorough analysis. At the same time, it should be mentioned that some scientific investigations of economists are characterized by excessive abundance of statistical materials, which are not always subject to in-depth analysis by them.

Scholars of law are quite fruitfully analyzing the current state of land relations in the Ukrainian countryside. They substantiate the scientific and legal basis of changes in land

⁵ See: *Панченко П.* Тенденції трансформації сільського господарства України та управління 50–80-х рр. XX ст. // Український селянин. – Вип.2. – Черкаси, 2001. – С.118–124; *Мойсієнко В.М.* Аграрна реформа в Україні: досягнення і прорахунки // Там само. – Вип.4. – С.19–21; *Тодоров І.Я.* Агропромисловий комплекс України: відповідь на європейське покликання // Там само. – Вип.7. – Черкаси, 2003. – С.166–170; *Гриценко З.І.* Деякі аспекти аграрної політики в Україні 90-х рр. XX ст. // Там само. – Вип.10. – Черкаси, 2005. – С.369–372 та ін.

⁶ *Гайдучий П.А.* Аграрна реформа Л.Д.Кучми в Україні: історико-економічні аспекти // Економіка АПК. – 2015. – №1. – С.5–13; *Його ж.* Аграрна реформа міфи й істина // Урядовий кур'єр. – 2003. – №172. – С.178; *Третяк А.М.* Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. – К., 2002. – 280 с.; *Його ж.* Земельний кодекс XXI ст. – К., 1999. – 115 с.; *Хвасик М.А., Голян В.А., Крисак А.І.* Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні. – К., 2008. – 522 с.; *Дорош Й.* Інституціональне забезпечення розвитку земельних відносин і системи землеволодіння // Аграрна економіка. – 2011. – Т.4. – №1-4. – С.79–88; *Андрійчук В.Г.* Агропромислові формування нового типу у контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства // Економіка АПК. – 2013. – №1. – С.3–15; *Малік М.Й., Залізь В.М.* Теоретичні засади та напрями трансформації особистих селянських господарств // Там само. – №5. – С.83–95; *Шарий Г.І.* Сучасні земельні відносини на селі // Там само. – 2014. – №4. – С.12–17; *Лупенко Ю.О., Саблук П.Г., Месель-Весляк В.Я., Федоров М.М.* Результати і проблеми реформування сільського господарства України // Там само. – №7. – С.26–38 та ін.

⁷ *Земельні відносини в Україні: Збірник інформаційно-аналітичних матеріалів (1991–2010 рр.)* / За ред. акад. В.П.Горбуліна. – К., 2010. – 196 с.

⁸ *Дудка І., Заремба В., Черевко Г.* Виникнення і еволюція аграрних відносин в Україні // Аграрна економіка. – 2011. – Т.4. – №1-4. – С.138–147.

⁹ *Черевко Г.* Агрохолдинги як оптимальні форми крупнотоварного господарювання в агробізнесі України // Там само. – 2012. – Т.5. – №1-2. – С.36–42.

utilization and land management, pay attention to the development and interpretation of definitions on agricultural issues at the modern scientific level, as well as clarify the legal aspects of emerging and forming new structures of economic activity in the agrarian sector of Ukraine¹⁰.

As a whole, the analysis of the scientific literature shows that the interest of Ukrainian historians, economists, lawyers in the problem of land policy at the present stage is one of the priorities of scientific studies. Scientific papers are becoming more and more complex, their topics are diversified. Modern historiography of land relations in the days of Ukraine's independence offers new positive assessments of the role and place of private land ownership in the agrarian sector. However, researchers of agrarian relations are quite cautious in assessing large-scale transformations in the agrarian sector of the economy. The problem of land relations transformation in the Ukrainian countryside, studied by us, is still remaining among the priority projects. This topic is quite broad, and it can and should be investigated by individual stages and even regions. At the same time, there is an objective complexity, consisting in the fact that the transformation of land relations has not yet been completed. The course to opening the market of agricultural land will be implemented only at present. This means that the conclusions and recommendations of scientists can only be intermediate.

The transformation of land relations in the Ukrainian countryside began during the perestroika time. At the end of 1990, the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR adopted the resolution "On Land Reform" and at the same time, the Land Code of Ukraine. The Resolution was presented as an integral part of the transition of agricultural production to market relations, during which the redistribution of lands was to be carried out with the simultaneous transfer them to peasants in private and collective ownership, as well as for using by enterprises and organizations. In the same document, it was emphasized that from March 15, 1991, all agricultural lands of the Ukrainian SSR were to become the object of land reform¹¹. From the very beginning of the agrarian sector reformation, the task was to help the producer become the owner of the land, ensure the independence of the peasant, the revival of landowner on the basis of private property, develop personal subsidiary and peasant farms. In fact, this was to be a radical transformation of land relations, which was carried out in two directions: general privatization and liquidation of agrarian production structures of the Soviet type. The Resolution "On Land Reform" envisaged the transformation of collective and state farms into more flexible production structures, which would be capable to make changes in the agrarian sector. Taking a more categorical position, V.Horbulin accuses the then authorities stating that "from the very beginning of the agrarian reform the State tried to bring collective and state farms to bankruptcy, and form peasant farms on their ruins. The State expropriated land from collective farms without any compensation, which negatively affected the volumes of commodity production. Land subdivision initiated changes in the system of its ownership and use at the legislative level. Clearly, it did not lead to drastic changes in the economic model. The difference was that till that time, there had been one owner – the State, and after that there appeared a large number of owners. In addition, most of them did not utilize the land. It so happened that the lands of agricultural producers did not belong to them (they were leased)"¹².

The Land Code of Ukraine was to regulate land relations in the countryside both under the new conditions, which were already becoming a reality, and in the future. The core element of the Code became the fixed right of every Ukrainian citizen to land plot, which

¹⁰ Гончарук Н.Б. Правові засади утвердження приватної власності в аграрному секторі економіки України // Український селянин. – 2001. – №3. – С.336–342; Фермерське господарство: правові засади створення, функціонування та припинення / М.В.Шульга, В.П.Жушман, П.Ф.Кулинич, В.Ю.Уркевич. – Х., 2004. – 464 с.; Майовський С.Й. Теорія аграрних відносин. – К., 2005. – 276 с.; Лопатинський Ю.М. Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади. – Чернівці, 2006. – 344 с.; Мірошніченко А.М. Земельне право України. – К., 2009. – 712 с.; Мірошніченко А.М., Марусенко Р.І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України. – К., 2013. – 544 с.; Корнеев Ю.В. Земельне право. – К., 2011. – 248 с. та ін.

¹¹ Аграрна реформа в Україні. – К., 1996. – С.17.

¹² Земельні відносини в Україні: Збірник інформаційно-аналітичних матеріалів (1991–2010 рр.). – С.11.

could be given to him in lifelong inherited possession, and to agricultural enterprises, public organizations, institutions – in permanent possession¹³. It is noted in the Code that no one has the right to confiscate property without landowner's consent. Land for personal peasant farms (up to 2 ha) and dachas (summer houses) (up to 0,06 ha) were transferred to ownership free of charge.

The methodological basis of the agrarian policy consisted in the same principles on which the collective and state farm system had once been created, namely paternalism, egalitarianism and leveling. In a broad sense, the above-mentioned methodological principles were the basis of “social engineering”, which tended to experiment with the society and its separate social groups. As a rule, “social engineers” imposed those behavior patterns that determined their idea of a “bright future” and the “irreversibility of the reform processes”. The process of “introducing reforms” in rural areas in the 1990s envisaged the creation of special commissions for introducing share property relations, as well as collective farms' reformation. They explained the essence of the reform to the peasants in detail, agreed on the questions of who was to be entitled to a property share, searched in the archives for information about the year of the peasant's joining the collective farm, his payment in-kind and monetary payment of work for years on the farm, and so on. No wonder that such an approach was doomed to failure, about which sober-minded Ukrainian scholars warned.

With the proclamation of Ukraine's independence, more and more attention in land relations began to be paid to the formation of the legal framework for new economic entities. The Laws of Ukraine “On Economic Partnerships” (September 1991), “On Collective Agricultural Enterprise” (hereinafter – CAE) (February 1992), “On Peasant Farm” (March 1992) were prepared. During 1992–1995, the Government introduced three other important documents to implement the main provisions of the Resolution “On Land Reform” and the Land Code, including Government Decrees “On privatization of land plots”, “On the peculiarities of property privatization in agro-industrial complex” and “On accelerating property privatization in agro-industrial complex”. In accordance with these documents, property inventory making and redistributing land, allocating stock lands, establishing the boundaries of village councils territory in land use were initiated; the registration of CAEs also begun. At the same time, samples of documents were prepared, in particular, “On the form of the contract for the right of temporary use of land”, the form of the Certificate for the right to land share was approved as well as the samples of the Book of land shares certificates registration¹⁴. From the viewpoint of a certain sequence of preparing the regulatory-legal framework, it seems that almost everything was reasoned out and there had to be no serious complications in the transformation of land relations and introduction of new organizational and economic forms on land. The objective complicating fact was that land relations transformation began in the conditions of state ownership of land and state-owned organizational forms (collective and state farms), which were almost the only ones in manufacturing marketable agricultural products.

In the autumn of 1991, the Government proposed to transform collective farms into associations, giving each collective farmer the right to leave the collective farm and start his (her) own farm. The Verkhovna Rada obliged local councils to withdraw 7–10% of lands from collective farm lands and transfer them to the land reserve to be provided to farmers (yesterday's collective farmers) for arranging their own farms. To perform these tasks, in 1992, the land fund of 4 million ha was created. The following year, it rented out land plots to 18 000 farmers with an area of 360 000 ha (on the average, 20 ha per farm)¹⁵.

At that time, the lease relations became so widespread that the law-makers faced the task of providing this socially significant process the corresponding regulatory and legal support.

¹³ Коріненко П.С. Правові засади аграрної політики в Україні (друга половина XX – початку XXI ст.). – С.137.

¹⁴ Там само. – С.145.

¹⁵ Третьяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. – С.174–177.

In 1991, the Verkhovna Rada passed the Law “On Peasant (Farming) Economy”, which laid down the development of a raft of legislation aimed at working out the conceptual principles of land reform. Thus, an alternative to the collective farm form of land management was introduced and it was recognized as equal to the state, collective and lease forms.

Under the existing peculiarities of that time, let us try to identify the main directions of the transformation process. The first of them was the de-nationalization and privatization of property, lands of collective and state farms. Having completed this work, the authorities, together with economic entities, undertook to subdividing lands and property of the former farms in favor of their available members at the time. The fourth direction of land relations transformation did not begin in the 1990s. The moratorium on selling land introduced in Ukraine was generally explained by politicians first of all by the desire to prevent the purchasing of land from its owners very cheaply. It was justified when the land was not the capital and had no real price. The moratorium was also an objectively forced step of the State in response to problems, which required solving: conducting administrative-territorial reform, determining the boundaries of cities and villages, fixing the boundaries of municipal and agricultural lands, cadaster registering and zoning of rural areas.

The creation of shadow schemes for buying and selling land was more the result of the inability of state bodies to prevent abuses in the sphere of land use, delays in land trade through auctions, and so on. Under the conditions of the moratorium’s constant continuation, there was an artificial restraint of increasing land cost, more and more peasants wanted to sell their land under shadow schemes. In 2018, there were several schemes in Ukraine for the alienation of farm lands: by concluding a lease agreement with further redemption after cancelling the moratorium; by giving powers of attorney authorizing other persons to alienate the land; concluding preliminary agreements in accordance with Article 635 of the Civil Code of Ukraine on the transfer of the right to alienate land in the future. Besides, the scheme of transferring marketable agricultural lands to the category of lands for personal farming, and eventually their using for other target purposes, became widespread. Such a scheme of land alienation has become the most widespread in Kyiv region, where cottages construction is being actively conducted.

At the same time it should be noted that the transformation processes at that time were understood somewhat simplified by the developers of the agrarian reform, namely as a necessity to redistribute the lands of collective and state farms in such a way as to abandon public (collective farm-cooperative) ownership and pass on to the domination of private property of land. Collective and state farms, as manufacturers of marketable agricultural products, had to give way to new organizational and economic structures. The reformers did not pay attention to the fact that the State provided perpetual use of land to collective and state farms for the whole life use, and they had disposed of it for almost 60 years.

At the height of transformation processes the issue of recognizing the right to collective ownership of land turned out to be quite complex. For example O.Kubalskyi considers that such a form of ownership did not exist in Ukraine, because it was not recorded in the Constitution of Ukraine¹⁶. A.Miroshnychenko thinks that there is a contradictory situation and so far it is not possible to find the similar approach to its assessment¹⁷. We share the opinion of V.Humeniuk and V.Poliuk, who believe that this form of ownership in Ukraine was not effective, to be more exact, it existed for a very limited period of time and was, in fact, a transitional stage from collective and cooperative to private land ownership, i.e. its transformation took place in the process of reforming the agrarian sector of the economy¹⁸. Despite the possibilities of coexisting different forms of land ownership declared by the reformers,

¹⁶ *Кубальський О.* Реформа 1861 р. і соціально-культурні трансформації в українському селі: історія і сьогодення // Український селянин. – Вип.2. – Черкаси, 2001. – С.86.

¹⁷ *Мірошніченко А.В.* Земельне право України. – С.151–152.

¹⁸ *Гуменюк В.І., Поліук В.П.* Земельна реформа: правові аспекти. – К., 2005. – 368 с.

the subdivision of collective farm lands from 1992 was carried out rapidly (4000 collective farms conducted subdivision that year)¹⁹. However, receiving land ownership certificates by peasants lasted for 10 years²⁰. The human factor was mainly holding back the process of the long-term land subdivision. The peasants were not prepared for such drastic changes, which were offered to them “from above”, and therefore they were not in a hurry to leave the collective farms. At the same time, the peasants did not oppose the authorities’ all-round de-collectivization.

The founders of collective agricultural enterprises (CAEs) were 10–12 villagers (head of the collective farm, chief engineer, chief accountant, agronomist and other former leaders of the collective farm). They got the opportunity to add shares of other fellow villagers to their (much larger) land shares. Thus, the problem of their opposition to de-collectivization was removed, and there was a civilized transition from the collective farm to the farming type of management. At the same time, the rest of the peasants, members of the former collective farm, although they expanded their land plots a little, found themselves outside the process of CAEs formation. They undertook the arrangement of their personal farms. It so happened that CAEs faced various problems of material and technical provision on their farms (obsolete equipment, financial debts, etc.), most of which could not be overcome, and by the end of the 1990s more than 90% of CAEs had become unprofitable²¹.

In the general course of agricultural lands’ denationalization, certain peculiarities took place in the western regions of Ukraine. The local peasants still remembered the boundaries of the land plots, which had belonged to their parents, so they tried to get exactly those areas. However, in practice it was unreal. Although it should be mentioned, that in these regions the process of creating individual farms was faster and more intensive than in the center and east of Ukraine. In Ternopil region, 181 000 of such farms were registered, in Volyn region – 141 000, in Chernivtsi region – 115 000, in Ivano-Frankivsk region – 109 000, and in Zakarpattia region – 96 000²². Without the necessary farm machinery, and often health to cultivate the land (3–6 ha), the peasants, having worked 2–3 years in their fields, began to rent out their land plots. At that time, the founders of CAEs were mainly leaseholders, and 85% of such agreements were concluded (10% – with business structures)²³.

Transformations in the whole complex of property relations during the transition from the collective and state farm system to CAEs are not the subject of our study. We proceed only from the fact that without a sufficient amount of modern movable and immovable property, the transformation of land relations, increasing economic efficiency is impossible. The property of collective and state farms, and these were tens of millions of livestock and poultry, hundreds of thousands of tractors, cars, combines and other farm machinery, thousands of farms, in case of their preserving, had to become an important factor in demonstrating the benefits of conducted transformation. It turned out that no one was interested in preserving the property of collective farms. Peasants were given the right to share it, which resulted in the great destruction of the material and technical base of agriculture in Ukraine²⁴. Scientists have still to study this process and its consequences for the agrarian sector.

With the adoption of the new Constitution of Ukraine in 1996, which fixed two forms of land ownership – public (state and communal property) and private (the property of individuals and non-state legal entities), the first stage of land reform was completed. Its main result was land denationalization and its transfer to owners (shares). At that time, 9500 collective farms or 98% of their total number had already been reformed. On their basis, CAEs,

¹⁹ Кульчицький С.В. Ринкові реформи в сільському господарстві. – С.16.

²⁰ Гончарук Н.Б. Правові засади утвердження приватної власності в аграрному секторі економіки України. – С.340.

²¹ Коріненко П.С. Трансформація земельних відносин в українському селі. – С.372–373.

²² Хвасик М.А., Голяк В.А., Кришак А.І. Інституційні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні. – С.115.

²³ Соціально-економічні аспекти реформ в агропромисловому комплексі України (1991–1998 рр.). – С.144.

²⁴ Майовець Є.Й. Теорія аграрних відносин. – С.81–82.

unions of peasants and cooperatives, farms, etc. were created. This was the transition period from public to private ownership of land, which developed according to the “revolutionary scenario”, mainly by administrating. There was de-collectivization, farming, and individual farms’ formation. It should be mentioned that even such significant events mentioned above could not overcome the crisis. On the contrary, the economic consequences of land relations’ transformation at the first stage of land reform were unsatisfactory. Agricultural production decreased by 35%. The new structures, first of all CAEs (there were 10 500 of them in 1997), did not cope with the economic problems, but acted as a restraining factor preventing from increasing social unrest²⁵. Peasants were divided into groups in disposing of their land shares: some began their own farming, others – rented out shares.

The beginning of the second stage of agrarian reform can conditionally be dated by 1997. With the completion of subdividing and certifying land shares, conditions were created for the further development of lease relations at a qualitatively new level. With issuing the Decree of the President of Ukraine “On Land Lease” (1997), land plots owned by citizens and legal entities, territorial communities of villages, and the state were included in the lease objects. These steps were aimed at facilitating the search for an effective master on land through leasing to which other groups of the population gained access. Regarding the social background of farmers, it should be mentioned that only 10% of them were former members of collective farms. This happened because the land transfer mechanism allowed all citizens of Ukraine to be engaged in farming, while certain sum of money was necessary to start one’s own business.

The transformation of land relations, in particular, the conclusion of land lease agreements by farmers, created serious economic problems for peasants. Land lease agreements were short-term, which negatively affected the efficiency of such land utilization, as there was no stimulus to introduce optimal crop rotation, fertilizer application, etc. On the other hand, expanding the number of leaseholders really created the conditions for the emergence of new economic entities on the land. However, under the pressure of the left-wing political forces, in 1998, the Verkhovna Rada passed the Law of Ukraine “On Land Lease”, which terminated the creation of new economic structures, which, in fact, was an attempt to revive collective farms.

Despite the activation of lease relations, as a whole, their level remained quite low in comparison with other Eastern European countries. This was primarily the result of the backwardness of agriculture, in particular low production volumes, because the determining criterion for land ownership is not the availability of land ownership, but the income, which can be obtained from it. Therefore, in the EU countries, the rent for the utilization of agricultural land makes 20–25% of the yield cost, or 2,5% of the land cost. In Ukraine, the rent made only 15–17% in comparison with the EU countries.

In our country, the relationship between leaseholders and landowners remained poorly regulated. The legislation envisaged that the lower limit of the rent had to be at least 3% of the standard monetary land evaluation, but this rate was not always and not everywhere observed. Thus, the rent to 14% of peasants made less than one percent of the monetary evaluation. On the whole, the undetermined rental potential and low rents forced a significant number of the rural population to sell their land shares at low prices. In addition, the difference between the real price of manufactured product and the price of rented out land made 50–100 times. As a result, the peasants did not actually benefit from land ownership. Moreover, contrary to the law, some individuals bought land in large amounts, often fraudulently. The peasants were also outraged by the fact that many farm heads rented out the land of CAE members without any permission to persons who were not agricultural producers.

Such ambiguous processes also took place because at that time the attitude of ordinary citizens to new patterns of rural management, and especially to private land ownership, was

²⁵ Статистичний щорічник України. – К, 1998. – С.127.

still quite contradictory. According to a survey conducted in 1998 by scientists from the National Agrarian University, it was found that about 25% of respondents wanted to become farmers and about 13% – tenants. The attitude to the business patterns was as follows: a little more than a third of the heads of economic subdivisions considered it expedient to preserve collective farms; farmers were supported by about 13%, joint-stock companies – 8,9%. 22% were ready for the immediate introduction of private ownership of land, and 39% believed that land had to be the national property²⁶.

At the end of the 1990s, the crisis phenomena in the agrarian sector of Ukraine did not decrease, but on the contrary, they increased. And this happened despite the fact that a lot had already been done in the reforming. Land subdivision had been finished, the number of land users had increased by 12 times, new organizational and economic forms, CAEs, had been created, lease relations had become a reality. Nevertheless, as of 1999, 85% of CAEs were unprofitable, agricultural production decreased by 51,3%, more than 2 million land plots remained uncultivated, in particular, in Ternopil region almost 200 000 ha²⁷. There were various reasons for these threatening processes for Ukraine's food security. At that time, the crisis in Ukraine was at the macroeconomic level. The state did not provide the necessary subsidies to farmers, capital investments in production facilities decreased by several times, and the tax burden was too heavy, so not all new owners were able to develop agricultural production.

Under such circumstances, in 1999 the Presidential Decree “On Urgent Measures to Accelerate the Reformation of the Agrarian Sector of the Economy” was issued, according to which the state pursued the course of liquidating CAEs by their transformation to privately owned production structures and the lands of CAEs had to become the private property of their members in half a year. We can state that CAEs fulfilled their historical mission of “shock absorber” during the transition period, but did not fulfill their function of demonstrating the advantages in the economic sphere. The positive moment connected with the liquidation of CAEs is that the foundations were laid for multi-structuralism in the countryside. Private land ownership provided the combination of individual, family and collective forms of labor organization, including joint stock companies, limited liability companies, joint share companies, farms, agro-firms, etc. Approximately 1500 of CAEs were transformed into cooperatives with a hundred or more founders. According to S.Kulchytskyi, they essentially remained collective farms or state farms²⁸.

Again, as it was in the early 1990s, the peasants were faced with the question of what to do and what form of management to switch to. For the vast majority of peasants, the only way out of the situation was to rent out their shares. The only difference was that at first they transferred their shares to CAEs, and then – to leaseholders. Today we are already on the threshold of the third and last transfer by the peasants of their shares – their selling, which will objectively lead to the establishment of mainly large-scale commodity production. As compared with collective and state farms, these will be mega-structures. In fact, such processes began in the mid-1990s, when new lease relations between share owners and new economic entities were established rather rapidly. Agro-firms began to acquire the characteristics of latifundia (large landed estates; formally the leaseholders of land), which had millions of peasants' shares at their disposal²⁹.

After the liquidation of the CAEs, two types of producers began to be formed more distinctly: individual and corporate. As for individual farms, it should be noted that at that time there was already extensive network of them. They occupied an important place among other economic structures. At the same time, the formation of several types of farms was

²⁶ Соціально-економічні аспекти реформ в агропромисловому комплексі України (1991–1998 рр.). – С.88–91.

²⁷ Голос України. – 2003. – 7 жовтня. – С.3; Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні. – С.13.

²⁸ Кульчицький С.В. Ринкові відносини в сільському господарстві. – С.18.

²⁹ Третьяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. – С.185.

completed: personal peasant farms (PPFs); personal subsidiary farms of peasants (PSF); subsidiary farms of enterprises, organizations and institutions; collective horticultural cooperatives. In 2008, the peasants' subsidiary farms had 42,5% of the land and they manufactured 54% of products³⁰.

In the early 2000s, 13 723 new agricultural enterprises were created on the basis of the former CAEs, including 1030 farms, 2840 private enterprises, 6402 partnerships, and 3312 agricultural cooperatives. And only a little more than 400 000 peasants cultivated their land shares³¹. The above presented statistics shows that with the liquidation of the CAEs there were profound transformations in land relations and, first of all, changes in land ownership and its users. 98,8% of lands were disposed by non-state agricultural enterprises, 17,8% of lands were given to the citizens as private ownership and for using, and 2,0% of lands were transferred to farms³². The facts of fictitious farming were not uncommon, when farms were registered on nominees of officials' relatives who received illegal income through the tillage of land by agricultural producers and free of charge use of peasants' property. The creation of a large number of farms in 1992–1995 was characterized by several factors: the relative easiness (though not always) of their registration, the chance to obtain land without payment, the plot exceeding the average land share for a particular locality, favorable tax climate, the opportunity to receive credit resources for a significant period and at a low interest rate. It is worth considering the desire of part of the population of Ukraine (and not only rural) to be an independent owner of land. At that time, economic conditions were more favorable for farming.

Personal peasant farms (PPFs) are the main segment of rural employment. They have become the place of occupation for at least 40% of those engaged in work in rural areas. Land plots of PPFs of up to 2 ha were given to the citizens of Ukraine from the state and communal property. Many peasants increased their holdings at the expense of pastures. By the mid-2000s, about 7 million peasants had worked on PPFs. The acreage of their lands had increased 6 times as compared with 1991 and had reached 6,3 million ha³³.

At the same time, it should be mentioned that the processes taking place on and around PPFs are not simple. Firstly, a gradual reduction in their number is registered. Accordingly, the land area at their disposal has decreased. In 2000, they owned 6 665 400 ha, while in 2012 – 6 501 000 ha of land³⁴. Another problem for the PPFs is utilization of land. It is abandoned, not cultivated because of old age, low incomes and high tillage costs. Many young peasants go to work in cities, other regions, and abroad. Personal plots of land are being turned into wasteland, and shares in the fields have long been rented out to large product manufacturers. There is reason to believe that after some time the leased shares will become their property. According to L. Antipova's calculations, the lease of shares has already covered more than 90% of lands, first of all, arable lands³⁵.

Finally, the PPFs are a step back, which led to land spreading apart. Although it should be taken into account that the land plots of PPFs are a kind of insurance for the state in case of any problems in the food market, and therefore it is important to keep using the land received by the peasants during the collective farm lands' subdivision. Modern economists consider that the future of PPFs will be affected by such limiting factors as land resources, which will be difficult to increase with each passing year, as well as demographic, economic and social changes³⁶.

³⁰ Падалка С.С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991–2009). – С.296.

³¹ Хвєсик М.А., Голян В.А., Крисак А.І. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні. – С.14.

³² Третьяк А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. – С.210.

³³ Малік М.Й., Заяць В.М. Теоретичні засади та напрями трансформації особистих селянських господарств. – С.89.

³⁴ Там само. – С.92.

³⁵ Антипова Л.І. Залучення зарубіжного досвіду в організації земельно-орендних відносин // Економіка АПК. – 2007. – №1. – С.147.

³⁶ Березівський П., Войнич Л. Методика оцінки ресурсного потенціалу особистих селянських господарств з позиції системного підходу // Аграрна економіка. – 2013. – Т.6. – №3-4. – С.70–74.

PPFs are important and often the main sources of income for rural families. At the same time, they continue to remain unviable forms of agriculture, as they are unable (financially) to acquire material and technical resources. This process is constrained by inefficient and imperfect selling and trading. New schemes of obtaining material and technical resources are slowly developing. The quality of products manufactured by PPFs also needs to be improved.

The transformation of land relations during the years of independence turned out to be such, at which every peasant was forced to look for his (her) niche in the manufacturing of farm products. We mean the emergence of personal subsidiary farms (PSFs) – land plots provided for the cultivation of farm products (including marketable) and procurement of feed for farmers' own livestock and poultry³⁷. According to the decision of the village council, the peasants received 0,6 ha plots of land free of charge on property rights. However, it so happened that in reality the land plots of PSFs turned out to be larger than those of PPFs. The peasants increased the land plot area by adding part of the reserve fund lands, public pastures to their shares with the permission of the village council, as a result of which the land acreage of PSFs increased almost by 6³⁸. If we try to predict the future of PSFs, we can affirm that the majority of them will not be able to compete with large agricultural producers. This will mean that the number of the middle class in the countryside will decrease.

Since 1985, collective horticulture, in fact, has become a nation-wide movement. Hundreds of thousands of city dwellers returned to land. In 1998, 2 635 000 citizens had 293 700 ha of land. Land plots with an area of 0,04–0,06 ha were given free of charge by executive committees of district councils from former collective farm lands in coordination with village councils. They were received as single land areas by workers, employees at their places of employment, and then the plots were united into horticultural cooperatives. Over time, summer residents in the countryside were able to privatize their 0,06 ha. At present, the situation is that, according to some estimates, some of these lands are not used for their intended purpose. A new impetus to the process of increasing the number of land users is given by the decision of the Cabinet of Ministers of Ukraine to provide land to the ATO (anti-terror operation) participants. However, the search for vacant lands for the ATO participants turned out to be quite problematic for local authorities.

A separate niche, and in addition concerning the amount of leased land and the volume of agricultural production, is occupied by large producers – agro-firms and agro-holdings. They lease land from the former CAEs and individual farmers. As of 2011, there were approximately 50–60 agro-holdings in Ukraine, which used more than 24% of the land, “Ukrlandfarming” leased 522 000 ha of land, “Ukrainian Agrarian Investments” – 336 000 ha, and “Myronivskiy Khlіboproduct” – 290 000 ha (agro-holdings leased land for 4–5 years (48,9%) and for 1–3 years – 10%)³⁹.

As a whole, agro-holdings are increasing the areas of leased land, creating processing enterprises, building elevators, opening transport and trade organizations, and scientific institutions. The example is the “Nibulon” agro-holding (the Netherlands, Belgium, and Ukraine). Its shareholders invest their capital in the processing sector: vegetable oil, sugar, etc. Instead, they still pay too little attention to the social sphere in the countryside. There is a just concern in the society about their policy of excessive cultivating such crops as rape, sunflower and corn. Competitive advantage is achieved by them through the application of new technologies, logistics, and product quality control.

³⁷ Земельний кодекс (Закон від 13 березня 1992 р., №2196-ХІІ). Ст.56 [Електронний ресурс] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2196-12#Text>

³⁸ *Падалка С.С.* Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991–2009). – С.314.

³⁹ *Червко Г.* Агрохолдинги як оптимальні форми крупнотоварного господарювання в агробізнесі України. – С.39–40; *Андрійчук В.* Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства. – С.5–6.

Agro-firms are slightly smaller concerning the area of leased land, although in general they use more than 6 million ha of land. At the same time, there is a tendency to increase their land areas. “Zoria Podillia” in Vinnytsia region, “Zoria” in Rivne region, “Havrylivski Kurchata” agro-firms and others are rather powerful. According to foreign experts, they are bigger than similar foreign structures.

Thus, the main directions of land relations’ transformation during the years of Ukraine’s independence were the denationalization (privatization) of collective and state farms’ lands, and the formation of new economic entities on the land; giving up the planning in the agrarian sector and the transition to market conditions. Land subdivision, the spreading of lease relations, the transformation of the CAEs into private economic structures were the main organizational and legal actions, which gave a real shape to the transformation of land relations. According to their significance and range, the whole period can be conventionally divided into three stages. The first one lasted from 1991 to 1996, i.e. till the adoption of the Constitution of Ukraine. At that time, 14,9 thousand new agricultural formations were created and 5,6 million lease agreements of land shares with an area of 32 million ha were concluded⁴⁰.

The transformation of land relations at the first stage considering the historical process took place as if in the opposite direction – from the socialist (collective) land use – to the capitalist one (private, mostly individual). It was impossible to overcome this difficult period safely. As a result, there was land spreading apart, the transition from large-scale agricultural commodity production to small-scale production. The top of justice in land relations was that at the first stage the state gave the land to the peasants free of charge. However, the unpredictable event happened: the majority of peasants, having received State Land Shares Use Entitlements, immediately began to rent them out to CAEs, agro-firms, and agro-holdings. In fact, in the modern transformation of land relations in Ukraine, the European experience has been confirmed, which proves the necessity and regularity of the existence of various forms of land management. This process requires special research by historians, economists, and sociologists.

At the second stage of the agrarian reform, peasants rented out their shares to individual farmers and agro-firms. In fact, there was a process of peasants’ abandoning the land, and getting accustomed to living on rent. The slogan “Land to those who cultivate it” acquired a completely different social meaning. A complicating circumstance was that the legal support of these large-scale processes was not always at the proper level. If in 1991, 0% of land was privately owned, in 2007 – 50,9%⁴¹.

The third, final, stage of land relations’ transformation envisages the provision of such a disposal of land share as its selling. This process has already begun. The transfer of land rights will no longer take place on the basis of a lease agreement, but on a monetary basis.

Summing up, we can affirm that the transformations of land relations in Ukraine are permanent. They take place at the request of the society, but they are carried out by the present power authorities that establish the corresponding legal relations, determines goals and tasks. The transformations of land relations have turned out to be so large-scale and multi-vector that they in fact, have become, the “agrarian revolution”. A new land order has begun to take shape: the state monopoly on land was abolished, transition to various forms of land ownership was made, the land was redistributed free of charge for the benefit of citizens, paid (for leasing) land use was introduced, and agricultural land circulation began. De-collectivization, denationalization and privatization of lands have been chosen as the means of implementing such projects. The initiative for de-collectivization was put forward by the

⁴⁰ Гладій М. Реформи на селі були неминучими // Урядовий кур’єр. – 2001. – 6 лютого. – С.4–5.

⁴¹ Хвесик М.А., Голян В.А., Крисак А.І. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні. – С.127, 131.

Government structures and political parties. Accordingly, the organizational and economic structures in the countryside were rebuilt. The authorities' mistake was that even those collective and state farms, which were highly profitable (the so-called "millionaires") were broken up.

De-collectivization led to radical changes in the social structure of the village: the collective farm peasantry disappeared and farmers, hired workers, and the unemployed appeared. The structuring of organizational and economic forms (PPFs, PSFs, agro-firms, and agro-holdings) shows that in Ukraine the radical redistribution of land on a lease basis has already been completed. During the next and last stage – the circulation of agricultural lands will make significant changes in the ratio of the number of landowners and the amount of land, which will be owned by them. We note that the transformation of land relations is multi-vector, but it has not yet solved many problems. At present and in the near future, it is possible to predict further transformation of land relations. These include a decrease in the amount of lands per capita; withdrawal of lands from agricultural circulation for construction, the development of infrastructure, etc. Considering these possible realities, the problem of preserving medium farming will become more acute, which is connected with the increasing asymmetry in the ratio of land ownership by PPFs, PSFs, agro-firms, and agro-holdings.

REFERENCES

1. Andriichuk, V.H. (2013). Ahropromyslovi formuvannia novoho typu u konteksti strategii rozvytku vitchyznianoho silskoho hospodarstva. *Ekonomika APK*, 1, 3–15. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Berenshtein, L. (Ed.). (1998). *Sotsialno-ekonomichni aspekty reform v ahropromyslovomu kompleksi Ukrainy (1991–1998 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Berezivskiy, P., Voynych, L. (2013). Metodyka otsinky resursnoho potentsialu osobystykh selianskykh gospodarstv z pozytsii systemnoho pidkhodu. *Abrarna ekonomika*, 6, 3-4, 70–74. Lviv. [in Ukrainian].
4. Cherevko, H. (2012). Ahrokhodnyhy yak optymalni formy krupnotovarnoho hospodariuvannia v ahrobiznesi Ukrainy. *Abrarna ekonomika*, 5, 1-2, 36–42. Lviv. [in Ukrainian].
5. Haidutskyi, P.A. (2015). Ahrarna reforma L.D.Kuchmy v Ukraini: istoryko-ekonomichni aspekty. *Ekonomika APK*, 1, 5-13. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Honcharuk, N.B. (2001). Pravovi zasady utverzhennia pryvatnoi vlasnosti v ahrronomu sektori ekonomiky Ukrainy. *Ukrainskyi selianyn*, 3, 336–342. [in Ukrainian].
7. Horbulin, V.P. (Ed.). (2010). *Zemelni vidnosyny v Ukraini: Zbirnyk informatsiino-analitychnykh materialiv (1991–2010 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Humeniuk, V.I., Poliuk, V.P. (2005). *Zemelna reforma: pravovi aspekty*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Khvesyk, M.A., Holian, V.A., Krysak, A.I. (2008). *Instytutsionalni transformatsii ta finansovo-ekonomichne rebuliuuvannia zemlekorystuvannia v Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Korinenko, P.S. (2018). *Pravovi zasady abrarnoi polityky v Ukraini (dr. pol. XX – pochatku XXI st.): Istorychnyi aspekt*. Ternopil. [in Ukrainian].
11. Korinenko, P.S. (2019). *Transformatsii zemelnykh vidnosyn v ukrainskomu seli (XX – pochatok XXI st.): Porivnialnyi analiz*. Ternopil. [in Ukrainian].
12. Kubalskyi, O. (2001). Reforma 1861 roku i sotsialno-kulturni transformatsii v ukrainskomu seli: istoriia i sohodennia. *Ukrainskyi selianyn*, 2, 83–87. Cherkasy. [in Ukrainian].
13. Kulchytskyi, S.V. (2002). Rynkovi vidnosyny v silskomu hospodarstvi. *Ukrainskyi selianyn*, 4, 14–19. Cherkasy. [in Ukrainian].
14. Lopatynskiy, Yu.M. (2006). *Transformatsiia abrarnoho sektora: instytutsionalni zasady*. Chernivtsi. [in Ukrainian].
15. Maiovets, Ye. (2005). *Teoriia abrarnykh vidnosyn*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Malik, M.J., Zaiats, V.M. (2013). Teoretychni zasady ta napriamy transformatsii osobystykh selianskykh gospodarstv. *Ekonomika APK*, 5, 83–95. [in Ukrainian].
17. Miroschnychenko, A.M. (2009). *Zemelne pravo Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Miroschnychenko, A.M., Marusenko, R.I. (2013). *Naukovo-praktychnyi komentar Zemelnoho kodeksu Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Padalka, S.S. (2010). *Pryvatyzatsiia v Ukraini: persbi pidsumky ta uroky (1991–2009)*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Sharyi, H.I. (2014). Suchasni zemelni vidnosyny na seli. *Ekonomika APK*, 4, 12–17. [in Ukrainian].
21. Shulha, M.V., Zhushman, V.P., Kulynych, P.F., Urkevych, V.Yu. (2004). *Fermerse hospodarstvo: pravovi zasady stvorennia, funktsionuvannia ta prypynennia*. Kharkiv. [in Ukrainian].
22. Tretiak, A.M. (2002). *Istoriia zemelnykh vidnosyn i zemleustroiu v Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Tretiak, A.M. (1999). *Zemelnyi kodeks XXI stolittia*. Kyiv. [in Ukrainian].

Павло КОРІНЕНКО

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук,
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка
(Тернопіль, Україна), korinenko@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4068-1491>

Сергій ПАДАЛКА

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник,
відділ новітньої історії та політики, Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), seriogap@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8478-5332>

Наталія ВАРОДІ

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії та суспільних дисциплін,
Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II
(Берегове, Україна), varadinatalia29@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4175-4928>

Земельні відносини в розрізі соціально-економічних трансформацій українського села за роки незалежності: наукові оцінки та прогнози

Анотація. Мета дослідження полягає в аналізі трансформацій земельних відносин в українському селі з проголошенням незалежності. Зміни в користуванні, розпорядженні землею, а також появи нових організаційно-господарських форм господарювання в агросекторі були радикальними, а отже й неодноразовими за своїм характером. У дослідженні використано загальнонаукові методи, зокрема порівняльно-історичний і системно-структурний, які допомогли впорядкувати значне число джерельного матеріалу, відтворити та порівняти спрямованість трансформації земельних відносин на різних етапах цього процесу. При визначенні структури дослідження використано проблемно-хронологічний підхід. **Наукова новизна** полягає у вивченні проблеми, яка в українській історіографії не студіювалася в такій постановці та хронологічних рамках. Аграрна реформа в Україні, насамперед реформування земельних відносин, послідовно розглядаються від поширення оренди, розпаювання серед селян – до відкриття ринку земель сільськогосподарського призначення. Проаналізовано об'єктивні й суб'єктивні чинники, які ускладнювали названі процеси та, зокрема, відставання у формуванні комплексу правових засад. **Висновки.** Висвітлено вплив трансформацій земельних відносин на здобутки і втрати в аграрному секторі України. Автори констатують, що поступове запровадження нових форм господарювання на землі без належного теоретичного обґрунтування, фінансового забезпечення робило процес реформування впродовж 30 років слабо прогнозованим. Селяни тривалий час не були впевнені в незворотності трансформації земельних відносин, що підтверджується доволі сповільненими темпами отримання ними державних актів права власності на земельні паї. Відзначається, що органи влади усвідомлювали складність проблеми, тому було запропоновано повільний перехід від колгоспно-радгоспної системи – через КСП – до ОСП та ОПГ. Агрофірми й агрохолдинги виявилися кульмінацією нової структури господарювання на землі. Проаналізовано зміни у структурі агрокультур і тваринництва, які стали наслідком трансформації земельних відносин. Простежено зміни у житті селян, насамперед налаштованість більшості з них на дрібнотоварне виробництво. Зроблено поетапний огляд стану матеріально-технічної бази аграрного сектора.

Ключові слова: трансформація земельних відносин, земельний пай, оренда землі, фермерство, ринок земель сільськогосподарського призначення.

Kateryna BEKH

Junior Research Fellow, Ukrainian Ethnological Centre,
M.Rylskiy Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), katreshka@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6779-623X>

Historical Transformations of Ukrainian Ritual Culture in an Urban Environment (1920s – Early Twenty-First Century)

DOI: 10.15407/uhj2021.01.098

UDC: 392.3/392.8-044.922]:911.375.11(477)«192/210»(=111)

Abstract. The aim of the article is analyzing and elucidating the main transformations and changes in the components of the Ukrainian ritual culture in urbanized environment. The research methodology is based on general scientific (analysis, synthesis, generalization), special (comparative historical, problem-chronological), source study methods, as well as the method of direct observation. The scientific novelty consists in analyzing significant modifications and revealing the trends in components' transformation of the traditional Ukrainians' culture in urbanized environment. It has been mentioned, that peculiar attention has to be paid to the city as a center of culture, which constantly develops; here spiritual value and ethnical orientations of city dwellers are formed and synthesized. First of all, attention was paid to the development, existence and modification of family rituality and its marriage and wedding component as one of the most important ethnic identification indicators and the element of ethnicity preservation. The main factors of transformational ritual practices and decreasing the traditional rituality components during different periods of social, political and globalization processes were elucidated. The main results and conclusions. It has been noted that during the 1920s – 1980s the Soviet power played considerable role in the transformation of spiritual foundations of the Ukrainian people. In particular, the creation of a new family was socially significant and it was under the state authorities' control, which was especially manifested in cities. During the mentioned period, the standardization and unification of the ritual wedding ceremony took place, which considerably affected the loss of many of its components, considerably narrowing its national color, high esthetics of song culture and theatrical performances. Instead, the end of the 20 – early of the 21 centuries is characterized by intensive globalization. It has been determined that wide using of innovative technical means of communication as one of the important factors caused significant transformations of the Ukrainians' ethnic culture. Modern family rituality of city dwellers, marriage-wedding, in particular, on the one hand, is characterized by variability and diversity, and on the other hand, by reactivation of traditional rites, phenomena, and attributes.

Keywords: traditional culture of Ukrainians, new customs and rites, urban environment, globalization process, cultural integration, transformational tendencies.

The traditional family rituals of Ukrainians have been and remain the component of ethnic culture, which for over a century has been attracting considerable attention by such scientists as P.Chubynskiy, F.Vovk, V.Hnatiuk, V.Kravchenko, M.Sumtsov, N.Zdoroveha, V.Borysenko, O.Kurochkin, L.Bolibrukh, N.Petrova, H.Kozholianko, M.Maierchuk, I.Nesen, V.Buhaiova, M.Pylypko, S.Makhovska¹ and others. However, the functioning of rituals in the

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряжённой Императорским русским географическим обществом: Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные П.П.Чубинским; издан под наблюдением Н.И.Костомарова: Репринт. вид. в 7 т. – Т.4. – К., 2010. – 798 с.; Народознавча спадщина Хведора Вовка. – Кн.2. – К., 2012. – 540 с.; Гнатюк В. “Бойківське весіле” в Мшаници (Старосамбірського повіта) // Матеріали до української-руської етнології. – Т.10. – Л., 1908. – С.1–29; Кравченко В.Г. Пісні, христини та весілля. – Т.І. – Житомир, 1914. – 200 с.; Сумцов Н.Ф. Символика славянских обрядов. Избранные труды. – Москва, 1996. – 294 с.; Здорова Н.І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К., 1974. – 154 с.; Борясенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне

urbanized environment, its specifics, ethnic and traditional manifestations and content are still not adequately covered in the scientific literature, and the study of this topic was episodic. Meanwhile, family rituals, in particular their wedding component, perhaps, have the greatest ethnic identification potential, they were and remain the most important element of ethnic culture, the mechanism of preservation and inspiration of ethnicity. Therefore, the task of tracing and analyzing the specifics of the development of wedding ceremonies in urbanized environment, revealing their role in modern identification practices in the social and cultural development of the community seems to be relevant and deserves close research attention.

The analysis of authentic sources and generalizing monographic works allows to state continuous transformations of wedding ceremonies, which are caused by social transformations, social and economic factors, ethnic status characteristics of the community and the levels of its intercultural integration, the condition of information and innovative development of the society, etc.

Wedding ceremonies began to undergo rapid changes in the middle of the 20 century, under the pressure of the official policy and purposeful state measures in the Ukrainian SSR. The greatest influence of the Soviet system and, accordingly, artificial transformations was experienced by the traditional wedding complex in the urban environment. The introduction of new customs and ceremonies to replace the traditional ones was carried out on a large scale and methodically. In order to form the “Soviet society”, in particular new unified standards of living, communist values, morals and norms of the populations’ behavior, the totalitarian state cruelly determined the ideological component of the Soviet rituals.

The researchers of family rituals identify several stages of development and transformation of wedding culture in the urbanized environment of the 20 – early 21 centuries: the first one – the 1920s – mid-1930s, the second one – the mid-1930s – the 1940s, the third one – the 1950s – the 1980s. As a whole, we agree with such time gradations, which quite accurately and objectively outline the transformational phases of wedding ceremonies in urban society.

At the same time, having studied the scientific literature and source material on this issue, we consider it expedient to expand the periodization boundaries to the following decades, when quite noticeable and the most typical historical transformations of the Ukrainians’ ritual culture in urban society of the 1990s – 2020s took place. In particular, the changes in the family and ritual sphere during two periods of time: the late 1980s – the 1990s and the first two decades of the 21 century, will be disclosed.

The first stage covering the 1920s – the mid-1930s, was characterized by a focus on overcoming “religious survivals” in the people’s consciousness. The critical analysis of the state’s ideological interference in the sphere of family rituals shows that there was a narrowing of the traditional cultural complex, from which not only church rituals were removed, but also folk customs and ceremonies containing the Christian elements. The authorities made regulatory decisions, which referred to the “removal of the church” from everyday life of the population. In the letter of the Central Committee of the All-Union Communist Party (of Bolsheviks) “On Measures to Strengthen Anti-Religious Work” of January 24, 1929, it was stressed: “It is necessary for the Party committees and Executive committees to put the issue of using registry offices with the aim of fighting against *popivshchyna* (religious superstitions), church rituals, and survivals of the pre-revolutionary old way of life”². The first inten-

дослідження – К., 1988. – 192 с.; *Курочкин О.В.* Українці в сім’ї європейській: звичаї, обряди, свята. – К., 2004 – 245 с.; *Болібрux Л.* Наукові концепції походження короваю у східних слов’ян // *Народознавчі зошити*. – 2011. – №3. – С.436–447; *Кушнір В.Г., Петрова Н.О.* Традиційна весільна обрядовість українців Одещини (20–80-ті рр. XX ст.). – Одеса, 2008. – 256 с.; *Кожаленко Г.* Характерні риси бужовинського весілля кінця XIX – першої половини XX ст. (на прикладі Хотинщини та Заставнівщини) // *Весільна обрядовість у часі і просторі*: Мат. Міжнар. наук.-практ. конф. “Одеські етнографічні читання”. – Одеса, 2010. – С.163–183; *Маєрчик М.* Ритуал і тіло: структурно-семантичний аналіз обрядів родинного циклу. – К., 2011. – 325 с.; *Несен І.І.* Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та релігійні форми (середина XIX–XX ст.). – К., 2005. – 258 с.; *Бугайова В.О.* Весільна церемонія Харківщини в контексті сучасної культури міста // *Культура України*. – Вип.38. – X., 2012. – С.79–86; *Пилипак М.А.* Українське весілля Східного Поділля середини XX – початку XXI ст. – К.; Уфа, 2015. – 210 с.; *Маховська С.* “Ой з-за гори старостоньки...”: весільні традиції Слобожанщини кінця XIX – початку XXI ст. – К., 2014. – 314 с. та ін.

² *Одинцов М.И.* Государство и церковь (История взаимоотношений, 1917–1938 гг.). – Москва, 1991. – С.34.

sive introduction of new family everyday rituals took place among the working masses of the urban population. It was at that time when the so-called “red” weddings appeared, which took place without church wedding ceremony; the role of the priest to certify the marriage was transferred to the local authorities, and the newly-weds took the public oath of fidelity for the public confirmation of the marriage. A solemn procession, which took place under the red flag, was characteristic and priority for such weddings. In particular, researchers of family rituals note that newly-weds came to marriage registration ceremony in hurriedly arranged premises of registry offices, where after a short registration actions like meetings took place – official speeches were made and wishes to young people were pronounced³. During this period, family rituals were given the content and symbolic meanings, uncharacteristic of traditional ideas, with a clear ideological and political coloring.

There is a well-established opinion among scholars that the second wave of changes in family every-day and holiday culture began in the mid-1930s and lasted till the early 1950s. This period covered the World War II and the postwar period. Difficult social and living conditions and military-political events inspired changes and reductions of ceremonial ideas of the Ukrainian wedding, stipulated by many-year traditions. The realities of those years affected the duration of family holidays and ceremonies, in particular, wedding celebrations; there was a reduction or even disappearance of their entire structural elements⁴. It should be stated that during that period, through popular culture, especially the family sphere, official propaganda about achievements and victories of the Soviet government was deliberately carried out. For example, a ceremonial procession of newly-weds to the tomb of the Unknown Soldier and the eternal flame near the Obelisk of Glory appeared in the structure of the wedding scenario.

The 1950s – the 1980s saw the third stage in the development and transformation of Ukrainian family rituals. At that time, the authorities intensified the issue of ousting “religious survivals” from the structure of family holidays and ceremonies. In place of the established religious rituals, symbolically connected with folk culture, new ideologically colored customs and rites began to be introduced. They were characterized by bringing family holidays to the public level, which had to confirm the unity of the individual and society. Weddings began to be celebrated in the work collectives, not within the family members, which had to demonstrate the victory of socialist social relations.

In the early 1950s, under the party leadership, the first experiments on the creation of new socialist wedding ceremonies began⁵. The development of new rituals became the priority for the ruling elite, in particular, plenary meetings were organized, resolutions were prepared, and special committees and institutions were created to deal with this issue. The emphasis on the importance of introducing new rituals was confirmed by the approval of official documents: the Resolution of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine of October 9, 1962 “On the state and measures to improve scientific and atheistic education of workers of the Ukrainian SSR”⁶ and of July 26, 1963, “On the experience of certain party organizations in implementing modern public ceremonies and new customs”⁷, which envisaged a complex of actions aimed at giving up religious rites and popularizing a new ritual culture. The centralized introduction of new ceremonies and the control over their performance were transferred to the created in 1969 Commission for the Study and Implementation in Everyday Life of New Civil Ceremonies, under the Presidium of the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR. This body developed “Recommendations as to the

³ Дарманский П. Обряд у житті людини. – К., 1974. – С.131.

⁴ Пилипак М. Трансформація весільної обрядовості населення Південно-Східного Поділля (20–30 рр. XX ст. – початок XXI ст.) // Етнічна історія народів Європи. – Вип.25. – К., 2008. – С.71.

⁵ Косіненко О. Громадські та сімейні свята жителів промислових міст України у повоєнний період (1944–1953 рр.) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди: Історія та географія. – Вип.47. – Х., 2013. – С.52.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5488. – Арк.109.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.375. – Арк.144.

ceremonies of ‘Marriage’ and ‘Birth’⁸, which determined the content of new family rites and actualized the importance of their implementation. To acquaint and popularize the innovations and ways of their introduction, there was a whole system of publishing in printed sources: in magazines and newspapers, new rubrics appeared, such as “New customs – new rites”, “New time – new rites”⁹. The publications also contained information about traditional Ukrainian holidays (as illustration to elucidate the process of transforming old into “new Soviet holidays”)¹⁰. An important role in the popularization and implementation of new tendencies was played by television, which especially actualized this propaganda in the late 1970s. The content of TV programs contained information about the work of ceremony commissions, the role of public organizations in studying and introducing the new ritual system in cities and work collectives¹¹.

In the urban environment, consultation assistance was offered to popularize new rites among brides, bride-grooms and their parents; cycles of lectures and consultations on family and marriage relations, in particular on new wedding ceremonies were held for wide sections of the population. As a stimulation to attend such events – seminars or a course of consultations – those who attended them received coupons for deficit goods, wedding clothes and wedding rings¹².

The festive ceremony of marriage registration in its Soviet dimension was formed and introduced in the late 1960s. Under the influence of new tasks and ideological senses, the wedding ceremony of urbanized environment underwent significant changes. Most traditional marriage events were reduced or removed from the structure of the wedding ceremony. Since the 1970s, the celebration of family and every-day holidays had more civic spirit: it brought the phenomena of family every-day culture from a narrow family circle to the social-political level (for example, celebrating weddings in the production collective and using Soviet symbolism). Weddings were held with noticeable splendor, a demonstration of wealth, a rich feast.

During this period, the key structural element of the traditional wedding – the church wedding ceremony – was ousted and replaced by new actions; more attention began to be paid to official marriage registration. However, according to the researchers, there were hidden manifestations of traditional ritual actions among the population: some young couples, considering lawful only the church marriage, attended church throughout the week before public marriage registration and got married in the church without public announcements, in the presence of close relatives and friends who kept the secret of the church marriage¹³. Gradually, such forms of marriage were introduced among the urban population, the concept of which did not provide for structural elements of the traditional marriage and wedding complex. A party, which looked like an ordinary family holiday became the most common form of wedding. Sometimes marriage in such a “shortened” variant lasted longer – up to two days – in the following sequence: on the first day the solemn marriage registration took place in the registry office, then the event was celebrated among colleagues, course-mates; the following day newly-weds celebrated with their families, partially following the traditional rituals¹⁴.

The initiative to organize a “Komsomol wedding” belonged to the Komsomol (Young communist) or trade union organizations of the enterprise. Employees having professional merits (leaders) had the advantage in organizing celebrations, as the event was held at the

⁸ Рекомендації до обрядів “Одруження” і “Народини”. – К., 1976. – 137 с.

⁹ Брайченко О. Побутування українських традиційних свят родинного циклу в умовах наступу радянської ідеології 70–80-х рр. XX ст. // Народна творчість та етнографія. – 2014. – №4. – С.117.

¹⁰ Зоц В. Від ілюзій до реальності // Соціалістична культура. – 1978. – №6. – С.26–27.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.14. – Спр.817. – Арк.83.

¹² Казанов Ю. Радянські свята та обряди в контексті ідеологічної політики в Україні другої половини XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип.36. – Запоріжжя, 2013. – С.188.

¹³ Фіцак І. Весільні звичаї та обряди українського міського населення Прикарпаття у 1940–1980-х рр. // Матеріали до української етнології. – Вип.9. – К., 2010. – С.208.

¹⁴ Кравець О. Сімєний побут і звичаї українського народу: історико-етнографічний нарис. – К., 1966. – С.173.

expense of the enterprise. Such form of wedding, as it was mentioned, went beyond family celebration and moved to the public level¹⁵. According to the proposed scenario, the Komsomol wedding consisted of two parts – the solemn part and celebration. The first one usually began with an official ceremony, which included a speech made by the director of the enterprise, a representative of the Komsomol committee and young colleagues, emphasizing the positive qualities of newly-weds, their success in work and active participation in public life. The solemn part ended with wishes and toasts to the bride couple, and then there was a celebration in any form, which often included narratives and ritual actions from folk weddings.

To improve the quality of work and culture of public services in some large Ukrainian cities, the institutions of ritual service were merged into the ritual firms “Sviato” (Holiday)¹⁶. The newly formed ritual services were engaged in preparing and holding solemn ceremonies, taking into account the new rituals and their new content. The wedding ceremony was organized with the participation of officials, brides, bride-grooms, friends, guests and mostly in the Palace of solemn events. It was solemn marriage registration, which completely replaced the church wedding ceremony, one of the main rites of the traditional wedding. The solemn registration took place according to the scenario developed and officially approved at the state level, which foresaw the meeting of newly-weds by employees of the ceremonial service, lighting a torch by the bride and bride-groom. This rite was introduced to replace the traditional using of candles at the wedding (ritual actions, which symbolized the union of two families). However, the torch had a different meaning in the newly introduced wedding celebrations – it was identified with the Obelisk of Glory, and the fire symbolized the glory and immortality of the fallen defenders. Thus, lighting the fire, the participants of the ceremony honored the memory of the fallen warriors. It is worth mentioning that the introduced rite became so characteristic in the scenario of wedding registration that it still existed in the early 2000s. The new marriage ceremony provided for: exchange of wedding rings; certification of the marriage document by signatures of newly-weds and witnesses; proclamation of a public promise of the young people “to demonstrate their will to live together as a married couple, as founders of a new family and successors of their kin in the name of the good of the state, the immortality of the people and personal happiness”¹⁷. The wedding ceremony ended with greetings to the newly-weds from those who were present and “releasing” pigeons by the young married couple as a sign of peace and happiness. During the second, unofficial, part of the wedding, the marriage was often “sanctified” by traditional rites: covering the bride, distributing the wedding cake, and so on.

In the mid-1980s, special recommendations for weddings were developed as part of the Government’s anti-alcohol campaign. New scenarios of alcohol free, “tea” weddings included a rich entertainment program: games, lotteries, songs and contests¹⁸. Holding such parties had to divert the attention of the guests from the usual traditional feast and celebration, from drinking alcohol. It should be noted that the ban on alcohol drinking during the feast did not gain ground among the population of either the city or the village; after all, in the traditional culture of Ukrainians, the ritual drinking of alcohol is legitimized, it was used as a symbolic attribute when concluding a contract or completing a case. In particular, in a traditional wedding, marriage arrangements came into force after the symbolic consumption (“drinking”) of alcohol. As time passed, the ceremonial “drinking a glass” lost the force of “legal” action and acquired a banquet and entertainment character.

¹⁵ Зінч В. Соціалістичні перетворення: Паростки нового комуністичного в культурі і побуті робітників Радянської України. – К., 1963. – С.46.

¹⁶ Аль-Анні А., Кузіна Н. Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в Українській РСР // Етнічна історія народів Європи. – Вип.38. – К., 2012. – С.42.

¹⁷ Фіцак І. Весільні звичаї та обряди українського міського населення Прикарпаття у 1940–1980-х рр. – С.207.

¹⁸ Латиш Ю. Впровадження безалкогольної обрядовості на Донеччині в роки перебудови // Етнічна історія народів Європи. – Вип.31. – К., 2010. – С.40.

Increased political and ideological pressure of the authorities significantly affected the existence of the Ukrainian traditional culture and caused the loss of many components of the wedding ceremony, significantly narrowing its national color, high aesthetics of song culture and theatrical performances.

Beginning from the late 1980s, there was a marked weakening of the authorities' control over every-day and festive sphere of the urban population. On the other hand, even in the 1990s, in the urbanized environment, weddings continued to take place like they were organized in the Soviet period; however, under the influence of new civilizational challenges and communications of educated people with the outside world, a new wave of modifications and essential changes in wedding ceremonies was observed. Thus, there was a gradual abandonment of Soviet rituals and the return to the traditional components of the Ukrainian wedding or the borrowing of European transnational models. V. Borysenko, the researcher of Ukrainian traditional culture notes that at present the “transition to a qualitatively new level, returning to the traditions of the socialist rite and further development of the best traditional elements, the symbiosis of traditions and new forms are taking place”¹⁹.

With the proclamation of Ukraine's independence, a new stage began in the development of the Ukrainian culture and rituals in particular their traditional component was restored, taking into account modern living conditions and the world civilization development²⁰. The return to nearly forgotten moral and ethical content, artistic and aesthetic manifestations of wedding ceremonies is taking place.

From the beginning of the 21 century, the development of wedding ceremonies has been mainly determined by globalization and cultural integration impacts. O. Kurochkin, the researcher of festive and ceremonial culture of the Ukrainians notes: “Dramatic transformations of the recent decades in the whole post-Soviet space are taking place under the slogans of liberation from the totalitarian past, de-ideologization of all the spheres of spiritual and social life. Everywhere there is a loss of interest in the holidays, customs, and traditions of the socialist time”²¹. At the same time, it should be mentioned that in the modern urbanized environment, the elements of marriage and wedding innovations of the Soviet period are still used in the ceremony, including the form of official marriage registration, dance of newly-weds after marriage certification, laying flowers at the memorial.

At the turn of the 20–21 centuries, the structure, content, sequence of the ceremony and variations of marriage certification were significantly influenced by the functioning of event agencies. These specialized firms for organizing and holding festive events began to offer the city population various wedding scenarios. Off-site ceremony which includes official marriage registration is one of the most popular forms of modern weddings offered by event companies. Currently, there is also a pageant of marriage certification without official original documents, etc.

Gradually, modern wedding scenarios are diversified by elements inherent in Western European marriage culture. It should be noted that at present there are two main trends in the wedding ceremony popular among the urban population – the integration into Western European culture and ethnization of modern weddings. The first trend is characterized by the design and adaptation of transnational Western wedding customs to the Ukrainian urban environment. A variant of such a wedding involves a festive marriage ceremony and new, typical of a European wedding, actions (sometimes in combination with traditional Ukrainian rites).

Most often, modern city weddings in Ukraine take place according to the following scheme: ransom for the bride, off-site ceremony or official marriage registration, photo shoot session and

¹⁹ Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження. – С.175.

²⁰ Громова О. Новації у весільній обрядовості кінця ХХ – початку ХХІ ст. (за матеріалами Середньої Наддніпрянщини) // Матеріали до української етнології. – Вип. 9. – К., 2010. – С.195.

²¹ Курочкін О. Шляхи подолання тоталітарних стереотипів у святковій культурі незалежної України // Народна творчість та етнологія. – 2011. – №1. – С.75.

walk, meeting and greeting of the newly-weds, festive feast (during which the traditional rites of giving presents, “covering” the bride, and ritual treating with wedding cake take place in a changed form). At a modern wedding, the church wedding ceremony is not obligatory, so it is not fixed in the structure of the ceremony. Time variations are also known: the wedding takes place on Saturday, and church wedding ceremony takes place the following day, on Sunday, or even after a certain time. In a transformed form, other re-actualized rites are now performed at weddings, in particular the rite of gift giving and covering the newly-weds. As it has been mentioned, the elements of traditional wedding events have undergone specific modifications: for example, the rite of covering the bride at a modern wedding takes place in a shortened and more entertaining form, changing its emotional coloring. New rites have been added to the scenario of a modern wedding and become popular among the population. These rites are believed to be aimed at ensuring family comfort and well-being. In particular, it is a custom to pass the family hearth, which takes place at the end of the wedding and is often the last solemn action of the holiday. There is a custom of simultaneous lighting a candle by the newly-weds and their parents. As it is known, in folk tradition, candle is made sacral and is considered to be a protective talisman of the newly formed family. As a separate event of the wedding feast, the traditional ceremony of treating guests with a wedding cake and its joint eating by the bride and bride-groom remain popular among the Ukrainians.

Traditional culture today is in the trend of educated city community; there is a tendency to re-actualize the traditional rites and customs, family ones in particular. Scenarios for holding ethnic weddings are being developed, which provide for the consistent reproduction of traditional actions and rites in all their regional or narrow-local diversity. In particular, modern ethnic wedding ceremonies foresee the restoration of all structural components – holding the rites of both pre-wedding and post-wedding cycles. So, along with the standard scheme and structure of the wedding ceremony, developed by the agency, weddings in ethnic style are held.

Among the creative part of the city youth it is now becoming popular to reproduce on their own initiative most of the rites and customs of a traditional wedding in its ethnic local specifics.

In different periods of introducing the Soviet rituals and at the present stage of powerful globalization challenges and integration processes, the rites of pre-wedding and post-wedding cycles have also undergone significant transformations in the direction of their structural and semantic modifications and reductions. Most of the structural elements of pre-wedding ceremonies in the middle of the 20 century foresaw ritual actions and rites aimed at reaching agreements between the two families on the marriage of the young people like in a traditional wedding. In the post-war period, the time of all actions aimed at the marriage agreement between the city dwellers was shortened and markedly reduced, while the rural population retained the key customs of the pre-wedding cycle. The form of pre-wedding ceremony appeared, when viewing of the bride, match-making and engagements took place simultaneously as one ritual. A similar procedure, aimed at the agreement on marriage, is preserved and often exists today, both among the rural and urban population. As a reaction to transnational challenges, the borrowed Western European custom of “marriage proposal”, the girl’s verbal consent to marriage, has taken root among the townspeople. Nowadays, the attributive features that mark the engaged couple have also changed: the bride-groom presents the girl with a ring, which (instead of the traditional presented hat) is an attributive sign of the engagement (match-making). Later, on a certain day, the families of the young couple meet and arrange the wedding. At the same time, it should be mentioned that even at present many young couples during engagements try to reproduce traditional ritual actions (symbolic actions with bread, tying towels and exchanging gifts between the bride and bride-groom).

One of the key and symbolically filled pre-wedding events was and remains the rite of baking a wedding cake. In the city, this action has already lost its symbolic significance traditional for the village, although it continues to be present at the wedding as one of the main

attributes. At the turn of the 20–21 centuries, baking a wedding cake, “falls out” from the ceremonial wedding structure²², and due to the complexity and necessity of certain baking conditions, the modern wedding scenario does not foresees this action. At the same time, wedding cake is used at the wedding as an indispensable wedding attribute; it is ordered in bakeries and guests are treated with it at the end of the wedding day.

It should be mentioned that social and political events, social and economic transformations have led to a significant reduction in post-wedding activities, which were aimed at strengthening ties between the two families and facilitating the period of the bride’s adaptation in a new, strange home. Modern post-wedding ceremonies have an entertaining and playful character. On the second day of the holiday, which is celebrated in a small family circle, the newly-weds appear in the role of young hosts: they meet, treat and entertain guests.

As it has already been mentioned, in the middle of the 20 century, changes in the traditional structure of the wedding were determined by specially implemented measures of official authorities. At present, changes in the content and scheme of the wedding are stipulated by the influence of globalization processes, the level of ethnic cultural competence, educational and status characteristics of newly-weds, innovation and technical awareness, and so on. Photo and video cameras have gained wide popularity as the main means of fixing the event, and the shooting process continues throughout the wedding. In addition, as separate structural elements of a modern wedding there are off-site photo sessions and staged filming. Special time is provided for shooting in a thematic interior studio or on the street near the sights (usually after marriage registration or church wedding, before holiday banquet).

It is worth noting about some changes in wedding organization connected with the current social, political realities and epidemiological measures; in particular, there are cases of remote weddings. In online format, young couples together with representatives of the event agency discuss the details of the ceremony, choose the attire, venue, and make other wedding orders. Actually, marriage registration ceremony is conducted through video communication means; the entertainment part of the holiday (greetings, dances) is also held online. This version of the wedding is new and non-standard.

Today, during the intensive globalization processes and intercultural collaboration of the community, the wedding of Ukrainians in the urban environment is diverse and variable given the cultural, educational, ethnic, and professional characteristics of the future married couple. At the same time, despite the dynamic transformational phenomena, there are rituals, attributes and components in the modern city wedding of Ukrainians, which are inherent in the traditional wedding ritual of the people.

REFERENCES

1. Al-Anni, A., Kuzina, N. (2012). Derzhavna polityka po vprovadzheniu radianskoi obriadovosti v Ukrainii RSR. *Etnichna istoriia narodiu Yevropy*, 38, 40–44. [in Ukrainian].
2. Bolibrukh, L. (2011). Naukovi koncepcii pokhodzhennia korovaiu u skhidnykh slovian. *Narodoznavchi zoshyty*, 3(99), 436–447. [in Ukrainian].
3. Borysenko, V. (1988). *Vesilni zvychai ta obriady na Ukraini: Istoryko-etnograficne doslidzhennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Braichenko, O. (2014). Pobutuvannia ukrainskykh tradytsiinykh sviat rodynnoho tsykvu v umovakh nastupu radianskoi ideolohii 70–80-kh rr. XX st. *Narodna tvorchist ta etnolohiia*, 4, 115–127. [in Ukrainian].
5. Buhaiova, V.O. (2012). Vesilna tseremoniia Kharkivshchyny v konteksti suchasnoi kultury mista. *Kultura Ukrainy*, 38, 79–86. [in Ukrainian].
6. Darmanskyi, P. (1974). *Obriady u zbytti liudyny*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Fitsak, I. (2005). Vesilni zvychai ta obriady ukrainskoho miskoho naselennia Prykarpattia u 1940–1980-kh rr. *Materialy do ukrainskoi etnolohii*, 9(12), 206–209. [in Ukrainian].
8. Hromova, O. (2010). Novatsii u vesilnii obriadovosti kintsia XX – pochatku XXI st. (za materialamy Srednoi Naddnriprishchyny). *Materialy do ukrainskoi etnolohii*, 9, 195–201. [in Ukrainian].
9. Kahanov, Yu. (2013). Radianski sviata ta obriady v konteksti ideolohichnoi polityky v Ukraini druhoi polovyny XX st. *Naukovi pratsi istorychno fakultetu Zaporizkoho natsionalno universytetu*, 36, 186–194. [in Ukrainian].
10. Kosinenko, O. (2013). Hromadski ta simeini sviata zhyteliv promyslovykh mist Ukrainy u povoiennyi period (1944–1953 rr.). *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalno pedabohichnoho universytetu im. H.S.Skovorody. Istoriia ta hebrafiia*, 13, 51–56. [in Ukrainian].

²² Пилипак М. Трансформація весільної обрядовості населення Південно-Східного Поділля (20–30 рр. XX ст. – початок XXI ст.). – С.71–73.

11. Kozholiianko, H. (2010). Kharakterni rysy bukovynskoho vesillia kintsia XIX – pershoi polovyny XX st. (na prykladi Khotynshchyny ta Zastavniivshchyny). *Vesilna obriadovist u chasi i prostori: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii "Odeski etnografichni chytannia"*, 163–183. Odesa. [in Ukrainian].
12. Kravets, O. (1966). *Simeinyi pobut i zvychai ukrainskoho narodu: istoriko-etnografichni narys*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Kurochkin, O. (2011). Shliakhy podolannia totalitarnykh stereotypiv u sviatkovii kulturi nezaleznoi Ukrainy. *Narodna tvorcbist ta etnolohiia*, 1, 74–81. [in Ukrainian].
14. Kushnir, V., Petrova, N. (2008). *Tradystsiina vesilna obriadovist ukrainsiv Odesbchyny (20–80-ti rr. XX st.)*. Odesa. [in Ukrainian].
15. Latysh, Yu. (2010). Vprovadzhennia bezalkoholnoi obriadovosti na Donechchyni v roky perebudovy. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 31, 39–46. [in Ukrainian].
16. Makhovska, S. (2014). "Oi z-za bory starostonky...": vesilni tradystsii Slobozhansbchyny kintsia XIX – pochatku XXI st. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Maierchuk, M. (2011). *Rytual i tilo: strukturmo-semantychnyi analiz obriadiv rodynnobo tsykladu*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Nesen, I.I. (2005). *Vesilnyi rytual Tsentralnobo Polissia: tradystsiina struktura ta reliktovi formy (seredyna XIX–XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Odyntsov, M. (1991). *Gosudarstvo i tserkov (Istoriia vzaimootnosbeniy, 1917–1938 gg.)*. Moskva. [in Russian].
20. Pylypak, M. (2008). Transformatsiia vesilnoi obriadovosti naselennia Pivdenno-Skhidnogo Podillia (20–30 rr. XX st. – pochatok XXI st.). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 25, 71–73. [in Ukrainian].
21. Pylypak, M. (2015). *Ukrainske vesillia Skhidnobo Podillia seredyny XX – pochatku XXI st.* Kyiv; Ufa. [in Ukrainian].
22. Skrypnyk, H. (Ed.). (2012). *Narodoznavcha spadshchyna Khvedora Vovka, vol.2*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Zdoroveha, N.I. (1974). *Narysy narodnoi vesilnoi obriadovosti na Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Zynych, V. (1963). *Sotsialistychni peretvorennia: Parostky novobo komunistychnobo v kulturi i pobuti robotnykiv Radianskoi Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Zots, V. (1978). Vid iluzii do realnosti. *Sotsialistychna kultura*, 6, 26–27. [in Ukrainian].

Катерина БЕХ

молодша наукова співробітниця, Український етнологічний центр,
 Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України
 (Київ, Україна), katreshka@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6779-623X>

Історичні трансформації української обрядової культури в урбанізованому середовищі (1920-ті рр. – початок ХХІ ст.)

Анотація. Метою статті є аналіз та висвітлення основних трансформацій і видозмін компонентів української обрядової культури в урбанізованому середовищі. **Методологія дослідження** базується на загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення), спеціальних (порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний), джерелознавчих методах, а також використано метод безпосереднього спостереження. **Наукова новизна** полягає в аналізі знакових видозмін та виявленні тенденцій трансформації компонентів традиційної культури українців в урбанізованому середовищі. Відзначено, що особливої уваги потребує місто – осередок культури, який перебуває в постійному процесі розвитку, тут формуються й синтезуються духовно-ціннісні й етнічні орієнтації містян. Увагу приділено насамперед розвитку, побутуванню та модифікації сімейної обрядовості і її шлюбно-весільної складової, як одного з найважливіших етноідентифікаційних показників та елемента консервування етнічності. Висвітлено основні чинники трансформаційних обрядових практик та скорочення традиційних компонентів обрядовості у різні періоди суспільно-політичних і глобалізаційних процесів. **Основні результати й висновки.** Відзначено, що протягом 1920–1980-х рр. радянська влада відіграла значну роль у трансформації духовних основ українського народу. Зокрема створення нової сім'ї мало суспільне значення, перебувало під контролем державних органів, що особливо проявилось в містах. У вказаний період відбувається стандартизація та уніфікація ритуально-обрядової складової весілля, що значною мірою вплинуло на втрату багатьох його компонентів, істотно звуживши його національний колорит, високу естетику пісенної культури та театралізованих дійств. Натомість кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується інтенсивною глобалізацією. Визначено, що широко використання інноваційних технічних засобів комунікації, як одного з вагомих чинників, суттєво сприяє трансформації етнокультури українців. Сучасна сімейна обрядовість міського населення, зокрема шлюбно-весільна, з однієї сторони характеризується варіативністю та строкатістю, а з іншої – реактивацією традиційних ритуалів, явищ, атрибутів.

Ключові слова: традиційна культура українців, нові звичаї та обряди, урбанізоване середовище, глобалізаційний процес, культурна інтеграція, трансформаційні тенденції.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Галина ТУРЧЕНКО

докторка історичних наук, професорка,
кафедра історії України, Запорізький національний університет
(Запоріжжя, Україна), galina_turchenko@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5020-6152>

Федір ТУРЧЕНКО

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України, Запорізький національний університет
(Запоріжжя, Україна), fturchenko@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6408-269X>

О.Оглоблин про схему історії України XIX – початку XX ст. (до 50-річчя творчого заповіту історика)

DOI: 10.15407/uhj2021.01.107

УДК: 930(477)(092)«18/19»

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати обставини формування і розкрити зміст наукової схеми історії України, яка охоплює період з кінця XVIII по початок XX ст. (до 1917 р.), розробленої в еміграції видатним українським істориком О.Оглоблиним. **Методологія дослідження** ґрунтується на комбінації загальнонаукових, історичних та міждисциплінарних прийомів наукового пізнання. **Наукова новизна.** Вперше показано, як протягом півстолітньої науково-дослідницької діяльності О.Оглоблин оновив погляд на історичний процес, який втілювався у його проєкті схеми історії України з кінця XVIII по початок XX ст. **Висновки.** Необхідність створення нової аналітичної схеми була викликана об'єктивними умовами, які склалися в історичній науці після Української революції 1917–1921 рр. Попередня аналітична схема історії М.Грушевського, розроблена в 1904 р., мала узагальнюючий характер і не могла достатньо повно враховувати важливі історичні процеси, які відбувалися в Україні в XIX – на початку XX ст. Відчувалася потреба у її актуалізації у відповідності до нових історичних умов. Спробу зробити це здійснив видатний український історик О.Оглоблин. Успішній роботі над схемою сприяв досвід дослідницької роботи в Україні, яку він проводив разом з іншими молодими дослідниками української неоромантичної історіографічної течії в 1920-х рр. Концепція О.Оглоблина не заперечує схему М.Грушевського, а є її продовженням і конкретизацією для умов «довгого XIX ст.». Історик виділив сім основних взаємозалежних процесів, комплексна розробка яких необхідна для формування наукового бачення історичного процесу в Україні в XIX–XX ст. Ідеться про територіальний, економічний і політичний процеси, а також процеси формування української провідної верстви, соціальної структури, української культури і модерної української нації. У результаті консолідації на основі цих процесів населення Лівобережної, Правобережної і Південної України відбувалося формування єдиного національно-територіального комплексу Великої України і формування модерної української нації, як необхідної умови досягнення державної незалежності. У завершеному вигляді зміст цієї аналітичної схеми О.Оглоблин оголосив у США у грудні 1970 р. Практичне значення дослідження полягає у тому, що його матеріали і висновки відкривають можливості для істотного поглиблення і оновлення сучасних уявлень про історичне минуле України.

Ключові слова: неоромантична історіографічна течія, модерна українська нація, національно-територіальний комплекс, Оглоблин, схема історичного процесу.

Розробка концептуальних основ історії України і створення її синтезу – центральні і чи не найдраматичніші сюжети у процесі становлення і розвитку вітчизняної історіографії. Це справа багатьох поколінь дослідників, яка розтягнулася на цілі століття і продовжується донині. В узагальненому вигляді історичний синтез представляється у схемах історичного розвитку, які є проєкціями «великої історії», інакше – «гранд-наративу». У запропонованій статті мова йтиме про участь у розробці схеми історії України кінця XVIII – початку XX ст. (до 1917 р.) видатного українського історика Олександра Петровича Оглоблина (1899–1992 рр.).

У творчій біографії О.Оглоблина виділяються два періоди: перший (1920–1941 рр.), коли він жив і працював на підконтрольній більшовикам Україні, і другий, емігрантський (1945–1992 рр.), коли його наукова робота відбувалася у Західній Європі і США в умовах інтелектуальної свободи. Першу частину життя О.Оглоблина досить детально дослідили І.Верба і О.Ясь¹. Еміграційний період в біографії цього історика знайшов відображення, головним чином, у творах зарубіжних українських істориків². У контексті змісту нашої статті обидва ці етапи поєднуються в єдиний історіографічний процес, адже для О.Оглоблина проблема концептуального осмислення історії України «довгого XIX століття» і розробка її схеми пройшла через усю творчу біографію. Роботу над схемою він розпочав в Україні в 1920-ті рр., а закінчення її проєкту відбулося вже 1970 р. У центрі уваги авторів цієї статті – аналіз обставин формування концептуальних особливостей цієї схеми і конструювання її змісту.

У цілому, загальний погляд на історію України у нього сформувався ще у студентські роки під впливом Української революції. У своїй автобіографії «Мій творчий шлях українського історика» (1964 р.) він писав, що ще 1917 р. прочитав усі вісім томів «Історії України-Руси» М.Грушевського, які на той час були опубліковані, а також «Кобзар» Т.Шевченка. Уже на світанку своєї наукової діяльності, О.Оглоблин сприйняв українську історіографію, «якою вона була завдяки працям Михайла Грушевського та його попередників і сучасників»³.

Молодий історик сприйняв головні постулати знаменитої статті М.Грушевського «Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства», зокрема: «Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської... Зрештою, “общеруської” історії не може бути, як нема “общеруської” народості»⁴. О.Оглоблин сприйняв ідеї цієї статті як науково вивірених підсумок усього попереднього розвитку української історіографії. Український історик-емігрант післяреволюційної хвилі Б.Крупницький писав про схему М.Грушевського, що не лише до революції, а «і в советській Україні 20-х років вона була міродайною для українських істориків»⁵.

Разом з тим, на початку 1920-х рр. О.Оглоблин ознайомився з творчістю видатних представників молодого тоді української державницької школи – В.Липинського і Д.Дорошенка, яка стала альтернативою народництву М.Грушевського, і сприйняв їх

¹ Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. – К., 1999. – 380 с.; Ясь О. Історичні погляди Олександра Оглоблина: радянська доба (1919–1941) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.18. – К., 2008. – С.214–252; Його ж. Два образи Старої України: візії О.Лазаревського й О.Оглоблина // Український історичний журнал. – 2009. – №3. – С.67–92 та ін.

² Бойко Ю. Проф. д-р О.П. Оглоблин як історик духовно-політичного розвитку козацької України // Український історик. – Вип.1-2. – 2000. – С.5–21; Виняр Л. Наукова творчість проф. д-ра Олександра Оглоблина // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Торонто, 1995. – С.ХІХ–ХLVI; Субтельний О. Олександр Оглоблин // Сучасність. – 1979. – Ч.4(228). – С.32–48 та ін.

³ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Його ж. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – С.10.

⁴ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства // Український історичний журнал. – 2014. – №5. – С.203–204, 207.

⁵ Крупницький Б. Українська історична наука під советами // Його ж. Основні проблеми історії України (збірник праць): Вид.2. – К., 2020. – С.187.

ідеї⁶. Але тоді державницький напрям в українській історіографії «міг виявляти себе дуже приховано, іноді тільки у формі заперечень (наприклад заперечення «царського режиму» в Україні, себто чужої державності) – та й то до певного часу»⁷.

Тематичний спектр наукових досліджень О.Оглоблина 1920-х рр. був досить широкий, але тоді у його фокусі перебувала економіка України XVIII і «довгого XIX століття». У працях його попередників, у т. ч. М.Грушевського, цей період історії України не був належним чином представлений.

У своїй статті «Проблеми української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX ст.», опублікованій 1928 р., О.Оглоблин, посилаючись на дослідження своїх колег, попередників і результати власних наукових пошуків, сформулював концептуальні підходи до аналізу народного господарства України. Зокрема Україна сприймалася ним як «автономний господарський терен», а її проблеми «консоліднуються як поняття національної економіки й розв'язуються революційним шляхом»⁸. Якщо абстрагуватися від деяких елементів марксистської риторики, то є усі підстави погодитися з висновком О.Яся, що у своїй статті О.Оглоблин пропонує основні елементи концептуальної схеми української економічної історії XIX – початку XX ст. Ці елементи вкладаються у своєрідну тріаду: «територіальна економіка» – «національна форма» – «національне визволення»⁹.

Крім історії економіки, українські дослідники 1920-х рр. розробляли широке коло проблем соціально-економічного, політичного і культурного життя України. Особливу увагу історики приділяли добі Гетьманщини XVII–XVIII ст. При цьому вони керувалися не лише суто академічними мотивами: за оцінкою О.Оглоблина, яку він дав в еміграції, вже тоді склалося переконання, що без всебічного дослідження цих проблем «неможливо було прокласти шлях і навести мости до новітньої історії України», до «постання й особливо швидкого падіння» Української держави в роки революції 1917–1921 рр.¹⁰

У 1920-ті рр. українськими дослідниками були зроблені кроки до наукового синтезу історії України кінця XVIII – початку XX ст. У своїй автобіографії (1964 р.) О.Оглоблин характеризує все це як наміри «створити *нову наукову схему* українського історичного процесу від кінця XVIII ст. й до нашого часу». Концептуально вона уявлялася як продовження загальноприйнятої схеми М.Грушевського і наповнення її державницьким змістом. Результат цієї роботи історик характеризує образно: «Готовий був уже фундамент і де-не-де почали виводити мури»¹¹.

Завершити цей, по своїй суті, загальнонаціональний проект не вдалося. В умовах кривавого терору 1930-х рр. історія як наука в радянській Україні була знищена. Про ці роки О.Оглоблин писав як про період, коли «не стало української, й не постало ще совєтської історіографії»¹². Як і багато його колег-істориків, О.Оглоблин зазнав політичних переслідувань. Історика принижували, змусили публічно «каятися» в неіснуючих гріхах і лише випадково він залишився живим¹³.

Після Другої світової війни О.Оглоблин жив і працював в еміграції – в обстановці політичної й інтелектуальної свободи, але постійної туги за Україною. Центр

⁶ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика. – С.16, 19, 22.

⁷ Крупицький Б. Українська історіографія XX ст. // Його ж. Основні проблеми історії України (збірник праць). – С.324.

⁸ Оглоблин О. Проблеми української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX ст. // Український історичний журнал. – 2018. – №4. – С.197.

⁹ Ясь О. Історичні погляди Олександра Оглоблина: радянська доба (1919–1941). – С.225.

¹⁰ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика. – С.18–19.

¹¹ Там само. – С.35–36.

¹² Оглоблин О.П. Думки про сучасну совєтську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.6.

¹³ Верба І. «Дискусія» над концепцією історії України проф. О.П.Оглоблина в 1931 році // Український історик. – Ч.1-3. – 2000. – С.201–210.

української історичної науки тоді перемістився за кордон. Склалася унікальна ситуація, яку «з натури» описав Б.Крупницький: «Уперше зустрілися між собою історики з Західної України, історики-емігранти й історики з совєтської України – ті, кому пощастило вижити»¹⁴.

Як історик Б.Крупницький сформувався в 1920–1930-х рр. у Німеччині. Після закінчення Другої світової війни він постійно контактував з українськими біженцями і помітив, що цих різних людей об'єднує спільне бачення минулого своєї Батьківщини: панівним серед них був державницький підхід до українського історичного процесу. Але, за його оцінкою, історіографічне державництво проявлялося у різних головних «ухилах» – консервативному, націоналістичному, соціальному (або демократичному), причому історики з радянської України проявили себе як «неухильні послідовники Липинського, як прихильники його державницько-консервативного напрямку»¹⁵. Серед них був і О.Оглоблин.

Характерно, що вже в 1950-ті рр. Б.Крупницький – чи не перший серед істориків українського зарубіжжя – помітив певну однобокість і обмеженість державницького підходу, особливо, у його консервативному варіанті. «Модерне державництво, – писав Б.Крупницький, – шкутильгає на певну нехїть до піднесення соціальних тем, і тим самим народних моментів в українській історії». Історик наводить факти з історії України (зокрема періоду Української революції 1917–1921 рр.), коли національна еліта, яка недооцінювала соціальне питання, залишалася без підтримки мас, і це приводило до поразки національно-державницьких сил. Він робить висновок: «Деся треба знайти синтез між національним і соціальним, розумний, творчий синтез, без якого наші сусіди можуть нас розкласти і обеззброїти»¹⁶. На жаль, Б.Крупницький 1956 р. помер і не встиг дати розгорнуте бачення цієї проблеми. Емігранти з радянської України, приміром О.Оглоблин, не зважали на неї. Та й сучасні дослідники почали звертати увагу на продуктивний потенціал цієї ідеї Б.Крупницького лише недавно¹⁷.

Але навіть в умовах інтелектуальної свободи повноцінне відновлення наукової роботи для більшості біженців із радянської України виявилось неможливим: архіви й бібліотеки з матеріалами та документами, які залишилися в УРСР і СРСР, були для емігрантів недоступні. До певної міри О.Оглоблин подолав цю перешкоду. Його учень О.Субтельний писав із цього приводу: «Йому вдалося привезти з собою багато записок та архівних джерел (багато з цих архівів знищено у війну) і чимало своїх неопублікованих праць»¹⁸.

Була й інша проблема, яку емігранти привезли з радянської України – їх надмірна схильність «ховатися за фактами», уникати узагальнень і синтезу. Б.Крупницький пояснював це як традиціями дореволюційної української історіографії, так і умовами наукової роботи під більшовицьким контролем в УРСР: «Брак нової, свіжої синтези, брак взагалі узагальнень ширшого характеру, був чи наймаркантишою рисою розвитку української історичної науки на совєтській Україні»¹⁹. Як на цю ситуацію реагував О.Оглоблин?

Відомо, що він досить відкрито декларував свою відразу до абстрактного теоретизування в історії. Зокрема в автобіографії писав: «Мушу признатися, що я ніколи не

¹⁴ Крупницький Б. Українська історіографія ХХ ст. – С.327.

¹⁵ Там само. – С.330.

¹⁶ Крупницький Б. Проблеми сучасної української державності // *Його ж.* Основні проблеми історії України (збірник статей). – С. 66, 103.

¹⁷ Турченко Ф. Повернення // Крупницький Б. Основні проблеми історії України (збірник статей). – С.15–17.

¹⁸ Субтельний О. Олександр Оглоблин. – С.37.

¹⁹ Крупницький Б. Українська історіографія ХХ ст. – С.325.

любив філософії історії, яка лякала мене своєю далекою від реального історичного життя абстрактністю і передусім відштовхувала своїм суб'єктивізмом. Так само й соціологічні проблеми були мені далекі»²⁰. Але ця заява лише частково співпадала з науковою практикою О.Оглоблина. На це звернув увагу його учень О.Субтельний²¹. Насправді, О.Оглоблин не міг обходитися без широких теоретичних узагальнень, які виходили за рамки фактологічної конкретики, якою він оперував. У тій же Автобіографії О.Оглоблин написав: «Нині історія зливається [...] з політичними дисциплінами [...], з юридичними науками, з економікою (чи статистикою), з соціологією й філософією»²². При цьому О.Оглоблин не відмовлявся від класичних засад роботи дослідника-документаліста. У 1964 р. він чітко сформулював своє творче кредо: «Як історик документальної школи, я стою на ґрунті джерельних фактів і там шукаю історичної правди. Досвід для мене *все*, але лише той досвід, де наслідки аналізу освітлені світлом синтезу. Факти без синтезу так само недостатні для мене, як і синтез без фактів»²³. Однак, синтези бувають різних рівнів. В еміграції можливості для широких узагальнень, до яких О.Оглоблин був схильний і в радянські часи, розширилися. Він був одним з тих українських істориків, яким вже з перших років зарубіжжя вдалося досить повно скористатися перевагами інтелектуальної свободи. На це ще у другій половині 1940-х рр. звернув увагу Б.Крупницький²⁴.

У 1950–1960-х рр. О.Оглоблин виконав цілий цикл наукових досліджень, зокрема з історії Української козацько-гетьманської держави, національної еліти, політики, культури, історіографії і джерелознавства²⁵. Зміст цих праць свідчить, що історика не покидала ідея концептуального осмислення історії України на нових методологічних засадах.

Одночасно О.Оглоблин із болем спостерігав за подіями в Україні, де продовжувалося нищення історичної науки і переслідування істориків. Різноманітна інформація, яка доходила до нього, стала підставою для висновку, що після закінчення Другої світової війни цей процес перейшов у якісно нову фазу. Мова вже не йшла про звичне для 1930-х рр. явище – шельмування окремих дослідників і цілих наукових шкіл з наступними репресіями проти них. Тепер ішлося про кардинальні зміни в історичній політиці комуністичного режиму в Україні і його новий курс, спрямований на перекомутацію історичної пам'яті українського суспільства на антинаціональні цінності, на цілеспрямоване і тотальне підпорядкування історичної науки України неоімперським стратегіям Москви. У контексті цієї політики відкидалися і оголошувалися «буржуазно-націоналістичними» концептуальні засади української історіографії, які ґрунтувалися на історичній схемі М.Грушевського. На передній план висувалося дореволюційне імперське бачення історії східного слов'янства у його дещо модернізованій, але у ще більш вульгаризованій, радянській формі.

У березні 1953 р. помер Й.Сталін, і з'явилися надії, що Москва перегляне свою історичну політику, у тому числі в національному питанні. Але на початку 1954 р. ЦК КПРС ухвалив «Тези про возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)» і ці ілюзії розвіялися. За оцінкою О.Оглоблина, тези стали «основою основ», мовби «символом віри советської, зокрема української історіографії», «новою советською

²⁰ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика. – С.33.

²¹ Субтельний О. Олександр Оглоблин. – С.37.

²² Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика. – С.35, 37.

²³ Там само. – С.33.

²⁴ Крупницький Б. Національна свідомість і українська історіографія 19–20 ст. // Його ж. Основні проблеми історії України (збірник статей). – С.271.

²⁵ Оглоблин О.П. Українсько-московська угода 1954 р. – Нью-Йорк; Торонто, 1954. – 100 с.; Його ж. Думки про Хмельниччину. – Нью-Йорк, 1957. – 87 с.; Його ж. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – 328 с.; Його ж. Гетьман Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. – 496 с.; Його ж. Думки про сучасну советську історіографію. – 87 с. та ін.

схемою історії Східної Європи й, зокрема, України»²⁶. У 1956 р. він зробив висновок: «Українська історіографія на терені УСРР втратила свій український характер і традиції: [...] історичні праці, що з'явилися на Україні в 1940-х і на початку 1950-х років, лежать поза межами справжньої історичної науки»²⁷.

Але характеристикою трагічної ситуації, в якій опинилася українська історіографія після Другої світової війни, він не обмежувався. Необхідно було протиставити радянській «звичайній схемі» наукове бачення історії України, зокрема – недостатньо дослідженого XIX ст., яке в радянській історіографії характеризувалося як період формування передумов соціалістичної революції (і, відповідно, утворення СРСР, а у його складі – Української РСР), а українські еміграційні історики характеризували як переддень Української революції 1917–1921 рр. і утворення незалежної Української держави.

Ідея концептуального узагальнення історії України – створення проекту нового українського «гранд-нарративу», а у його контексті й історії «довгого XIX століття», турбувала в еміграції не лише О.Оглоблина. Ще на початку 1950-х рр. про актуальність цього узагальнення писав Б.Крупницький: «Життя не чекало. Потреба синтезу, потреба широких концепцій боляче відчувалася. Українська суспільність поза Советським Союзом прямо вимагала отаких орієнтувальних робіт»²⁸.

Гостре відчуття необхідності концептуального осмислення історії України спонукало до дій і І.Лисяка-Рудницького. За оцінкою О.Прицака, як дослідник він «вірив на західноєвропейських інтелектуальних течіях і все творче життя слідкував за їхнім розвитком». У західній діаспорі він був «комунікатором українських інтелектуальних вартостей як на українському, так і на американському, й навіть на світовому форумі»²⁹. У 1959 р. з'явилася його стаття «Структура української історії в XIX столітті», яка починається словами: «Хоч як не дивно, але найменш відомою добою української історії є 19 століття»³⁰. Учений вводить поняття «українське 19 століття», яке пропонує сприймати «не по календарю, а як історичну епоху [...] від 1780-их років до 1914 р.». На питання, «які можливості існують для вивчення історії 19 ст. на еміграції?», І.Лисяк-Рудницький дає відповідь: «Внутрішній стан дисципліни, [...] такий, що вона нині рішуче дозріла для синтетичних схоплень»³¹.

Публікації цих авторів стали спонукальними «сигналами», на які О.Оглоблин не міг не зреагувати. Читаючи його автобіографію доходимо висновку, що ідея поширення наукової концепції історії України на «довге XIX століття» просто-таки переслідувала О.Оглоблина. Він сприймав її не лише як суто наукову проблему, а і як свій обов'язок перед Батьківщиною, про який він ніколи не забував³².

У грудні 1970 р. на VIII конференції українських істориків та дослідників суспільних наук у Нью-Йорку він виголосив результати своєї роботи в доповіді під назвою «Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року)». Ця доповідь була опублікована в 1971 р. у журналі «Український історик»³³, вийшла окремим виданням у 1972 р. (Мюнхен; Нью-Йорк), а 1995 р. була включена до збірника статей і джерельних матеріалів, виданих за редакцією Л.Винара³⁴. Нарешті 2016 р. цю статтю

²⁶ Оглоблин О.П. Думки про сучасну советську історіографію. – С.18–19.

²⁷ Там само. – С.5.

²⁸ Крупницький Б. Українська історіографія XX ст. – С.325.

²⁹ Прицак О. Іван Лисяк-Рудницький як учений і комунікатор // Лисяк Рудницький І. Історичні есе. – Т.1. – К., 1994. – С.ХVIII.

³⁰ Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті // Там само. – С.197.

³¹ Там само. – С.195–197.

³² Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика. – С.35–36.

³³ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Український історик. – Ч.1-2. – 1971. – С.5–16.

³⁴ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Його ж. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – С.43–54.

з передмовою О.Яся було опубліковано в «Українському історичному журналі» в рубриці «Історіографічна класика»³⁵.

Своїм завданням ми вважаємо, по-перше, визначити інтелектуальні джерела, які склали теоретичну основу схеми О.Оглоблина, і, по-друге, окреслити її значення для синтетичного осмислення історії «українського XIX століття» тодішньою зарубіжною науковою спільнотою.

О.Оглоблин пропонує такий алгоритм роботи над схемою: «Щоб створити *макет* або принаймні накреслити *проект* схеми історії України 19 – початку 20 століття, треба насамперед визначити ті *основні проблеми*, які стоять перед дослідниками тої доби, себто виразно уявити собі *головні історичні процеси* тогочасної України на фоні і в зв'язку з історією цілого Східноєвропейського світу»³⁶.

Якщо вчитаемся у цей фрагмент, то побачимо, що йдеться про дві взаємопов'язані задачі. Головна та кінцева, заради якої, власне, і писалася стаття, полягала в тому, щоб «визначити ті *основні проблеми*, що стоять перед дослідниками», покликаними працювати над «недобудованим фундаментом і самою спорудою» – синтезом історії «українського XIX століття». Але щоб щось будувати необхідно скласти проект, а у випадку з науковою працею – виробити гіпотезу. Тому автор і ставить завдання «виразно уявити собі головні процеси історичного розвитку України» цього періоду. Такий підхід відбиває логіку дослідницького процесу історика: насамперед визначаються теоретичні й методологічні засади, а вже потім починається дослідницький процес. Не вся ця процедура знайшла відображення у статті О.Оглоблина. І не випадково. Метою його роботи було окреслити стан розробки теми та перспективи її продовження як необхідної передумови подальшого концептуального узагальнення.

Серед історичних процесів, які відбувалися наприкінці XVIII – на початку XX ст. (до 1917 р.) і які в комплексі призвели до становлення модерної України, О.Оглоблин виділяє сім головних, що в той же час були дослідницькими проблемами: 1) *процес* перетворення окремих регіонів Наддніпрянської (Великої) України в єдиний територіальний масив – «*проблема територіальна*»; 2) *процес* формування в межах України об'єднаної економіки, українського ринку – «*проблема економічна*»; 3) *процес* трансформації в нових умовах української політики – «*проблема політична*»; 4) *процес* еволюції української еліти – «*проблема української провідної верстви*»; 5) *процес* формування нової соціальної структури України – «*проблема соціальної структури України*»; 6) *процес* розвитку культури і національно-культурне відродження – «*проблема культурного розвитку України*»; 7) *процес* формування модерної української нації – «*проблема вивчення формування модерної української нації*»³⁷.

Актуалізації уваги дослідників на цих «основних проблемах», які, за його переконанням, відбивають домінуючі історичні процеси «українського XIX століття», присвячена основна частина статті О.Оглоблина. За оцінкою О.Яся, у цій частині автором представлений результат «формалізованого, ба навіть лапідарного переліку основних проблем концептуалізації, або «макета» чи «проекту схеми»³⁸.

Це справді так. Уже попереднє ознайомлення з формулюванням О.Оглоблиним головних історичних процесів «українського XIX століття», дає підставу для висновку, що його концепція схеми органічно вписується в український історичний контекст у його сприйнятті вітчизняними дослідниками 1920-х рр. і післявоєнною генерацією авторів, які працювали в еміграції.

³⁵ Оглоблин О.П. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Український історичний журнал. – 2016. – №6. – С.193–210. Далі посилання на цю статтю робитимуться за цією публікацією.

³⁶ Там само. – С.202.

³⁷ Там само. – С.202–207.

³⁸ Ясь О. Вступна стаття // Оглоблин О.П. Проблема історії України 19–20 століття (до 1917 р.). – С.194.

Ураховуючи ситуацію, в якій перебувала тодішня українська історична наука (у тому числі й за кордоном), уже це слід розглядати як досягнення автора. Адже ще в першій половині 1950-х рр. Б.Крупницький звернув увагу на важливу обставину: попри сприятливі умови роботи українських істориків в еміграції, залишається актуальною проблема наповнення схеми М.Грушевського реальним змістом: «В першу чергу це торкається нового, на наш час міродайного державницького напрямку української історіографії, який вимагав свого місця в загальнонаціональній схемі Грушевського»³⁹.

У своїй схемі О.Оглоблин прагне здійснити це наповнення, виходячи з державнико-консервативного погляду на історичний процес в Україні. Це добре проглядається навіть з «лапідарного переліку» проблем, до яких ми повернемося нижче.

Але читача цікавить і ширший контекст проблеми: якими саме «уявленнями» (теоретичними, науково виваженими, чи ірраціонально-інтуїтивними) керувався автор для виокремлення саме тих «основних історичних процесів», які відбувалися в Наддніпрянській Україні впродовж «довгого ХІХ століття»?

Для пошуку теоретичного зв'язку подібних процесів історики часто звертаються до суміжних наукових дисциплін, зокрема соціології й політології. І таке звернення О.Оглоблина до цих наук було б цілком природним. Але він чітко не говорив про свої спроби робити це, хоча з його схеми можна зробити висновок, що і в еміграції історичний процес в Україні він продовжував сприймати у контексті звичної для себе органічної теорії, а українське суспільство уявлялося йому як «організм – конструкція»⁴⁰. Але у питанні про механізм внутрішньої динаміки цієї «конструкції» з'являються нові моменти. Зокрема погляди О.Оглоблина на «українське ХІХ століття» перекликаються з теорією модернізації, яка у різних варіантах активно розроблялася західними науковцями з середини 1950-х рр. Однак лише перекликаються. З упевненістю можна говорити не про пряме запозичення О.Оглоблиним концепцій історичного розвитку у суспільствознавців, а про певний збіг образу історії України «довгого ХІХ століття», сформованого у процесі його півстолітнього наукового пошуку, із поглядами зарубіжних учених.

У загальному вигляді поняття «модернізація» означає комплекс економічних, соціальних, політичних і культурних трансформацій, у ході яких відбувається якісний перехід від традиційного стану суспільства до модерного. Така теоретична схема відповідала узагальненому уявленню О.Оглоблина про історичну еволюцію своєї Батьківщини в умовах «українського ХІХ століття».

Але в теоретичному плані перед тодішніми дослідниками стояло ще одне питання: визначитися з особливостями модернізації у залежних країнах, народи яких відносили до категорії «недержавних», «неісторичних». Саме такою сприймалася тоді й Україна. У першій половині ХІХ ст. навіть лояльним до української справи здавалося, що існує реальна небезпека того, що в умовах бурхливої капіталізації Російській імперії Україна остаточно «розчиниться» у загальноімперському «казані». Однак усупереч песимістичним очікуванням деяких українофілів – Україна збереглася. Модернізація сформувала відпорні сили національного самозбереження. Розгорнулося українське національне відродження, яке після тривалої еволюції привело до Української революції і проголошення незалежності України. І хоча революція зазнала поразки, О.Оглоблин підтвердження своїх переконань щодо державницького майбутнього України знову ж таки міг знайти в новітніх наукових теоріях, зокрема концепції модерного націєтворення, яка була органічною складовою його схеми.

³⁹ Крупницький Б. Проблеми періодизації історії України // *Його ж. Основні проблеми історії України* (збірник статей). – С.65.

⁴⁰ Ясь О. Організм // *Енциклопедія історії України*. – Т.7: Мл – О. – К., 2010 – С.621.

Але, ще раз наголошуємо, що теоретичне осмислення історії «українського XIX століття» крізь призму політології, соціології й історіософії – окрема наукова проблема, якою О.Оглоблин спеціально не займався. Зате він міг осмислено спертися на публікації своїх колег, зокрема згадуваних вище Б.Крупницького та, особливо, І.Лисяка-Рудницького.

Як і О.Оглоблин, І.Лисяк-Рудницький сприймав «українське XIX століття» в руслі історичної схеми М.Грушевського, яку наповнював державницьким баченням, але з соціальним (демократичним) ухилом. Варто, перш за все, згадати есеї «Структура української історії в XIX столітті» (1959 р.) і «Роль України в новітній історії» (1963 р.). Про останній І.Лисяк-Рудницький пізніше писав, що «у ньому найповніше та найбільш систематично виражена моя концепція українського історичного процесу»⁴¹. Тематично і хронологічно до цих есеїв примикають опубліковані ще на початку 1950-х рр. статті «Формування українського народу і нації (Методологічні зауваги)» та «Інтелектуальні початки Нової України» (1958 р.)⁴².

Без сумніву, зі змістом цих статей О.Оглоблин ознайомився ще до того, як почав конструювати свою схему історії, а щодо праці І.Лисяка-Рудницького «Роль України в новітній історії», то її він читав ще в рукопису 1968 р.⁴³ Відомо також, що О.Оглоблин досить конструктивно дискутував з І.Лисяком-Рудницьким із приводу проблеми колоніальної економічної політики Російської імперії в Україні та листувався з ним⁴⁴. При цьому І.Лисяк-Рудницький високо цінував творчість О.Оглоблина й інших представників школи українських неоромантиків 1920-х рр., і свої узагальнення характеру історичного процесу в Україні XIX – початку XX ст. часто робив на підставі їхніх праць⁴⁵.

У контексті зазначеного вище, узагальнимо наше розуміння інтелектуальних засад схеми «українського XIX століття», представлені у проекті О.Оглоблина. Наш висновок полягає у тому, що цей проект став можливим унаслідок синтезу попередніх наукових досліджень видатного історика і його колег, який здійснювався під певним впливом традиційних і нових теоретичних концепцій західних політологів і соціологів.

Сліди цього синтезу простежуються у всій статті О.Оглоблина. Розглянемо під цим кутом головні, з нашого погляду, аспекти його схеми. Виклад свого проекту О.Оглоблин починає з оцінки загального становища Наддніпрянської України, у якій вона опинилася наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Його він характеризує як надзвичайно складне й суперечливе. З одного боку, Україна втратила залишки автономії та адміністративно-територіальної єдності, а з іншого – її етнічна територія значно виросла в результаті російсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст. Як наслідок, констатує О.Оглоблин, Україна «вступила в 19 століття як конгломерат кількох відмінних історично-географічних територій, що з них кожна мала власну історичну долю»⁴⁶. Ураховуючи загальноєвропейські та внутрішньоукраїнські соціально-економічні й політичні тенденції, О.Оглоблин виводить один з найважливіших історичних процесів, який переживала Україна протягом «довгого XIX століття» – консолідація окремих її регіонів в єдиний територіальний масив – національну українську територію.

⁴¹ Коментарі // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т.1. – С.503.

⁴² *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу і нації (Методологічні зауваги) // *Його ж.* Історичні есе. – Т.1. – С.11–40; *Його ж.* Інтелектуальні початки нової України // Там само. – С.186–187.

⁴³ *Лисяк-Рудницький І.* Роль України в новітній історії // *Його ж.* Історичні есе. – Т.1. – С.168.

⁴⁴ Там само. – С.168–169.

⁴⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Структура української історії в XIX столітті. – С.193.

⁴⁶ *Оглоблин О.П.* Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). – С.203.

Подібним чином, але раніше – 1963 р. – узагальнював тодішній стан України І.Лисяк-Рудницький: «Дореволюційна Україна не посіла територіальної єдності». Кожна з її земель історично «розвинула свої власні яскраві пріоритети»⁴⁷. А далі – його висновок, який був зроблений на основі праць істориків-неоромантиків 1920-х рр., зокрема О.Оглобина: «Тенденції розвитку всіх українських земель прямували до їхнього злиття в одне ціле»⁴⁸.

Як відомо, у творчості В.Липинського і його послідовників ідея території, територіального патріотизму трансформувалася в одну з головних підвалін державницької історіографічної концепції. Поділяючи погляди В.Липинського, О.Оглобин цю ідею розглядає в контексті державницької концепції, сприймаючи територію як найзагальнішу підставу становлення модерної України. У 1980 р. у статті «Що таке історія України» О.Пріцак відзначає цю концептуальну особливість поглядів О.Оглобина, пов'язуючи її зі впливом В.Липинського. Посилаючись на В.Липинського, О.Пріцак творчу суть ідеї територіальності характеризує такими тезами: «Територія продукує активну меншість – аристократію (провідну верству), еліту»; «Територія, [...] свідомість території зумовлює існування нації»⁴⁹.

Тож модерна Україна формувалася на істотно розширеному географічному просторі, а разом з тим і різноманітнішому етнічному обширі. «Зовсім серйозно можна говорити про *виникнення нової України*»⁵⁰, – писав із цього приводу Р.Шпорлюк. Указана обставина справила значний вплив на усі сторони життя України, багато у чому визначивши характер і темпи його оновлення, модернізацію.

О.Оглобин пропонує відповіді на питання, як це відбувалося, причому його погляд у головному збігається з аргументами прихильників модернізаційних теорій. У загальному вигляді він формулюється так: «Важливий, можливо, навіть вирішальний вплив на цей процес мав економічний розвиток України в 19 і *на початку 20 століття*». Саме у процесі розкладу і ліквідації феодального господарства і кріпацтва, капіталістичного розвитку України і формування українського ринку, відбувалася «консолідація українських земель з відмінною історичною та економічною долею в *єдиний народно-господарський організм*»⁵¹. Варто згадати хоча б про роль у цьому процесі Донецько-Криворізького басейну, а також українського Приазов'я і Причорномор'я з їх морськими портами – нашими «вікнами в Європу». Як зазначалося вище, подібним чином розглядає роль економічного фактора і, зокрема півдня України в історії «українського XIX століття» І.Лисяк-Рудницький.

Звичайно, не залишалася поза увагою й та обставина, що в містах України – промоторах модернізації, українці були у меншості. Варто згадати оцінку цієї обставини О.Субтельним: «Колись аграрна за самою своєю суттю, Україна стала індустріальною в надзвичайно швидкий і травматичний спосіб. До того ж модернізацію тут здійснювали переважно не українці. Відтоді й дотепер зберігається певний поділ між українським і модерним»⁵².

Проте був фактор, який, до певної міри, нейтралізував цю особливість. Мова йшла про територіальні тенденції, які ґрунтувалися не на національних, а на місцевих (регіональних) соціально-економічних інтересах і сприяли зближенню різних національних груп. У працях О.Оглобина 1920-х рр. на цю обставину звертається

⁴⁷ Лисяк Рудницький І. Роля України в новітній історії. – С.153.

⁴⁸ Там само. – С. 158.

⁴⁹ Прицак О. Що таке історія України // Український історичний журнал. – 2015. – №1. – С.191.

⁵⁰ Шпорлюк Р. Українське національно-державне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX ст. // Україна: Наука і культура. – Вип.25. – К., 1991. – С.162.

⁵¹ Оглобин О.П. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). – С.204.

⁵² Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С.15.

особлива увага. На передній план виступає територіальна буржуазія – багатонаціональна за походженням, але українська за географією своєї діяльності. З цього приводу О.Оглоблин зазначає: «Різниця між укр[аїнською] територіальною й укр[аїнською] національною буржуазією полягала в тому, що укр[аїнська] територіальна буржуазія обстоювала деякі вимоги укр[аїнської] автономії на суто економічному тлі»⁵³.

І.Лисяк-Рудницький, який був добре обізнаний з цією ідеєю О.Оглоблина, сформульованою ще 1928 р., писав з цього приводу: «Буржуазія України, хоч зрусифікована мовою й культурою, була гостро незадоволена централізаторською економічною політикою імперії, що протегувала центральні московські області; гостро росло відчуття суперечності господарських інтересів між українським півднем і московською північчю»⁵⁴.

Крізь призму державницького підходу з урахуванням висновків дослідників-теоретиків розглядаються О.Оглоблиним усі інші історичні процеси «довгого XIX століття», які в комплексі формували модерну Україну.

Зокрема процес *формування української політики* того періоду в розумінні О.Оглоблина переконливо свідчив, що «українське національне відродження у XIX і XX століттях не зродилося з “нічого” – воно мало свої основи в попередній добі»⁵⁵. Характерно, що в «Історії русів» та в інших проявах національних почуттів першої половини XIX ст., які описані у творах О.Оглоблина й інших неоромантиків 1920-х рр., І.Лисяк-Рудницький убачав прагнення «синтезувати українські патріотичні почування з модерними західними політичними ідеями»⁵⁶.

Щодо процесу *еволюції української провідної верстви* (еліти), то О.Оглоблин розглядає її як історію українського (у територіальному розумінні цього слова) дворянства, його ролі у національному русі і «уступання» себе, як провідної верстви, на межі XIX–XX ст.⁵⁷ У загальному вигляді саме так ідеться й у працях І.Лисяка-Рудницького. Істотна відмінність полягає в тому, що він ще з кінця 1950-х рр. досить конкретно розглядав це питання в контексті періодизації українського визвольного руху XIX – початку XX ст., де перший період характеризувався як шляхетський, другий – різночинський, а третій – модерністичний. Без сумніву, О.Оглоблин був знайомий із цією періодизацією, але вона не зовсім відповідала його державницько-консервативним поглядам на поняття «провідна верства», яка, у відповідності з концепцією В.Липинського, означала, головним чином, великих землевласників України.

Щодо наступного історичного процесу – *змін у соціальній структурі України*, то О.Оглоблин розглядав його не як питання «безкласовості» чи «класовості» української нації, а як процес її нормального розвитку в умовах капіталізму, який супроводжується соціальною диференціацією і формуванням буржуазії та пролетаріату. Кардинальне оновлення соціальної структури в умовах «довгого XIX століття» («соціальна мобілізація») – характерна риса європейської модернізації. Для О.Оглоблина й І.Лисяка-Рудницького такий підхід до аналізу соціальних зрушень в Україні того часу був спільним. Але І.Лисяк-Рудницький концентрує увагу на особливостях цього процесу в умовах бездержавності. Він нагадує, що для української дійсності була характерна «часткова збіжність соціальних і національних конфліктів» і аргументує це тим, що «великі землевласники, капіталісти, промисловці та підприємці були переважно члени місцевої російської, польської та жидівської меншості або чужинці». Залишаючись державником-демократом і прихильником ідеї територіального патріотизму,

⁵³ Оглоблин О. Проблеми української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX ст. – С.200.

⁵⁴ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. – С.186.

⁵⁵ Винар Л. Наукова творчість проф. д-ра Олександра Оглоблина. – С.XL.

⁵⁶ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. – С.173.

⁵⁷ Оглоблин О.П. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). – С.205–206.

І.Лисяк-Рудницький, слідом за Б.Крупницьким, робить висновок: щоб бути успішною, революція в Україні мала «бути рівночасно соціально й національно»⁵⁸.

Культурний історичний процес в Україні (а разом із тим питання національно-культурного відродження) сприймався у відповідності з принципом: «*Все, що було створено на українській землі силами українських (територіально й національно) культурних діячів, незалежно від їх етнічного походження [...], належить до України. Єдиним селекційним критерієм може бути тільки дух, зміст і ідеологія самого твору*»⁵⁹. Цей принцип, запозичений О.Оглоблиним у В.Липинського, був зрозумілий і близький І.Лисяку-Рудницькому.

Нарешті, узагальнюючим основним процесом історії «довгого українського ХІХ століття» О.Оглоблин визначив *формування модерної української нації*. Його сприйняття цього процесу збігається з поглядами на проблеми націєтворення, які ще в 1950-х рр. були сформульовані І.Лисяком-Рудницьким в есеях «Формування українського народу і нації» (1951 р.), «Інтелектуальні початки нової України» (1958 р.) та ін. У розумінні І.Лисяка-Рудницького, сформованого на підставі праць українських істориків і концепцій західних теоретиків, українська нація постала ще в домодерні часи й існувала з перервами в державницькі періоди Київської Русі та козацької України⁶⁰. У новітні часи відбувається нове її відродження – вже як модерної політичної нації з усіма особливостями, характерними для новітньої епохи.

Процес формування модерної української нації О.Оглоблин розглядає як підсумок органічного поєднання попередніх історичних процесів. Без урахування значення цього, підсумкового процесу, писав історик, «поставлення і розв'язання всіх інших проблем мало б, у кращому разі, лише обмежене й умовне значення. А найголовніше, що, не розв'язавши цієї проблеми, не можна ні зрозуміти модерної історії України, історії нашої сучасності, ні відкрити правдивий шлях для майбутньої української історіографії, що є головним завданням нашої історіографічної доби й головним обов'язком нашої генерації істориків України»⁶¹.

А ось висновок І.Лисяка-Рудницького, сформульований 1958 р.: «Центральна проблема в новітній українській історії це постання нації, перетворення етнічно мовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту»⁶². При цьому дослідник наголошує на необхідності брати до уваги усі чинники, які сприяли цьому, зокрема прояви «південноросійського» регіонального або «територіального патріотизму»⁶³. Таким чином, мова йде про формування українців як політичної національної спільноти.

Переходячи до прикінцевих висновків, зазначимо, перш за все, що проект схеми історії «українського ХІХ століття», представлений О.Оглоблиним у статті «Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року)», ґрунтувався на досягненнях тодішньої української історіографії, а разом тим орієнтувався на засади світової теоретичної думки. Але, опублікувавши цю статтю, О.Оглоблин не вважав роботу над концепцією цього періоду завершеною. Проект схеми він сприймав як прообраз майбутнього концептуального узагальнення й у тодішньому вигляді розумів його як продукт, придатний лише «для практичних потреб навчання чи популяризації»⁶⁴. Для О.Оглоблина наукове значення проекту залишатиметься під сумнівом

⁵⁸ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії. – С.149.

⁵⁹ Оглоблин О.П. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). – С.207.

⁶⁰ Ця думка І.Лисяка-Рудницького, сформульована ним ще в 1950-х рр., поширена серед вітчизняних дослідників і сьогодні, хоча існує й інша, пізніша, позиція, прибічники котрої вважають, що виникнення націй стало наслідком модернізації ХІХ–ХХ ст.

⁶¹ Оглоблин О.П. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). – С.207.

⁶² Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії. – С.147.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Оглоблин О.П. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). – С.209.

до тих пір, поки він не одержить підтвердження на рівні спеціальних досліджень. Він писав: «Лише тоді, коли ці студії і досліди будуть переведені, бодай в основних рисах і з додержанням усіх вимог науково-історичної методології, історик зможе побачити правдиве, реальне, а не уявне обличчя України 19–20 століття і дати наукову синтезу історичного процесу цього періоду в своїх повноцінних творах»⁶⁵.

Як бачимо, для О.Оглоблина пріоритетним залишався конкретно-історичний аналіз епохи, а теоретизований погляд І.Лисяка-Рудницького, незважаючи на його високий науковий авторитет і надзвичайно вдалих інтелектуальний «рейд» в «українське XIX століття», сприймався як гіпотеза, котра попри свою зовнішню ефектність потребувала обґрунтування на рівні історичних джерел. До певної міри це визнавав і сам І.Лисяк-Рудницький. Зокрема про свою статтю «Структура української історії» в одному з листів він писав, що її метою було «підхопити, так би мовити, формальні моменти у нашому XIX столітті, що творять його кістяк»⁶⁶. У примітці до статті О.Тарнавського про І.Лисяка-Рудницького редакція журналу «Український історик» стиль викладу ним матеріалу характеризує як «гіпотези-твердження»⁶⁷. Саме так, власне, можна охарактеризувати весь цикл статей-есеїв І.Лисяка-Рудницького, присвячений «українському XIX століттю». Але це ніяк не знецінює їхнього наукового значення. Це гіпотези з того розряду, які одержують своє блискуче підтвердження. І сьогодні ми є свідками цього.

Тут варто, безвідносно до нашої оцінки спадщини І.Лисяка-Рудницького, ще раз послатися на оцінку О.Субтельним доробку О.Оглоблина: «Сьогодні новітні історики, порівнюючи себе до своїх попередників, звичайно підносять свої праці тому, що вони теоретично більш розроблені. Що теоретизування в історії далеко поступило від 1920-х років, це, правдоподібно, слушно. (Хоч тяжко сказати, чи це вийде на добре чи на зле, для нашого розуміння історії). Але одне є певне, ні сьогоднішні ні майбутні покоління українських істориків не досягнуть такої знайомості і близькості до традиційної України, яку досягнули “старі майстри”, як Олександр Петрович і його ровесники»⁶⁸.

Саме в контексті свого сприйняття місця історії у системі соціогуманітарних наук («не кістяк епохи, а її живий, наповнений плоттю і кров'ю організм») він закликав «нашу генерацію дослідників» до продовження дослідження «українського XIX століття». І коли О.Оглоблин говорив про «нашу генерацію», яка покликана робити це, то мав на увазі не лише західних її представників. Історик із неослабною увагою стежив за процесами в українській радянській історіографії та в будь-яких проявах незгоди з «офіційною лінією» вбачав надію на оздоровлення. Він писав: «Українську вільну історіографію від української советської ділить прірва. Але між українськими істориками і по цей бік і той бік греблі – прірви нема»⁶⁹.

Сьогодні всі «по один бік». Після 1991 р. минуло вже три десятиліття. Виросло нове покоління істориків. Українська історична наука стоїть перед новими викликами, у тому числі в питанні сучасного концептуального узагальнення минулого України. Але, щоб бути на рівні сучасності, незайве звертатися й до надбань попередників, зокрема до спадку нашого видатного історика О.Оглоблина. І, звичайно, необхідно врахувати нинішній стан України та у цьому контексті – завдання вітчизняної історіографії. Саме до цього закликав свого часу О.Оглоблин: «Завдання довершити те, що було розпочате

⁶⁵ Там само. – С.207.

⁶⁶ Коментарі // *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.* – Т.1. – С.508.

⁶⁷ *Тарнавський О. Іван Лисяк-Рудницький – культурний діяч, людина дисципліни думки (особисті спостереження)* // *Український історик.* – №3-4. – 1989. – С.66.

⁶⁸ *Субтельний О. Олександр Оглоблин.* – С.36.

⁶⁹ *Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію.* – С.80.

нами, залишається *директивною* для наступних поколінь вільних істориків на вільній Україні»⁷⁰. Ці слова з автобіографії історика, записані 1964 р., усе ще сприймаються як актуальний заповіт нинішньому поколінню дослідників.

REFERENCES

1. Boiko, Yu. (1975). Prof. d.-r. O.P. Ohloblyn yak istoryk dukhovno-politychnoho rozvytku kozatskoi Ukrainy. *Ukrainskyi istoryk*. 1–2. 5–21. [in Ukrainian].
2. Hrushevskiy, M. (2014). Zvychnina skhema “ruskoi” istorii y sprava ratsionalnoho ukladu istorii skhidnoho slovanstva. *Ukrainskyi istorychnyi zbornal*, 5, 203–208. [in Ukrainian].
3. Kommentari (1994). *Ya. Hrytsak (upor.), Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese*. V 2 t. T.1., (ss. 485–522). K.: Osnovy. [in Ukrainian].
4. Krupnytskyi, B. (2020). Istoryznavchi problemy istorii Ukrainy. *Krupnytskyi. B. Osnovni problemy istorii Ukrainy (zbirnyk prats)*. (ss. 335–381): Vud 2. Kyiv: VD ADEF-Ukraina. [in Ukrainian].
5. Krupnytskyi, B. (2020). Natsionalna svidomist i ukrainska istoriohrafiiia 19-20 st. *Krupnytskyi. B. Osnovni problemy istorii Ukrainy (zbirnyk prats)*. (ss. 260–297): Vud 2. Kyiv: VD ADEF-Ukraina. [in Ukrainian].
6. Krupnytskyi, B. (2020). Problema suchasnoi ukrainskoi derzhavnosti. *Krupnytskyi. B. Osnovni problemy istorii Ukrainy (zbirnyk prats)*. (ss. 85–113): Vud 2. Kyiv: VD ADEF-Ukraina. [in Ukrainian].
7. Krupnytskyi, B. (2020). Problemy periodyzatsii istorii Ukrainy. *Krupnytskyi B. Osnovni problemy istorii Ukrainy (zbirnyk prats)*. (ss. 54–67): Vud 2. Kyiv: VD ADEF-Ukraina. [in Ukrainian].
8. Krupnytskyi, B. (2013). Ukrainska istoriohrafiiia XX st. *Krupnytskyi. B. Osnovni problemy istorii Ukrainy (zbirnyk prats)*. (ss. 321–334): Vud 2. Kyiv: VD ADEF-Ukraina. [in Ukrainian].
9. Krupnytskyi, B. (2013). Ukrainska istorychna nauka pid sovietamy. *Krupnytskyi. B. Osnovni problemy istorii Ukrainy (zbirnyk prats)*. (ss. 178–244): Vud 2. Kyiv: VD ADEF-Ukraina. [in Ukrainian].
10. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Intel'ektualni pochatky novoi Ukrainy. *Ya. Hrytsak (upor.), Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese*. V 2 t. (T.1., ss. 173–192). K.: Osnovy. [in Ukrainian].
11. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Rolia Ukrainy v novitii istorii. *Ya. Hrytsak (upor.), Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese*. V 2 t. (T.1., ss. 145–171). K.: Osnovy. [in Ukrainian].
12. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Struktura ukrainskoi istorii v KhIKh st. *Ya. Hrytsak (upor.), Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese*. V 2 t. (T.1., ss.193–202). K.: Osnovy. [in Ukrainian].
13. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Formuvannia ukrainskoho narodu i natsii. (Metodolohichni zauvahy). *Ya. Hrytsak (upor.), Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese*. V 2 t. (T.1., ss.11–40). K.: Osnovy. [in Ukrainian].
14. Ohloblyn, O. (1959). *Liudy staroi Ukrainy*. (328 s.). Miunkhen: V-vo «Dniprova khvyliia». [in Ukrainian].
15. Ohloblyn, O. (1995). Mii tvorchyi shliakh ukrainskoho istoryka. *L. Vynar (red.), Ohloblyn O. Studii z istorii Ukrainy. Statti i dzberelni materialy* (ss. 3–39). Niu-York; Toronto: [b. v]. [in Ukrainian].
16. Ohloblyn, O. (1995). Mykhailo Hrushevskiy i ukrainske natsionalne vidrodzhennia. *L. Vynar (red.), Ohloblyn O. Studii z istorii Ukrainy. Statti i dzberelni materialy* (ss. 55–63). Niu-York; Toronto: [b. v]. [in Ukrainian].
17. Ohloblyn, O. (1995). Problema skhemy istorii Ukrainy 19–20 stolittia (do 1917 roku). *L. Vynar (red.), Ohloblyn O. Studii z istorii Ukrainy. Statti i dzberelni materialy* (ss. 43–54). Niu-York; Toronto: [b. v]. [in Ukrainian].
18. Ohloblyn, O. (2018). Problemy ukrainskoi ekonomiky v naukovi i hromadskii dumsti KhIKh–KhKh v. *Ukrainskyi istorychnyi zbornal*, 4, 184–202. [in Ukrainian].
19. Polianska-Vasylenko, N. (1962). Istorychna nauka v Ukrainy za sovetskoi doby i dolia istorykiv. *Zbirnyk na poshanu ukrainskykh uchbenykh znyshchennykh bilshovystskoiu Moskvouiu. Zapysky NTSb im. Shevchenka*. Paryzh–Chikaho, T. 173. 7–110. [in Ukrainian].
20. Polonska-Vasylenko, N. (1970). Oleksander Petrovych Ohloblyn v ochakh suchasnytsi. *Ukrainskyi istoryk*, 1–3, 33–37. [in Ukrainian].
21. Pritsak, O. (1995). Ivan Lysiak-Rudnytskyi. *Ya. Hrytsak (upor.), Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese*. V 2 t. (T.1., ss. XIII–XX). K.: Osnovy. [in Ukrainian].
22. Pritsak, O. (2015). Shcho take istoriia Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zbornal*. 1. ss. 177–210. [in Ukrainian].
23. Shporliuk, R. (1991). Ukrainske natsionalno-derzhavne vidrodzhennia v konteksti Yevropeiskoi istorii kintsia KhVIII – pochatku KhIKh stolit. *Nauka i kultura*, 25, 159–167. Kyiv: AN URSSR, Tovarystvo «Znannia» URSSR. [in Ukrainian].
24. Subtelnyi, O. (1979). Oleksandr Ohloblyn. *Suchasnist*. 4. ss. 24–42. [in Ukrainian].
25. Subtelnyi, O. (1991). *Ukraina. Istoriiia*. (510 s.). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
26. Tarnavskiy, O. (1989). Ivan Lysiak-Rudnytskyi – kulturnyi diach, liudyna dystsyplyni dumky (osobysti sposterezhennia). *Ukrainskyi istoryk*. 3–4. s.66. [in Ukrainian].
27. Turchenko, F. Povernennia (2020). *Krupnytskyi. B. Osnovni problemy istorii Ukrainy (zbirnyk prats)*. (ss. 6–18): Vud 2. Kyiv: VD ADEF-Ukraina. [in Ukrainian].
28. Verba, I. (1999). *Oleksandr Ohloblyn. Zhyttia i pratsia v Ukraini*. (380 s.) Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut ukrainskoi arkhiohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho. [in Ukrainian].
29. Verba, I. (2000). «Diskusiiia» nad kontseptsiieiu istorii Ukrainy prof. O.P. Ohloblyna v 1931 rotsi. *Ukrainskyi istoryk*, 1–3. 201–210. Niu-York; Kyiv; Lviv; Toronto; Paryzh: Ukrainske Istorychne Tovarystvo. [in Ukrainian].
30. Vynar, L. (1995). Naukova tvorchist prof. d-ra Oleksandra Ohloblyna. *L. Vynar (red.), Ohloblyn O. Studii z istorii Ukrainy. Statti i dzberelni materialy* (ss. KhIKh–KhLVII). Niu-York; Toronto: [b. v]. [in Ukrainian].
31. Vynar, L. (1995). Oleksandr Petrovych Ohloblyn (1899–1992). Korotkyi biohrafichnyi narys. *L. Vynar (red.), Ohloblyn O. Studii z istorii Ukrainy. Statti i dzberelni materialy* (ss. 325–379). Niu-York; Toronto: [b. v]. [in Ukrainian].
32. Yas, O. (2009). Dva obrazy Staroi Ukrainy: vizii O. Lazarevskoho y O. Ohloblyna. *Ukrainskyi istorychnyi zbornal*, 3, 67–92. [in Ukrainian].
33. Yas, O. (2008). Istorychni pohlyady Oleksandra Ohloblyna:adianska doba (1919–1941). *Istoriobrafichni doslidzhennia v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats*, 18, 214–252. Kyiv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
34. Yas O. (2010) Orhanitsyzm *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T.7. Ml–O / NAN Ukrainy. K. S.621. [in Ukrainian].

⁷⁰ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика. – С.36.

Halyna TURCHENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Department of History of Ukraine,
Zaporizhzhia National University
(Zaporizhzhia, Ukraine), galina_turchenko@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5020-6152>

Fedir TURCHENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head at the Department of History of Ukraine,
Zaporizhzhia National University
(Zaporizhzhia, Ukraine), fturchenko@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6408-269X>

O.Ohloblyn on the Scheme of the History of Ukraine of the Nineteenth – Early Twentieth Century (To the 50th Anniversary of the Creative Testament of the Historian)

Abstract. The purpose of the research is to analyse the circumstances of the formation and reveal the content of the scientific scheme of history of Ukraine, which covers the period from the end of 18 to the beginning of 20 century (until 1917), developed in emigration by the prominent Ukrainian historian O.Ohloblyn. The research methodology is based on a combination of general scientific (analytical and synthetic, inductive and deductive), general historical (historical-comparative, problem-chronological, retrospective, synchronic, diachronic) and interdisciplinary methods of scientific knowledge. The scientific novelty. For the first time, it is shown how O.Ohloblyn updated his view of the historical process during the half-century of scientific research, which was embodied in his scheme of Ukrainian history from the end of the 18 to the beginning of the 20 century. **Conclusions.** The necessity of creating a new analytical scheme was caused by the objective conditions prevailing in the historical science after the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The previous analytical scheme of history by M.Hrushevskiy, developed in 1904, was generalizing and could not sufficiently account for important historical processes that took place in Ukraine in the 19 – the beginning of 20 century. There was a need to update it in line with these historical conditions. The attempt was made by O.Ohloblyn, whose creative path began in 1920 in Kyiv and continued in emigration after World War II. The successful work on the scheme was facilitated by the experience of research work in Ukraine, which he conducted with other young researchers of Ukrainian neo-romantic historiographic current in the 1920s. The concept by O.Ohloblyn is a continuation and concretization for the conditions of the “long 19 century” scheme by M.Hrushevskiy. The historian has identified seven major interdependent processes, the complex development of which is necessary to form a scientific vision of the historical process in Ukraine in the 19 and 20 centuries. It is about territorial, economic and political processes, as well as the processes of formation of the Ukrainian leadership, social structure, development of Ukrainian culture and formation of the modern Ukrainian nation. As a result of consolidation on the basis of these processes, the population of the Left Bank, Right Bank and Southern Ukraine have formed the modern Ukrainian nation as a necessary condition for achieving state independence. This analytical scheme by O.Ohloblyn was finalized in the United States in December 1970. The practical significance of the research is that its materials and conclusions open the possibility for a significant deepening and updating of modern ideas about the historical past of Ukraine.

Keywords: neo-romantic historiographical course, modern Ukrainian nation, national-territorial complex, Ohloblyn, scheme of the historical process.

Дмитро КУДІНОВ

доктор історичних наук, доцент,
кафедра педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту,
Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
(Суми, Україна), dmytro.kudinov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

Владислав ПАРХОМЕНКО

доктор історичних наук, доцент,
кафедра історії,
Миколаївський національний університет ім. В.Сухомлинського
(Миколаїв, Україна), vlad10031974@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0911-2941>

Класифікація форм і методів соціальної та політичної боротьби українського селянства на початку ХХ ст.

DOI: 10.15407/uhj2021.01.122

УДК: [001.82:316.482.3]::316.343:63-051(477)«1900/1916»

Анотація. Мета статті – узагальнити та схарактеризувати типи форм і методів класової боротьби українського селянства Російської імперії в пореформений період. **Методологія дослідження** базується на принципах історизму та системності. Автори використали як загальнонаукові (аналізу, конкретизації, типологізації), так і конкретно-наукові методи (історико-хронологічний, конкретного і логічного історіографічного аналізу, критики історіографічних джерел, періодизації). **Уперше** здійснено історіографічний аналіз проблеми класифікації форм селянського руху та методів боротьби селянства Наддніпрянщини. **Висновки.** Виділення певних форм та методів селянського руху пореформеного періоду спочатку було справою чинів МВС і публіцистів-сучасників. Їхня класифікація традиційно узгоджувалася з певною місцевістю чи періодом, коли ставали актуальними ті чи інші методи відстоювання селянами власних інтересів. Дослідники селянського руху за певними суттєвими ознаками намагалися згрупувати селянські виступи в типи (вищі – нижчі, мирні – насильницькі, економічні – політичні виступи тощо). Утім за понад столітній період дослідження селянського руху початку ХХ ст. так і не було вироблено єдиної задовільної або принаймні панівної класифікації форм та методів селянського руху. А отже, дискусія з цього приводу в історіографії має бути продовжена.

Ключові слова: форми, методи селянського руху, селянство, насилля, мирні форми боротьби, російська революція 1905–1907 рр.

В історичній літературі, присвяченій селянському рухові, вагоме місце займає тема форм селянської боротьби. При цьому дослідники, як правило, дотримуються власного бачення моделювання й типології селянських виступів. Крім того, у більшості спеціалізованих праць не акцентована увага на теоретичній проробці цього матеріалу. Історики просто використовували вільно підібраний ними перелік форм аграрних виступів при вказівці на їхні факти. Це зумовило наявність великого різноманіття типологій, а також підходів до їхнього обґрунтування. Безумовно, це породило безліч класифікацій форм і методів селянського руху, що примушує до їхнього певного

упорядкування. Власне, ця проблема й зумовлює мету статті – узагальнити та схарактеризувати типи форм і методів класової боротьби українського селянства Російської імперії в пореформенний період.

Передусім дискусія щодо форм селянських виступів вимагає понятійного визначення. Серед істориків-сучасників ясність у розуміння дефініцій «форма», «вид», «напрямок селянського руху» та «селянський виступ» внесла О.Герасименко, яка звернула увагу на те, що вказані поняття нерідко змішуються в розумінні істориків і запропонувала наступне їхнє роз'яснення: «форма руху» – методи соціального протесту; «вид селянського руху» – «зміст руху»; «напрямок» показує, проти кого (чого) спрямований рух, за що йде боротьба: за землю, проти поміщиків, місцевої влади, уряду тощо. «Селянські виступи» О.Герасименко визначила як «прояви соціального протесту, що містять в собі порушення суспільного порядку, встановленого панивними верствами, державним законом і в яких беруть участь більш або менш значні маси трудячого населення кількістю 15 і більше чоловік». З категорії виступів дослідниця виокремила страйки, критерієм яких вона назвала «колективну відмову трудящих від роботи і висування ними економічних, політичних та інших вимог», а також повстання «як найвищу форму соціального протесту» (відкриті збройні виступи трудящих за повалення старого суспільного ладу і встановлення нового)¹. Саме в такому значенні вказані поняття будуть зустрічатися в тексті даної роботи.

Типологізацію форм селянських виступів серед дослідників дожовтневого періоду одним із найперших представив російський історик та економіст Б.Веселовський. У своїх працях він виділяв погроми, порубки, захоплення поміщицьких луків, поміщицьких ґрунтів, продовольчих запасів, «рух за зміну орендних умов», підпали, страйки, приговорний рух, повстання, відмову від сплати повинностей, відмову від обрання членів землевпорядної комісії, «боротьбу з духовенством», селянські мітинги та демонстрації. Про інтенсивність тих чи інших форм виступів Б.Веселовський судив, виходячи з кількісних даних (чисельність селянських акцій, сума нанесеної ними матеріальної шкоди), які ранжував по регіонах Російської імперії. Зокрема в Україні, за його даними, найбільший розмах погромів восени 1905 р. спостерігався в Катеринославській губернії, де загальна сума збитків власників становила 775 тис. руб.²

Багато у чому ідентичний погляд на форми селянського руху знаходимо у книзі меншовика П.Маслова: порубки, потрави, страйки, сутички з поліцією тощо. Оригінальність він проявив в іншому – у намаганні прив'язати пануючі форми селянської боротьби до районів їхнього поширення та періоду революції. Тож П.Маслов за основу класифікації селянського руху обрав три найпоширеніших типи методів селянської боротьби – порубки, погроми, страйки. Відповідно селянські розрухи могли приймати форми порубочного, погромного, страйкового, страйково-порубочного, страйково-погромного, порубочно-погромного рухів. Співвіднесеність тому чи іншому регіонові певного типу руху визначалася П.Масловим завдяки підрахунку й ранжуванню кількості виступів певної форми. Приміром, для України в 1906 р. селянський рух отримував у цілому «страйковий» характер (за неточними підрахунками П.Маслова страйки становили 75% від усієї кількості виступів)³.

Узгодження форм селянського руху з періодами революції 1905–1907 рр. здійснював російський публіцист М.Саваренський. Так, порубки, погроми, страйки були

¹ Герасименко О.В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.); Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2008. – С.52–60.

² Веселовский Б. Аграрное движение в 1907 году // Образование. – 1907. – №8. – С.10–15; *Его же*. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1906 гг.). – Санкт-Петербург, 1907. – С.86–87, 95, 123–125.

³ Маслов П.П. Аграрное движение в России. – Кн.2. – Санкт-Петербург, 1908. – С.326–327.

характерними для її начального етапу та вищої стадії. Слідом за П.Масловим М.Саваренський районував Україну як територію з переважанням страйкового руху з поправкою на високий відсоток погромних акцій, притаманних для Лівобережжя та Півдня. На його думку, вони «були перехідним районом від “страйкового” південно-західного (Правобережжя) до “погромного” середньо-землеробського (Центральний Чорноземний район та Харківщина) районів⁴. Критерієм для подібного районування виступало не превалювання тих чи інших форм виступів у загальному підрахунку, а кількість повідомлень із місць про застосування певних способів боротьби. Такий підхід пояснюється методикою збору інформації – анкетуванням, до якого вдалося Імператорське вільне економічне товариство. У його виданні «Аграрний рух у Росії в 1905–1906 рр.» теж значне місце відводилося формам селянського руху, узагальненим за регіональною ознакою. Так, в огляді селянського руху на Лівобережжі, здійсненом В.Голубевим, бачимо різні схеми класифікації для губерній. Зокрема відносно Харківщини він виокремив 10 його видів, а для Чернігівщини – 15. При цьому далеко не всі вказані форми були вдало та чітко сформульовані. Наприклад, щодо Чернігівщини вказувалися такі типи виступів, як «погрози підпалом», «розбирання огорожі», «крадіжка взагалі», «загальний збуджений настрій», тоді як політичні за своїм характером виступи не згадувалися зовсім. Звісно, винити В.Голубева в непрофесійній класифікації не можна, оскільки вона запропонована авторами анкетних листів. Попри це огляди, представлені у виданні, якраз цінні саме своїм регіональним підходом. Указане районування форм руху, навіть без абсолютних чисельних показників, у цілому вірно показувало загальну картину селянських виступів. Так, на Харківщині воно приймало форми покосів, потрав, попасів, страйків і зняття з робіт, вивезення хліба, буряку, соломи з ланів, погромів, порубок, підпалів хліба та сіна, закриття винних лавок, зміни місцевої влади. На Чернігівщині, окрім цього, – єврейських погромів, а на Правобережжі – боротьби за сервітути та виступів орендарів⁵. Примітно, що дехто з істориків уже радянської доби подібну класифікацію беззастережно брав за основу, як, наприклад, О.Живолуп⁶.

Своєрідне розуміння характеру селянських виступів знаходимо в українського публіциста Ю.Лавріненка. Він поділяв форми селянського руху на нижчі («стихийні голодні бунти, грабунки і нищення великих маєтків без формулювання політичних вимог») та вищі («організовані страйки, повстання, утворення політичної селянської організації – Селянська спілка, формулювання політичних вимог на різних зборах, виступи проти царського імперського абсолютизму»). Відповідно, за логікою автора, до «нижчих» форм потрапляли всі виступи, які мали економічну мотивацію, навіть тоді, коли вони були добре організовані⁷.

Значною різноманітністю визначалися класифікації форм руху в радянській історичній науці. При цьому різниця тут стає особливо помітною, якщо порівнювати групування типів селянської боротьби між різними історіографічними періодами. Радянські історики А. та В. Астрови, подібно до П.Маслова, форми селянського руху структурували в динаміці, залежно від часу їх прояву. Так, селянські хвилювання до 1902 р. здебільшого приймали вигляд «суперечки з окремими поміщиками» за землею, відрізки, вигони тощо. Для періоду революції 1905–1907 рр. вони виокремили дві групи форм – економічні й політичні виступи. До першої було віднесено розгроми поміщицьких маєтків та економії, підпали, розбирання поміщицького хліба, порубки

⁴ Саваренский Н. Экономическое движение крестьян // Борьба общественных сил в русской революции. – Вып. III. – Москва, 1907. – С. 18, 23, 31, 38.

⁵ Аграрное движение в России в 1905–1906 гг. – Ч. 2. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 159, 237, 299, 368–369.

⁶ Живолуп Е. К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905–1907 гг. – X, 1956. – С. 111, 131.

⁷ Лавріненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка (III) // Сучасність. – 1971. – № 7/8. – С. 145–146.

лісу, масові потрави, зведення сіна та хліба, захоплення й зорювання землі, орендний рух, сільськогосподарські страйки. До другої – мітинги, відмова від сплати повинностей та виборів до землевпорядних комісій, приговорний рух, бойкот органів місцевої влади й заміна їх революційними комітетами⁸.

Окрему главу своєї праці формам селянського руху приділив В.Качинський. «Найпростішою» з них він назвав групову або масову заяву селянами своїх вимог (приговори). Цей вид протесту історик кваліфікував в якості «прелюдії» виступів, які надалі могли приймати інші форми – ухвалення петицій, влаштування страйків чи мітингів (якщо вимоги мали політичний зміст). Серед інших форм селянських виступів він назвав порубки, попаси, бойкот, погроми, підпали, захоплення землі, розбирання врожаю, переобрання сільської та волосної старшини, відмовляння від ужитку горілки та сплати податків, збройний опір царським силовикам⁹.

Комплекс форм селянського руху, до якого звертався відомий радянський історик-аграрник Є.Мороховець, умовно був поділений ним на економічні виступи селянства (порубки, потрави і захоплення сіна, вивіз хліба з ланів, зорювання, погроми, орендні страйки та страйки наймитів) і політичні (відмова від сплати податків, зміна сільської та волосної влади, політичні мітинги і демонстрації, збройні виступи). Подібно до дослідників дожовтневого періоду появу тих чи інших форм він ставив у залежність від районування аграрних виступів. Так, підпали і погроми, згідно з наведеними ним даними, були більш характерними для Лівобережжя («район найбільшого поширення продовольчої оренди та кабальних відносин»), захоплення землі – для Півдня України, потрави луків, захоплення сіна та зведення хлібів з ланів – скрізь по Україні, страйки – для Лівобережжя і Правобережжя. При цьому саме ці виступи, на думку історика, демонстрували найбільше граней та різних значень серед усіх інших форм руху, бо могли спричинитися бажанням селян вижити поміщика з землі, скоротити робочий день, добитися збільшення заробітної плати, примусити власника віддати ґрунти в оренди чи покращити її умови тощо¹⁰.

Загалом для радянської історичної науки було притаманним пов'язувати прояви тих чи інших форм селянського руху з економічними особливостями регіонів, що ми побачили вже на прикладі класифікації Є.Мороховця. Зокрема А.Зецкер уважав, що на Поділлі аграрний рух відзначався «більшою внутрішньою загостреністю з причин подільського малоземелля та суцільного землеволодіння поміщиків». Відповідно історик форми аграрного руху розподілив з урахуванням їхньої актуальності в даному регіоні: страйки наймитів; «захоплення економії, маєтку чи заводу»; випаси, потрави і грабівницькі «нічні наскоки на поля економії»; порубки; підпали. Оригінальності цій класифікації додало виділення в якості окремої форми протестів рух за тверезість, що проявлявся у масовому відмовлянні від вживання горілки та розбитті «монополюк»¹¹. Специфіка проявів форм селянського руху на Київщині відзначена В.Іванушкіним, який, характеризуючи місцеві особливості селянського та поміщицького господарювання, виокремив для цього краю рух чиншовиків та боротьбу за сервітути. Актуальність обох форм виступів зумовлювалася правовою невизначеністю користування чиншовою орендою та луками поміщиків, що консервували докапіталістичні відносини в селі. Боротьба за сервітути і чиншовий рух, проте, не проявлялися якими-небудь специфічними діями інсургентів. Потрави, випаси, порубки – ось реальний зміст селянських виступів, що наповнював прояв невдоволення за порушення

⁸ Астров А., Астров В. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. – Москва; Ленинград, 1926. – С.16–58.

⁹ Качинский В. Селянський рух в Україні в роки 1905–7. – Ч.І. – Полтава, 1927. – С.33–46.

¹⁰ Мороховець Е. Крестьянское движение 1905–1907 гг. и социал-демократия // Пролетарская революция. – 1925. – №2. – С.96–100.

¹¹ Зецкер А. 1905 рік на Поділлі. – Вінниця, 1925. – С.13, 20–21.

стародавніх прав у сприйняття селян¹². Тож виділення таких форм селянського руху є доволі сумнівним і скоріше відповідає причинності його прояву. А.Гришин специфічною для південноукраїнського регіону формою селянських виступів назвав конфіскацію в поміщиків, заможників, а також у представників місцевої влади та поліції хліба, худоби, грошей, майна. За його підрахунками у 1900–1904 рр. тут сталося щонайменше 16 випадків такої експропріації¹³. Доволі рідкісною формою селянського руху, на яку вказують дослідники, було усуспільнення поміщицьких маєтків, передача їх управління управляючим чи комітетам Всеросійського селянського союзу, обраним самими селянами. Подібні прецеденти описані відносно дій революційного селянства у с. Варварівка Вовчанського повіту та с. Хотінь Сумського повіту¹⁴. Це доволі рідкісні приклади націоналізації по-селянськи, ідея якої відштовхувалася від громадського егалітаризму та общинної трудової етики, характерної для Слобожанщини, як району збереження общинного землекористування. Для П.Першина ступінь збереження залишків феодалізму, рівень матеріальних статків сільського населення, розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві, те, «наскільки сильним був вплив більшовицької партії» – чинники домінування тих чи інших методів боротьби. За розмахом селянського руху, вважав він, перше місце посідали райони торгового зернового господарювання, до яких відносилася Південна Україна (відповідь на експлуатацію маси найманих робітників у вигляді страйків), друге – райони цукрового виробництва, до якого потрапляли Поділля, Київщина, Південна Чернігівщина та Харківщина (фактори, що формували соціальний протест у формі орендних страйків та погромів, – низький рівень заробітної плати, висока ціна на землю, значний відсоток малоземельних та безкінних селян)¹⁵.

Якщо узагальнювати всі форми селянського руху, що наводилися істориками повоєнної доби радянської історіографії, то набір методів селянського руху можна представити наступним чином: розгроми і підпали поміщицьких маєтків; захоплення в поміщиків харчів і фуражу; зорювання поміщицьких ґрунтів; «опір грабіжницькому розмежуванню землі»; потрави; попаси; порубки; боротьба за спірні ділянки землі і лісу; боротьба за сервітути; страйки; бойкот поміщиків (припинення всіх контактів з економією); руйнація цукрових заводів; протести проти межування; відмова від виборів до комісій землевпорядкування; сутички з охороною та поліцією; фізична розправа над гнобителями; відмова від оренди; відмова від сплати податків, грошових повинностей та додаткових платежів; протидія землевпорядним роботам; боротьба проти духовенства; боротьба проти куркулів; боротьба проти «Булігінської думи» і за скликання Установчих зборів; мітинги, демонстрації та «недозволені сходи»; приговорний рух; агітація проти влади, поміщиків, впровадження столипінської реформи; усунення місцевої влади та обрання нової; сутички з адміністрацією маєтків; заворушення серед чиншовиків; спроби створення організацій політичного або військового характеру, підготовка повстання¹⁶.

¹² Іванушкін В. Економіка селянського руху 1905–1906 рр. на Київщині // Життя й революція. – 1925. – №10. – С.84–85.

¹³ Гришин А.Д. Селянський рух на Півдні України напередодні першої російської революції // Український історичний журнал. – 1974. – №12. – С.55–58.

¹⁴ Бугаєв Н. Крестьянское движение на Украине в период Первой русской революции // Научные записки Киевского финансово-экономического института. – Вып.5. – К., 1957. – С.70; Кудінов Д.В. Селянський рух у Лівобережній Україні в 1905–1907 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009. – С.124–125.

¹⁵ Першин П. Крестьянство в революции 1905 года // Вопросы истории. – 1946. – №11/12. – С.19.

¹⁶ Березняк З.Я. Социально-экономическое положение крестьян Европейской части России и политика самодержавия в крестьянском вопросе (1900–1904 гг.); Дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1952. – С.46–57; Буховец О.Г. К методике изучения «приговорного» движения и его роли в борьбе крестьянства в 1905–1907 годах (По материалам Самарской губернии) // История СССР. – 1979. – №3. – С.107; Буцук А.К. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в Першій російській революції. – К., 1957. – С.32, 37; Дубровський С.М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. – Москва, 1956. – С.65–67; История Украинской ССР: В 10 т. – Т.5. – К., 1983. – С.129–132, 271–275; Кудь В.О. Селянський рух у Волинській губернії у період між двома революціями (червень 1907 – лютий 1917):

До вказаного переліку можна віднести також протести мобілізованих, переважно селян, проти умов призову та забезпечення провіантом запасних під час російсько-японської війни, що як окрема форма виступів виділені у працях М.Варшавчика, А.Гришина, М.Гирича, А.Зецкера, О.Коломійця¹⁷. Меншою мірою описане невдоволення тяготами війни з Японією селян, які залишилися поза призовом. А.Козаченко й В.Мотренко, приміром, доводили, що воно відіграло роль каталізатора селянської боротьби: бідний селянин де-не-де міняв патріотизм на перспективу соціального визволення¹⁸.

Фактично всі перераховані вище форми селянського руху були характерними і для постреволюційного періоду (1907–1914 рр.). До них додавалися нові типи методів боротьби, спрямовані проти спроб реалізації столипінської реформи, а також загострення відносин селян з державою. Зокрема у статті Н.Мальцевої відносно цього періоду названі 22 форми селянського руху. Таку кількість авторка пояснила запозиченням найменувань виступів із джерела (архівні фонди департаменту поліції, міністерства юстиції, земського відділу МВС) з поправкою на характер дії (відмова, спротив тощо), противника (поліція, поміщики, куркулі та ін.), об'єкт дії (захоплення землі, сіна). При цьому дослідниця сама визнавала незручність такого здібнення форм, адже деякі з них, наприклад зіткнення зі стражниками та поліцією, у чистому вигляді не зустрічалися й були слідством прояву інших методів боротьби (потрави, порубки тощо). Деякі форми загалом означені невиразно («хвилювання», «подача заяв у Державну думу»). Водночас позитивною стороною такої класифікації є виявлення конкретних дій селянства, що у числовому вираженні вказують на їх актуальність та очевидність для села (як-от окремих категорій підпалів майна поміщиків, куркулів, орендарів, духівництва)¹⁹.

Громіздкістю вирізняється і класифікація Ф.Лося та О.Михайлюка, які представили список із 20 форм селянських виступів, умовно поділених на три групи: 1) масові противладні та антипоміщицькі виступи (розгроми економії; сільськогосподарські страйки; сутички з військами та поліцією; порубки лісу; випаси і потрави; захоплення поміщицької землі, сінокосів, майна; орендні та економічні вимоги; боротьба за сервітути, рух чиншовиків; опір владі, несплата податків, усунення сільських старост; мітинги і сходки; виступи проти столипінського землевпорядкування; підпали поміщиків; «інші форми масових виступів»); 2) індивідуальні протести (підпали поміщиків; убивства і замах на вбивство поміщиків та управляючих економіями; убивства і замах на вбивство поліцейських і представників адміністративної влади); 3) виступи проти куркулів (розгроми садиб хуторян і відрубників; захоплення землі, майна; випаси і потрави; порубки та «інші масові виступи»; підпали)²⁰. «Інші форми масових»

Дис. ... канд. іст. наук. – Л., 1973. – С.117; *Лищенко М. О.* Селянський рух на Півдні України під час революції 1905–1907 рр. // Наукові записки Чернівецького державного університету: Серія історичних наук. – Вип.2. – Чернівці, 1957. – Т.ХХVI. – С.54–55; *Мельник С.К.* Полум'я революційної боротьби (Загальнополітичний страйк на Півдні України). – К., 1973. – С.40; *Першин П.М.* Селянський рух у революції 1905–1907 рр. // Вісник АН УРСР. – 1955. – №12. – С.22–26; *Рева І.М.* Селянський рух на Лівобережній Україні 1905–1907 рр. – К., 1964. – С.89; *Сабатьєв І.Л.* Боротьба большевиків за ленінську аграрну програму на Юге України і в Молдавії (1903 – февраль 1917 гг.). – Кишинів, 1972. – С.185; *Сизоненко Є.В.* Селянський рух в Херсонській губернії в період революційного піднесення 1910–1914 рр. // Праці Одеського державного університету ім. І.І.Мечнікова: Серія іст. наук. – Вип.8. – Одеса, 1962. – Т.152. – С.150; *Стицький В.Є.* Назрівання революційної кризи на Україні в 1901–1904 рр. – К., 1978. – С.43–49; *Черменский Е.Д.* Россия в период столыпинской реакции (1907–1912 гг.). – Москва, 1954. – С.29.

¹⁷ *Варшавчик М.Я.* Боротьба большевицьких організацій на Україні за здійснення ленінської тактики щодо російсько-японської війни // Наукові записки КДІП ім. О.М.Горького. – Т.ХVIII. – К., 1955. – С.33; *Гирич М.И.* Революционное движение на Левобережной Украине накануне Первой русской революции в 1904 г.: Дис. ... канд. ист. наук. – Львов, 1955. – С.234–236; *Гришин А.Д.* Селянський рух на Півдні України напередодні першої російської революції // Український історичний журнал. – 1974. – №12. – С.58–59; *Коломійця О.М.* Становище селян і селянський рух на Правобережній Україні в 1900–1904 рр. // Там само. – 1969. – №3. – С.97.

¹⁸ *Козаченко А.* Нариси з історії революції 1905–1907 рр. – Х., 1926. – С.214; *Мотренко В.Г.* Рабочее движение на Украине накануне Первой русской революции (1900–1904 гг.): Дис. ... канд. ист. наук. – Луганск, 1966. – С.421–425.

¹⁹ *Мальцева Н.А.* О количестве крестьянских выступлений в период столыпинской аграрной реформы (3 июня 1907 г. – 1 августа 1914 г.) // История СССР. – 1965. – №1. – С.126–131.

²⁰ *Лось Ф.Е., Михайлюк О.Г.* Класова боротьба в українському селі, 1907–1914. – К., 1976. – С.244–255.

виступів розшифровуються істориками на ряді прикладів – протести проти впровадження земств та земських зборів на Правобережжі, опис майна недоїмочних господарств, влаштування мітингів та нелегальних сходок, відмова надавати поліції продовольство, фураж, квартири.

Збірний характер у класифікації Ф.Лося та О.Михайлюка має й така форма боротьби, як виступи проти столипінської аграрної реформи. Вона, у свою чергу, обіймала різні методи протидії «від осудження нових аграрних законів і скарг до сутичок з поліцією і землемірами». Усередині між цими двома полярними формами протестів історики розташовували бойкот селянами сходів (у тому випадку, якщо бажаючих на відруб не було або бажаючих було обмаль), активні протести на сходах (якщо на них виявлялася група бажаючих вийти на відруб) та підпали²¹. Крім того, форми руху Ф.Лось умовно поділяв на ті, які були характерними для відкритої боротьби, особливо в період революційного підйому, і ті, що були проявом латентного селянського гніву (підпали, порубки та зорювання посівів у постреволуційні роки використовувалися в якості помсти). Специфічними формами протесту проти реалізації столипінської реформи він назвав розправи над виділеннями та землемірами, перешкоджання роботі останніх, бойкот питання про перехід до відрубної системи сільськими сходами²².

У кількісних показниках, що наводилися істориками, наймасовішим видом селянського висловлення невдоволення у цей час були підпали. П.Кудлай, виставляючи їх на перше місце у власній класифікації форм селянського руху, для періоду 1907–1914 рр. решту видів виступів за ступенем важливості розподілив наступним чином: 2) збройні сутички селян з поліцією; 3) страйки; 4) відкритий опір владі та поміщикам, невиконання розпоряджень представників органів влади; 5) розгром маєтків; 6) збройні сутички селян з охороною маєтків та лісів; 7) потрави; 8) порубки та ін. більш дрібні за фіксацією в документах МВС форми руху. Отже 2-га, 4-та й 6-та форми подібні та можуть бути представлені в одній групі – сутички селян з їхніми противниками. При цьому, як справедливо показував П.Кудлай, вони не були реально самостійним методом боротьби, а виникали на тлі намагання стражів порядку чи економічної охорони запобігти замахам селянства на приватну власність²³.

Деяку відмінність групування форм селянського руху, спрямованих проти поміщиків, для 1907–1914 рр. помічаємо у класифікації А.Ієрусалимського: 1) напади на садиби та їх погроми; 2) захоплення поміщицької землі, хліба, приговори про розділ панського рілля, виступи на тлі суперечок про сервітути та оренду; 3) зіткнення з поміщиками та їхніми службовцями; 4) самовільні випаси, потрави, покоси та здійснення спротиву при цьому; 5) страйки; 6) порубки, зіткнення з лісовими стражниками; 7) «інше». Крім того, специфічними формами протидії проведення столипінської реформи та опору державній владі ним були названі підпали, протидія розмежуванню громадських земель на хутори та відруби, зіткнення селян з військами і поліцією на ґрунті збирання податків і недоїмок²⁴. Подібні формулювання відносно селянського руху даного періоду зустрічаються і в класифікації В.Горякіної, яка додатково до цього списку включила «виступи у зв'язку зі зміною поміщиком земельних відносин» та протидію сплаті податків і штрафів. Окрім формальних ознак дій селянства історик застосувала до них категорії спрямованості, виду системних заходів селянства

²¹ Там само. – С.193; Михайлюк А.Г. Крестьянское движение на Левобережной Украине в период нового революционного подъема (1910–1914 гг.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы: 1964 год. – Кишинёв, 1966. – С.745.

²² Лось Ф.Е. Україна в роки столипінської реакції. – К., 1944. – С.80–84.

²³ Кудлай П. Селянський рух на Правобережній Україні між двома революціями (червень 1907 – лютий 1917 рр.) // Архіви України. – 1970. – №1. – С.59–60.

²⁴ Ієрусалимський А.Ф. Крестьянское движение в России накануне и в начале Первой мировой войны // История СССР. – 1967. – №3. – С.120; Его же. Некоторые вопросы развития крестьянского движения в 1910–1914 гг. // Там же. – 1959. – №4. – С.109.

відносно противника, вищі-середні-нижчі форми селянського руху. За спрямованістю класи селянських виступів нею об'єднані в групи спрямованості руху проти поміщиків чи орендарів (погроми маєтків, захоплення землі, порубки, потрави, покоси, підпали, страйки), проти політики самодержавства та його агентів (несплата податків) і проти куркуля. До наступальних форм були віднесені страйки, погроми, захоплення майна, а оборонних – решта форм виступів. При цьому, доводила дослідниця, прояв тих чи інших форм селянського спротиву не завжди свідчив на користь їхньої революціонізації. Лише кількісний показник зростання активних форм селянської боротьби, себто тих, що вели до відкритого конфлікту між його сторонами, ставали «проявом революційної енергії селянських мас, їх здатності до активного спротиву і навіть наступу на класового ворога». У цьому відношенні заходи, спрямовані на зміну земельного ладу, витіснення поміщика, були охарактеризовані нею як «вища», а складання скарг, присудів – «нижчою» формою²⁵. Такий підхід цілком вписувався в радянську концепцію аграрного руху, насильницькі прояви якого вводилися в ранг провідних і вирішальних видів селянської класової боротьби.

Деякі специфічні форми боротьби селян із заможниками відзначили М.Демченко (нищення посівів, покалічення або вбивство худоби, заборона користуватися громадськими шляхами, прогонами та водоймищами, грабунки), а також Г.Герасименко (опір селян продажу земель Селянським банком)²⁶.

Зміна акцентів погляду на столипінську реформу у сучасній історіографії відбилася й на оновленні бачення аграрних виступів постреволуційного періоду. Зокрема В.Майстренко основною причиною, що викликала внутрішні селянські конфлікти, назвав порушення права обшинників при виділенні окремих селян на хутори та відрубни, чим фактично переклав відповідальність за них саме на тих селян, які протестували проти приватизації землі односельцями. Установлені ним форми протестів він умовно поділив на дві групи – відносно мирний опір (виступи на сільському сході групи селян-обшинників, складання скарг до Сенату, заохочення односельців проти реформи, агітація за відмову від виборів уповноважених від селян до землевпорядних комісій) та протести із застосуванням насилля (підпали, «жіночі бунти» солдаток, опір діям членів землевпорядних комісій, захоплення земель відрубників)²⁷.

О.Михайлюк урізноманітнив цей список конфліктами особистісного роду. Столипінська реформа плодила роз'єднаність усередині селянства між виділенцями та обшинниками, а щоденна ворожнеча між ними виливалася в справжні сімейні драми. Передусім до відрубників застосовувався так званий моральний терор – обшинники не дозволяли їм користуватися громадськими лісами, водоймами, дорогами, виганяли їхню худобу з громадської череди, забороняли їм приходити на сільські сходи, не обирали на громадські посади, не пускали до церкви, били шибки в будинках, робили підпали, погрозували, переслідували, а то й узагалі виганяли з села²⁸. Певну специфіку у протистоянні, як указували Р.Бакало та В.Гоцуляк, уносила корупція – селяни нерідко виправдано звинувачували виділенців у тому, що вони отримують кращі ділянки за підкуп членів землевпорядних комісій²⁹.

²⁵ Горякина В.С. Крестьянское движение на Украине в 1907–1914 гг. // Там же. – 1972. – №1. – С.127–128.

²⁶ Герасименко Г.А. Протидія селян столипінській аграрній політиці на першому етапі її проведення // Історичні дослідження: Вітчизняна історія: Республ. міжвідомч. зб. наук. праць. – Вип.14. – К., 1988. – С.65; Демченко М.В. Робітничий рух на Україні в період столипінської реакції (1907–1910 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1959. – С.272.

²⁷ Майстренко В.С. Конфліктні ситуації в ході проведення столипінської аграрної реформи в Харківській губернії (1906–1915 рр.) // Вісник ХНУ: Історія. – Вип.441. – Х., 1999. – С.157–163.

²⁸ Михайлюк О.В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації: Дис. ... д-ра іст. наук. – Дніпропетровськ, 2009. – С.200.

²⁹ Бакало Р.Г., Гоцуляк В.В. Селянські виступи на Україні в часи столипінської аграрної реформи // Вісник Черкаського університету: Історичні науки. – Вип.27. – Черкаси, 2001. – С.92.

Близькою до класичного бачення селянських виступів є класифікація, запропонована О.Герасимчуком. Форми боротьби селян з виділами він умовно поділив на пасивні та активні. До перших відніс скарги на дії місцевої влади, що адресувалися повітовим та губернським землевпорядним комісіям, Сенату і навіть царським особам, відмову переходити на відрубів всією громадою, протести сільських сходів щодо надання дозволу на виокремлення односельців, що можна сприймати, як цілком легальний спосіб протидії. До активних – погрози в бік бажаючих виділитися з громади, знищення межових знаків, підпали, погроми хуторів, заорювання ґрунтів відрубників. При цьому локалізацію таких виступів саме в північних повітах Чернігівщини він пояснював тим, що цей край перебував у смузі переважання общинного землеволодіння, тоді як селянство південних повітів (із домінуванням подвірного землеволодіння) масово відходило на заробітки, що природно зменшувало тут градус соціального протистояння на селі³⁰.

Окремі класифікації селянських виступів історики подавали відносно періоду Першої світової війни, враховуючи специфіку воєнного часу. Так, Ю. Кирьянов, окрім уже відомих за попередній період форм виступу, виокремив такі нові прояви невдоволення: виступи, пов'язані з невидачею допомоги, виступи, що виникали на ґрунті дорожнечі, реквізиції хліба, унаслідок введення такси або зниження цін на сільгосппродукти³¹. Подібну типологізацію зустрічаємо у працях українських радянських істориків В.Кудя й А.Гриценка. Останній додав до вказаного переліку також відмову платити податки та вносити кошти за оренду землі³².

Дещо ширший перелік форм селянського спротиву представлено у книзі Б.Заброварного та О.Михайлюка, присвяченій становищу українського села в 1914–1917 рр. Окрім уже апробованих селянством форм, вони відзначили виступи запасних (переважно в липні 1914 р.), солдаток, протести проти дорожнечі, реквізиції худоби, провіанту й хур, проведення сільськогосподарського перепису, відмову у виконанні підводної повинності та окопних робіт³³.

Як особливу групу виступів історики виділяли рух мобілізованих на самому початку Першої світової війни. Насправді змістовно він мало чим вирізнявся від уже апробованих селянами форм з тією поправкою, що виступи ці здійснювалися концентровано і, як правило, переливалися один у другий. М.Гамрецький в аграрних виступах 1914 р. запасних виділяв розгроми і підпали поміщицьких маєтків, казенних винних крамниць, державних установ, порубки, захоплення хліба з поміщицьких комор, знищення реманенту дідичів, побиття поліції тощо³⁴. В основу класифікації М.Гамрецького, однак, не була покладена мотивуюча сторона виступів. Цю специфіку врахував інший радянський дослідник О.Беркевич, котрий запропонував виступи селян влітку 1914 р. розподілити на дві групи: 1) аграрні виступи проти поміщиків; 2) виступи проти царської влади, пов'язані безпосередньо з призовом до армії³⁵. Хоча подібна бінарність не внесла ясності у характер методів боротьби селянства, вона все-таки правильно розставила акценти їх причинності. Це чітко проілюстровано в дослідженні П.Кудля: окремо виділені виступи мобілізованих (так звані «винні

³⁰ Герасимчук О. Ставлення чернігівського селянства до аграрної реформи Столипіна // Сіверянський літопис. – 2011. – №1. – С.72–85.

³¹ Кирьянов Ю.И. Крестьянское движение на Украине в годы первой мировой войны (До Февральской революции 1917 г.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. – К., 1962. – С.534–546.

³² Гриценко А.П. Селянський рух у Донецькому промисловому районі в роки Першої світової імперіалістичної війни (липень 1914 р. – січень 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1958. – №4. – С.81; Кудя В.О. Селянство Волині і його революційна боротьба в роки Першої світової війни // Питання історії народів СРСР. – Вип.14. – Х., 1972. – С.119–129.

³³ Заброварний Б.Й., Михайлюк О.Г. Українське село в роки Першої світової війни. – Луцьк, 2002. – С.75–118.

³⁴ Гамрецький М.М. Революційний рух на Київщині в роки Першої світової імперіалістичної війни (1914–1916 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1948. – С.119.

³⁵ Беркевич А.Б. Крестьянство и всеобщая мобилизация в июле 1914 г. // Исторические записки. – Т.23. – Москва, 1947. – С.14.

погроми») та погроми маєтків у липні 1914 р.³⁶ О.Кошик об'єднав різні прояви селянського руху літа 1914 р. у три групи: антивоєнні заклики, відмова від допомоги армії (бойкот транспортних зобов'язань), активні виступи селян, спрямовані як проти органів влади, так і проти приватних власників³⁷.

У праці радянського історика Я.Крастина окрім згаданих вище форм виступів зроблено акцент на епізодах заворушень селянства на національному ґрунті, які відбувалися на тлі офіційної антинімецької пропаганди й були спрямовані проти російських підданих – німецьких колоністів та поміщиків остзейського походження³⁸. У вітчизняній історіографії ці процеси відстежувалися на регіональному рівні. Якщо на Донбасі й Катеринославщині («легальний спосіб боротьби за землю») такі факти дійсно були виявлені А.Гриценко та Ю.Кирияновим, то на Волині, за даними В.Кудя, ніяких проявів ксенофобії щодо німців із боку селян не спостерігалось³⁹.

Названі вище схеми класифікацій, як бачимо, не вирізнялися одноманітністю. Відсутність усталеної класифікації видів селянського спротиву, вільний добір їхньої кількості та найменування зумовили за століття дослідження теми селянського руху початку ХХ ст. появу проблеми правильного розуміння його змісту, методології підрахунку відповідно до вказаних форм кількості виступів та їхньої стандартизації. Звісно, це порушує питання про те, на чому повинна базуватися класифікація форм селянської боротьби – на певних якісних критеріях аграрного руху (хто, навіщо, яким чином опирався аграрним порядкам, проти кого були спрямовані селянські акції) чи на чисто формальних ознаках руху (назви та характеристики, які вживалися ще в дожовтневий період).

Перший засіб групування форм селянського руху здійснив радянський історик-аграрник А.Анфімов, який запропонував на селянські виступи передреволюційного періоду дивитися з точки зору чотирьох позицій: конкретні форми (потрави, порубки, попаси та ін.), мета (боротьба за землю, вимоги переселення), об'єкт (виступи проти адміністративної влади та представників сільського самоуправління, боротьба проти духовенства) і причина виступів («виступи на ґрунті голодовок», «міжусобні зіткнення селян через земельні відносини»)⁴⁰ Другий підхід презентований у монографії М.Лещенка. Він звужив список виступів періоду революції 1905–1907 рр. за рядом характерних ознак до 8 основних форм: 1) безпосередня боротьба за землю; 2) страйки селян та наймитів; 3) розгром поміщицьких маєтків, садиб, магазинів; 4) підпали садиб, розбирання майна, убивства гнобителів; 5) сутички селян з місцевою владою, поліцією, військами; 6) нелегальні збори, мітинги, інші види політичної боротьби; 7) «інші форми боротьби»; 8) змішані форми боротьби⁴¹. Пізніше він узагальнив частину з названих форм в одну – селянські напади на поміщицькі маєтки і повстання, до якої він відніс «всі збройні виступи селян, незалежно від того, були вони заздалегідь підготовлені чи виникли раптово у формі стихійного протесту», а також «всі відкриті напади селян на поміщицькі маєтки і куркульські садиби, які супроводжувались повним або частковим їх знищенням, розбиранням продуктів харчування і майна гнобителів»⁴².

³⁶ Кудлай П. Селянський рух на Правобережній Україні між двома революціями (червень 1907 – лютий 1917 рр.) // Архіви України. – 1970. – №1. – С.59.

³⁷ Кошик О.К. Антивоєнні виступи робітників і селян України на початку Першої світової імперіалістичної війни // Український історичний журнал. – 1959. – №3. – С.37.

³⁸ Крастинь Я.П. Революционная борьба крестьян в России в годы империалистической войны (1914–1916 гг.). – Москва, 1932. – С.54.

³⁹ Гриценко А.П. Селянський рух у Донецькому промисловому районі в роки Першої світової імперіалістичної війни (липень 1914 р. – січень 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1958. – №4. – С.82; Кириянов Ю.И. Крестьянство Степной Украины в годы Первой мировой войны (1914–1916 гг.) // Особенности аграрного строя России в период империализма. – Москва, 1962. – С.246–247; Кудя В.О. Селянський рух у Волинській губернії у період між двома революціями (червень 1907 – лютий 1917): Дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1973. – С.148.

⁴⁰ Анфімов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России: 1881–1894 гг. – Москва, 1984. – С.219.

⁴¹ Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1978. – С.208–210.

⁴² Лещенко М.Н. Селянські напади на маєтки та повстання на Україні – важлива форма боротьби в роки Першої російської революції // Історія та історіографія України. – К., 1985. – С.120–121.

Серед сучасних дослідників селянського руху схожу класифікацію застосовує О.Герасименко. Вона дещо змінила формулювання 5-ї форми, розширивши її зміст: опір продажу майна та інші сутички з місцевою владою. Таким чином історик намітила можливості ревізії старих схем типологій. Зокрема запропонувала близькі типи руху об'єднати в групи: «наприклад, потрави, покоси, порубки, орання – в самовільне користування землею та угіддями». Дана форма боротьби, прокоментувала дослідниця, часто перепліталася з безпосередньою боротьбою за землю, а також зі страйками. Крім того, методи боротьби можна поділяти на легальні (судові процеси, бойкот, страйки) й нелегальні (непослух, самовільля, саботаж, опір, збройний опір, терор, повстання)⁴³ Дана пропозиція викликає питання щодо доцільності такого поділу, оскільки в правовій системі Російської імперії будь-які форми непокори власнику, особливо в аграрній сфері, не вважалися за легальні, а страйки наймитів, які О.Герасименко віднесла до легальних, переслідувалися (ст. 1358 «Уложення про покарання» 1885 р.; закон «Про найм на сільські роботи» 1886 р.; ст. 376 «Нового карного уложення» 1903 р.; «Правила проти виникнення страйків серед сільських робітників», 1906 р.). Так, відмова наймита працювати каралася відшкодуванням наймачу збитків, місячним арештом, а за участь у страйку він міг бути позбавлений волі на термін від тижня до року⁴⁴.

Праці зарубіжних істориків, де розглядалися аграрні виступи в Російській імперії та в її національних районах, не вирізнялися оригінальністю класифікацій. Зокрема британський дослідник Т.Шанін за основу своєї схеми форм аграрного руху обрав російську судову термінологію селянської злочинності початку ХХ ст. – порубки, потрави, погроми та ін. Ці дії він відніс до групи селянської боротьби з приватновласницькими господарствами. Групу протестів, що виходила за рамки боротьби з поміщиками чи сільськими капіталістами, кваліфікував як антиурядову або антидержавну боротьбу селян. Це – відклик вірних закону старост, колективна відмова сплати податків, створення селянами альтернативних органів влади, збройний спротив армії й поліції⁴⁵.

Складність самого змісту селянського руху, семантична обмеженість та односторонність його аналізу в документах МВС, поєднання селянських намірів та мотивів, багатофакторність процесу соціальної активності селянства, яка проявлялася від форм чисто усного вираження свого протесту до відкритих збройних бунтів, зумовлюють недосконалість практично будь-якої запропонованої схеми форм селянських виступів, дисгармонійність зв'язків між ними. Спробуємо критично розглянути це на прикладі трьох варіантів типології – формалізована класифікація, в якій по можливості максимально враховані всі існуючі конкретні форми виступів (Ф.Лось, О.Михайлюк, І.Рева, Т.Шанін), її стислий варіант у вигляді поєднання різних видів виступів за спільними ознаками (М.Лещенко, О.Герасименко), класифікація із синтетичним підходом до видів руху (А.Анфімов). Перша схема претендує охопити всю конкретику руху. Натомість у ній термінологія є нерівнозначною за вимогами до змісту і форм руху. Наприклад, «боротьба проти куркульства» і «порубки» в одному списку поєднують соціальний сенс конфлікту та практичний характер виступу. Сумнівним є виділення в окрему групу сутичок з адміністрацією економік або з поліцією та військами, що, як правило, супроводжували інші форми боротьби.

⁴³ Герасименко О.В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.). – С.57, 117.

⁴⁴ Десятніков І.В. Наймана праця у сільському господарстві України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Черкаси, 2010. – С.71–72; Новое уголовное уложение высочайше утверждённое 22 марта 1903 г. – Санкт-Петербург, 1903. – С.127; *Потолов С.И.* Самодержавие и законодательство о стачках на рубеже ХІХ–ХХ вв. (Из истории разработки основных норм трудового права) // Проблемы социально-экономической и политической истории России ХІХ–ХХ вв.: Сб. ст. памяти В.С.Дякина и Ю.Б.Соловьёва. – Санкт-Петербург, 1999. – С.278; Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. – Санкт-Петербург, 1908. – С.655, 658–659.

⁴⁵ Шанин Т. Революция как момент истины: Россия 1905–1907→1917–1922 гг. – Москва, 1997. – С.147.

Досить струнка і проста кваліфікація Т.Шаніна зручна у використанні істориком, проте нею слід послуговуватися з певними застереженнями. Наприклад, потрапи й покоси могли здійснюватися не у власницьких володіннях, а на території, що належить державі, монастирям чи іншим общинам. Тож як такої боротьби з приватною власністю могло не бути. По-друге, зміна адміністративних осіб сільського чи волосного управління нерідко здійснювалася з метою досягання не політичних, а економічних цілей, коли сільська адміністрація заважала односельцям рубати чужі ліси й захоплювати поміщицьке майно. По-третє, страйк, бойкот і вимоги знизити орендну плату нерідко були ланками однієї події. Страйк міг супроводжуватися висуванням перед економією вимог щодо покращення умов оренди або вирішення на користь селян спірних земельних питань при повному чи частковому бойкоті економії. Не згадував Т.Шанін і приговорний рух як форму протесту селян.

Загалом деталізувати форми селянських виступів важко, оскільки вони зрідка зустрічаються у чистому вигляді, за винятком потрав, порубок, підпалів, що ускладнює пошук відповідності методів і цілей руху. І навпаки, у багатьох випадках, як зауважила О.Герасименко, селяни під час виступів одночасно застосовували кілька форм боротьби, як-от припинення роботи в поміщицькій економії, самовільне переобрання сільських чи волосних службових осіб, потрава поміщицького сінокосу, побиття економічних робітників тощо⁴⁶. Такі виступи історики, як правило, відносили до мішаних форм. Однак їх типологізація вимагає в кожному випадку коментаря, в якому дослідник повинен правильно зорієнтуватися, як розставити акценти у хронології подій, мотивації учасників виступу та його реалізації.

За схемою Лещенка – Герасименко легше маневрувати фактичними даними. Перша група логічно охоплює виступи селян, що супроводжувалися захопленням поміщицьких земель, домаганням їхнього переділу чи поліпшення умов оренди, вимогою надання випасів, луків та водопоїв, боротьбою проти розмежування земель, потравою поміщицьких сінокосів, посівів і порубкою лісів. Інші – вказують у назві за себе. Але й тут ми зустрічаємося зі складністю аналізу виступів, які не мали чіткого вираження. Наприклад, важко визначити клас виступів у червні 1905 р. у Лебединському повіті, коли одночасно відбувалися страйки, погроми, підпали, потрави тощо. Страйки при цьому супроводжувалися зняттям з робіт прибулих робітників і висуванням вимог чисто аграрного характеру. Нерідко виступи завершувалися сутичками з поліцією чи охороною, що виведені у М.Лещенка в окрему групу. Розділення груп 3 і 4 також є сумнівним – грань між ними легко перетиналася учасниками виступів. Щоб позбутися неточностей, М.Лещенко запропонував відвести подібним виступам класи мішаних та «інших форм боротьби».

У цілому розвиток концепції форм селянського руху в українському селі можна представити наступним чином: I етап (дожовтневий період, 1920–1930-ті рр.) – наслідування істориками поліцейської термінології селянських правопорушень із поясненнями на конкретних прикладах змісту тих чи інших методів боротьби; II (1940–1970-ті рр.) – розробка оригінальних схем класифікацій селянського руху, намагання підвести їх під кількісну складову для зручності підрахунків селянських виступів та сумарності застосування певних методів селянської боротьби; III (від 1980-х рр. до сьогодні) – уточнення й деталізація наявних схем, передусім М.Лещенка.

Проблема вироблення класифікації форм селянського руху залишається перспективною та дискусійною темою вітчизняного селянознавства. Її пролонгація в нинішній історіографічний період певною мірою зумовлена затуханням загального наукового інтересу до теми селянського руху, а також відсутністю абсолютно нових

⁴⁶ Герасименко О.В. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.). – С.117.

пропозицій відносно цього питання з боку істориків-аграрників. Переконані, що поворот у вивченні масових революційних рухів пореформеного періоду, вироблення нових прийомів обробки джерел соціально-політичної активності селянства знову актуалізує питання створення єдиної зручної типології форм аграрного руху.

REFERENCES

1. Anfimov [1984]. *Ekonomicheskoye polozheniye i klassovaya borba krestian Evropeyskoy Rossii. 1881–1894 gg.* Moskva: Nauka. [in Russian].
2. Bakalo, & Hotsuliak [2001]. Selianski vystupy na Ukraini v chasy Stolypinskoy ahrarnoy reformy. *Visnyk Cherkaskoho universytetu: Istorychni nauky*, 27. Cherkasy. [in Ukrainian].
3. Berezhnyak [1952]. *Sotsialno-ekonomicheskoye polozheniye krestian Evropeyskoy chasti Rossii i politika samoderezhaviya v krestianskom voprose (1900–1904 gg.)*: Dis. ... kand. ist. nauk. Odessa. [in Russian].
4. Berkevich [1947]. Krestianstvo i vseobshchaya mobilizatsiya v iyule 1914 g. *Istoricheskiye zapiski*, 23. Moskva. [in Russian].
5. Bukhovets [1979]. K metodike izucheniya «prigovornogo» dvizheniya i ego roli v borbe krestianstva v 1905–1907 godakh (Po materialam Samarskoy gubernii). *Istoriya SSSR*, 3. Moskva. [in Russian].
6. Butsyk [1957]. *Seliani i silskiy proletariat Kyivs'koyi v Pershii rosiiskii revoliutsii*. Kyiv: Vyd-vo KDU im. T. H. Shevchenka. [in Ukrainian].
7. Chermenskiy [1954]. *Rossiya v period stolypinskoy reaktsii (1907–1912 gg.)*. Moskva. [in Russian].
8. Demchenko [1959]. *Robitnychi rukh na Ukraini v period stolypinskoy reaktsii (1907–1910 rr.)*: Dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Desiatnikov [2010]. *Naimana pratsia u silskomu hospodarstvi Ukrainy v kints XIX – na pochatku XX st.* Cherkasy: Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].
10. Dubrovskiy [1956]. *Krestianskoye dvizheniye v revoliutsii 1905–1907 gg.* Moskva. [in Russian].
11. Girich [1955]. *Revoliutsionnoye dvizheniye na Lvoberezhnoy Ukraine nakanune Pervoy russkoy revoliutsii v 1904 godu*: Dis. ... kand. ist. nauk. Lvov. [in Russian].
12. Goryakina [1972]. Krestianskoye dvizheniye na Ukraine v 1907–1914 gg. *Istoriya SSSR*, 1. Moskva. [in Russian].
13. Hamretskiy [1948]. *Revoliutsiyniy rukh na Kyivs'koyi v roky Pershoi svitovoi imperialistychnoi viiny (1914–1916 rr.)*: Dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Herasymchuk [2011]. Stavlennia chernihivskoho selianstva do ahrarnoy reformy Stolypina. *Sivierskiy liutyp*, 1. Chernihiv. [in Ukrainian].
15. Herasymenko G. [1988]. Protydiia selian stolypinskii ahrarnii politytsi na pershomu etapi yii provedennia. *Istorychni doslidzhenia. Vitchyzniana istoria: Respubl. mizhvidomch. zb. nauk. prats*, 14. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Herasymenko O. [2002]. *Selianskiy rukh na Lvoberezhnii Ukraini (1900 – liuty 1917 rr.)*: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Chernihiv. [in Ukrainian].
17. Hryshyn [1974]. Selianskiy rukh na Pivdni Ukrainy naperedodni pershoi rosiiskoi revoliutsii. *UIZh*, 12. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Hrytsenko [1958]. Selianskiy rukh u Donetskomu promyslovomu raioni v roky Pershoi svitovoi imperialistychnoi viiny (lypen 1914 r. – sichen 1917 r.). *UIZh*, 4. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Ierusalimskiy [1959]. Nekotoryye voprosy razvitiya krestianskogo dvizheniya v 1910–1914 gg. *Istoriya SSSR*, 4. Moskva. [in Russian].
20. Ierusalimskiy [1967]. Krestianskoye dvizheniye v Rossii nakanune i v nachale Pervoy mirovoy voyny. *Istoriya SSSR*, 3. Moskva. [in Russian].
21. Istoriya [1983]. *Istoriya Ukerainskoy SSSR: v 10 t.*, 5. Kyiv. [in Russian].
22. Kirianov [1962]. Krestianskoye dvizheniye na Ukraine v gody pervoy mirovoy voyny (Do Fevral'skoy revoliutsii 1917 g.). *Ezhegodnik po agrarnoy istorii Vostochnoy Evropy 1960 g.* Kyiv. [in Russian].
23. Kirianov [1962]. Krestianstvo Stepnoy Ukrainy v gody Pervoy mirovoy voyny (1914–1916 gg.). *Osobennosti agrarnogo stroya Rossii v period imperializma*. Moskva. [in Russian].
24. Kolomiets [1969]. Stanovyshche selian i selianskiy rukh na Pravoberezhnii Ukraini v 1900–1904 pp. *UIZh*, 3. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Koshyk [1959]. Antyvoienni vystupy robitnykiv i selian Ukrainy na pochatku Pershoi svitovoi imperialistychnoi viiny. *UIZh*, 3. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Kud [1972]. Selianstvo Volyni i yoho revoliutsiina borotba v roky Pershoi svitovoi viiny. *Pytannia istorii narodiv SRSR*, 14. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Kud [1973]. *Selianskiy rukh u Volynskii hubernii u period mizh dvoma revoliutsiinyami (cherven 1907 – liuty 1917)*: Dys. ... kand. ist. nauk. Lviv. [in Ukrainian].
28. Kudinov [2009]. *Selianskiy rukh u Lvoberezhnii Ukraini v 1905–1907 rr.*: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv. [in Ukrainian].
29. Kudlai [1970]. Selianskiy rukh na Pravoberezhnii Ukraini mizh dvoma revoliutsiinyami (cherven 1907 – liuty 1917 rr.). *Arkhivy Ukrainy*, 1. Kyiv. [in Ukrainian].
30. Lavrinenko [1971]. Ukrainska sotsial-demokratiia (hrupa USD) i yii lider Lesia Ukrainka (III). *Suchasnist*, 7–8. Miunkhen. [in Ukrainian].
31. Leshchenko [1978]. *Ukrainske selo v revoliutsii 1905–1907 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
32. Leshchenko [1985]. Selianski napady na maietky ta povstannia na Ukraini – vazhlyva forma borotby v roky Pershoi rosiiskoi revoliutsii. *Istoriia ta istoriografiia Ukrainy: Zb. nauk. prats*. Kyiv. [in Ukrainian].
33. Lishchenko [1957]. Selianskiy rukh na Pivdni Ukrainy pid chas revoliutsii 1905–1907 rr. *Naukovyi zapysky Chervnivetskoho derzhavnogo universytetu. Seriia istorychnykh nauk, vypusk druhyi*, 26. Chernivtsi. [in Ukrainian].
34. Los, & Mykhailiuk [1976]. Klasova borotba v ukrainskomu seli, 1907–1914. Kyiv. [in Ukrainian].
35. Maistrenko [1999]. Konfliktni situatsii v khodi provedennia Stolypinskoy ahrarnoy reformy v Kharkivskii hubernii (1906–1915 rr.). *Visnyk KbnU: Istoriia*, 441. Kharkiv. [in Ukrainian].
36. Maltseva [1965]. O kolichestve krestianskikh vystupleniy v period Stolypinskoy agrarnoy reformy (3 iyunya 1907 g. – 1 avgusta 1914 g.). *Istoriya SSSR*, 1. Moskva. [in Russian].
37. Melnyk [1973]. *Polumia revoliutsiynoi borotby (Zabahnopolitychni strai na Pivdni Ukrainy)*. Kyiv. [in Ukrainian].
38. Mikhaylyuk [1966]. Krestianskoye dvizheniye na Lvoberezhnoy Ukraine v period novogo revoliutsionnogo podyema (1910–1914 gg.). *Ezhegodnik po agrarnoy istorii Vostochnoy Evropy. 1964 god*. Kishinev. [in Russian].
39. Motrenko [1966]. *Rabocheye dvizheniye na Ukraine nakanune Pervoy russkoy revoliutsii (1900–1904 gg.)*: Dis. ... kand. ist. nauk. Lugansk. [in Russian].
40. Mykhailiuk [2009]. *Selianstvo Naddnpiarskoi Ukrainy v pershi desiatylittia Kbk st. (1900–1922 rr.)*: Sotsiokulturni transformatsii: Dys. ... dokt. ist. nauk: 07.00.01. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

41. Potolov [1999]. Samoderzhaviye i zakonodatelstvo o stachkakh na rubezhe XIX–XX vv. (Iz istorii razrabotki osnovnykh norm trudovogo prava). *Problemy sotsialno-ekonomicheskoy i politicheskoy istorii Rossii XIX–XX vekov: Sb. st. pamyati V. S. Dyakina i Yu. B. Solovyeva*. SPb. [in Russian].
42. Reva [1964]. *Selianskiy rukh na Livoberezhnii Ukraini 1905–1907 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
43. Sabadyrev [1972]. *Borba bolshevikov za leninskuyu agrarnuyu programm na Yuge Ukrainy i v Moldavii (1903 – fevral 1917 gg.)*. Kishinev. [in Russian].
44. Shanin [1997]. *Revolutsiya kak moment istiny. Rossiya 1905–1907 → 1917–1922 gg.* Moskva. [in Russian].
45. Spytyskiy [1978]. *Nazrivannia revoliutsiinoi kryzy na Ukraini v 1901–1904 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
46. Syzonenko [1962]. Selianskiy rukh v Khersonskii hubernii v period revoliutsiinoho pidnesennia 1910–1914 rr. *Pratsi Odeskoho DU im. I. I. Mechnikova. Ser. ist. nauk, 152*. Odessa. [in Ukrainian].
47. Varshavchyk [1955]. Borotba bilshovytskykh orhanizatsii na Ukraini za zdiisnennia leninskoi taktiky shchodo Rosiisko-yaponskoi viiny. *Naukovi zapysky KDPI im. O. M. Horkoba, 18*. Kyiv. [in Ukrainian].
48. Zabrovnyi, & Mykhailiuk [2002]. *Ukrainske selo v roky Pershoi svitovoi viiny: posibnyk*. Lutsk. [in Ukrainian].
49. Zhivolup [1956]. *Krestianskoye dvizheniye v Khar'kovskoy gubernii v 1905–1907 gg.* Kharkov. [in Ukrainian].

Dmytro KUDINOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Docent at the Department of Pedagogy, Social Education and Management,
Sumy Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education
(Sumy, Ukraine), dmytro.kudinov@gmail.com
ORSID: <https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

Vladyslav PARKHOMENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Department of History,
V.Sukhomlynskyi Mykolaiv National University
(Mykolaiv, Ukraine), vlad10031974@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0911-2941>

Classification of the Forms and Methods of Social and Political Struggle of the Ukrainian Peasantry in the Early Twentieth Century

Abstract. The purpose of the article is to generalize and characterize the types of forms and methods of class struggle of the Ukrainian peasantry in the Russian Empire in the post-reform period. The research methodology is based on the principles of historicism and systematicity. The authors used both general scientific (analysis, specification, typology) and specific scientific methods (historical-chronological, specific and logical historiographical analysis, critique of historiographical sources, periodization). For the first time a historiographical analysis of the problem of classification of forms of peasant movement and methods of the struggle of the peasantry of the Dnipro region has been carried out. **Conclusions.** The specification of certain forms and methods of the peasant movement in the post-reform period was initially a matter for the ranks of the Ministry of Internal Affairs and contemporary publicists. Their classification was traditionally consistent with a particular area or period, when certain methods of the peasants' interests defending became topical. Researchers of the peasant movement have tried to group peasant demonstrations into certain types (higher – lower, peaceful – violent, economic – political, etc.) on certain essential grounds. In this matter scientists have shown a creative approach. Although the peasant movement at the beginning of the twentieth century has been studied for more than a century no single satisfactory or at least dominant classification of the forms and methods of the peasant movement has been developed. Therefore, the discussion on this issue in historiography should be continued.

Keywords: forms, methods of peasant movement, peasantry, violence, peaceful forms of struggle, Russian Revolution of 1905–1907.

Ростислав РАДИШЕВСЬКИЙ

доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), rostyslav.r58@gmail.com
ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-5279-8232>

Світлана КАГАМЛИК

кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), kagam@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4732-1410>

Епістолярна спадщина М.Обідного часів еміграції

DOI: 10.15407/uhj2021.01.136

УДК: 323.113(=161.2)(437.311)

Анотація. Метою статті є аналіз комплексу неопублікованого ділового і приватного листування М.Обідного з «Празької колекції» та інших архівних фондів України й реконструкція на матеріалах його епістолярної спадщини кола спілкування діячів української міжвоєнної еміграції в Польщі та Чехословаччині. **Наукова методологія.** Застосований у статті метод моделювання інтелектуальних мереж дав можливість простежити численні ланцюги службових і товариських зв'язків М.Обідного, зрозуміти мотивацію його культурно-інтелектуальної праці. **Висновки.** Визначено, що коло кореспонденції М.Обідного обумовлене його особливою життєвою активністю у професійній та літературній сферах. Аналіз широкого спектру неопублікованого ділового і приватного листування державного й культурного діяча розкриває насамперед його різносторонню особистість, дозволяє з'ясувати людські риси та життєві цінності. Епістолярна спадщина митця окреслює коло діячів української культурної міжвоєнної еміграції в польському Тарнові та у чехословацькій столиці Празі. Виокремлено декілька провідних тематичних блоків кореспонденції: ділове листування тарнівського і празького періодів, пов'язане з пам'яткоохоронною діяльністю; спілкування членів літературно-мистецького товариства «Сонцесвіт»; листування М.Обідного з родиною Самійленків.

Ключові слова: Обідний, українська міжвоєнна еміграція, епістолярна спадщина, Тарнів, Прага.

Історія української міжвоєнної еміграції репрезентує діяльність блискучої плеяди видатних політичних, громадських і культурних діячів, які волею долі змушені були творити на теренах багатьох європейських держав. Діючи в умовах постійних випробувань, вони зберігали й примножували пам'ятки української визвольної боротьби, водночас збагачували культуру країн, які стали новими теренами їхньої діяльності. Завдяки їхнім зусиллям вдалося зберегти для нащадків історичну пам'ять, безцінні національні скарби як символ невичерпного державотворчого потенціалу української нації.

Незаперечну цінність для відтворення маловідомих сторінок історії української міжвоєнної еміграції має епістолярна спадщина її діячів. Зокрема, це першочергове

джерело для реконструкції сфери духовного життя, яке окреслює коло офіційного і приватного спілкування, додає особливі штрихи для розуміння характеру і мотивів творчості митців буремної епохи.

До українських діячів-емігрантів, на долю яких випало виборювання незалежності України і зброєю в руках, і силою слова, і мовою документів, належав і Михайло Обідний (1889–1938 рр.), – сотник Армії УНР, архівіст-музеєзнавець, етнограф, поет, перекладач і громадський діяч. Його діяльність довгий час залишалася невідомою і лише в часи української незалежності про нього дізналися як про енергійного збирача і хранителя українських музейних і архівних пам'яток. Водночас у тіні залишалися інші обдарування діяча та його багата епістолярна спадщина.

Різнобічна освіченість, творчі нахили і патріотичні поривання М.Обідного виявилися у різних сферах: літературній – як поета, письменника і перекладача; науковій – як автора багатьох історичних, етнографічних і народознавчих праць; архівно-музейній – як ученого-архівіста, одного із найактивніших організаторів архівної справи. М.Обідний стояв біля витоків створення українських музейних і архівних центрів в Україні та в еміграції: Катеринославський обласний музей ім. О.Поля, Київський художньо-промисловий і науковий музей, Київський військово-історичний архів-музей, Головний військово-історичний музей-архів Армії УНР, Український національний музей-архів при Українському громадському комітеті у Празі, Музей-архів визволення України, Український історичний кабінет, Етнографічний музей Підкарпатської Русі. І це – далеко не повний перелік державних і громадських установ, розвитку яких він сприяв як фундатор, керівник чи співробітник. Свідомий важливості справи, якій присвятив усе своє життя, в одному з листів М.Обідний зазначав: «Музей з приєднаним до нього архівом, школою і бібліотекою є душа нації, яка залишається навіки»¹.

Метою статті є аналіз комплексу неопублікованого ділового і приватного листування М.Обідного та реконструкція на матеріалах його епістолярної спадщини кола спілкування діячів української міжвоєнної еміграції в Тарнові і Празі. У статті застосовано методологію, для якої характерний погляд на український культурний світ як на структуру інтелектуальних мереж, що дає можливість простежити численні ланцюги службових і товариських зв'язків М.Обідного, зрозуміти мотивацію його культурно-інтелектуальної праці².

Постать Михайла Обідного, його творча та епістолярна спадщина тривалий час не була предметом наукових студій. Розсекречення архівних фондів, доступ до яких було заборонено в радянські часи, та надходження закордонної архівної україніки викликало значний науковий інтерес та уможливило активне вивчення постатей багатьох діячів української еміграції лише в умовах незалежної України. На хвилі такого дослідницького сплеску опинилася і пам'яток охоронна діяльність М.Обідного. До цього часу його особа фігурувала лише на рівні окремих побіжних згадок та невеликих енциклопедичних заміток, головним чином в доробку української діаспори.

Перші короткі відомості про М.Обідного подали некрологи, розміщені на шпальтах еміграційних часописів «Життя і знання» та «Український тиждень»³. Діяльність М.Обідного описав його сучасник А.Животко – головним чином як члена Українського історичного кабінету⁴. Архівно-музейна справа М.Обідного фрагментарно

¹ *Обідний М.* Твори в двох томах. – Т.1: Поезії. Переклади. Публіцистика / Упор. Р.Радишевського, С.Кагамлик. – К., 2013. – С.5–6.

² Див. докл.: *Kagamlyk S.* Kyiv-Mohyla Academy Intellectual Space as a Manifestation of Intercultural Communications (on the Basis of the Ukrainian Hierarchs' Epistolary Legacy) // *Kyiv-Mohyla Humanities Journal.* – 2018. – №5. – P.61–82.

³ *Животко А.* Д-р Михайло Обідний (1889–1938) // *Український тиждень.* – 1938. – 16 січня; Д-р Михайло Обідний // *Життя і знання.* – 1938. – Ч.1(124). – Січень. – С.95–96.

⁴ *Животко А.* Десять років Українського історичного кабінету (1930–1940). – Прага, 1940. – 70 с.

представлена в контексті культурно-освітньої діяльності української еміграції в дослідженні С.Наріжного, очевидця описуваних ним подій⁵.

В Україні творчістю М.Обідного цікавилися переважно краєзнавці. Зокрема П.Ротач⁶ і Л.Розсоха⁷ зібрали біографічні відомості про нього як уродженця Полтавщини, а закарпатські автори зосередилися на діяльності М.Обідного в останні роки життя, які він провів у Мукачеві⁸. На рубежі ХХ–ХХІ ст. стислу інформацію про життєві віхи і творчий доробок діяча подали окремі спеціалізовані довідники⁹. По-справжньому «відкрила» М.Обідного М.Палієнко, яка на матеріалах особового фонду ЦДАВО України висвітлила його пам'яткоохоронну діяльність¹⁰, а в додатках до своєї фундаментальної монографії з історії української еміграції вмістила 12 документів щодо архівно-музейної діяльності М.Обідного¹¹. Водночас, попри доволі значну увагу науковців і краєзнавців до постаті визначного діяча, переважна частина його творчого доробку ще не оприлюднена для широкого загалу.

Творча й епістолярна спадщина М.Обідного: загальний огляд

Творча та епістолярна спадщина М.Обідного розпорошена в багатьох архівних і бібліотечних фондах – як вітчизняних, так і зарубіжних. Частина її оприлюднена, що стосується передусім праць на тему охорони пам'яток та літературних збірок. Так, окремим друком вийшли праці М.Обідного «Військово-архівна справа на Україні» (1919 р.), «В обороні могил полеглих українських лицарів» (1921 р.), «Як охоронялись пам'ятки» (1925 р.). Низка студій з'явилася друком 1928 р. у спеціальному органі Українського національного музею-архіву при Українському інституті громадознавства у Празі, в якому працював М.Обідний: «Наші завдання в охороні пам'яток», «З мартирології українських пам'яток на еміграції», «Охорона військових могил».

Докладне вивчення особового фонду М.Обідного та інших архівних фондів із «Празької колекції» ЦДАВО України, а також зібрання Інституту рукопису НБУВ і відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України, дало можливість виявити цілу низку праць автора, які з тих чи інших обставин залишилися неоприлюдненими. Це дало змогу опублікувати в окремому томі літературний доробок М.Обідного, включно з його поетичними творами, перекладами та публіцистикою¹², а в перспективі готується окремий том історичних праць. Водночас для доповнення характеристики різнобічної діяльності та особистих рис М.Обідного велике значення має його ділове і приватне листування, яке донині не поставало предметом окремого наукового дослідження.

⁵ *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч.1. – Прага, 1942. – С.331; *Його ж.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919–1939: Матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої. – К., 1999. – С.6–7, 24, 33, 57, 89–91.

⁶ *Ротач П.* Матеріали до українського біографічного словника: Літературна Полтавщина // Архіви України. – 1967. – №6. – С.109; *Його ж.* Розвіні по чужині: Полтавці на еміграції: Короткий біобібліографічний довідник. – Полтава, 1998. – С.107.

⁷ *Розсоха Л.* До життєпису українського патріота миргородця Михайла Обідного // Полтавська петлюрія: Матеріали сьомих петлюривських читань. – Полтава, 2005. – С.251–256.

⁸ *Качій Ю.* З історії музейної справи на Закарпатті // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – №5. – С.48; *Поп И.* Енциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2001. – С.280.

⁹ *Сидоренко Н.* Обідний Михайло // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника. – Вип.8. – Л., 2001. – С.210; *Калмова К.* Обідний М.Ю. // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. – Вип.І (ХІХ ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С.247–249.

¹⁰ *Палієнко М.* Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі, Чехословаччині // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – №2. – С.92–127.

¹¹ *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції: створення, функціонування, доля документальних колекцій. – К., 2008. – 688 с.

¹² *Обідний М.* Твори в двох томах. – Т.1: Поезії. Переклади. Публіцистика / Упор. Р.Радивєвського, С.Кагамлик. – К., 2013.

Широке коло офіційної і приватної кореспонденції М.Обідного мотивоване його особливою життєвою активністю. Виявляючи неабияку енергію та працездатність, він окрім своєї професійної, архівно-музейної, діяльності брав участь у багатьох громадських організаціях. За його власними словами,

«був членом Комісії для охорони пам'яток при Міністерстві освіти; членом-секретарем Подільського товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва; членом-секретарем і головою секції охорони могил полеглих українських воїнів Українського військово-історичного товариства; постійним членом Архівної комісії при Міністерстві освіти; членом-секретарем комітету Музею-архіву визволення України та інш.»¹³.

Не меншу активність М.Обідний виявляв і на літературному фронті. У Києві він належав до літературного об'єднання «Музагет», був членом Київської громади молодих письменників; у Кам'янці-Подільському входив до дирекції Українського камерного театру; у Тарнові його зусиллями було засновано літературно-мистецьке товариство «Сонцесвіт», на засіданні цього ж товариства у Ченстохові він виголошував доповідь «Володимир Самійленко на терезах поетичної думки»; у Празі брав участь в організації Товариства українських письменників і журналістів на еміграції тощо.

Коло ділового і приватного спілкування М.Обідного розкриває насамперед його особовий фонд у ЦДАВО України. Як засвідчують документи, серед кореспондентів та приятелів були культурні, державні й політичні діячі: О.Ейхельман, С.Русова, В.Дорошенко, М.Шаповал, Ю.Липа, Д.Ісаєвич, П.Холодний та багато інших. Окрім, власне, фонду М.Обідного значний обсяг його кореспонденції відклався також в особових зібраннях А.Животка, В.Самійленка, Н.Григорієва, І.Шендрика, Олександра Олеся та інших діячів української міжвоєнної еміграції. В Інституті рукопису НБУВ виявлено неопубліковане досі листування М.Обідного з родиною Самійленків¹⁴. У відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України зберігається його листування у цьому зв'язку з редактором часопису Оленою Пчілкою, а також листи до В.Самійленка та Олександра Олеся¹⁵.

Цінним додатком до листування виступає також власноручний щоденник М.Обідного¹⁶, події якого охоплюють еміграційний період, зокрема перебування його в польському місті Тарнові. Ведення щоденника саме в цьому життєвому проміжку діяча (22 липня 1922 – 21 липня 1923 рр.), очевидно, пояснюється неабиякою важливістю його зусиль, спрямованих на охорону українських пам'яток та підготовку перевезення документів Головного військово-історичного музею-архіву до Праги. Усі ці матеріали сприяють з'ясуванню професійного та громадського оточення М.Обідного, його особистих рис і ціннісних пріоритетів.

¹³ Там само. – С.70.

¹⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.1. – Спр.3721, 34655; Ф.196. – Спр.30, 35/36, 52.

¹⁵ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України (далі – ІЛ). – Ф.78. – Спр.534; Ф.43. – Спр.123–125.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3504. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.38–66 зв.

Професійне листування

Тарнівський період. Праця над охороною пам'яток в музейно-архівних установах спонукала М.Обідного підтримувати широке коло спілкування в середовищі української еміграції. Перебуваючи разом з українським урядом у Тарнові, М.Обідний неодноразово звертався до різних посадових і громадських осіб з проханням вжити негайних заходів для збереження вивезених з України пам'яток українських визвольних змагань. За відсутності достатніх коштів, М.Обідний, як начальник Головного військово-історичного архіву, у вересні 1921 р. безпосередньо звернувся до головного отамана С.Петлюри, «во ім'я любові до загибаючих щоденно наших національних скарбів – історичних пам'яток, документальних свідочств визволення України [...] затвердити асигновку на двадцять тисяч м[арок] польських], призначених на врятування історичних пам'яток з рук анархії»¹⁷.

На прохання М.Обідного надіслати до Музею-архіву історичні матеріали відгукнулося чимало представників української інтелігенції. Свої колекції надали професори І.Огієнко та І.Шендрик, Українське співоче товариство у Тарнові, полковник М.Садовський, підполковник М.Гревізирський та ін.¹⁸ Відомі також звернення М.Обідного у травні 1922 р. до директора бібліотеки НТШ у Львові В.Дорошенка щодо передачі книг для бібліотеки Музею-архіву та до полковника Виговського щодо надіслання документів і листування керівників повстанських загонів Ю.Гютюнника й А.Гулого-Гуленка¹⁹.

Намагаючись належним чином організувати збереження та опрацювання вивезених до Польщі історичних документів, М.Обідний звертався до українських дипломатичних місій в Англії, Франції, Італії, Швейцарії, Швеції, Бельгії, Чехословаччині, Румунії, посольств УНР в Австрії, Німеччині, Болгарії, Туреччині з проханням надати дорученому йому Музею-архіву інформацію про українських громадян:

«1) В яких місцях знаходяться українські колонії, табори інтернованих та полонених з поданням точних адрес (в українській і французькій мовах) і прізвищ представників (осередків чи інституцій), через яких можна було б нав'язати постійні зносини; 2) Які існують там гуртки, товариства, інституції, заклади (наукові, культурно-освітні, аматорські, мистецькі чи які інші) – бажано докладні адреси; 3) Повний реєстр (теж з поданням адрес) всіх українських видавництв, книгозбірень, бібліотек, періодичних і неперіодичних видань: журналів, часописів, газет»²⁰.

Із метою повідомлення про заснування Музею-архіву визволення України та агітації щодо збирання для нього експонатів М.Обідним було розіслано 1135 відозв і 62 окремих листи до видатних українських діячів, у тому числі й міністрів УНР, з проханням фінансового сприяння²¹. Важливими були звернення М.Обідного до начальника Генерального штабу Армії УНР генерал-хорунжого В.Куща та до Українського громадського комітету (20 квітня, 3 травня, 15 вересня 1923 р.) з викладом програми дій у справі збереження пам'яток, недоцільності перевезення пам'яток з Тарнова до Каліша і обґрунтуванням нового місця осідку Музею-архіву – Праги²².

¹⁷ Там само. – Ф.4018. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.84–84 зв.; Палієнко М.Г. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного... – С.113–114.

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3504. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.38–66 зв.

¹⁹ Там само. – Ф.4018. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.26–26 зв.; Ф.1508. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.68 зв.

²⁰ Там само. – Ф.4211. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.11–11 зв.

²¹ Там само. – Ф.4018. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.1–4.

²² Там само. – Спр.2. – Арк.99–102, 123–126, 131–133 зв., 169–170.

Професійне і громадське оточення М.Обідного тарнівського періоду (22 липня 1922 – 21 липня 1923 рр.) також яскраво ілюструє його щоденник, зокрема зустрічі з посадовими особами УНР – С.Петлюрою, А.Лівицьким, В.Приходьком, М.Юнаковим, М.Садовським, І.Кабачковим, С.Сірополком, В.Сінклером, А.Вовком та ін. – у справі охорони українських пам'яток та підготовки перевезення документів Головного військово-історичного музею-архіву до Праги.

Празький період. Перебування М.Обідного у Празі пов'язане з діяльністю його як кустоша Українського національного музею-архіву при Українському інституті громадознавства у Празі та секретаря-референта Українського історичного кабінету. Відомі низка його звернень до різних осіб з метою поповнити українські історичні зібрання. Так, з проханням підтримки справи охорони пам'яток М.Обідний звертався до представника Українського бюро в Лондоні полковника Д.Антончука та до Хвальної управи Українського народного союзу у США²³.

У лютому 1928 р. М.Обідний листувався з дружиною М.Шаповала О.Шаповалою щодо необхідності збереження архіву діяча як одного із засновників Празького музею-архіву. Високо оцінюючи діяльність М.Шаповала, М.Обідний 12 лютого 1928 р. писав:

«В історії українського визволення й відродження, в історії українського громадського життя, в історії української культури, особливо в її еміграційному періоді, найчільніше місце належить Микиті Юхимовичу. Він, заснувавши в Празі в 1923 р. Музей-Архів, дав напрямок і праці по збиранню важливих джерел історії»²⁴.

Упродовж 1930–1931 рр. М.Обідний направив низку звернень українським вітчизняним та закордонним діячам, зазначаючи, що з метою допомоги іноземним дослідникам Український історичний кабінет створює у Празі спеціальну бібліотеку з українознавства, для якої проводить збір матеріалів. Такі листи з проханням надіслати для бібліотеки кабінету українські друковані видання в дар або як обмін були направлені до О.Цюпки та І.Борщака, Українського бюро в Лондоні, Клубу української парламентарної репрезентації в Польщі, видавництва А.Сваленка в Берліні, Є.Бачинського у Женеві, Усеукраїнської академії наук, Державного видавництва України, книгарні Т.Савули у Відні, Одеського наукового товариства, редакцій журналів «Вільне козацтво», «Тризуб» та ін.²⁵

Заклик М.Обідного про надсилання матеріалів для Українського історичного кабінету зустрів велику підтримку з боку українського громадянства. Лише впродовж року до бібліотеки кабінету надійшло близько тисячі томів книжок та понад триста п'ятдесят назв періодичних видань.

Приватне листування

Попри широке коло офіційного спілкування М.Обідний підтримував дружні стосунки з багатьма представниками еміграційного середовища. Перебуваючи в тарнівському і празькому українських еміграційних осередках, М.Обідний не втрачав зв'язку з Україною. Так, у нього були тісні контакти зі Львовом, зокрема через

²³ Там само. – Ф.3504. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.18–18 зв.; Ф.4018. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.175–177.

²⁴ Там само. – Ф.4018. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.43–44.

²⁵ Там само. – Ф.3866. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.21–22, 30–31 зв., 55, 87–87 зв., 95–95 зв., 124, 221–222, 249, 288, 308, 334–335 зв.

В.Дорошенка та І.Шендрика. З останнім постійно листувався, обговорював справи Музею-архіву в Тарнові, пересилав йому свої поезії для друку у Львові, радився щодо назв своїх поетичних збірок, отримував через нього кореспонденцію від рідних із радянської України і т. ін.

М.Обідний підтримував дружні стосунки з С.Русовою, присвятив їй низку своїх поезій²⁶. Про їхні близькі приятельські відносини під час перебування у Празі свідчить адресована йому записка від С.Русової, яка збереглася в особовому фонді М.Обідного²⁷. У тому ж фонді віднайдено невелику замітку під назвою «Ювілей С.Русової». Очевидно, це початок статті, яку М.Обідний готував для публікації з нагоди 70-річчя відомої української діячки²⁸. Зі свого боку, С.Русова цінила творчість і людські риси М.Обідного. У своїх мемуарах вона згадувала про спілкування з ним: «Обідний, як завжди, зворушував мене своєю щирою приязню»²⁹. Схвально відгукнулася С.Русова і на вихід збірки віршів М.Обідного «Нерозцвілі ранки».

В еміграційному фонді Олександра Олеся збереглося його листування з М.Обідним, зокрема лист останнього з пропозицією напередодні ювілею поета написати для Музею-архіву свою автобіографію: «Ваші ж поезії повні настроїв, огню і бурі цієї історичної епохи, Ви мали стики з багатьма українськими діячами, ученими, мистцями, політиками, вояками, це теж цікавий матеріал для Вашої автобіографії»³⁰. До 50-річчя поета М.Обідний опублікував у «Літописі Червоної Калини» свій вірш «О.Олесеві (З нагоди ювілею)», створивши яскравий образ митця: «Поете казки золотої, / Поете мрійної краси. / Весни бентежно молоді / Чудовий промінь ясний»³¹. Показово, що у фонді М.Обідного зберігся власноручно записаний ним вірш Олександра Олеся, присвячений В.Самійленкові, із позначкою «О.Олесь. Поезії. Кн.Х»³².

М.Обідний також листувався з чеським поетом П.Безручем. Відомо, що останній надсилав йому свої вірші для перекладу³³. 12 грудня 1937 р. в Мукачеві відбувся організований товариством «Просвіта» вечір із нагоди 70-річного ювілею П.Безруча, де М.Обідний виступив із доповіддю, характеризуючи творчість поета уривками з його поетичних творів³⁴.

У *середовищі* «Сонцесвіту». Особливо активно М.Обідний спілкувався зі своїми приятелями, членами організованого ним у Тарнові літературно-мистецького товариства «Сонцесвіт», яке в 1922 р. видавало альманах під однойменною назвою. Найактивнішими діячами товариства й авторами часопису були П.Тенянка, Н.Лівницька-Холодна, М.Ковальський, Є.Іваненко, П.Холодний, Б.Лисянський, яких М.Обідний лагідно називав «сонцесвітиками».

Приятельські стосунки між членами товариства яскраво ілюструє щоденник М.Обідного, записи якого зосереджені в межах річного проміжку – із липня 1922 по липень 1923 рр. – до переїзду автора у Прагу³⁵. Матеріали щоденника дають можливість відтворити культурне і політичне життя тарнівського українського еміграційного осередку, зокрема обставини підготовки до виходу альманаху «Сонцесвіт».

²⁶ *Обідний М.* Мати народу // Український тиждень. – 1936. – 2 березня. – Р.ІV. – Ч.10(168); *Його ж.* С.Ф.Русовій // Нова Україна. – 1927. – №6/7. – С.9.

²⁷ ЦДАВО України. – Ф.3504. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.33.

²⁸ Там само. – Спр.26. – Арк.38.

²⁹ *Русова С.* Мемуари. Щоденник. – К., 2004. – С.226.

³⁰ ЛЛ. – Ф.114. – Спр.1498. Про цей лист див.: *Лисенко Н.* Невідомі автобіографічні записи О.Олеся // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – Т.4. – К., 2009. – С.142–143.

³¹ *Обідний М.* О.Олесеві (З нагоди ювілею) // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Річник II. – Ч.12. – С.2.

³² ЦДАВО України. – Ф.3504. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.63.

³³ Там само. – Спр.11. – Арк.16–17, 28–29, 35–36.

³⁴ Вечір Безруча в Мукачеві // Український тиждень. – 1937. – 25 грудня. – Ч.44(246). – С.2.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.3504. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.38–66 зв.

Більшість діячів товариства до виїзду в Польщу пов'язувала активна участь у національно-визвольній боротьбі. Так, В.Самійленко й П.Теняню служили, як і М.Обідний, у державних органах УНР: перший – у Міністерстві фінансів та інших структурах, другий – у Київській губернській народній управі. М.Ковальський очолював Департамент державного контролю УНР. П.Холодний працював у Секретаріаті народної освіти Української Центральної Ради, Міністерстві освіти.

У складі товариства були відомі вчені й культурні діячі. Так, Б.Лисянський – автор праць із технічної фізики та електротехніки, пізніше доцент Української господарської академії в Подєбрадах. Є.Іваненко – математик, згодом професор Українського високого педагогічного інституту у Празі, автор шкільних підручників із математики. Н.Лівицька – перекладачка, дочка відомого громадського діяча А.Лівицького, пізніше входила до складу празької української поетичної школи, членкиня управи Союзу українок Америки.

Харизматичною особою серед «сонцесвітиків» був П.Холодний – художник-імпресіоніст, один із засновників київської філії товариства «Просвіта». Саме він підготував обкладинку до альманаху «Сонцесвіт». Свої стосунки з ним М.Обідний описав у творі «Петро Холодний як митець», а також присвятив йому поезію «Артист-маляр в тюрмі».

Особливо теплі відносини єдали М.Обідного з його земляками-полтавцями, поетами П.Тенянком і В.Самійленком. Їх поєднувала і батьківщина, і схожа доля. В.Самійленко й П.Теняню походили із с. Великі Сорочинці на Миргородщині, і свого часу служили, як і М.Обідний, у державних органах УНР.

Вихід альманаху «Сонцесвіт», який виявив поетичну майстерність українських поетів-емігрантів, високо оцінила С.Русова: «Молоді поети саме тоді видавали “Сонцесвіт”, – цей чудовий збірник, який на еміграції був променем сонця серед імли. Молоді таланти наче віщували нам можливість нового життя»³⁶.

Листування з родиною Самійленків. Окремо варто наголосити на стосунках М.Обідного з поетом В.Самійленком. Як припускає Л.Розсоха, вони могли познайомитися ще 1902 чи 1903 р. в Миргороді, куди В.Самійленко разом із родиною перебрався з Кубані³⁷. Імовірно, не без впливу свого старшого друга й наставника, який до переїзду в Миргород жив у Катеринодарі, склалися навчання та праця М.Обідного на Кубані на початку ХХ ст.

Дружні стосунки поєднували М.Обідного й В.Самійленка довгі роки. Коли 1920 р. вони змушені були емігрувати з України до польського Тарнова, М.Обідний, який оселився тут раніше, дбав про матеріальний стан уже немолодого і хворого письменника. З ініціативи М.Обідного товариство «Сонцесвіт» влаштувало 1921 р. в Тарнові літературний вечір із нагоди 35-річної творчої діяльності В.Самійленка. «М.Обідний – це справжній мій добрий геній під час перебування мого в Галичині 1920–1924 рр.», – зі вдячністю згадував про ті часи В.Самійленко³⁸. Зі свого боку, М.Обідний 16 червня 1925 р. писав до В.Самійленка: «В зустрічі з Вами я мав не лише доброго натхненного друга, а й великого мого учителя. Огненні слова Ваших прекрасних поезій не раз стають для мене провідними ідеями. Ви дали багато для України і для людства і ще дасте!»³⁹.

Активне листування зі В.Самійленком та його дружиною Ольгою підтверджує, що М.Обідний постійно опікувався долею відомого культурного діяча. Із метою

³⁶ Русова С. Мемуари. Щоденник. – С.226.

³⁷ Розсоха Л. До життєпису українського патріота миргородця Михайла Обідного. – С.253.

³⁸ Тугуб О. Матеріали до життєпису Володимира Самійленка // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ ст. – Кн.3. – К., 1928. – С.312.

³⁹ ІР НБУВ. – Ф.196. – Спр.35. – Арк.1–2; Розсоха Л. До життєпису українського патріота миргородця Михайла Обідного. – С.255.

матеріальної допомоги на лікування В.Самійленка, який, перебуваючи у скрутному матеріальному становищі, проживав разом із дружиною в Боярці під Києвом, М.Обідний звертався у Празі до різних українських емігрантських допомогівих інституцій та осіб.

«Вчора я був у цій справі у поета О.Олеся, який дуже боляче прийняв мої інформації про Вас і пообіцяв взяти всіх заходів, щоби як скоріше вислати Вам грошей, – писав він 16 червня 1925 р. Самійленкам із Праги. – Також учора був я в Центральному союзі українськ[их] студентів і там пообіцяли вислати Вам трохи грошей. Може й ще щось десь видряпаємо»⁴⁰.

Листи подружжя Самійленків до М.Обідного розкривають деталі останніх років життя знаного українського письменника. Саме М.Обідний був одним із перших біографів В.Самійленка, ініціатором видання збірки його творів. На прохання М.Обідного В.Самійленко почав писати автобіографію, але вона залишилася незавершеною. Із метою створення ґрунтовної праці про письменника М.Обідний збирав різні матеріали про його життя, світлини, спогади людей, які спілкувалися з ним в Україні та еміграції.

До п'ятих роковин смерті В.Самійленка М.Обідний планував вихід спеціального збірника, присвяченого пам'яті поета. 18 січня 1930 р. він підписав угоду з видавництвом «Чесько-українська книга» в особі Григорія та Марії Омельченків. Згідно з її умовами, М.Обідний мав особисто зібрати та відредагувати всі матеріали до видання обсягом до 15 друк. арк. До збірника мали ввійти, крім вступної статті Л.Білецького, автобіографія, ненадруковані твори й переклади В.Самійленка, спогади про нього та листування, близько 25 фотографій⁴¹.

У зв'язку з підготовкою збірника М.Обідний від імені редакції звернувся до всіх, із ким спілкувався В.Самійленко, або в кого могла зберегтися інформація про його життя та діяльність. Такі листи із запрошенням узяти участь у написанні спогадів про В.Самійленка було направлено до професорів Д.Дорошенка, М.Славінського, К.Безкровного, П.Ростинського, Л.Білецького та ін.⁴² Інформацію про майбутнє видання М.Обідний умістив у газеті «Діло»⁴³. Достеменно невідомо, чи вдалося надрукувати збірник, оскільки жодного його примірника поки що не виявлено. Можна припустити, що книжка не вийшла або з фінансових причин, або через поганий стан здоров'я М.Обідного, адже 1933 р. йому за порадою лікарів довелося переїхати з Праги до Мукачева.

Таким чином, широке коло кореспонденції М.Обідного було обумовлене його особливою життєвою активністю у професійній та літературній сферах. Аналіз неопублікованого ділового і приватного листування розкриває насамперед його як різносторонню особистість, дозволяє з'ясувати людські риси та життєві цінності. Водночас епістолярна спадщина окреслює коло діячів української культурної міжвоєнної еміграції в польському Тарнові та у столиці Чехословаччини Празі. Матеріали особового зібрання М.Обідного і його епістолярна спадщина, що відклалася у фондах «Празького архіву» ЦДАВО України, дозволяють окреслити декілька провідних тематичних блоків. Найбільшим є ділове листування, пов'язане з пам'яткоохоронною

⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф.196. – Спр.35–36. – Арк.1 зв.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.3504. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.48–48 зв.

⁴² Там само. – Арк.111, 120, 122.

⁴³ *Обідний М.* Пам'яті Володимира Самійленка // *Діло*. – 1930. – 3 квітня.

діяльністю М.Обідного тарнівського і празького періодів. Інша група документів віддзеркалює спілкування членів літературно-мистецького товариства «Сонцесвіт», зокрема крізь призму щоденника М.Обідного, що дає можливість реконструювати культурне й політичне життя українського еміграційного осередку в Тарнові. Окрему групу матеріалів складає листування М.Обідного з його земляком-полтавцем В.Самійленком, яких поєднували особливо теплі стосунки, та пов'язані з цим контакти. Вони засвідчують, що М.Обідний активно опікувався долею відомого культурного діяча, із метою матеріальної допомоги на його лікування звертався у Празі до різних українських інституцій. Саме М.Обідний був одним із перших біографів В.Самійленка, ініціатором видання збірки його творів, у зв'язку з чим організував збір світлин, спогадів та інших матеріалів від осіб, котрі контактували з письменником в Україні або в еміграції. У перспективі ширше досліджена епістолярна спадщина М.Обідного може ввійти до чергового тому його праць, що суттєво посилить джерельну базу вивчення української еміграції міжвоєнного періоду.

***

Лист М.Обідного до В.Сальського⁴⁴

12 липня 1921 р., Тарнів

Високошановний пане генерале!

Скоро місяць, як я виїхав з Ченстохова, а пишу до Вас лише першого листа. Так мало успіху моєї поїздки, що не було про що й писати. По приїзді сюди лише два тижні потратив на оббивання порогів різних інституцій і осіб, комісій і підкомісій, доки провели Закон про відпуск 40 000 м.п.

Коли ми про охорону військових документів щось робимо, то про документи невійськові цілком ніхто не дбав, про організацію Національного Музею-Архіву десь за кордоном ніхто й не думав, хоча були особи, яким по службі належало це робити. Щоби поставити на певний шлях справу зібрання й охорони військових пам'яток, прийшлося розв'язати загальну справу зібрання і охорони всіх пам'яток визволення української нації.

Бо що ж робили б ми із зібраними військовими пам'ятками, коли тут (а тим більше у Львові) переховувати їх не можна з огляду на політичні обставини часу.

Тому не кому іншому, а мені прийшлося взятись за розроблення Статуту Українського Національного Музею-Архіву (себто загального). Для цієї справи був я командирований до Львова і там разом з проф. Шендриком та членами Наукового т[овариств]ва ім. Шевченка виконав завдання, а розроблений Статут подається на затвердження Уряду. На чолі того Музею-Архіву буде колегія з семи осіб, а саме: від Академії Наук 1 предст[авник], Наукового т[овариств]ва ім. Шевченка – 1, Українсько[го] державного університету в Кам'янці – 1, Укр[аїнського] військ[ового] історичного т[овариств]ва – 1, Міністерства освіти – 1, Мініст[ерства] закорд[онних] справ – 1, Мініст[ерства] військ[ового] – 1. Ця колегія призначить директора Музею-Архіву та його заступника, контролюватиме їх діяльність та даватиме напрямок праці.

Недавно повернувся із Львова і зразу розпочинаю клопотання про відпуск асигнованих коштів.

Наказом по Військ[овому] Мін[істерству] і Армії (наказ, мабуть, Вам послали) утворено тимчасово Військ[ово]-Істор[ичний] Музей-Архів, нач[альнико]м якого призначено мене, а діловодом уряд[ника] Уланівського, обох з залишенням на попередніх посадах і утриманні.

Тепер мені надано багато праці, - переглянути діла всіх військ[ових] інституцій і частин, і вилучити історичні матеріали. Треба також упорядковувати документи, що надходять до Архіву. А я один. З боку взяти поки що нікого не можна. Дуже Вас прошу найскоріше вислати сюди уряд[ника] Уланівського, інакше я не маю змоги виїхати з Тарнова, бо ні на кого кидати справ, що надходять до Архіву.

⁴⁴ Володимир Сальський (1885–1940 рр.) – генерал-хорунжий Армії УНР.

Більше писати не маю часу, бо їде п. Красноперів.
Привіт Надії Осиповні і всім співробітникам.
До побачення.
Ваш робітник М.Обідний [підпис].

ЦДАВО України. – Ф.3179. – Оп.1. – Спр.6. – Арх.16–16 зв. Автограф

Лист М.Обідного до І.Шендрика⁴⁵
[Між 1921 і 1923 рр., Тарнів]

Христос Воскрес!

Дорогий і любий Іване Захаровичу!

Найсердечніше вітаю Вас з Великодніми Святами, бажаю весело і хороше зустріти і провести. Невелика веселість жде нас і на Святах, та буває й гірше. Веселитиме хіба надія, що правда не вмирає, що рано чи пізно ми досягнемо своєї мети.

Приїхав на Свята і «батько» Волод[имир] Петров[ич], все розпитує мене за Вас, видно скучився за Вами. Жалко, що Ви не приїхали сюди до нас на Свята, а то б разом вкупі розговлялися. Хоча тепер дорожнеча колії відбиває всяку можливість і навіть охоту їхати.

Ах, Іване Захаровичу, скільки скупчилося у мене до Вас справ і прохань:

1) У ген[ерала] Юнакова захворіла на сухоти племінниця п-ні Федотова Віра, потрібні великі кошти на ліки, а особливо на добре відживлення, а добути немає де. Вам відомо, в якому ми тут стані. Ген[ерал] Юнаків до того і сам дуже безсилий, і завжди майже хворий, тепер остаточно вибився з сили. Куди і до кого він звернеться тепер за допомогою, щоби вирвати з рук смерті (може на якийсь час) дорогу йому людину, до кого, адже ж він щиро і чесно пішов працювати і боротися за визволення нашої батьківщини, то виходить, що лише ми йому й повинні допомогти. Він дізнався, що Ви [є] членом Управи Львівськ[ого] Допом[огового] Коміт[ету], тому він звертається (через мене) до Вас з уклінним проханням допомогти бодай доброю порадою, до яких організацій у Львові чи поза Львовом можна звернутися за допомогою. Зробіть, Ів[ане] Зах[аровичу], що у Вашій силі, і напишіть мені негайно, бо і він, і хвора щодня мене запитують, чи немає вже од Вас відповіді, бо їх стан критичний безнадійно.

2) Був у мене один пан з Таборів і просив написати Вам, що Вас вітає п. Лебединський і прохає написати йому відповідь на ті численні листи, що він Вам послав, напишіть на адресу, яку він Вам подав, здається, на Липову вулицю.

3) Прислав мені листа п. Сніговський (Графотоз) з Франції, пише, що живеться добре і хотів би перетягти якнайбільше туди наших земляків. Його писульку до Вас при цьому пересилаю.

4) Якнайскорше надішліть мені повні відомості, хто і скільки надіслав грошей на Музей-Арх[ів], зокрема Дм[итро] Бирчак, щоб написати подяки. (На жаль, ось уже три місяці не маю цілковито коштів на поштові і канцвдатки і листування йде мляво).

5) Був тут Вячеслав Конет. Він згодився редагувати і видавати часопис, присвяч[ений] справі охорони пам'яток, і навіть має невеличкі засоби на видання першого числа, однак прохає Вас і Волод[имира] Вікт[оровича] надіслати йому програм[у] цього часопису і свої та інших статті, і то якнайскорше, бо думає видати скоро. Щодо програм, то він і сам над цим працює, але ж хоче, щоб Ви спільно з Вол[одимирем] Вікт[оровичем] розробили і надіслали йому свій.

6) Грошей на Муз[ей]-Арх[ів] сюди ніхто не надсилає.

7) Збираюся до Праги і чекаю на візу, а наколи її одержу, то приїду до Львова, щоби спільно розглянути план моєї діяльності за кордон[ом] і виробити інструкції та уповноваження. Уряд на подорож грошей не дає, (хоча має), і маю надію, що, може, добудемо від п. Бирчака.

⁴⁵ Іван Шендрик (1879 – після 1940 рр.) – архівіст, громадський діяч, керівник видавничого відділу Генерального штабу УНР.

8) п. Сір[опол]ко ставиться до моєї подорожі з багатьма застереженнями і неохотою (певно, думає, що я вже не повернуся і вони тут позбавляться доброго «сторожка» над архівним майном, а може є і інші причини. Та я вирішив за всяку ціну звідси – бо скоро здохну тут.

9) Гол[овний] Інспектор Всіх Пошт і Телеграфів Укр[аїнської] Держави Василь Коломийченко уклінно прохає Вас не забути про нього і поклопотати, щоб дали десь куток чесно і в труді дожити віку. Здається, він прохає через Тарн[івський] Допом[оговий] К[омітет] Львівську Просвіту, щоб його пристроїли в Милованні, або де-інде, і тому прохає Ваших впливів.

10) Любий Іване Захар[овичу], маю невимовну радість, за п'ять років вперше одержав листа з дому, поки що всі живі-здорові. На великий жаль, вони прислали мені листа на Тарнів (мою адресу надіслали їм мої знайомі земляки, що перебувають на еміграції і часто пишуть до своїх), а це для мене дуже не бажано, тому я, прошу вибачити мені, послав їм свою адресу на Львів через Вас, бо пишу, що у Львові учуся. Отже, сердечно Вас прошу, як тільки одержите для мене листи, негайно пересилайте мені сюди рекоменд[ованим] листом (ту конверту вкладіть в нову), на що для першої пересилки посилаю на 1.000 м[арок] п[ольських] пошт[ових] значків, зробіть це для мене, Ви ж знаєте, що це єдина втіха. Тому нетерпеливо чекаю од Вас листа з дорогими вістками з рідного Краю.

11) Послав я Дм[итру] Донцову два своїх вірші до ЛНВ і прохав його передати через Вас мені оту невдалу збілочку [...] віршів «Заполочі», чи одержали Ви?, а коли ні, то потрудіться одержати і переслати – передати мені.

12) Прошу вибачення, що не писав довго до Вас – не мав на пересилку грошей.

Чекаючи відповіді, цілую Вас

М.Обідний [підпис]

ЛННБУ ім. В.Стефаніка. – Відділ рукописів. – Ф.202. – Оп.1. – Спр.18. – Арх.48–49. Автограф

Лист М.Обідного до М.Шаповала⁴⁶

20 квітня 1923 р., Тарнів

Високоповажаний і дорогий Микито Юхимовичу!

Немов недавно, а одночасно і так давно, як ми востаннє зустрічалися, здається, на початку 1919 р., в подорожі по евакуації з Києва. Одначе назавжди незабутньо і недавно, як сьогодні, переходять перед мною найкращі дні нашої спільної праці в ЦК УПСР (1917–1918 р.р.) в надзвичайний час Великої Української Революції. І кріпить мене тепер, і певно довго, довго ще надалі могутня постать визначного провідника партії, яка в особі Вашій світло постала.

Ах, то був час, коли в шаленому леті до удосконалення життя людства ми били в Дзвін Вічності.

А що ж, як тепер, любий друже-батьку, сталевий і ніжний, бо чув від когось, що Ви плакали, перечитуючи поему Макс. Рильського «На узліссі».

Ви, звичайно, пригадуєте деякі моменти з Всеукраїнського з'їзду нашої партії 1917 р. і глибокі симпатії до Вас представників численних організацій партії з фронтів, бо вірили у Ваш провід, вірили, що Ви виведете і націю. І ось тепер далеким шляхом через Захід, шляхом освіти могутності нашої молоді, Ви, Микито Юхимовичу, сповнюєте Ваш провід.

З яким захопленням і радістю вирушали до Чехословаччини торік звідси повно надійних хлопців – учителі, а ми тут залишалися голі й обдерті, але бадьорі і впевнені до краю.

Тепер торкнуся своєї справи. Ще на початку визвольного руху, я, працюючи в Києві в Державному Військово-історичному музеї, захопився так справою зібрання пам'яток та фіксуванням історичних подій, що не помітив, як минуло понад півдесятка років. Багато пам'яток за цей

⁴⁶ Микита Шаповал (1882–1932 рр.) – державний, політичний і громадський діяч, публіцист, один з організаторів і лідерів УПСР, міністр УНР.

час вдалося врятувати від знищення, але довелося й бути свідком такого їх масового винищення (коли був безсилим щось робити – протидіяти), що просто охоплює жах. Може я так захоплювався цією роботою тому, що на неї мало хто звертав увагу. Пробув я біля неї стільки років, і сьогодні ніби вперше піднімаю голову і дивлюся туди, на Захід, до Вас, де тепер серце і розум України. Далі не маю вже змоги продовжувати свою роботу. Чи допоможе Ваш Комітет, до якого звертаюся з окремими проханнями, що пересилаю Вам разом з цим листом, і коли допоможе? Бо кожен день тут здається довгим роком, коли все навколо гине (мова йде про пам'ятки), коли сили залишають остаточно.

Я вірю, що Ви, Микито Юхимовичу, до справи охорони (вірніше врятування) пам'яток поставитеся прихильно, знав я це й раніше, але до Вас персонально я досі не звертався, бо знав, як Ви обтяжені пекельно різними справами, і тому в 1922 р. з цією справою звернувся до К[оміте]ту через Івана Симоновича (бо це ж по його часті). Вирахував я й дні, коли мушу одержати відповідь, і чекав, чекав на неї, бо страшне нищення національних скарбів не давало мені спокою, огнем мене пекло. На жаль, ніякої відповіді – і пари слів не одержав. Беручи на увагу, що справу охорони пам'яток в листі освітлити досить трудно, я суть її переказував через людей, що їхали звідси до Вас: пп. Стешко, Доброновський, Чернавський і інш., і знову наслідків ніяких. Тепер звертаюся знову і даруйте мені, що турбую нею і Вас персонально.

Високошановний Микито Юхимовичу! Прохаю просто Вашої поради, що робить? Чи напружить останні сили, наколи Ви підпоможете грішми, і зібрати, поводити все, підпорядкувати і передправити до Праги, де все ж таки мусимо заснувати україн[ський] національний Музей-Архів, чи залишитись тут на поталу. Звідси зібраного майна до ста кошиків. Правда багато матеріалів можна було б залишити й тут, однак все важливіше треба б вивезти. В кожному разі я дуже Вас прохаю повідомити мене якнайскоріше хоч про одержання цього листа і мого прохання до К[абіне]ту, бо я не певний, що вони дістануться до Ваших рук.

Як Ви задивляєтесь на справу заснування в Празі чи ж інде Національного Музею-архіву? Головне – засоби на утримання інституції. Як би я був щасливий працювати колись у цій великій інституції, тим більш десь у Празі, куди я так хочу переїхати і для закінчення своєї вищої освіти. Наколи Ви на справу музейну архівну дивитися скептично, наколи я мушу цю роботу залишити, то у мене мається до Вас, Високоповажаний Микито Юхимовичу, нове велике прохання – чи не знайдете можливим призначити мені студентську стипендію, хоча б у Педагогічному інституті (документи можу на адресу надіслати), чи дати якусь посаду в Гром[адському] Комітетові, як заст[осувати] свої знання до життя в Празі, де я зможу поширити свої знання і закінчити освіту. В кожному разі мушу звідси вибратись якнайскоріше.

Одночасно надсилаю Вам свій вірш «Полотна», може знайдете можливим умістити в «Новій Україні»? Чи не можна буде в «Нов[ий] Укр[аїні]» вмістити мою статтю про охорону пам'яток на протязі 1917-1923 рр., яку можна надіслати. Також надсилаю: а) лист Музею-Архіву, ч. 9 – подяка за надсилку журналу, та б) лист Т[оварист]ва «Сонцесвіт».

Ще раз дуже прохаю Ваших ласкавих розпоряджень і прижиттєвого вирішення порушених мною справ.

Чекаючи відповіді, прошу прийняти запевнення моєї високої до Вас, Микито Юхимовичу, поваги і пошани.

[Підпис]

Моя адреса:
Polska
Tarnów
ul. Zielona, 845

ЦДАВО України. – Ф.356. – Спр.88. – Арх.4–5 зв. Автограф

Лист М.Обідного до Н.Григоріва⁴⁷*4 червня 1923 р., Тарнів*

Високоповажаний Никифоре Яковичу!

Не знахо[д]жу слів, щоби висловити Вам мою найщирішу подяку за надіслання мені від Комітету підпомоги. Був я зворушений до сліз. Коли б не Ваша допомога, не знаю, що й робив би, заліз по горло в борги, а прокляте злиденне життя знесило мене остаточно. Отже, одержавши гроші і виплутавшись трохи з боргів, я одразу виїхав з Тарнова, щоб врятувати дещо з загибавчих пам'яток, а одночасно й заїхав до Львова, щоб поінформувати.

Комітет Музею-Архіву Визвол[ення] Укр[аїни] про мої заходи перед Вашим Комітетом відносно перевозки до Праги Музею-Архіву. Мої інформації заслухали в Комітеті з великим задоволенням, після чого висловили свою згоду на передачу Музею-Архіву під заопікування Укр[аїнського] Гром[адського] Ком[ітету] в Празі, звичайно, з застереженням за Музеєм, як науковою інституцією, автономією щодо провадження роботи. Офіційне повідомлення Комітету надіслало Вам в наступних днях.

Добре було б, якби Ви вже тепер почали клопотання перед ЧСР про дозвіл на перевозку до Праги Укр[аїнського] Національного Музею-Архіву та підпомогли нам тут трохи грошми, щоб можна було все позвонити до одного місця та хоч трохи упорядкувати і підготувати для одправки до Праги.

Справа з охороною пам'яток тут зараз так стоїть зле, як ще ніколи. Ах, Никифоре Яковичу, всього в листі не напишеш, однак коли зараз не вживемо найрішучих заходів, то через місяць-два може нічого вже буде й рятувати. А скільки цінних матеріалів гине на руках у ріжних осіб, хто все те збере!

Зараз єдина надія на Ваш Комітет. Я знаю, Никифоре Яковичу, що Ви візьмете близько до серця цю болючу національну справу і зробите, що буде у Вашій силі. Заснування на еміграції Укр[аїнського] Національного Музею-Арх[іву] вимагає саме життя, зібрання цікавих експонатів дасть змогу чужинцям і нашим емігрантам докладніше ознайомитись і студіювати українську культуру. Крім того, зробимо велике діло – зберемо і схоронимо вельми цінний історичний матеріал визволення і відродження України, той матеріал, який тепер стихійно нищиться і по приватних, часом дуже нечестивих руках. Думаю, що Ви знайдете засоби на утримання в Празі Музею-Архіву в складі бодай двох співробітників і при гірших обставинах, на перший час бодай в приміщенні двох-трьох кімнат.

Ви, Никифоре Яковичу, здається, завідуєте там, власне не завідуєте, а підлягають Вам справи культурні, освітні, отже, і поладження цієї справи залежатиме найскоріше од Вас. Ще раз дуже прошу Вас прийняти на увагу той критичний стан, в якому ми тут опинилися з нашими Музеями-Арх[івами], треба щось робити сьогодні, щоб завтра не стояти «біля розбитого корита». Я думаю, що Ви мене зрозумієте. Тут цілковито немає на кого покладатися, бо все майже розпалося.

Складаю Вам, Никифоре Яков[ичу], найщирішу подяку за прийняття мене до Педагогічного Інстит[уту] і призначення стипендії. Дуже прошу Ваших заходів щодо висилки мені візи, а також прошу не забути мене й надалі з підмогою, поки виберуся з цього пекла.

З високою до Вас повагою і пошаною

М.Обідний [підпис]

ЦДАВО України. – Ф.3562. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.2–3 зв. Автограф

⁴⁷ Никифор Григорій (1883–1953 рр.) – громадсько-політичний діяч, співзасновник Українського громадського комітету, професор Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова у Празі.

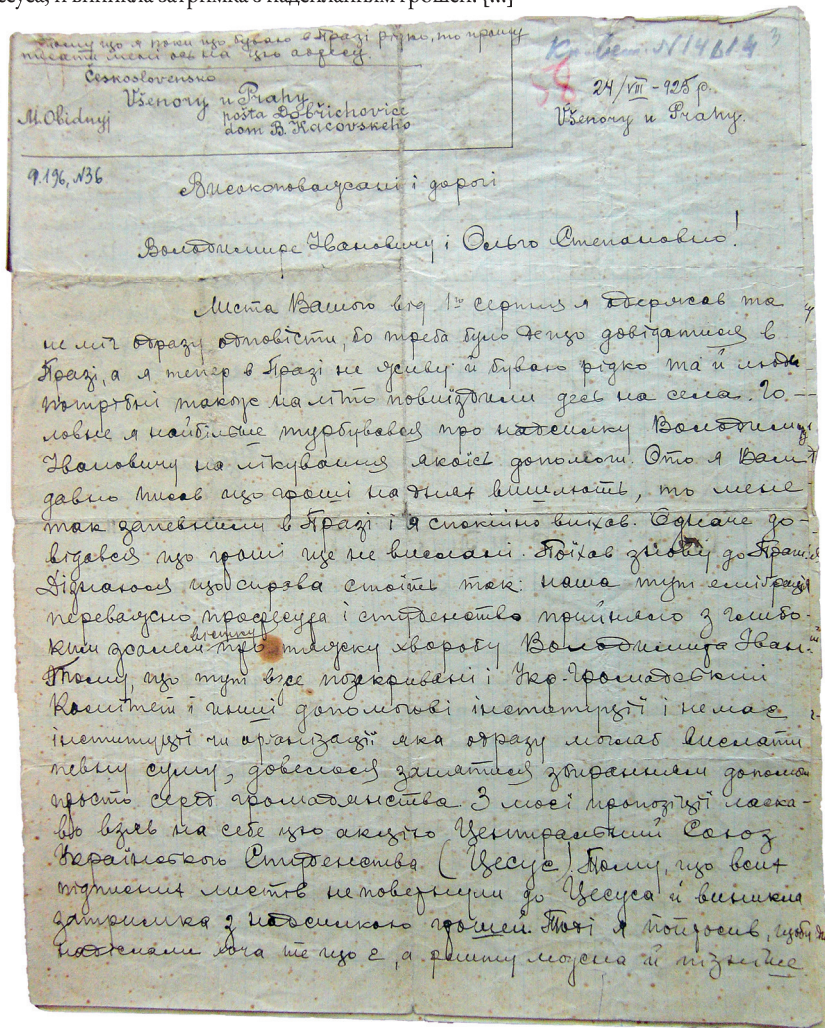
Лист М.Обідного до В. та О. Самійленків⁴⁸

24 серпня 1925 р., Вишнори, Прага

Високоповажани і дорогі

Володимире Івановичу і Ольго Степанівно!

Листа Вашого від 1-го серпня я одержав та не міг одразу відповісти, бо треба було дещо довідатися в Празі, а я тепер в Празі не живу й буваю рідко, та й люди потрібні також на літо повийздили десь на села. Головне – я найбільше турбувався про надсилання Володимирі Івановичу на лікування якоїсь допомоги. Ото я Вам давно писав, що гроші на днях вишлють – то мене так запевнили в Празі і я спокійно виїхав. Однак довідався, що гроші ще не вислані. Поїхав знову до Праги я. Дізнаюся, що справа стоїть так: наша тут еміграція, переважно професура і студентство, прийняло з глибоким жалем вістку про тяжку хворобу Володимира Іван[овича]. Тому, що тут вже позакривані і Укр[аїнський] Громадський Комітет, і інші допомогіві інституції, і немає інституції чи організації, яка одразу могла б вислати певну суму, довелося зайнятися збиранням допомоги просто серед громадянства. З моєї пропозиції ласкаво взяв на себе цю акцію Центральний Союз Українського Студентства (Цесус). Тому, що всіх підписних листів не повернути до Цесуса, й виникла затримка з надсиланням грошей. [...]

⁴⁸ Володимир Самійленко (псевдонім Сивенький; 1864–1925 рр.) – поет-лірик, сатирик, драматург і перекладач.

Щодо надсилання Вам грошей директор[ом] театру Загаровим, то я йому одночасно посилаю листа і подаю Вашу адресу, і прошу, щоби мене також повідомив про цю справу, себто чи вислав, або вишле Вам гроші. Одночасно прошу, чи не зміг би він доручити комусь зняти копію із комедії Бомарше «Шлюб Фігаро» і надіслати Вам безпосередньо чи через мене. Справа втім, що дир[ектор] Загаров, здається, вже не є директ[ором] Ужгородського театру, а живе ціле літо в Подєбрадах, де зібрав невеличку трупку і дає вистави. Побачу, що він мені напише. Чи є в Києві, або у Вас хоча один примірн[ик] моєї чи Лисянського книжечки про Вас, Володимире Івановичу?

Дуже Ви мене втішили, що пишете свою автобіографію і надішлете мені. Я збираюся видати велику книжку про Вас, Володимире Івановичу, в наступному, 1926 р., в ювілей 40-літ[тя] Вашої літературної творчості, а для того мені потрібно:

1. Ласкаво приобіцяну Вами автобіографію Вашу.
2. Найновітніші відомості про всі Ваші оригінальні і переклад[ені] твори включно до 1926 р., де й що друкувалося, а по можливості й відомості про рецензії. Так, як це тяжке завдання, то будемо просити В[исоко]ш[ановну] Ольгу Степанівну взяти на себе цей труд. Лише там, в Києві можна зібрати всі ці відомості, а в Празі тут неможливо.
3. Надіслати мені, якщо у Вас є, ще які фотографії. Крім того, може б Вол[одимир] Іванов[ич] ще сфотографувався тепер в добрій фотографії. Жаль, що Ви не поробили написів на тих фотографіях, що мені надіслали, я не знаю, що то за особи чоловік і жінка, сфотографовані з Вами, крім того, в Миловано-[чеській] групі може б треба було подати прізвища деяких осіб.

А як поправитесь, Володимире Івановичу, то дуже бажано, щоби Ви написали свої спогади про минулі старі часи. Тут не дуже давно написав спогади старий Чикаленко і книжка його спогадів має великий успіх. Молодь дуже цікавиться українським життям давно минулих років.

Дуже бажано, щоби якесь в[идавницт]во на Україні видало в ювілейний, 1926 р. всі Ваші твори – і оригінальні, і переклади. Отже, Вам треба насамперед знайти якусь особу, щоби збрала всі Ваші твори і поодинокі, розкидані в різних журналах, річі.

Поправляйтеся, Володимире Іван[овичу], до наступаюч[ого] Вашого ювілею. По Ваших роках Ви ще мусите довго жити й писати, коли б лише Вам скоріше позбавитися хвороби. Пан Президент Чехословацької Республ[іки], проф[есор] Масарик має 75 років, а ще бадьорий і керує державою. То нічого, що лікарі поки що не допомогли Вам, часом людина й поза лікарями видужує. Не тратьте лише віри у выздоровлення й бадьорості. Я не знаю, чи є рація Вам проти осені й зими переїздити до глухої провінції в Сорочинці. Підуть осінні дощі, заметуть зимою сніги і чи приємно Вам буде, ніби в норі сидіти. Все ж так - не так, може Вам доведеться й ще не раз до лікаря звертатися, то в Києві ж найкращі лікарі. В Києві Вас і частіше провідають, чи в потребі допоможуть чим Ваші прихильники і товариші-письменники. Вже якщо й переїздити в Сорочинці, то не восени, а весною. Головне, не треба думати про якийсь кінець життя і що для цього треба їхати в Сорочинці. Ви мусите поправитись і в доброму здоровлі ще відсвяткувати свій ювілей і жити ще многа літа.

З високою до Вас повагою

М.Обідний [підпис]

Тому, що я поки що буваю в Празі рідко, то прошу писати мені ось на цю адресу:

Československo. Všenory u Prahy
pošta Dobřichovice. Dom B.Kacovskeho
M.Obidnyi

REFERENCES

1. Kachii, Yu. (1964). Z istorii muzeinoi spravy na Zakarpatti. *Naukovo-informatsiyni biuleten Arkhivnobo upravlinnia URSS*, 5, 10–15. [in Ukrainian].
2. Kagamlyk, S. (2018). Kyiv-Mohyla Academy Intellectual Space as a Manifestation of Intercultural Communications (on the Basis of the Ukrainian Hierarchs' Epistolary Legacy). *Kyiv-Mohyla Humanities Journal*, 5, 61–62.
3. Klymova, K. (1999). Obidnyi M.Yu. *Ukrainski arkhivisty: Biobibliografichni dovidnyk*, 1, 247–249. [in Ukrainian].
4. Lysenko, N. (2009). Nevidomi avtobiografichni zapysy O.Olesia. *Spadschchyna: Literaturne dzhereloznaustvo. Tekstolohiia*, 4, 136–149. [in Ukrainian].
5. Narizhnyi, S. (1999). *Ukrainska emibratsia: Kulturna pratsia ukrainskoi emibratsii 1919–1939: Materialy, zibrani S.Narizhnyim do chastyny druboi*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Paliienko, M. (2008). *Arkhivni tsentry ukrainskoi emibratsii: stvorennia, funktsionuvannia, dolia dokumentalnykh kolektsii*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Paliienko, M. (2005). Pamiatkookhoronna diialnist Mykhaila Obidnoho v Ukraini, Polshchi ta Chekhoslovachchyni. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, 2, 93–127. [in Ukrainian].
8. Pop, I. (2001). *Entsyklopediia Podkarpatskoy Rusi*. Uzhhorod. [in Russian].
9. Radyshevskiy, R., Kahamlyk, S. (2013). *Obidnyi M. Tvoryu dvoikh tomakh. 1. Poezii. Pereklady. Publitsystryka*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Rozsokha, L. (2005). Do zhyttiepyssu ukrainskoho patriota myrhorodtsia Mykhaila Obidnoho. *Poltavska petliuriana: Materialy sonykh petliurivskykh chytan*, 251–256. Poltava. [in Ukrainian].
11. Rotach, P. (1998). *Rozvitianni po chuzbnynt: Poltavski na emibratsii: Korotkyi biobibliografichni dovidnyk*. Poltava. [in Ukrainian].
12. Rusova, S. (2004). *Memuary. Shchodennyk*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Sydorenko, N. (2001). Obidnyi Mykhailo. *Ukrainska zhurnalistyka v imenakh: Materialy do entsyklopedychnoho slovnyka*, 8, 210. Lviv. [in Ukrainian].

Rostyslav RADYSHEVSKYI

Doctor of Philological Sciences (Dr. Hab. in Philology), Professor,

Corresponding Member of NAS of Ukraine,

T.Shevchenko National University of Kyiv

(Kyiv, Ukraine), rostyslav.r58@gmail.com

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-5279-8232>

Svitlana KAHAMLYK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Senior Research Fellow,

T.Shevchenko National University of Kyiv

(Kyiv, Ukraine), kagam@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4732-1410>

Epistolary Heritage of M.Obidnyi in the Time of Emigration

Abstract. The purpose of the article is an analysis of complex of unpublished business and personal correspondence of M.Obidnyi from Praha Collection and other archival funds of Ukraine and the reconstruction of circle of communication of figures of the Ukrainian interwar emigration in Polish and Czechoslovakia on the materials of his epistolary heritage. **The research methodology.** The applied in the article method of simulation of intelligent networks gave a possibility to trace numerous circuits of work and friendly communications of M.Obidnyi, to understand motivation of his cultural and intellectual labour. **Conclusions.** It has been determined that a wide variety of correspondence of M.Obidnyi is occasioned by his peculiar life activity in the professional and literature fields. The analysis of a wide spectrum of unpublished business and personal correspondence of state and cultural figure discloses first and foremost his multiple personality, allows determining human qualities and life values. The epistolary heritage of the master defines the circle of figures of the Ukrainian cultural interwar emigration in Tarnów and Praha. It has been emphasized the several leading topical units of the epistolary heritage of the master: business correspondence of Tarnów and Praha periods, connected with monument protective activity; communication of the members of literary and artistic society “Sontsesvit”; correspondence of M.Obidnyi with family of V.Samiilenko.

Keywords: Obidnyi, Ukrainian interwar emigration, epistolary heritage, Tarnów, Praha.

Георгій ПАПАКІН

доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
директор Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України
(Київ, Україна), hrapakin@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5647-1686>

«Цифровий поворот» у джерелознавстві: реальність, перспектива чи ілюзія?

DOI: 10.15407/uhj2021.01.153

УДК: 930.2

Анотація. Метою дослідження виступає феномен «цифрового повороту» у соціогуманітаристиці та, зокрема, у джерелознавстві. Повсюдне поширення цифрових технологій уносить суттєві корективи до багатьох наук соціогуманітарного циклу. В останнє десятиріччя ХХ ст. розпочався цифровий поворот у житті людства, який істотно вплинув на розвиток історії, філософії, права, лінгвістики, культурології тощо. Нині практично всі дослідники користуються його перевагами, при тому критикуючи новітні джерела, говорячи про них як про «сурогати» справжніх джерел. **Наукова новизна** полягає у спробі розкрити виклики, створені цим поворотом. Цифрове джерело в обох його іпостасях – «народжене цифровим» чи цифровий імідж традиційного джерела – потребують нових підходів і навіть нової філософії сприйняття, поки що недостатньо окресленої. При цьому застосовано **методику** компаративних підходів, аналізу і синтезу новітніх напрямів науки. Завдяки чому визначено специфіку дослідження таких джерел, виявленню позитивних і проблемних їхніх якостей. **Висновки** полягають у тому, що соціогуманітаристиці конче потрібно приділити увагу новому виду джерел, здатному значно трансформувати традиційні уявлення про джерело, документ, пам'ятку, поставивши на їх місце імідж, базу даних, програму, навіть перформанс.

Ключові слова: цифровий поворот, цифрове джерело, імідж, оцифрування, медіа, інтернет.

Сучасна теорія «поворотів» у широкому контексті розуміння розвитку людського усвідомлення світу, його сьогодення та минулого на перший погляд має не дуже довгу історію. Російський філософ В.Савчук, намагаючись дослідити цей феномен, побачив сенс поворотів у «поверненні до чогось» (наприклад, неокантіанство, або «гносеологічний поворот»). Він датував цей концепт ХХ сторіччям, водночас убачаючи його коріння ще в античності та за нового часу. Фахівець згадав запровадження М.Гайдеггером старого німецького терміна «Die Kehre» з середини ХХ ст. для визначення власного «онтологічного повороту». В.Савчук маркує його як перший поворот. Наступним став «лінгвістичний поворот» («linguistic turn»), датований другою половиною 1960-х рр. Саме цей концепт, автором якого виступив американець Р.Рорті, надав «поворотну» матрицю, задав схему для всіх наступних поворотів, узвичаїв термін англійською мовою¹. Слід підкреслити, що в такій парадигмі повністю зникає сенс повороту як «повернення до чогось», натомість поворот стає символом відмови від попередніх уявлень.

Р.Рорті сформулював постулат, що антична й середньовічна філософії концентрувалися на *речах*, модерна та новітня епохи – на *ідеях*, а сучасна йому філософія в

¹ Савчук В.В. Феномен поворота в культурі ХХ в. // Международный журнал исследователей культуры. – 2013. – №1(10). – С.93–94.

основу поставила *слово*. Отже суспільство та його історію було оголошено *текстом*, його дослідження – *дискурсами*². У просуванні такого конструкта провідне місце належить також французькому філософу Ж.Дерріда, котрий писав: «Ця минула епоха насправді наскрізно існує як текст – у тому сенсі слова, який нам ще належить визначити. Вона зберігає як таку можливість прочитання, має дієвість моделі, що в такий спосіб порушує лінійний час або часову лінію»³.

Утім, якщо уважно погортати сторінки анналів української історіософії, то можемо констатувати присутність терміна «поворот» у працях М.Грушевського з кінця XIX ст. Так, 1895 р. в передмові до першого тому «Жерел з історії України-Руси» він написав:

«Відколи наслідком того *повороту* (курсив наш – Г.П.), що відбувся в історичних науках взагалі, головна увага перейшла з студіювання самих зверхніх фактів політичного життя в історії, взірцевих утворів – в літературі на широкі висліди коло розвою культурно-громадського життя й його обставин, потреба розширенню археографічних засобів дуже відчувалася в українсько-руській науці»⁴.

Корифей української гуманітарної науки мав на увазі поширення з другої половини XIX ст. позитивістських концепцій О.Конта, Г.Спенсера, згодом доповнення їх соціологічними методами Е.Дюркгайма (модернізований позитивізм, за О.Богдашиною⁵), палким прихильником яких став М.Грушевський. Самі засновники позитивізму, здається, не пристали на такий термін. Тому маємо підкреслити пріоритет українського вченого, який ужив визначення «поворот» стосовно поширення позитивістських і соціологічних методів у соціогуманітаристиці.

Концепт «повороту» виявився дуже затребуваним у другій половині XX ст. Після лінгвістичного з'явилася ціла низка інших поворотів: антропологічний, теологічний, перформативний, просторовий, прагматичний тощо. Усі вони мали загальноновизнаний гуманітарний сенс. Проте на статус третього значущого повороту активно претендує «іконічний». Уже в 1980-х рр. американець В.Дж.Т.Мітчелл оголосив про «візуальний поворот» («visual turn»). Першу книжку вченого було присвячено, за його власними словами, дослідженню того, що таке «образ» («images»), чим вони відрізняються від слів, і яке значення має сама постановка такого питання⁶. Наступне праця розкривала ті самі проблеми, але стосовно ширшого поняття «зображення» («picture»), конкретним, репрезентативним об'єктом якого виступають «images»⁷.

Приводом для констатації нового повороту стало усвідомлення того факту, що у сучасному суспільстві візуальне, зорове сприйняття всіх явищ, подій і процесів фактично заміщує вербальне, описове. Водночас В.Дж.Т.Мітчелл анонсував як полемічну мету свого дослідження те, що, на наш погляд, дуже цінне: «Усі явища (media) є змішаними, і все репрезентації є гетерогенними; тому не існує чистих візуальних або вербальних наук (arts), чому поняття про чисте явище – одне з центральних утопічних уявлень модернізму»⁸.

² Див.: Rorty R. *Philosophy and the Mirror of Nature*. – Princeton, 1979. – P.263; *The Linguistic Turn: Resent Essays in Philosophical Method* / Ed. R.Rorty. – Chicago, 1967.

³ Derrida J. *De la Grammatologie*. – Paris, 1967. – P.8.

⁴ Грушевський М. [Передмова] // Жерела до історії України-Руси: Описи королівщин в землях руських XVI в., видані під редакцією Михайла Грушевського. – Т.1: Люстрації земель Галицької й Перемиської. – Л., 1895. – С.1.

⁵ Див.: Богдашина О. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті роки XIX ст. – 20-ті роки XX ст.). – 2-ге вид. – Х., 2013.

⁶ Mitchell W.J.Th. *Iconology: Image, Text, Ideology*. – Chicago, 1986.

⁷ Mitchell W.J.Th. *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual representation*. – Chicago, 1994. Див. також новішу працю: *Idem. What do Picture Want?* – Chicago, 2005.

⁸ Mitchell W.J.Th. *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual representation*. – P.5.

Практично одночасно з В.Дж.Т.Мітчеллом, але дещо в інших термінах («іконіс туп») про новий поворот заявив швейцарець Г.Бем⁹. Він оголосив про свою спробу «вивести логос за межі слова за допомогою іконічних можливостей»¹⁰. Отже в його інтерпретації візуальний поворот тісно пов'язаний зі словом (логос), фактично виростає з попереднього, лінгвістичного.

Спробую перевести заявлену проблематику в річище джерелознавства. Із такої позиції стає очевидним, що всі перелічені вище повороти мають безпосереднє відношення до історичного джерела. Більше того – саме джерело та спосіб його інтерпретації виявилось в основі таких поворотів. Дійсно, лінгвістичний поворот привернув основну увагу до тексту, насамперед – до писемного джерела. Як текст розглядалося все тло історичних подій, проте винятково в писемному віддзеркаленні. Візуальний (пикторіальний, іконічний) поворот привернув увагу до джерела візуального. Але не тільки. Він також трактує дослідження всіх видів джерел через зорове сприйняття. Водночас маємо констатувати, що так само переважно зором сприймаються інші джерела, що стають підставовою ознакою новітнього часу. Нинішня історична доба, як зазначалося у статті, оприлюдненій у сучасному американському журналі, характеризується «зростанням уживання електронного середовища державами й урядами, хвилею використання соціальних медіа соціальними рухами, зростанням онлайн-активізму, або гактивізму, та суперечливими дебатами щодо впливу цифрових дослідницьких інструментів і цифрової інформації на природу та практику наукових досліджень»¹¹. Автори статті закликали радикальних науковців усіх фахів, включаючи істориків, сприймати ці зміни дуже серйозно, опрацювати нову методологію «розкопок в аналогових архівах».

Поступ у швидкості передавання, обробки й засвоєння соціальної інформації призводить до радикальної змін у джерельній базі сучасності, адже наповнює її новітніми електронними (цифровими) джерелами. Зрештою, вони починають домінувати у суспільстві. На відміну від писемних та інших традиційних джерел цифрові існують у спеціальному (віртуальному) світі, який глибоко пов'язаний і суттєво впливає на реальний, проте не тотожний йому. Щодо першого вживаються такі визначення, як «доповнена реальність» (AR), «віртуальна реальність» (VR), «змішана реальність» (MR). Форма їх існування також різниться від традиційних: це джерела, створені комбінацією 0 та 1. Ведемо мову не тільки про файлову систему фіксування інформації, а про всі електронні її носії: бази й банки даних, пости, електронне листування, повідомлення у соціальних мережах, самі соціальні мережі як архів інформації, іміджі (зображення, моделі) певних речей та об'єктів, цифрові фото й відео, веб-сайти, веб-портали тощо. Спостерігаємо не лише появу дедалі нових типів таких джерел і засобів їх функціонування. Вони проявляють тенденцію поглинати традиційні писемні, візуальні, речові джерела, навіть нерухомі пам'ятки. Зокрема вже на початку ХХІ ст. очевидним став процес поступового заміщення значної частини писемних джерел електронними, що очевидно веде до нової джерелознавчої революції. У контексті парадигми поворотів маємо в такому випадку говорити про черговий поворот у науках про людину як соціальний феномен і суспільство, яке створила людина. Поза сумнівом, цього разу це «цифровий поворот» («digital turn»). Примітно, що В.Савчук у своєму нарисі різноманітних поворотів не знайшов для нього місця, і завершив власну розвідку «медіаповоротом», зовсім не тотожним цифровому¹². Але це вже специфіка російського сприйняття сучасного світу.

⁹ Boehm G. Die Wiederkehr der Bilder // Boehm G. (ed.) Was ist ein Bild?. – München, 1994. – S.11–38; *Idem*. Wie Bilder Sinn erzeugen. – Berlin, 2007.

¹⁰ Boehm G. Wie Bilder Sinn erzeugen. – S.36.

¹¹ Davies L., Razlogova E. Framing the Contested History of Digital Culture // Radical History Review. – Iss.117 (Fall 2013). – P.5.

¹² Савчук В.В. Феномен поворота в культурі ХХ в. – С.93–108.

Самий термін почали активно вживати ще на межі століть. Проте кожна наука й навіть сфера людської діяльності вкладають у нього свій сенс. Здебільшого панує розуміння даного повороту як процесу запровадження найновіших цифрових технологій у техніці, наукових дослідженнях, окремих сферах діяльності людини. В архітектурі вже йдеться про «другий цифровий поворот». Під такою назвою вийшла книга М.Карпо. Автор доводив, що перший цифровий поворот в архітектурі було пов'язано з новим інструментарієм, наданим ІТ-технологіями. Це змінило уявлення про те, як треба будувати. Другий цифровий поворот, що випливав із першого, змінив саму систему архітектурного дизайнерського мислення¹³. Не пасуть задніх і гуманітарії. Так, дослідницька мережа GRANES (Graduate Interdisciplinary Network for European Studies), що об'єднує фахівців університетів Базеля, Кельна, Мадрида, Праги, Сент-Ендрюса та Відня, провела у вересні 2017 р. «літню школу» з промовистою назвою «Історія та її джерела: після цифрового повороту»¹⁴.

Т.Веллер із британського Монфорського університету з цього приводу зауважила, що науковці «звернули увагу на потенціал та пастки електронних ресурсів в історичних студіях» відразу після того, як Усесвітнє павутиння набуло популярності, тобто з початку 1990-х рр., і наводить вислови багатьох дослідників на підтвердження цього¹⁵. І дійсно, перша наукова тематична конференція відбулася ще 1993 р. в Лондоні, а першу збірку дотичних наукових розвідок за її наслідками було видано 1998 р.¹⁶ Для позначення цифрових джерел тоді вжили термін «електронні артефакти» («electronic artifacts»). Проте згодом в інформатиці під «digital artifacts» стали розуміти небажані зміни даних, спричинені технікою або технологією. А термін «цифрові джерела» («digital sources») набув усіх прав громадянства та навіть найширшого тлумачення – від конкретних джерел (файл, зображення, база даних тощо) до інформації, що міститься в них.

Цілком очевидно, що цифровий поворот народився завдяки та внаслідок візуального. Зрештою, він став логічним продовженням і наступною метаморфозою свого попередника. Адже віртуальний світ базується переважно на зоровому сприйнятті. Функція читання зводиться до мінімуму, тексти здебільшого замінюються мемами. Наступність обох поворотів підкреслюється також тим фактом, що джерела, на розкритті змісту яких зосереджується дослідницька складова цифрового, мають багато спільного з аудіовізуальними джерелами, якщо взагалі не тотожні з ними. Достатньо лише згадати, що для перегляду і тих, і тих потрібне спеціальне обладнання, апаратура, програми тощо.

Із загальнофілософської та культурної перспектив нові реалії цифрового світу розглянув американський дослідник В.Вестера. У передмові до видання, відзначеного однією з престижних книжкових премій NIEA, він зазначав: «Появу цієї книги спричинили прогресуюча віртуалізація світу та її безмежний вплив на людське існування. Вона аналізує роль комп'ютерів, смартфонів, соціальних мереж, а також інтернету загалом, і як вони впливають на наше розуміння світу»¹⁷. Автор окреслив широку палітру впливу цифрових технологій і самого віртуального середовища на сучасне суспільство, визначивши як позитивні, так і негативні тенденції цього процесу. Зокрема щодо нашої теми він дійшов парадоксального, проте справедливого висновку:

¹³ *Carpo M.* The Second Digital Turn: Design beyond Intelligence. – Mit Press, 2017.

¹⁴ History and its Sources – after the Digital Turn [Електронний ресурс]: <https://grainetwork.com/2017/09/12/commentary-history-and-its-sources-after-the-digital-turn-graines-summer-school-2017>

¹⁵ History in the Digital Age / Ed. T.Weller. – Routledge, Abingdon, UK, 2013. – P.1.

¹⁶ History and Electronic Artifacts / Ed. E.Higgs. – Clarendon Press, Oxford, UK, 1998.

¹⁷ *Westera W.* The Digital Turn: How the Internet transforms our Existence. – 2015. – P.6.

«насправді, цифрові медіа є нашими первинними джерелами (primary sources), що формують думку, і тому спричиняють фундаментальні зрушення в нашій культурі. Ми маємо усвідомити, що зробити все світове знання доступним не означає зробити нас більш інформованими – насправді це призводить до того, що ми стаємо менш здатними зрозуміти світ»¹⁸.

Тому дуже важливо розібратися з тим, які наслідки матиме, чим загрожує цифровий поворот, у чому його привабливість і підступність для гуманітарних наук, насамперед джерелознавства. Отже знову маємо справу з джерельним підґрунтям нового повороту у соціогуманітаристиці. Двоє молодих нідерландських учених П.Г'юен та В.Мелвін 2015 р. порушили питання про зміст цього повороту, його новизну. Їхне бачення було таким:

«Характеристики, що вирізняють сучасний цифровий поворот у гуманітарних і, зокрема, історичних дослідженнях, полягають не стільки у використанні комп'ютерів як таких. Існує маса даних, що дозволяють використати різноманітні шляхи для їх квантитативного аналізу. Щоб там не було, швидкі темпи діджиталізації не скасовують проблеми джерельної критики цифрових джерел. Зрештою, вона виявляється більш потрібною, ніж завжди, по мірі того, як дедалі більше й більше наукових досліджень торують свій шлях до цих чарівно рясних нових джерел»¹⁹.

З авторами можна погодитися, адже, дійсно, нинішній цифровий поворот є наслідком принаймні двох засадничих факторів. Щодня неймовірно зростає кількість цифрових джерел, а з іншого боку – практично відсутня методологія їх наукового опрацювання.

Попри всі наведені цитати маємо констатувати, що реалії цифрового повороту ще не стали предметом пильної уваги гуманітаріїв. Існує навіть парадоксальна думка, що народилася в колі російських науковців. Так, І.Гарскова заявила:

«Цей процес іде давно, він розпочався ще в епоху квантитативної історії, пройшов такі етапи, як введення інформації до пам'яті комп'ютерів з клавіатури, на перфокартах, перфострічках, магнітних стрічках (це ще не називалося оцифруванням), сканування й розпізнавання документів. Тому, у принципі, термін “цифровий поворот” міг з'явитися і в епоху “великих ЕОМ”, і під час мікрокомп'ютерної революції, і разом із появою інтернету».

Отже він – не ознака технологічного або іншого прориву, а лише символ «бурливого зростання цифрових ресурсів, доступних онлайн». Тому «поки не очевидно, що ми спостерігаємо дійсно фундаментальні зміни, а не просто адаптацію класичних дослідницьких прийомів до нового інформаційного середовища»²⁰.

¹⁸ Ibid. – P.141.

¹⁹ *Huyjen P., Melvin W.* Digital Deconstruction: The Digital Turn and the use of new media as sources for historical research [Електронний ресурс]: <https://www.officinadellastoria.eu/it/2015/09/14/digital-deconstruction-the-digital-turn-and-the-use-of-news-media-as-sources-for-historical-research>

²⁰ *Гарскова И.М.* «Цифровой поворот» в исторических исследованиях: долговременные тренды // Историческая информатика. – 2019. – №3. – С.57–75.

Насправді для вчених-гуманітаріїв цифровий поворот означає створення нової реальності, що має водночас позитивні та негативні наслідки. Мабуть, найкраще описав їх стан А.Данн у своїх рефлексіях щодо згаданої «літньої школи» GRANES, окресливши два основних види реакції історичної спільноти на домінування цифрового світу:

«Перше: очікування невідомого або страх перед ним. Історики відчувають, що неспроможні отримати фах, потрібний для найповнішого використання цифрової гуманітаристики, або вони просто відмовляються від набуття такого фаху. Друге: відкрите, некритичне сприйняття чарівної технології, які здатні захистити історичну гільдію. Межа між двома позиціями виглядає тонкою, і провести її складно»²¹.

На сьогодні існує вже певна кількість розвідок із приводу цифрового повороту в гуманітарних науках, насамперед історичних. На останньому XXII Міжнародному конгресі історичних наук (серпень 2015 р., Китай) серед головних тем обговорювався «цифровий поворот в історії». Цьому було присвячено дві сесії. За свідченням російського історика-кліометриста Л.Бородкіна:

«У рамках першої сесії доповідачі прагнули показати, що “цифровий поворот” означає необхідність для істориків адаптувати традиційні дослідницькі підходи з урахуванням створюваних баз даних або враховуючи вплив на історичну науку “зовнішнього” мережевого середовища. У доповідях, проголошених на другій сесії, наголос було зроблено на адаптації й застосуванні істориками нових дослідницьких інструментів»²².

Московський професор, оцінюючи дискусію, виділив три основних, на його думку, аспекти, що визначають сучасний цифровий поворот: збільшення кількості оцифрованих джерел «експоненційно»; зростання попиту на нові комп'ютерні програми та інструменти; конкуренція історичних наук з іншими в пошуках джерел фінансування²³. Слід констатувати, однак, що на конгресі в основному освітлювалися суто практичні проблеми цифрового повороту, конкретні приклади методики опрацювання джерел, комп'ютерні програми, що застосовуються для історичних досліджень. Виняток становила лише доповідь італійського професора Г.Аббатіста, який виділив чотири проблемних аспекти цифрового повороту: перехід від світу документів до світу дискретних даних, отже проблема деконтекстуалізації та фрагментації історичної інформації; суперечність між динамікою і статикою історичної інформації; мутація мови історичної науки з наративних текстів до модульних, дискурсивних або іконографічних блоків; переорієнтація з обмежених у часі текстів і даних на довготривалі процеси. У доповіді йшлося також про перехід до різноманітних форм візуалізації джерел, створення нової класифікації та рівнів їх аналізу²⁴.

Предметом жвавої дискусії світової історичної спільноти стало також питання: чи зводиться цифровий поворот до вдосконалення інфраструктури історичних

²¹ *Dunn A.* GRAINES Summer School – History and its Sources: After the Digital Turn – A reflection [Електронний ресурс]: <https://grainesnetwork.com/2017/09/12/graines-summer-school-history-and-its-sources-after-the-digital-turn-a-reflection>

²² *Бородкин Л.* «Цифровой поворот» в дискуссиях на XXII Международном конгрессе исторических наук (Китай, 2015) // Историческая информатика. – 2015. – №3/4. – С.58.

²³ Там же. – С.62.

²⁴ Там же. – С.60–61.

досліджень або він ще здатний вплинути на методологію історичної науки? Проте, як бачимо, джерелознавчий зміст повороту перебуває на узбіччі світових дискусій, фактично не обговорюється. І все ж він присутній практично в кожному конструкті, пов'язаному з цифровим поворотом.

Автори посібника з «цифрової історії» Д.Коген та Р.Розенцвайг ще 2005 р. окреслили сім якостей електронних джерел, які позитивно впливають на працю дослідника: «компактність, доступність, гнучкість, різноманітність, маніпуляційність, інтерактивність, гіпертекстуальність (або нелінійність)». Водночас вони вели мову про п'ять небезпек або ризиків «інформаційного супергайвея»: проблеми якості, стійкості (збереження автентичності), дотримання прав автора, пасивності сприйняття, можливої дискримінації в доступі, що визначається впливом могутніх медіакорпорацій²⁵.

Викликам і небезпекам, пов'язаним із цифровим поворотом, присвячено певну історіографію. Наприклад, на думку російського науковця С.Баканова, «цифрова історія» створює суттєву загрозу самому існуванню традиційної історії як науки. Він вважає, що важливі сутнісні характеристики першої: відкритість, доступність, демократичність, орієнтація на масового користувача – суперечать самому змісту історії, заважають критичному підходу до джерел, їх усебічному аналізу та порушують принцип наукової об'єктивності. Ба більше, С.Баканов заявляє, що зовнішнє середовище, спричиняючи тиск на науку, ставить під сумнів «самий об'єкт історичного знання – історичну реальність»²⁶. На його погляд, «між дослідником та історичним джерелом почала створюватися нова перешкода у вигляді електронної копії документа, яка суттєво утруднює можливості наукової критики даного джерела та його археографічне описування. Теза про те, що копія важливіша за оригінал, підриває основи джерелознавства»²⁷.

У цьому можна побачити тугу представника історичної гільдії за часами, коли джерела були доступні винятково вузькому колу професіоналів, а не кожному пересічному користувачеві електронних ресурсів. Для автора через цифровий поворот стає загрозованим сам історичний аналіз, проблематика історичних досліджень, форма наукових дискусій тощо.

Російська дослідниця Ю.Ю.Машева вважає цифрові копії як копії назагал неповноцінним «сурогатом». Вона стверджує:

«Копія – це завжди повтор, причому повтор свідомо неповний і створений з іншою метою. Ставлення до використання копій історичних джерел (за наявності оригіналу) в історичних дослідженнях завжди було неоднозначним. Спроба розглянути подібні копії як вияв “феномену зміни матеріальної оболонки”, що притаманний “феномену джерела взагалі”, видається непереконливою»²⁸.

Не можна погодитися з тим, що цифрова копія джерела стає непереборною перешкодою для історика, філософа, правника, лінгвіста. Американський науковець Т.Овенс справедливо звернув увагу на те, що й раніше фахівці широко

²⁵ Coben D.J., Rosenzweig R. Digital History: A Guide to Gathering, Preserving, and Presenting the Past on the Web [Електронний ресурс]: <http://chnm.gmu.edu/digitalhistory/introduction>

²⁶ Баканов С.А. «Цифровая история»: вызовы и риски для профессионального сообщества историков // «Цифровая гуманитаристика»: ресурсы, методы, исследования: Мат. Междунар. науч. конф. (Пермь, 16–18 мая 2017 г.). – Ч.1. – Пермь, 2017. – С.12.

²⁷ Там же. – С.13.

²⁸ Юмашева Ю.Ю. Научное издание исторических документов в электронной среде: проблемы источниковедения и археографии // Историческая информатика. – 2017. – №1. – С.125–139.

використовували для своїх досліджень копії джерел, або, за його термінологією, «сурогати» (опубліковані у збірниках, із середини ХХ ст. – мікрофільми): «Сурогати не є чимось новим, у багатьох випадках вони є нормою для численних напрямів історичної практики. Щоправда, завжди ризиковано стверджувати, що такі сурогати цілком достатні для формулювання питань, що їх має поставити історик»²⁹.

Додамо, що кожен історик, правознавець, лінгвіст у доцифрову епоху, працюючи в архівах, створював також копії для власного користування (рукописні, машинописні, електрографічні). Переважно вони, а не джерела з архівів, лягали в основу його студій. Але цілком очевидно, що цифрова копія надає набагато більше можливостей для джерельних досліджень, ніж археографічна публікація, мікрофільм чи інші копії.

Ще одну пастку цифрового повороту побачила вже згадана І.Гарскова. Вона не без підстав підкреслила:

«“Поворот” від методів до джерел, який позначений вагомим підвищенням інтересу до проблематики створення інформаційних ресурсів, до мультимедійних технологій і візуалізації, призвів у результаті до того, що роль аналітичної компоненти в комп’ютеризованих гуманітарних дослідженнях почала знижуватися, а роль ресурсної компоненти – збільшуватися. За останнє десятиліття цифровий поворот ще збільшив роль ресурсної компоненти. Поза сумнівом, вирішальну роль у цьому відіграли інтернет і мультимедіа-технології, що мали величезний вплив на науку й освіту, зокрема на гуманітарну сферу»³⁰.

Примітно, що тут цифрові джерела згадуються в негативному сенсі, адже захоплення ними, намагання представити їх сучасними мультимедійними засобами й технологіями нібито погано відбиваються на рівні аналітики більшості досліджень, здійснених у рамках цифрового повороту. Такий погляд на цифровий поворот російських учених пов’язаний з обранням ними з 2004 р. власного шляху в розвитку «історической информатики», яку вони почали вирізняти від американської та європейської «digital history».

Більш професійним і методологічно виваженим поглядом на небезпеки цифрового повороту видаються думки вже цитованого А.Данна. Він бачить серйозні загрози від сприйняття цифрових технологій як казкової «чорної скриньки», «куди варто лише завантажити свої дослідницькі запитання й у чарівний спосіб на іншому кінці отримати на них відповіді». Історик справедливо наполягає на тому, що стосовно цифрових технологій у гуманітарних науках потрібно вживати такі самі критичні критерії й підходи, як і стосовно будь-якої історичної методології: «[...] цифрова гуманітаристика не є тим засобом, який можна використати для отримання відповіді на будь-яке питання, і вона корисна настільки, наскільки ми зробимо її корисною. База даних задля бази даних виглядає гарно, але загрожує перетворитися лише на красиву іграшку»³¹.

Від представників традиційної академічної гільдії можна почути зауваження, що джерела потрібно читати/вивчати в оригіналі (в архіві, музеї, бібліотеці), а не зчитувати з екранів. Проте використання цифрового джерела не має стати альтернативою дослідженню реального. Як справедливо зауважив російський філолог І.Пильщиков:

²⁹ Owens T. Digital Sources & Digital Archives: The evidentiary basis of digital history [Електронний ресурс]: <http://www.trevorowens.org/2015/12/digital-sources-digital-archives-the-evidentiary-basis-of-digital-history-draft/>

³⁰ Гарскова И.М. «Цифровой поворот» в исторических исследованиях: долговременные тренды. – С.57–75.

³¹ Dunn A. GRAINES Summer School – History and its Sources: After the Digital Turn – A reflection

«Читати або просто перегортати зручніше паперове видання, а працювати зручніше з електронним»³². Отже маємо констатувати поступову переорієнтацію наукових досліджень (можливо, окрім найбільш вузькоспеціальних) саме на оцифровані джерела.

Поза сумнівом, виклики в контексті цифрового повороту очевидні. Окреслений в історіографії та наведений вище перелік таких небезпек потребує розширення. Так, обов'язково варто говорити про надзвичайно великі обсяги таких джерел, що ускладнює їх обробку й аналіз. Лік іде на сотні мільйонів одиниць. Американський учений Р.Розенцвайг вів мову про 6 млн електронних повідомлень на рік із Білого дому за часів Б.Клінтона, понад 1 млрд електронних повідомлень, рапортів, телеграм і меморандумів військової розвідки США на початку 2000-х рр. тощо. Він стверджував, маючи на увазі насамперед нову ситуацію з джерелами, що «історики реально постають перед фундаментальним парадигмальним переходом від культури обмеженості до культури надлишку»³³. Зрозуміло, що кількість електронних джерел постійно зростає в геометричній прогресії. Для орієнтації в такому океані потрібні спеціальні алгоритми, програми, обладнання. Маємо вести мову про програмне забезпечення самої джерельної евристики. Один із перших дослідників сутності Digital Humanity В.Маккарті ще на початку 2000-х рр. писав, акцентуючи увагу на алгоритмах дослідження: «Алгоритмічна сторона полягає в розвитку програмного продукту для аналізу джерельного матеріалу, тобто в локалізації конкретної фрази в текстуальному масиві, пошуку музичних композицій, подібних до тематичних зразків, або розкриття схожих рис серед візуальних зображень»³⁴.

Кожне цифрове джерело створене з використанням певної програми, і для прочитання/ознайомлення, тим більше роботи з ним потрібно таку програму знати та мати. Також треба дбати про професійне опрацювання джерела для оприлюднення у цифровій формі, оскільки непрофесійна акція здатна спричинити небажані наслідки. Останнім часом уже йдеться про спеціальні комп'ютерні програми, орієнтовані на гуманітарні дослідження. Зокрема їх розробляє американський Центр історії та нових медіа ім. Р.Розенцвайга: застосунок «Zotero» дозволяє користуватися знайденими онлайн матеріалами, «Omeka» спрямована на створення спеціалізованих електронних ресурсів (колекцій, виставок онлайн), проект «Scriptio» допомагає спільному опрацюванню цифрових копій архівних документів³⁵.

Цифрове джерело не може поводити себе як традиційне писемне або речове, монументальне або візуальне. Надто різняться вони як за фізичними характеристиками, самим середовищем свого побутування, так і за сутнісними ознаками, методами дослідження. Тому доцільно розглянути специфіку таких джерел детальніше.

Засадничою ознакою їх є поділ на дві великі категорії: цифрові джерела, від початку створені в такому вигляді («born digital»); джерела, створені раніше в іншому вигляді (писемні, візуальні, речові, монументальні), але згодом оцифровані й перетворені на цифрові («digitalizing»). До певної міри це співвідноситься з традиційним поділом писемних джерел на первинні та вторинні. Проте специфіка нового типу джерел у тому, що оцифровані набувають тих саме визначальних рис, що й цифрові. На відміну від вторинних писемних джерел оцифровані не поступаються останнім в автентичності, вірогідності, значущості тощо. Просто вони мають іншу первинну основу,

³² Digital Humanities – это что-то новое или мы уже давно этим занимаемся? Интервью с Игорем Пильщиковым // Логос. – 2015. – №2. – С.24.

³³ Rosenzweig R. Scarcity or Abundance? Preserving the Past in a Digital Era // American Historical Review. – Iss.108, №3. – 2003. – P.738.

³⁴ McCarty W. Humanities Computing [Електронний ресурс]: <http://www.mccarty.org.uk/essays/McCarty%2C%20Humanities%20computing.pdf>

³⁵ Див.: Володин А.Ю. Цифровая история (Digital History): виртуальная реальность или исследовательская практика // «Стены и мосты»-II: Междисциплинарные и полидисциплинарные исследования в истории. – Москва, 2014. – С.147.

походження, адже переважну їх більшість було створено до цифрової ери. Обидва види поєднує екран гаджета. Проте чи дійсно вони абсолютно тотожні між собою? Як не парадоксально, але для народженого цифровим джерела його паперова роздрукування є лише такою самою копією («сурогатом»), якою слугує цифрова копія для писемного або речового джерела. Теоретик нових медіа Л.Манович запропонував узагалі відмовитися від «сучасного “атома” культурного творення, передавання та пам'яті: “документа”, тобто певного контенту, створеного у фізичній формі, який передається користувачеві фізичними копіями (книга, фільм, аудіозапис), або електронним шляхом (телебачення)». Натомість він говорить про «динамічні програмні перформанси (dynamic software performances)», підкреслюючи їх динамічність, існування в реальному часі тощо³⁶. Цим Л.Манович намагається підкреслити, що сучасне цифрове джерело взагалі не може навіть кореспондуватися з «простим статичним документом», навіть файлом.

Маємо констатувати, що основна увага наукового співтовариства прикута саме до оцифрованих джерел. Натомість історична вага джерел, створених у цифровій формі, практично опинилася поза полем зору джерелознавців та істориків. Насамперед це пов'язано з недооцінюванням (щоб не сказати нехтуванням) цифровими джерелами з боку типових представників історичної гільдії. Варто навести такий приклад: коли 2006 р. Бібліотека Конгресу США оголосила про готовність стати гостем для архіву всіх повідомлень «Твіттера», багато хто засумнівався у цінності таких джерел для прийдешніх істориків. Щоправда, знайшлися інші науковці, які, корелюючи склад і зміст нинішніх архівів із потребами джерельного забезпечення сучасних досліджень з історії повсякдення, сексуальних, гендерних, расових і колоніальних студій, заговорили про неможливість сьогодні визначити цінність певного джерела для майбутнього³⁷.

Тому маємо вже приклади, що їх наводив американський джерелознавець Т.Овенс 2015 р.: організація вже згаданої веб-колекції Бібліотеки Конгресу США, проект «Цифровий архів 11 вересня», «Цифровий архів Розетті» (італійського поета та музиканта XIX ст.) тощо. Щоправда, кожен із них презентує різне бачення природи й завдань таких архівів³⁸. До них слід додати також веб-архів компанії «Alexa Internet», заснований ще 1996 р. для архівування інформації з Мережі. Показово, що вже за три роки цю компанію продали з аукціону за 300 млн доларів. Такою стала вартість зібраного нею за короткий час архіву³⁹.

Основними видами цифрових джерел стають текст, таблиця та зображення. Причому ці види практично не є жорстко відокремленими один від одного, здатні створювати різноманітні гібриди. Так, оцифрований рукопис первісно являє собою зображення (імідж). Водночас він виступає як текст. Саме на базі його опрацювання як тексту створюються різні таблиці, що передають структуру інформації, закодованої у джерелі. За ними здійснюється пошук імен, географічних назв, термінів, сюжетів тощо. Пов'язані між собою таблиці перетворюються на базу даних – складову частину цифрового джерела. Обов'язковим додатком до нього є комп'ютерні програми, алгоритми розпізнавання об'єктів та інформації тощо. Слід урахувати також необхідність збереження цифрового джерела з усіма його гіпертекстовими лінками, тобто практично все навколишнє веб-середовище, що складає суттєву частину його контенту.

Вирішального значення набуває той факт, що такі джерела з технічного погляду являють собою багатозаровий мультимісний контейнер. Кожен шар є сукупністю

³⁶ *Manovich L.* Software takes Command: extending the language of new media. – Bloomsbury, 2013. – P.33.

³⁷ Див.: *Cohen D.* Digital Ephemera and the Calculus of Importance // Dan Cohen's Digital Humanities Blog, May 17, 2010 [Електронний ресурс]: www.dancohen.org/2010/05/17/digital-ephemera-and-the-calculus-of-importance

³⁸ *Owens T.* Digital Sources & Digital Archives: The evidentiary basis of digital history.

³⁹ History in the Digital Age. – P.10.

об'єктів цифрового файлу, що об'єднані певними ознаками. Такі шари містять інформацію щодо тексту, контексту, зовнішнього вигляду, походження, дипломатики та палеографії джерела, відтворюють усю історію його трансформації або псування. Кожен шар вимагає окремого підходу. Наприклад, щоб отримати відомості про особливості почерку, позначок, маргіналій, водяних знаків, складу матеріалу, способу нанесення знаків, хімічного складу чорнил потрібно вводити додаткові характеристики об'єктів файлу. У сукупності вони надають метайнформацію про джерело. Причому така метайнформація, за слухним спостереженням російського дослідника А.Володіна, являє собою «складне поєднання різнотипної інформації – вербальної, зображувальної, просторової, потокової»⁴⁰.

На думку вже згаданого Л.Мановича, усе виглядає ще складнішим. Він виділяє два засадничих шари сучасних цифрових джерел: комп'ютерний і культурний. Вони від початку створюються двома принципово різними синтаксисами. Адже з погляду культурного шару цифрове джерело є рядом візуальних символів, а комп'ютерний має справу з кодами, набором пікселів, формул тощо. Задля їх взаємодії потрібний трансформіng, тобто переклад з одного формату на інший⁴¹.

Перший (традиційний) погляд на цифровий поворот пов'язаний із прагненням до діджиталізації всієї попередньої джерельної спадщини людства. І це вже не ілюзія або мрія. Створення цієї потужної метабази стає очевидним фактом. Попри свою надзвичайну затратність, масштабність завдань та неоднозначність наслідків багато держав світу й міжнародних інституцій, у тому числі ЮНЕСКО, Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій та установ (The International Federation of Library Associations and Institutions / IFLA) вже розпочали таку роботу. За даними, що наводилися у жовтні 2019 р. в інтерв'ю з фінським істориком Я.Мар'яненом, у Норвегії оцифровано всі друковані періодичні видання; у Великобританії – майже половина таких видань XVIII ст.; у Національній бібліотеці Фінляндії – усі газети, що побачили світ до 1928 р.⁴² Із 2007 р. за програмою Європейської комісії розпочався дуже амбітний проект «Europeana Newspapers», що має за мету повнотекстове оцифрування 10 млн європейських газет і розміщення їх цифрових зображень на відповідному порталі⁴³.

Причому ця проблема набула актуальності не лише для держав із високорозвинутою економікою та значними обсягами джерел на архівному зберіганні. Перевести велику частину архівної спадщини нації у цифровий формат прагнуть також країни Азії й Африки. Зрозуміло, що для них проблема постає дещо з іншого боку, адже кількість архівних джерел там у рази менша, ніж у Великобританії, Німеччині, США, Франції тощо. Також вони мають можливість запровадити вже напрацьований досвід тих самих високорозвинених держав. Тому подаємо лише два приклади: проекти оцифрування історичних документів у національних архівах Зімбабве та Замбії. Автори першого проекту розглядають його як насамперед стратегію забезпечення доступу до важливих історичних документів, у другу чергу – як прийнятну стратегію забезпечення довготривалого зберігання історичних джерел. При тому зімбабвійські архівісти бачать істотні проблеми оцифрування, пов'язані з можливою загрозою історичним документам від самого процесу діджиталізації; проблеми визначення критеріїв відбору документів, обрання відповідних форматів відтворення та обладнання для цього

⁴⁰ Володин А.Ю. Оцифровка как информационное моделирование: освоение многослойности электронных форматов в исторических исследованиях // «Цифровая гуманитаристика»: ресурсы, методы, исследования. – С.113.

⁴¹ Manovich L. The Language of New Media. – Cambridge, Mass., 2001. – P.63–65.

⁴² Digitalisation is transforming historical research – and History itself [Електронний ресурс]: <https://www.helsinki.fi/en/news/language-culture/digitalisation-is-transforming-historical-research-and-history-itself>.

⁴³ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.europeana-newspapers.eu>

тощо⁴⁴. Аналогічний проєкт замбійських архівістів виділяє такі критерії відбору джерел для визначення першочерговості оцифрування: інтелектуальний контент; рівень затребуваності суспільством; урахування кількості звернень дослідників до певних джерел; ступінь описування й каталогізації документів⁴⁵.

Окремо слід сказати про нові перспективи, що відкриває сучасне джерелознавство за цифрового повороту. Перша з них – можливість оприлюднення в електронних мережах у повноформатному вигляді будь-якого джерела, пам'ятки чи артефакту (незалежно від його первісного вигляду чи форми). ІТ-технології надають для цього практично необмежені інструменти. Таке зображення джерела або пам'ятки можна використовувати для глибокого всебічного наукового дослідження, у музейництві – для експонування замість оригіналів. Писемне джерело також може бути презентованим у повній відповідності до оригіналу, включаючи зовнішній вигляд матеріалу, його структуру, текстуру, пошкоджені місця, колір чорнил, спосіб їх нанесення, позначки в тексті тощо. Більше того, швидкий розвиток інформаційних технологій здатний поставити на порядок денний відтворення тривимірного зображення будь-якої пам'ятки або джерела. Ідеться про створення найбільш сприятливих умов для різноманітних реконструкцій джерел та пам'яток незалежно від виду, типу й навіть подій. Це можуть бути монументальні або мистецькі пам'ятки, первинний вигляд та історичні трансформації яких можливо відтворити в будь-якому форматі. Писемні пам'ятки, що мають прототип, кілька редакцій, ізводів, доповнень, фрагментів можливо звести до одного мегатексту з поданням усіх наявних різночитань. Ще більше можливостей надають різноманітні бази даних, що дозволяють заводити й обробляти за допомогою спеціальних програм найрізноманітнішу інформацію. Також ідеться про віртуальні історичні реконструкції, де вирішальну роль відіграють гіпертекстові, мультимедійні та ПС-технології.

Із розвитком цифрових технологій, збільшенням обсягів оцифрованих історичних пам'яток та артефактів значно меншає перешкод на шляху доступу до них. Фактично цю споконвічну проблему можна вважати близькою до остаточного розв'язання. Віддалений доступ до електронних порталів усіх без винятку центрів зберігання джерел тепер стає можливим із будь-якої точки планети.

Окрім того, подальший розвиток електронного (цифрового) джерелознавства практично знищує межу між цією наукою і практикою та археографією. Адже існування в електронній мережі будь-якого оцифрованого (цифрового) джерела є по суті специфічною формою публікації. А це – завдання едиційної археографії. Те, що ще минулого століття було здебільшого мрією археографів – факсимільне відтворення джерел – перетворюється на буденну практику. База або банк даних у цифровому вигляді – своєрідна форма камеральної археографії. Нарешті, пошук інформації у цифрових і соціальних мережах замість місця фізичного зберігання джерел (архів, музей, бібліотека) репрезентує польову археографію, а також основний зміст евристичної роботи джерелознавців та археографів.

Друга перспектива пов'язана з самою суттю цифрового повороту. Заміщення дедалі більшого сегменту джерел їх цифровими високоякісними зображеннями, превалювання електронних джерел первісного типу (тобто створених як цифрові) ставить питання про долю самого джерела у цифровому (віртуальному) середовищі. Проблема цю практично не тільки не досліджено, але навіть не сформульовано. Проте вона суттєва. Очевидним є лише те, що електронне джерело, як і все це

⁴⁴ *Siguake D.T., Nengomasha C.T.* Challenges and Prospects facing the Digitalization of Historical Records for their Preservation within the National Archives of Zimbabwe [Електронний ресурс]: <http://hdl.handle.net/10539/11533>

⁴⁵ *Hamooya C.* Digitization of Historical information at the Nation Archives of Zambia: Critical Strategic Review [Електронний ресурс]: <http://wiredspace.wits.ac.za/bitstream/handle/10539/11495/Hamooya%20-%20Digitization%20of%20historical%20information%20at%20NAZ%20PPT.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

середовище – нестабільне, піддається різноманітним впливам, змінам, трансформаціям. Як справедливо зауважував Р.Розенцвайг, «цифрова інформація – тому що так легко змінюється й копіюється – втрачає фізичні маркери її оригінальності, і дійсно, навіть пряма вказівка “оригінал” – не може доводити автентичність, як це є для фізичного документа й об’єкта»⁴⁶. Аналогічну проблему окреслила російська дослідниця Ю.Юмашева:

«Ключовою проблемою [...] є певна “незамкненість” процесу створення електронних копій, що дозволяє на будь-якому етапі технологічного циклу і представлення копії внести до неї зміни, які практично неможливо виявити без доступу до оригіналу. У зв’язку з цим особливо гостро постає проблема автентичності електронної копії оригіналу»⁴⁷.

Для прочитання, дослідження, просто ознайомлення з цифровим джерелом потрібні відповідні технічні пристрої (гаджети), які застарівають дуже швидко. Немає певності, що створене сьогодні джерело (або цифровий імідж традиційного джерела) можливо буде бодай побачити, скажімо, за 20 років. Тим більше, що на зміну оптичному комп’ютеру вже йде квантовий, який перевершить усі попередні досягнення⁴⁸. Серед інших очікуваних інновацій третього десятиліття XXI ст. – квантовий інтернет, практично недоступний для несанкціонованого доступу, мікромасштабний штучний інтелект, розташований безпосередньо в гаджеті тощо.

Таке прискорення розповсюдження цифрових технологій, їх суттєва трансформація призводить до неочікуваних результатів. Діджиталізація паперових архівів, що розгорнулася у світі, ризикує мати своїм наслідком накопичення купи віртуального сміття, з яким згодом ніхто не зможе ознайомитися. Маємо вже прикря, але вражаючі приклади – утрату матеріалів перепису населення США 1960 р. У 1979 р. їх було успішно перенесено на тогочасні машинні носії, проте за наступні 15 років ті носії вже стали недоступними для відтворення. Ціною надзвичайних зусиль удалося перезаписати основну частину даних, проте понад 1,5 тис. документів виявилися втраченими назавжди. Втрачено від 10 до 20% документів про політ космічного апарату «Вікінг» до Марсу, записаних на магнітних носіях. Згадуючи ці приклади, Р.Розенцвайг зауважив:

«Друковані видання й документи втрачаються повільно та неповністю – блякнуть чорнила або пошкоджуються кінчики сторінок. Але цифрові документи втрачаються повністю – один пошкоджений біт може зробити весь документ нечитабельним. У цьому полягає основна відмінність від паперової ери: нам потрібно діяти негайно, тому що цифрові документи дуже швидко стають нечитабельними, або ж їх відтворення коштуватиме великих витрат»⁴⁹.

Вихід – у постійному вдосконаленні технічного забезпечення, перенесенні зроблених іміджів на нові носії. Адже середній термін життя цифрового джерела – не

⁴⁶ Rosenzweig R. Scarcity or Abundance? Preserving the Past in a Digital Era. – P.741.

⁴⁷ Юмашева Ю.Ю. Научное издание исторических документов в электронной среде: проблемы источниковедения и археографии. – С.125–139.

⁴⁸ Westera W. The Digital Turn: How the Internet transforms our Existence. – P.25.

⁴⁹ Rosenzweig R. Scarcity or Abundance? Preserving the Past in a Digital Era. – P.740.

більше п'яти років. Окрім того, електронні джерела потребують спеціального технічного обладнання («hardware»), програмного забезпечення («software»), а також спеціального інструментарію й методології дослідження. Софт, до якого належать не тільки використовувані, системні програми, комп'ютерні програмні засоби, а також соціальні мережеві сервіси, соціальні медіа-технології, став предметом спеціальної уваги теоретика нових медіа Л.Мановича, котрий стверджує: «Тим, чим були електрика та двигуни внутрішнього згоряння для початку ХХ ст., програмне забезпечення стає для початку ХХІ»⁵⁰. Водночас у його книзі підкреслено: «Усі наявні дослідження демонструють, що для того, аби зосередитися на вивченні самого програмного забезпечення, нам потрібна нова методологія»⁵¹.

Цифрові джерела вимагають і нової філософії сприйняття. Адже ми маємо з ними справу лише як із зображенням на екрані нашого гаджета. Насправді ж цифрове джерело має ще інші змістові характеристики, параметри, текст і контекст. Вони відсутні на екрані. Як зауважив Т.Овенс, «у будь-якому цифровому файлі, будь-якій цифровій системі наявна додаткова закодована інформація, яку неможливо побачити оком або почути вухом»⁵². Тобто фізично його неможливо не лише окреслити, але й зрозуміти в параметрах, доступних пересічному людському сприйняттю. Навіть звичайний PDF-файл своїм програмним забезпеченням визначає опції навігації, редагування, розподілу документа, а не тільки самий документ⁵³. Працюючи з такими джерелами, завжди треба намагатися розуміти їх також поза екранним зображенням, як файли та файлові системи з додатковою інформацією, що не розкривається відразу.

За самою природою вони є комплексними джерелами, дослідження яких вимагає такого ж комплексного аналізу. Напрацювання такої методології, інструментарію в нашому розумінні й має стати основним наслідком цифрового повороту. Автори вже цитованої статті в «Radical History Review» справедливо стверджують, що повноцінне опрацювання цифрових джерел науковцями пов'язане з використанням методологій, притаманних багатьом наукам:

«Задля того, щоб архіви сучасних документів стали доступними, історикам, які вивчають нинішню історію, потрібно довіритися у своїх студіях методам усної історії, а також підходам і методам, практикованим в антропології, соціології, дослідженнях медіа та культури. Як результат, дослідники сучасної історії змушені працювати в міждисциплінарній площині»⁵⁴.

Очевидно, що таке спостереження актуальне і для джерелознавців, які мають розширювати свої дослідницькі методики досягненнями інших наук задля вивчення сучасних документів.

Опрацювання цифрових джерел, зокрема соціальних медіа – засаднича умова для розкриття складу та змісту знакових подій модерної історії – як громадсько-суспільних рухів («Арабська весна» 2010–2011 рр., «Революція гідності» в Україні 2013–2014 рр., протестні акції «Occupy Wall Street» та ін.), так і політико-дипломатичних процесів (публікації «WikiLeaks» з 2006 р.).

⁵⁰ Manovich L. Software takes Command: extending the language of new media. – P.2.

⁵¹ Ibid. – P.15.

⁵² Owens T. Digital Sources & Digital Archives: The evidentiary basis of digital history.

⁵³ Manovich L. Software takes Command: extending the language of new media. – P.34.

⁵⁴ Davies L., Razlogova E. Framing the Contested History of Digital Culture. – P.6.

Повсюдне запровадження електронного документообігу фактично ставить крапку в долі офіційних писемних джерел. Їх кількість стрімко скорочується, тяжіє до повного зникнення. На електронне діловодство переходять вищі органи влади, а бізнес-структури вже давно не створюють паперових документів. Джерела особового походження також «уражені» цим комп'ютерним «вірусом»: звичайне листування переміщується в інтернет-простір, в електронні соціальні мережі. Туди ж прямують і сучасні щоденники, зручним місцем для яких стає блогосфера. Вони втрачають статус інтимного джерела, розрахованого на сприйняття адресатом або обраною вузькою групою кореспондентів. Натомість перетворюються на об'єкт широкої суспільної уваги, жвавого обговорення в тих самих соцмережах.

Третя особливість цифрового повороту – його швидкість і незворотність, сповнена справжнього драматизму. Як зазначали ще 2005 р. автори посібника з цифрової історії Д.Коген і Р.Розенцвайг, до 1994 р. лише дехто з істориків знали про існування Інтернету. «Десять років тому ми могли стати об'єктом цікавості, якщо не насмішок, коли б запропонували такий проект. Сьогодні потреба в ньому самозрозуміла»⁵⁵.

Не варто забувати, що соціальні медійні служби («Facebook», «Twitter», «YouTube», «Instagram», «Telegram» та ін.), пошукові системи («Google», «Yahoo» та ін.) самі стають основними первинними джерелами нашого знання. На це вказував В.Вестера, підкреслюючи, що їх успіх визначено наслідуванням принципу пліткарства, що є «соціальним феноменом, який допомагає встановлювати суспільні коди й норми та виявляти відхилення від них»⁵⁶. Із погляду джерелознавства такі системи дійсно стають абсолютно новим видом джерел, засадничою характеристикою яких виступає «мережева концепція» побудови та існування. Значення має не лише конкретний пост, допис, електронний лист, а вся мережа їх поширення в повному комплексі, з усіма зв'язками, гіперлінками. Джерелознавець, та й будь-який науковець, постає перед потребою дослідження всієї такої мережі, усього мережевого співтовариства, свого роду віртуального соціального космосу. Практично розмиваються такі поняття, як «авторство», «приватність», «моральні обмеження».

Нарешті, варто порушити питання про цифровий поворот не стільки в історичній та інших гуманітарних науках, про що фактично йдеться в більшості згаданих або цитованих праць. Маємо говорити про джерелознавство доби цифрового повороту. Такий підхід обумовлений різним ставленням до реалій сьогодення істориків і джерелознавців. Адже перші дивляться на джерело (цифрове, оцифроване) суто як на сировину, з якої та за допомогою якої будуються їхні наукові конструкції. Для других джерело виступає самоцінним феноменом, використання котрого як підмурку й сировини для підтвердження гіпотези історика не є основним. Завдання джерелознавця – розкрити весь внутрішній потенціал пам'ятки чи артефакту, окреслити їх існування у просторі та часі. Це означає дозволити джерелу самому говорити про себе. Адже придатність джерела служити історикові, філологу, лінгвістові, юристові, філософові, культурологові для конкретних дослідницьких цілей далеко не вичерпує його значення. Тим більше це стосується цифрових/оцифрованих джерел, з якими класичні фахівці-гуманітарії здебільшого поки що не можуть дати собі ради.

Проте мусимо констатувати повну відсутність цифрового джерелознавства в наших українських реаліях. Як і загальна теорія джерелознавства, цей напрям практично не розвивається, хоча є дуже затребуваним, сучасним, а відповідні дослідження – нагальні.

⁵⁵ Coben D.J., Rosenzweig R. Digital History: A Guide to Gathering, Preserving, and Presenting the Past on the Web.

⁵⁶ Westera W. The Digital Turn: How the Internet transforms our Existence. – P.79.

Відповідаючи на риторичне запитання, винесене у назву статті, змушений зазначити таке. Безперечно, цифровий поворот у соціогуманітаристиці, пов'язаний із появою абсолютно нового типу джерел, є абсолютною *реальністю* нашого часу. Незалежно від ставлення до цього ми маємо жити і працювати з урахуванням такої об'єктивної даності. Але з перспективи нашого усвідомлення та сприйняття реалій цифрового повороту й потреби зважати на нього в гуманітарних наукових дослідженнях він для нас є радше *перспективою*. Ми ще далекі від розуміння та використання його переваг, запобігання його загрозам. Проте нехтування цифровим поворотом, намагання перечекати його, відстояти «чистоту мундиру» історичної гільдії від зазіхань зовнішнього цифрового світу не є позицією. Це лише *ілюзія*, що загрожує фатальними наслідками для тих, хто її сповідує. Фактично це вузький професійний консерватизм, хапання за традиційні, багато разів апробовані методи дослідження. Не треба намагатися перебороти мейнстрім – варто використати цей потік задля досягнення дослідної мети. Нові методики й інструменти цифрової ери насправді розширюють і доповнюють традиційні.

REFERENCES

1. Bakanov, S.A. (2017). "Tsifrovaja istorija": vyzovy i riski dlja professionalnogo soobtzhestva istorikov. "Tsifrovaja Humanitaristika": *resursy, metody, issledovania. Materialy Mezhdunarodnoj nauchn. konferentsii (Perm, 16–18 maja 2017 g.)*, 1, 12–15. [in Russian].
2. Boehm, G. (1994). Die Wiederkehr der Bilder // Boehm G. (ed.). *Was ist ein Bild?* München, W. Fink Verlag.
3. Boehm, G. (2007). *Wie Bilder Sinn erzeugen*. Berlin University Press.
4. Bohdashyna, O. (2013). *Positivizm v istorichnij nauki v Ukraini (60-ti roky XIX st. – 20-ti roky XX st.)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
5. Borodkin, L. (2015). "Tsifrovij povorot" v diskusijakh na XXII Mezhdunarodnom kongresse istoricheskikh nauk (Kitaj, 2015). *Istoricheskaja informatika*, 3-4, 56–67. [in Russian].
6. Carpo, M. (2017). *The Second Digital Turn: Design beyond Intelligence*. Mit Press.
7. Cohen, D. (2010). Digital Ephemera and the Calculus of Importance. *Dan Cohen's Digital Humanities Blog*, May 17, 2010, Retrieved from: www.dancohen.org/2010/05/17/digital-ephemera-and-the-calculus-of-importance.
8. Cohen, D.J., Rosenzweig, R. (2005). *Digital History: A Guide to Gathering, Preserving, and Presenting the Past on the Web*. University of Pennsylvania Press. Retrieved from: <http://chnm.gmu.edu/digitalhistory/introduction>
9. Garskova, I.M. (2019). "Tsifrovij povorot" v istoricheskikh issledovanijakh: dolgovernennye trendy. *Istoricheskaia informatika*, 3, 57–75. [in Russian].
10. Davies, L., Razlogova E. (2013). Framing the Contested History of Digital Culture. *Radical History Review*, 117, 5–31.
11. Derrida, Zh. *O Grammatologii*. (2000). Moskva, Ad Marginem. [in Russian].
12. Digital Humanities – eto chto-to novoe ili my uzhe davno etim zanimaemsa? Intervju s Igorem Pilchchikovym. (2015). *Logos*, 2, 24–29. [in Russian].
13. Dunn, A. (2017). *GRAINES Summer School – History and its Sources: After the Digital Turn – A reflection*. Retrieved from: <https://grainenetwork.com/2017/09/12/graines-summer-school-history-and-its-sources-after-the-digital-turn-a-reflection>
14. Jumasheva, Ju. (2017). Nauchnoe izdanie istoricheskikh dokumentov v elektronnoj srede: problemy istchnikovedenia i arheografii. *Istoricheskaia informatika*, 1, 125–139.
15. Manovich, L. (2001). *The Language of New Media*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
16. Manovich, L. (2013). *Software takes Command: extending the language of new media*. Bloomsbury.
17. Mitchell, W.J. (1986). *The Iconology. Image, Text, Ideology*. Chicago.
18. Mitchell, W.J.Th. (1994). *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual representation*. Chicago.
19. Mitchell, W.J.Th. (2005). *What do Picture Want?* Chicago.
20. Hamooya, C. *Digitization of Historical information at the Nation Archives of Zambia: Critical Strategic Review*. Retrieved from: <http://wiredspace.wits.ac.za/bitstream/handle/10539/11495/Hamooya%20-%20Digitization%20of%20historical%20information%20at%20NAZ%20PPT.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
21. Hujnen, P., Melvin, W. (2015). *Digital Deconstruction. The Digital Turn and the use of new media as sources for historical research*. Retrieved from: <https://www.officinadellastoria.eu/it/2015/09/14digital-deconstruction-the-digital-turn-and-the-use-of-news-media-as-sources-for-historical-research>
22. Owens, T. (2015). *Digital Sources & Digital Archives: The evidentiary basis of digital history*. Retrieved from: <http://www.trevrowens.org/2015/12/digital-sources-digital-archives-the-evidentiary-basis-of-digital-history-draft/>
23. Rorty, R. (1979). *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton.
24. Rorty, R. (ed.) *The Linguistic Turn: Resent Essays in Philosophical Method*. (1967). Chicago.
25. Rosenzweig, R. (2003). Scarcity or Abundance? Preserving the Past in a Digital Era. *American Historical Review*, 108, 3, 735–762.
26. Savchuk, V. V. (2013). Fenomen povorota v kulture XX v. *Mezhdunarodnyi zbornik issledovatelej kultury*, 1(10), 93–108. [in Russian].
27. Siguake, D.T., Nengomasha, C.T. (2012). *Challenges and Prospects facing the Digitalization of Historical Records for their Preservation within the National Archives of Zimbabwe*. Retrieved from: <http://hdl.handle.net/10539/11533>
28. Volodin, A.Ju. (2014). Tsifrovaja istorija (Digital History): virtualnaja realnost ili issledovatel'skaja praktika. „Steny i mosty”.II: *Mezhdistsiplinarnye i polidistsiplinarnye issledovanija v istorii*, 140–147. Moskva: Akademicheskii projekt. [in Russian].

29. Volodin, A. Ju. (2017). Otsifrovka kak informatsionnoe modelirovanie: osvoenie mnogoslownosti elektronnykh formatov v istoricheskikh issledovanijakh. "Tsifrovaja gumanitaristika": resursy, metody, issledovanija: Materialy Mezhduнародnoj nauchnoj konferentsii (Perm, 16–18 maja 2017 g.), 1, 112–116. [in Russian].
30. Weller, T. (ed.). *History in the Digital Age*. (2013). Routledge, Abingdon, UK.
31. Westera, W. (2015). *The Digital Turn. How the Internet transforms our Existence*.

Heorhii PAPAКIN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Director of M. Hrushevskiy Institute on Archeography
and Source Studies NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), hpapakin@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5647-1686>

“Digital Turn” in Source Studies: A Reality, Perspectives or Illusion?

Abstract. The purpose of the study is the phenomenon of “digital turn” in the humanities and, in particular, the source studies. The widespread dissemination of digital technologies carries significant adjustments to the many sciences of the humanized cycle. In the last decade of the 20 century began a digital turn in the life of mankind, which significantly influenced the development of history, philosophy, law, linguistics, culturology etc. Now almost all the researchers use its advantages, while criticizing the newest sources, referring to them as “surrogate” of real sources. **The scientific novelty** is an attempt to uncover the challenges created by this turn. A digital source in both its forms – “born digital” or a digital image of a traditional source – will require new approaches and even a new philosophy of perception, yet insufficiently defined. Thus the **technique** of comparative approaches, analysis and synthesis of the newest areas of science was applied. Due to this, it defines the specifics of research of such sources, identifying positive and problematic qualities. **Conclusions** are the fact that surely humanity need to pay attention to the new type of sources, capable of significantly transform traditional notions of source, document, monument, putting in their place image, database, program, even performance.

Keywords: digital turn, digital source, image, digitalization, media, Internet.

ПЕРСОНАЛІЇ

Сергій СВИТЛЕНКО

доктор історичних наук, професор,
декан історичного факультету,
професор кафедри історії України,
Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара
(Дніпро, Україна), svitlenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>

Л.Жебуньов: від російського народництва до свідомого політичного українства (до 170-річчя від дня народження)

DOI: 10.15407/uhj2021.01.170

УДК: 94:323.1](477)«18/19»(092)

Анотація. Мета статті полягає у висвітленні трансформацій світогляду й діяльності Л.Жебуньова – одного з найактивніших діячів українського національного руху двох перших десятиліть ХХ ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на персоналістичному та системному підходах, принципах науковості, історизму, на використанні історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного методів. **Наукова новизна.** На основі архівних та опублікованих джерел і літератури досліджено особливості формування особистості Л.Жебуньова, його еволюцію від ідеології та соціальної практики російського соціально-революційного народництва до участі в українському національному русі. Визначено місце й роль діяча в ряді українських громадських організацій, партій, осередків, органів преси, його вплив на процес утвердження української національної свідомості у суспільстві. Створено цілісний образ Л.Жебуньова як послідовного борця за українську національну справу. **Висновки.** Л.Жебуньов пройшов складний шлях формування та еволюції світогляду, сутність якого вбачається в переході від російського народництва 70-х рр. ХІХ ст. до свідомого українства на початку ХХ ст. У 1904–1917 рр. він належав до найактивніших учасників українського національного руху, зокрема відіграв помітну роль у діяльності Полтавської громади українських демократів, Загальної безпартійної організації, Української демократичної та Української демократично-радикальної партій, київської «Просвіти», Товариства українських поступовців, в органах української преси, особливо газеті «Рада», в Українському клубі тощо. Організаційна, публіцистична, видавнича, агітаційно-пропагандистська діяльність Л.Жебуньова сприяла поширенню української національної свідомості в перші десятиліття ХХ ст.

Ключові слова: українська національна свідомість, український національний рух, українські громадські організації, партії та осередки.

Наукова проблема формування і утвердження української національної еліти є однією з важливих у сучасній українській історіографії, яка має не тільки академічний, а й суспільно-політичний інтерес. Адже її дослідження дозволяє пролити світло на

складні процеси становлення й поступу українського національної свідомості та ідентичності в минулому. Але й до сьогодні ще не створено повного біографічного пантеону видатних діячів українського національного руху XIX–XX ст. Постать Леоніда Жебуньова, який на початку XX ст. відіграв помітну роль у співтоваристві свідомого українства, привертала увагу його сучасників. Наприклад, В.Винниченко писав у листі до Є.Чикаленка 29 листопада 1912 р.: «Може б Ви мені написали також про деяких людей, видатних чим-не[будь] в укр[аїнському] русі, інтересних для романа. Напишіть мені декілька фактів про Жебуньова. Мені ця фігура дуже подобається»¹. Утім із плином часу історична пам'ять про зногого діяча слабшала. Уже у другій половині XX ст. Н.Полонська-Василенко писала у своїх спогадах про Л.Жебуньова як про «колись відомого українського діяча»². Ця історична постать і на сьогодні залишається призабутою. Тож скористаємося 170-річним ювілеєм Л.Жебуньова, щоб висвітлити його діяльність та заповнити певну лакуну у вітчизняному історієписанні.

Наукових статей, присвячених зазначеному діячеві, в історіографії небагато. Найпершою у наш час почала досліджувати постать Л.Жебуньова Н.Миронець, котра звернула увагу на нього як українського патріота та росіянина за проходженням³. Авторів цих рядків теж доводилося вивчати постать Леоніда в контексті еволюції народницького світогляду братів Жебуньових⁴. Разом із Н.Сидоренком ми згадували про Л.Жебуньова в невеликій енциклопедичній статті⁵. Ґрунтовну студію з аналізом джерел до біографії опублікувала І.Старовойтенко⁶. Цій авторці належать ще дві розвідки, в яких вивчається листування Л.Жебуньова з Є.Чикаленком⁷ і Б.Грінченком⁸. В історико-краєзнавчому контексті персоналію Л.Жебуньова як «українського пропагандиста-романтика» розробив І.Кочергін⁹. І.Гирич цілком влучно назвав Л.Жебуньова серед таких «китів» національного руху, як М.Грушевський, М.Василенко, Д.Дорошенко, В.Прокопович, А.Ніковський¹⁰. Утім цілісної біографії одного з найяскравіших свідомих українців початку XX ст. ще не створено. Тож метою цієї статті буде вивчення трансформацій світогляду й діяльності Л.Жебуньова.

Слід зазначити, що погляд на Л.Жебуньова як росіянина за походженням потребує уточнення, адже, за записками М.Жебуньової, родина катеринославських дворян Жебуньових належала до нащадків сербського дворянського роду Жабуничів, предки яких оселилися в Росії ще у XVIII ст. й отримали велике помістя на території трьох повітів Катеринославської губернії. Із часом серби Жабуничі змінили прізвище, назвавшись на російський манер Жебуньовими. У XIX ст. рід почав розростатися. Так, у поміщика Павлоградського повіту Катеринославської губернії

¹ Євген Чикаленко, Володимир Винниченко: Листування: 1902–1929 рр. / Упор., вступ. ст. Н.Миронець. – К., 2010. – С.239.

² Полонська-Василенко Н. Спогади. – К., 2011. – С.449.

³ Миронець Н.І. Український патріот, росіянин Леонід Жебуньов // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – Ч.6: Зб. наук. праць та спогадів пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Володимира Олександровича Замлинського: У 2 ч. – Ч.1. – К., 2001. – С.284–293.

⁴ Світленко С.І. Брати Жебуньови: метаморфози еволюції народницького світогляду // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Вип.2. – Дніпропетровськ, 2003. – С.75–95 [=Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст. – Дніпропетровськ, 2007. – С.205–222].

⁵ Світленко С.І., Сидоренко Н.М. Жебуньов Леонід Миколайович // Енциклопедія сучасної України. – Т.9. – К., 2009. – С.524.

⁶ Старовойтенко І.М. Леонід Жебуньов: джерела до біографії // Рукописна та книжкова спадщина. – Вип.11. – К., 2007. – С.183–199.

⁷ Старовойтенко І.М. Листи Л.Жебуньова до Є.Чикаленка (1907–1914 рр.) як джерело дослідження історії української щоденної газети «Рада» // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.11. – К., 2004. – С.141–149.

⁸ Старовойтенко І. Леонід Жебуньов у сюжетах епістолярію до Бориса Грінченка (1905–1910 рр.) // Славистична збірка. – Вип.2. – К., 2016. – С.97–111.

⁹ Кочергін І.О. Жебуньов Леонід Миколайович: український пропагандист-романтик з Катеринославщини // Моє Придніпров'я: Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2016 р. – Дніпропетровськ, 2015. – С.174–176.

¹⁰ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). – К., 2014. – С.323.

О.Жебуньова народилися п'ятеро синів¹¹. Троє старших братів – Микола (1847 р. н.), Володимир (1848 р. н.) та Сергій (1849 р. н.) стали відомими діячами російського визвольного руху.

Леонід Жебуньов народився в 1851 р. у дворянській сім'ї Миколи й Марії Жебуньових і продовжив другу гілку роду. Джерела по-різному оповідають про місце його появи на світ. Як згадував свого часу Є.Чикаленко, Л.Жебуньов народився на Катеринославщині, у родині заможного дідича та мав «великопанське виховання»¹². С.Русова вважала його родом із Харкова й теж засвідчувала дворянське походження, заможність батьків і доповнювала особистий портрет тим, що він мав слабе здоров'я, виховувався в розкошах та комфорті, був материним улюбленцем¹³. Сам Л.Жебуньов згадував, як молодим хлопцем разом із матір'ю та сестрою їздив до Криму, де на нього чекало безтурботне життя і прогулянки морським узбережжям¹⁴.

Аристократичні манери й добра освіта гартувалися в дитячі роки у сім'ї, а згодом у часи студентства в Петровсько-Розумовській землеробській академії в Москві. Виховані звички не змінювалися роками навіть за інших життєвих умов, що яскраво виявлялося під час «ходіння в народ»¹⁵. Але, на відміну від усталених побутових звичок, у світогляді молодого Жебуньова формувалися нові, спочатку опозиційні, а з часом і революційні погляди. Уже наприкінці 1860-х рр., коли Леонід вступив до землеробської академії, він став учасником студентського руху. Спочатку його погляди не виходили за рамки корпоративної солідарності. Але досить швидко він захопився російським народництвом¹⁶.

У 1872 р. Л.Жебуньов разом зі своїми двоюрідними братами, як і десятки російських студентів, поїхав до Швейцарії з метою поглибити знання й побачити європейський демократичний світ. У Цюріху, де облаштувалася велика молодіжна колонія вихідців з українських та російських губерній, брати Жебуньови досить швидко утворили гурток народників, що дістав назву «жебуністів». Щоправда, перебування Леоніда та інших «жебуністів» за кордоном було недовгим.

Незабаром Л.Жебуньов і Т.Квятковський вирішили підвищити свій освітній рівень у Петербурзькому технологічному інституті – з метою вивчення технічного виробництва, необхідного в раціональному господарстві. В основі цього задуму була ідея підготовки до «ходіння в народ». Однак навчання досить швидко перервалося. У 1874 р. хвиля масового «ходіння в народ» визначила найближчі дії демократичної молоді. Не став винятком і Леонід, який приїхав на Катеринославщину до матері, котра мешкала у своєму маєтку, у селі Маріїнському Бахмутського повіту¹⁷.

Спочатку Л.Жебуньов і Т.Квятковський розпочали пропаганду в губернському Катеринославі, прагнучи впливати на учнів місцевої духовної семінарії, роз'яснюючи їм різні соціальні доктрини та постачаючи революційні твори. Водночас Л.Жебуньов і К.Іванов пропагували серед селян в Успенському та Маріїнському на Катеринославщині. З вересня 1874 р. Л.Жебуньов був заарештований і відправлений до в'язниці, а згодом проходив у «справі 193-х»¹⁸. 21 грудня того ж року начальник

¹¹ Мой отец: Записки М.Н.Жебунёвой (1927) // Государственный исторический музей. – Отдел письменных источников. – Ф.297. – Оп.1. – Д.15. – Л.61; Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.109. – 3 экзп. – 1880 г. – Д.695. – Л.27.

¹² Чикаленко Е. Спогади (1861–1907). – К., 2003. – С.240.

¹³ Русова С. Мої спомини (1861–1879) // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX ст. / За ред. М.Грушевського. – Кн.2. – К., 1928. – С.171; *Їж*. Мемуари: 1856–1925 // *Їж*. Мемуари. Щоденник. – К., 2004. – С.73.

¹⁴ Жебуньов Л. Несподівана пригода (Уривок з споминів минулого) // Літературно-науковий вісник. – Т.XLIV. – К.; Л., 1908. – С.286.

¹⁵ Чикаленко Е. Спогади (1861–1907). – С.240.

¹⁶ Русова С. Мої спомини (1861–1879). – С.171; *Їж*. Мемуари: 1856–1925. – С.73.

¹⁷ ГАРФ. – Ф.112. – Оп.1. – 1874 г. – Д.298. – Л.4–5; Світленко С.І. Брати Жебуньови: метаморфози еволюції народницького світогляду // Світ модерної України... – С.208, 212.

¹⁸ Світленко С.І. Брати Жебуньови: метаморфози еволюції народницького світогляду. – С.212–213.

Катеринославського губернського жандармського управління звільнив Л.Жебуньова і встановив за ним поліцейський нагляд за місцем проживання у селі Маріїнському Бахмутського повіту¹⁹.

У подальшому Л.Жебуньов перебував у полі зору судових органів імперії. Так, у листі від 28 травня 1876 р. прокурор Катеринославського окружного суду сповіщав прокурора Одеської судової палати, що його віддано під поручительство матері Марії Дмитрівни з грошовою відповідальністю у 3000 руб., але потім цей запобіжний захід було змінено на арешт. У тому ж листі йшлося, що, за даними начальника катеринославських жандармів, Л.Жебуньов, уже після звільнення, переїхав із Бахмутського повіту Катеринославської губернії на проживання до Петербурга, де навчався в технологічному інституті²⁰. Участь Л.Жебуньова у «ходінні в народ» спричинила те, що його ім'я відклалося в довідках III відділення²¹.

Упродовж другої половини 1870-х рр. Л.Жебуньов не припиняв спроб утілити у життя ідеали російського народництва, удавшись до нової спроби «ходіння в народ», на цей раз осілого. Восени 1878 р. він прибув на хутір українських народолюбців О. та С. Русових, що розташовувався поблизу станції Доч Борзенського повіту Чернігівської губернії. Приїхавши з маленькою валізкою, він конспірувався під робітника-маляра. Це мало стати прикриттям його справжньої мети – здійснити «осіле» «ходіння в народ»²².

Звісно ж, одяг і приладдя «робітника-маляра» навряд чи могли ввести в оману місцевих селян. Адже Л.Жебуньов виглядав «по-панському»: завжди акуратний, щодня у свіжій сорочці, а головне – з естетичними вподобаннями, любов'ю до співів О.Русова та музики взагалі, він відразу справляв враження природженого панича. Він не міг похвалитися фізичними кондиціями й непросто переживав незвичний сільський побут²³.

Агітаційно-пропагандистська діяльність народника Л.Жебуньова серед селянства на Чернігівщині тривала декілька місяців. Однак він не поривав своїх контактів із двоюрідними братами. Один із них, В.Жебуньов, восени 1878 – у 1879 рр. був очільником харківського соціально-революційного гуртка. Очевидно, у той період Леонід прибув із Чернігівщини до Харкова для певних конспірацій. Відомо, що в лютому – березні 1879 р. Л. і В. Жебуньови виїхали із Харкова до Катеринослава з метою розповсюдження революційно-народницьких видань²⁴.

Але надалі шляхи двоюрідних братів розійшлися. Леонід повернувся на Чернігівщину й до осені 1879 р. працював на посаді земського статистика, помічником О.Русова у ході збирання статистичних відомостей у Ніжинському повіті. Ці статистично-етнографічні мандрівки по селах Ніжинщини дали йому величезний матеріал для осмислення життя та побуту українського народу, спонукали до роздумів над українським питанням. Звичайно, важливе значення для формування його національних симпатій і поглядів мало живе спілкування з відомим діячем київської Старої громади О.Русовим, яке значно поглибилося під час подорожей Ніжинським повітом. Так поступово почала пробуджуватися його природна, неусвідомлена любов до рідної землі, до України²⁵.

¹⁹ Там само. – С.217; ГАРФ. – Ф.109. – 3 експ. – 1874 г. – Д.144, ч.8. – Л.203–204.

²⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.419. – Оп.1. – Спр.1056. – Арк.223.

²¹ ГАРФ. – Ф.109. – Оп.230. – Справки. – Д.1440. – 5 л.

²² Русова С. Мої спомини (1861–1879). – С.169–171, 174.

²³ Там само. – С.171.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.733. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.280, 282; Світленко С.І. Брати Жебуньови: метаморфози еволюції народницького світогляду. – С.214–215.

²⁵ Русова С. Мої спомини (1861–1879). – С.172, 175; Її ж. Мемуари: 1856–1925. – С.73–74.

На підставі викладеного можна стверджувати, що формування українського національного світогляду розпочалося у Л.Жебуньова вже наприкінці 1870-х рр. Утім, шлях до свідомого українства в нього був вельми непростий. Це зазначала у своїх спогадах С.Русова, яка згадувала, що Л.Жебуньов ставився до України та її народу з романтизмом, любив українську природу, музику, але водночас був вихований на російській літературі та «ще не уявляв собі й можливості розвитку української самостійності»²⁶.

Тож цілком зрозуміло, чому ще певний час Л.Жебуньов співчутливо ставився до загальноросійського соціально-революційного руху. Не випадково 28 грудня 1881 р. його, тоді співробітника прогресивної київської газети «Заря», притягнули до слідства у справі «протизаконних гуртків у Києві» й обвинуватили в постійних контактах із найвідомішими революційними діячами в Києві та у грошовому їм сприянні. Справжньою знахідкою для захисників царського режиму стала вилучена в нього народовольська прокламація «Виконавчий комітет імператору Олександрові III». У процесі дізнання Л.Жебуньова впродовж 10 місяців утримували під вартою.

Міністерство юстиції Росії вважало, що Л.Жебуньов заслуговував на чотирирічне перебування під гласним наглядом поліції. Утім, розглядаючи справу, міністерство внутрішніх справ пригадало й те, що колись у Харкові народник опікувався збором пожертвувань на користь студентів, виключених за участь у заворушеннях у Петербурзькому університеті. Слідство затягувалося. Нарешті 20 червня 1883 р. міністр внутрішніх справ і шеф жандармів граф Д.Толстой зробив у цій справі «вспіданішу доповідь» Олександрові III. У результаті Л.Жебуньов отримав п'ятирічне заслання під нагляд поліції в Мінусинськ, що у Сибіру²⁷.

У Мінусинську в той час утворилася велика колонія зсильнопоселенців, життя яких було одноманітним і нудним²⁸. Лише іноді цю повсякденність урізноманітнювали зустрічі з цікавими людьми. До таких належав американський журналіст та мандрівник Дж.Кеннан, який у 1885–1886 рр. здійснив тривалу подорож по місцях сибірської каторги й заслання. Упродовж трьох – чотирьох днів перебування в Мінусинську американець познайомився і близько зійшовся з кількома політичними засланцями. Серед них були і два вихідця з України – І.Білоконський та Л.Жебуньов, котрі проявили себе в розмовах як найцікавіші й найпривабливіші особи²⁹.

Перебуваючи у засланні в Мінусинську Л.Жебуньов опинився у вельми важких умовах. І справа не тільки в матеріальних нестатках. Якраз грошова допомога, що надходила з дому, давала можливість жити цілком задовільно. Леоніда пригнічувала туга за Україною, вимушене безробіття та життя осторонь від місцевого люду. Усе це вкупі з суворим сибірським кліматом розхитало й без того слабке здоров'я. Єдине, що тримало його в неволі, це згадки і мрії про Україну, Київ, Дніпро та жага до подальшої праці³⁰.

Сибірське заслання перекреслило сподівання Л.Жебуньова на створення сім'ї. У цьому контексті представляє інтерес виявлене нами у фонді департаменту поліції клопотання дворянки Т.Олтаржевської від 17 липня 1885 р. У написаному в Києві документі йшлося, що авторка ще в 1883 р. була заручена з Л.Жебуньовим, якого відправили адміністративним порядком у Мінусинськ. Вона просила дозволити їй вирушити до місця заслання нареченого, щоб узяти із ним законний шлюб³¹. Але відомо, що

²⁶ Світленко С.І. Брати Жебуньови: метаморфози еволюції народницького світогляду. – С.218.

²⁷ Там само.

²⁸ Буланова-Трубникова О.К. Автобіографія // Деятели СССР и революционного движения России. – Москва, 1989. – С.33.

²⁹ Кеннан Дж. Сибирь и ссылка: Путевые заметки (1885–1886 гг.). – Т.П. – Санкт-Петербург, 1999. – С.275.

³⁰ Жебуньов Л. Несподівана пригода (Уривок з споминів минулого). – С.284–285.

³¹ ГАРФ. – Ф.102. – 5 дел-во. – Д.798. – Л.192.

сам Леонід заборонив нареченій вирушати в далеку подорож, а просив її лише доглядати стареньку матір та листуватися з ним³².

Повернувшись у 1887 р. із заслання до материнського маєтку в дуже хворобливо-му стані, Л.Жебуньов звернувся до лікарів, які порадили не гаючи часу їхати на Кавказ для оздоровлення. Але департамент поліції попередив матір, що її син, попри закінчення терміну заслання та гласного поліцейського нагляду, може постійно проживати лише в материнському маєтку й більше ніде на території Європейської Росії. Ця прикра новина майже збіглася з пожежею, що знищила оселю. Упродовж восьми місяців Леонід разом із матір'ю Марією Дмитрівною тулилися в не надто придатній для життя старій хатині, що вціліла після лиха. Лише на Різдво надійшов дозвіл переселитися в Катеринослав. Жебуньови продали маєток і у січні 1888 р. переїхали до губернського міста³³.

Весною 1888 р. Л.Жебуньову було дозволено вирушити для лікування на Кавказі, тож він пустився в мандрівку – через Севастополь морем у Новоросійськ, а далі на курорт Єсентуки. Під час поїздки Кримом він заїхав до Бахчисарая та оглянув колишній ханський палац. Цей епізод мав свої негативні наслідки. Уже на курорті жандарми затримати, обшукати й заарештували Л.Жебуньова, який нібито «підозріло поведився» в Бахчисарай. Так відпочивальник опинився в п'ятигорській, а затим у ставропольській в'язниці, де мав відповідати, чому заїхав до Бахчисарая, та спростовувати обвинувачення, чи не хотів допомогти діячці «Народної волі» С.Гінсбург утекти з-під арешту.

Л.Жебуньов розпочав боротьбу за своє звільнення, подаючи скарги щодо незаконного арешту місцевому прокуророві, на адреси міністрів внутрішніх справ, юстиції та департаменту поліції. Урешті-решт його звільнили з-під варти, але залишили під судом та слідством, і відправили спочатку в Єсентуки, а потім у Катеринослав під нагляд поліції. Невдовзі він на свій страх і ризик виїхав до столиці імперії, щоб особисто добитися прийому в директора департаменту поліції П.Дурново з метою пояснити свій злочасний візит до Бахчисарая. У результаті за браком доказів Л.Жебуньова звільнили від суду і слідства, від усіх обмежень прав³⁴.

Незабаром він переїхав до Харкова. У той час соціально-революційне народництво вже втрачало громадську енергію, не витримуючи ідейної конкуренції з марксизмом. Але нова ідеологія не приваблювала Л.Жебуньова, тому він почав працювати у Харківському комітеті грамотності. Утім проросійська культурно-просвітницька діяльність не припала до душі й Леонід покинув цю організацію. Певний час він, очевидно, перебував на ідейному та життєвому роздоріжжі. Морально-психологічна криза поглиблювалася проблемами зі здоров'ям. Він виїхав спочатку до Криму, а згодом на Кавказ, де придбав віллу в курортному Сочі. Однак сімейна невлаштованість і бездіяльність спричинили досить швидко (через рік) повернення на Слобожанщину³⁵.

У Харкові Л.Жебуньов знайшов однодумців в особах П. та О. Єфименків, котрі сприяли його подальшому ідейному зближенню з українським національним рухом. Під їхнім впливом Леонід дедалі більше перетворювався із симпатика української справи на свідомого українця. Особливу роль у цьому процесі відіграла участь Л.Жебуньова в урочистому відкритті пам'ятника І.Котляревському в 1903 р. в Полтаві. Є.Чикаленко згадував, що Л.Жебуньов «відтіля вернувся гарячим свідомим українцем, всеціло відданим відродженню української нації». Свято української

³² Русова С. Мемуари: 1856–1925. – С.90.

³³ Жебуньов Л. Несподівана пригода (Уривок з споминів минулого). – С.285–286.

³⁴ Там само. – С.286, 289–298.

³⁵ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – С.240.

літератури в Полтаві дало великий поштовх до вивчення ним української мови³⁶. С.Єфремов теж засвідчував, що саме на врочистостях у Полтаві Л.Жебуньов «само-означився остаточно в українському розумінні»³⁷.

У 1903 р. Л.Жебуньов приїхав до Києва, але енергійна та щира натура не змогла адаптуватися в новому середовищі. Згодом він із жалем писав: «І нігде, ніколи, не доводилось мені терпіти стільки зневаги, як од киян і живучи в Києві. В 1903 році я втік з К[иєва] од тієї зневаги»³⁸. Звичайно, не сприяла налагодженню стосунків відверта категоричність Л.Жебуньова. Так, хоча сам він промовляв українською мовою з помилками, обурюювся та гостро ляв тих, у кого в родинях говорили російською³⁹.

Рятуючись від душевної напруги й дискомфорту, Л.Жебуньов вирішив перебраться до Полтави. Це місто, де він перебував із певними перервами від 1903 до 1917 рр., подобалося йому. Тут він уперше ввійшов до складу українського ідейного осередку – Полтавської громади українських демократів. Його послідовними-однодумцями стали М.Дмитрієв, Г.Ротмистров, П.Чижевський та ін.⁴⁰

Про ідейну позицію Л.Жебуньова того часу дає уявлення його лист до харків'янина М.Сумцова від 15 травня 1906 р. У ньому від імені Полтавської громади українських демократів ішлося про підтримку статті професора «Автономія України», опублікованої в петербурзькій газеті М.Ковалевського «Страна», висловлювалася думка про необхідність звернення до всіх університетів в Україні із заявою, щоб «урядити» у цих закладах кафедри української літератури, мови, історії та звичаєвого права⁴¹.

Але центр українського національного руху був у Києві. Тому Л.Жебуньов часто приїжджав до цього міста і винаймав квартиру на вул. Тарасівській, 20. Він захопився, кажучи словами Є.Чикаленка, «українським рухом всією душею, всіма думками своїми». У Києві Леонід вступив до Старої громади, заснував свою «жебуньовську» громаду, від якої був обраний до складу ради Загальної безпартійної організації громадянців. Заснував та опікувався цілим рядом гуртків, розповсюджував українську літературу, збирав гроші на видання. Не маючи родини й будучи забезпеченим матеріально, він не шкодував часу на національну справу⁴².

Як член ради Загальної безпартійної організації, Л.Жебуньов узяв на себе функцію пошуку посад для свідомих українців та опікувався долею багатьох рядових учасників національного руху⁴³. Громадська справа набула для нього першорядного значення. С.Єфремов згадував про те, що десь у 1904–1905 рр. серед українських громадян у Києві з'явився «жвавий, розумний, свідомий» українець на прізвище Одинець, з яким особливо «носився» Л.Жебуньов⁴⁴. Він допомагав кожному українцеві в біді, в ув'язненні, при цьому завжди дотримувався обережної конспірації⁴⁵.

Як один із керівників, Л.Жебуньов поряд із Г.Ротмистровим та М.Дмитрієвим представляв Полтавську громаду, виступаючи на з'їздах Загальної безпартійної організації. Він же опікувався розповсюдженням на Полтавщині безцензурної української літератури, яка переправлялася через книгарню «Киевской старины». Ця робота

³⁶ Лотоцький О. Сторінки минулого: У 3 ч. – Ч.2. – Варшава, 1933. – С.278, 280; Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – С.240, 242.

³⁷ Єфремов С. Щоденник: Про дні минулі (спогади). – К., 2011. – С.543.

³⁸ Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907–1919 рр. / Упор., вступ та ком. І.Старовойтенко. – К., 2005. – С.148.

³⁹ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – С.241.

⁴⁰ Колесник В.Ф., Могильний Л.П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст. – К., 2005. – С.79.

⁴¹ Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907–1919 рр. – С.9; Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Зб. док. і мат. / Відп. ред. Г.Боряк; упор. Г.Боряк, В.Баран, Л.Гісцова, Л.Демченко та ін. – К., 2013. – С.418.

⁴² Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – С.216, 240–241; Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907–1919 рр. – С.9.

⁴³ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – С.240–241.

⁴⁴ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С.590.

⁴⁵ Русова С. Мемуари: 1856–1925. – С.74.

здійснювалася конспіративно, тим більше, що він перебував під негласним наглядом поліції⁴⁶.

Ставши свідомим українцем, Л.Жебуньов був прихильником розвитку партійного життя. Поряд із Є.Чикаленком, С.Шелухіним, М.Дмитрієвим, І.Липою, І.Ліщенком та Г.Ротмистровим він належав до активних представників Української демократичної партії, яка ухвалила свою програму на з'їзді восени 1904 р. Своїм політичним завданням УДП визначила боротьбу за автономію України. Л.Жебуньов належав до табору автономістів-федералістів⁴⁷.

У період революції 1905–1907 рр. Л.Жебуньов підтримував заснування ще одного українського товариства, київської «Просвіти», активним учасником якої він став. 19–21 листопада 1905 р. в Петербурзі він був делегатом з'їзду представників недержавних народів, на який з'їхалися 115 учасників, котрі представляли 11 народів Російської імперії. Серед посланців зареєструвалися 25 українців. Л.Жебуньов представляв Українську демократичну партію й був одним із 3 українців, які виступили з промовама⁴⁸.

Наприкінці 1905 р. Українська демократична об'єдналася з Українською радикальною в Українську демократично-радикальну партію. У липні 1906–1907 рр. Л.Жебуньов разом із М.Дмитрієвим, В.Кошовим і П.Чижевським входив до складу ради УДРП, яка була обрана на партійному з'їзді в Полтаві. У 1905–1910 рр. він належав до представників полтавської громади УДРП, які вміщували статті у щотижневій газеті «Рідний край»⁴⁹. У 1905–1906 рр. на її шпальтах Л.Жебуньов опублікував цілий ряд інформативних матеріалів⁵⁰.

Л.Жебуньов був активним прихильником популяризації української книжки, яку, попри всю ризикованість подібних дій, розповсюджував серед студентської молоді, селян, військовиків. Він належав до дієвих пропагандистів української національної ідеї, яку поширював і у вищих верствах суспільства, і поміж народних мас⁵¹. Працював Л.Жебуньов зі властивим йому запалом, завзятістю та емоційністю⁵². Як писав Є.Чикаленко М.Грушевському 27 січня 1908 р., «Жебуньова енергія розділилась на троє: «Рада», «Р[ідний] край» та «Просвіта»⁵³.

Особливу увагу приділяв Л.Жебуньов українському друкованому слову. Коли почалося видання газети «Рада», він опікувався тим, щоб як мовою, так і змістом часопис приваблював читачів, був розрахований на широкі кола інтелігенції та народу. Був переконаний, що преса має «нахиляти людей до національного відродження»⁵⁴.

На шпальтах «Ради» Л.Жебуньов актуалізував проблему читання рідною українською мовою. Так, 8 листопада 1909 р. в №253 газети він опублікував свою статтю «Як ставиться український народ до літератури на рідній мові», в якій подав цитати з отриманих ним подячних листів від селян за надіслані українські книжки⁵⁵. Усього ж, за підрахунками І.Старовойтенко, у «Раді» вміщено 18 передових, белетристичних,

⁴⁶ Колесник В.Ф., Могилянський Л.П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст. – С.68, 71, 76, 142.

⁴⁷ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897–1906: Українська студентська громада в Харкові і Революційна українська партія. – Торонто, 1972. – С.32.

⁴⁸ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч.2. – С.298; Євген Чикаленко, Сергій Єфремов: Листування: 1903–1928 / Упор. та вступ. ст. І.Старовойтенко. – К., 2010. – С.60.

⁴⁹ Колесник В.Ф., Могилянський Л.П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст. – С.150–151, 195, 198; Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-ті рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.). – Х., 2006. – С.142.

⁵⁰ Старовойтенко І.М. Леонід Жебуньов: джерела до біографії. – С.196.

⁵¹ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч.2. – С.298.

⁵² Чикаленко Є. Щоденник. – Т.1 (1907–1917). – К., 2004. – С.163.

⁵³ Листування Михайла Грушевського. – Т.5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упор. І.Старовойтенко, О.Тодійчук; ред. Л.Винар, І.Грич, С.Панькова. – К.; Нью-Йорк, 2010. – С.101.

⁵⁴ Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907–1919 рр. – С.33–34, 36, 43, 56–57.

⁵⁵ Див.: Там само. – С.135.

публіцистичних дописів Л.Жебуньова, котрі стосувалися різних аспектів української справи, писалися на злобу дня. Однією з центральних у публіцистиці була проблема української народної школи⁵⁶.

Л.Жебуньов підтримував газету «Рада» не тільки словом, а й ділом. За свідченням Є.Чикаленка, він особисто знайшов сотню нових передплатників. Узагалі дуже близько сприймав невдачі українського часопису, постійно шукав шляхи поліпшення його становища. Він пропонував оголосити «Раду» партійним органом, що, на його думку, посприяло б зростанню популярності газети; шукав добродійників, які б могли фінансувати видання⁵⁷.

У 1910 р. запропонував звернутися до передплатників із відозвою, щоб кожен із них знайшов ще одного охочого або заплатив за газету вдвічі, тобто 12 руб. Л.Жебуньов написав палкого листа до читачів «Ради», після чого редакція та видавець отримали близько 500 відгуків, в яких кореспонденти запропонували допомогу грошима й передплатниками. Того ж року він умовив Є.Чикаленка поїхати в Катеринослав, де під час сільськогосподарської виставки і з'їзду сільських хазяїв пошукати серед поміщиків жертводавців. Виступав Л.Жебуньов із промовою на підтримку газети «Рада» й на скликаних зборах Катеринославської української громади. Ця зустріч мала певний результат. Так, 17 вересня 1910 р. Д.Яворницький прислав грошей за десятьох передплатників, яких він розшукав у Катеринославі. Невдовзі після цього Л.Жебуньов написав «Лист до передплатників і прихильників газети “Рада”». Українські громади та студентська молодь розпочали збір коштів на підтримку видання⁵⁸. У результаті передплата збільшилася. «В “Раді” є тепер 3300 передплатників, себто на 1600 більше против того часу, як розсилалася відозва», – писав 6 лютого 1911 р. Л.Жебуньов⁵⁹.

Тримав він у полі свого зору не тільки українську справу в Києві, а й в інших містах України. Так, 6 листопада 1907 р. писав Є.Чикаленкові про неможливість зовсім переїхати на проживання до Києва, оскільки взимку 1908 р. планував навідатися кілька разів до Харкова, де був членом українського літературного комітету, а може й до Катеринослава та й у Полтаві було чим зайнятися⁶⁰. Але за щоденниковим записом Є.Чикаленка від 5 вересня 1908 р., енергійний Л.Жебуньов «переїхав з Полтави на стале життя до Києва»⁶¹.

У цей час виникла ідея заснувати свій Український клуб. Поряд з М.Лисенком і М.Синицьким Л.Жебуньов узяв найактивнішу участь у цій справі. Лише восени 1908 р. було отримано дозвіл влади на відкриття (як мала називатися ця інституція) Київського українського громадського зібрання. На перших загальних зборах було обрано раду (старшину) у складі 12 осіб. Головою нового українського осередку став М.Лисенко, секретарем – М.Синицький, а Л.Жебуньов був одним із членів правління.

В Українському клубі до самого його закриття у жовтні 1912 р. проводилися засідання, читалися реферати, відзначалися Шевченківські роковини, улаштувалися театральні вистави, концерти, вечори класичної музики та старовинного романсу тощо. Л.Жебуньов брав найактивнішу участь в організації роботи осередку, підтримував

⁵⁶ Старовойтенко І.М. Леонід Жебуньов: джерела до біографії. – С.194, 196.

⁵⁷ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.1 (1907–1917). – С.20, 26, 28, 68.

⁵⁸ Там само. – С.105, 115–118, 126–128; Євген Чикаленко, Петро Стебницький: Листування: 1901–1922 рр. / Упор. Н.Миронець, І.Старовойтенко, О.Степченко; вступ. ст. Н.Миронець, І.Старовойтенко. – К., 2008. – С.201, 220.

⁵⁹ Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907–1919 рр. – С.164.

⁶⁰ Там само. – С.78.

⁶¹ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.1 (1907–1917). – С.28.

його власними коштами⁶². У 1911 р. члени Українського клубу обрали його почесним членом і запропонували ввійти до складу старшини, але він відмовився від останньої посади⁶³.

Не менш активну роль відіграв Л.Жебуньов у діяльності Об'єднаного комітету зі спорудження пам'ятника Т.Шевченкові в Києві (Шевченківський комітет). Збори його засновників з обговорення положень статуту цієї організації та можливості його затвердження відбувалися на київській квартирі Л.Жебуньова⁶⁴.

В останні місяці 1908 р. Л.Жебуньов здійснив велику подорож по Україні, відвідав Полтаву та Харків. Із приємністю він почув, що у Харкові вже подають клопотання на створення місцевого Українського клубу, про поліпшення стану місцевої студентської громади, про посилення інтересу читачів до газети «Рада». Навіть в Ялті, куди він приїхав на санаторне лікування наприкінці 1908 р., український діяч знайшов кількох свідомих українців і «звів їх до купи»⁶⁵.

Леонід Миколайович постійно прагнув розширити коло людей, відданих ідеї відродження України. С.Єфремов через багато років пригадував, що 1909 р. Л.Жебуньов був причетний до поновлення Товариства українських поступовців, коли головно його заходами «почали рости гуртки»⁶⁶. Українська справа для громадсько-політичного діяча була справжньою альфою й омегою життя⁶⁷.

Своїм важливим завданням Л.Жебуньов уважав розповсюдження української книги. Зібравши в Києві велику власну бібліотеку української літератури, він усіляко сприяв її популяризації у Сочі, Житомирі, Полтаві, Гадячі, Катеринодарі, інших містах⁶⁸. Про українську справу Л.Жебуньов не забував навіть у літній «мертвий сезон», коли перебував на лікуванні в Євпаторії, на Кавказі, біля Дрездена. Проживаючи влітку поблизу Гадяча, він завів там широкі знайомства з місцевими селянами⁶⁹.

Л.Жебуньов прагнув використати можливості Українського клубу для поширення національної свідомості. Так, у 1910 р. по окремих середях він читав для відвідувачів клубу статті М.Грушевського⁷⁰. Утім царський режим робив усе, щоб звузити вплив українських осередків. У 1910 р. Л.Жебуньов побоювався, щоб не закрили Український клуб у Києві. Цей страх не був безпідставним, адже навесні того року відбулося ліквідаційне зібрання «Просвіти». Але навіть за цих умов український діяч знаходив вихід, запропонувавши передати книжки просвітян до міської бібліотеки⁷¹. Узагалі Л.Жебуньов був самовідданим просвітянином, а навесні 1910 р. навіть започаткував спеціальний фонд при видавництві «Просвіти» (фонд на вшанування пам'яті Б.Грінченка) і працював у просвітянському товаристві до самого його закриття⁷².

Український діяч виступав за громадську дисципліну в лавах свідомого українства. Він гаряче висловлювався проти розпорошення матеріальних і літературних сил руху. «Про газету Міхновського краще й не кажіть мені», – писав Л.Жебуньов Є.Чикаленку 21 серпня 1910 р.⁷³ Під час своєї поїздки в Катеринослав наполегли-

⁶² *Старицька-Черняхівська Л.* Вибрані твори. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. – К., 2000. – С.779–780; *Русова С.* Мої спомини (1861–1879). – С.172; *Йог. Мемуари: 1856–1925.* – С.74, 166–167; *Іскорко-Гнатенко В.* Сторінками київського життя Олени Пчілки (до 170-річчя від дня народження) // Слово і час. – 2019. – №7. – С.42–44.

⁶³ Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907–1919 рр. – С.150–151.

⁶⁴ *Старовойтенко І.М.* Леонід Жебуньов: джерела до біографії. – С.191.

⁶⁵ Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907–1919 рр. – С.93–94, 100, 116.

⁶⁶ Євген Чикаленко, Сергій Єфремов: Листування: 1903–1928. – С.234.

⁶⁷ *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т.1 (1907–1917). – С.76.

⁶⁸ *Старовойтенко І.М.* Леонід Жебуньов: джерела до біографії. – С.189.

⁶⁹ *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т.1 (1907–1917). – С.227; *Його ж.* Спогади (1861–1907). – С.242–243.

⁷⁰ Листування Михайла Грушевського. – Т.5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка. – С.118.

⁷¹ *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т.1 (1907–1917). – С.99.

⁷² Євген Чикаленко, Сергій Єфремов: Листування: 1903–1928. – С.243–244, 257.

⁷³ Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907–1919 рр. – С.147.

во доводив, що не слід випускати українські видання на місцях, такі, як «Дніпрові хвили», «Слобожанщина», а також «Добра порада», «Запорожжя», натомість треба сконцентруватися на підтримці київської «Ради»⁷⁴. Водночас Л.Жебуньов, крім згаданих «Ради» й «Рідного краю», погодився писати у щоденну газету «Громадське слово», яку не дозволила цензура. Дописував у часописи «Літературно-науковий вісник», «Украинская жизнь»⁷⁵.

Л.Жебуньов опікувався тим, щоб повернути до свідомого українства якнайширші кола читачів. Він настільки захопився національною справою, що не шкодував заради неї ані своєї життєвої енергії, ані здоров'я (аж до того, що снів нею, як записав про це у щоденнику Є.Чикаленко 29 липня 1912 р.⁷⁶). С.Єфремов неодноразово був свідком того, як емоційний Л.Жебуньов близько до серця сприймав усі проблеми, а надто невдачі української справи⁷⁷.

Л.Жебуньов опікувався розвінчуванням міфів російських шовіністичних кіл про український рух як про нібито результат якоїсь «австрійської» чи «німецької інтриги». У цьому сенсі він спонукав Д.Дорошенка написати докладну й переконливу відповідь на книжку С.Щоголева про «зловредність» українства⁷⁸. Надихнув також П.Стебницького до написання популярної розвідки про національний рух, яка, за словами Є.Чикаленка, «буде нашим катехізисом». До цієї роботи активно підключився й О.Лотоцький. Із листа Є.Чикаленка до П.Стебницького від 14 січня 1914 р. стає зрозумілим, що рукопис спільної праці згаданих авторів, котра дістала назву «Українське питання», був уже підготовлений⁷⁹.

Із роками здоров'я Л.Жебуньова погіршувалося, а після серйозної застуди, яку він підхопив на похоронах М.Лисенка в 1912 р., проблеми загострилися⁸⁰. Так, А.Ніковський повідомляв Є.Чикаленкові 27 березня 1915 р., що «зовсім хворий» Л.Жебуньов «вийхав десь в Туапсе»⁸¹. Відповідно, згортали його контакти. 12 грудня 1916 р. Є.Чикаленко писав П.Стебницькому: «Л.М.Жебуньов каже, що він не може нікого бачити, а через те ніде не буває й до себе нікого не пускає; завтра він виїздить в Сочі на всю зиму, а в Київ і не думає вертатись»⁸².

Перебуваючи у Сочі Л.Жебуньов із телеграм дізнався про Лютневу революцію 1917 р., про події, «такі дивні, що – наче сон»⁸³. Улітку того ж року він опікувався в Києві виданням і продажем сотень тисяч книжок, а колись пишався тим, що розповсюджував 3–4 тис. на рік. Революційна доба розбурхала національну свідомість українців. З осені буремного 1917 р. він уже в Полтаві відвідував земські збори й повною мірою відчув прагнення селян вчитися «по-нашому» (українською). На замовлення педагогічного бюро губернського земства опікувався перекладацькою діяльністю. Працював і в місцевій «Просвіті», проводив роботу серед солдатів-українців. Утім політичні перспективи України Л.Жебуньов оцінював песимістично через брак відповідної державної інтелігенції⁸⁴. Лист його до Є.Чикаленка від 28 грудня 1917 р.

⁷⁴ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.1 (1907–1917). – С.121.

⁷⁵ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – С.307; Животко А. Історія української преси. – К., 1999. – С.194; Жебуньов Л. Несподівана пригода (Уривок з споминів минулого). – С.284–299; Листування Михайла Грушевського. – Т.2 / Упор. Р.Майборода, В.Наулко, Г.Бурлака, І.Прич; ред. Л.Винар. – К.; Нью-Йорк, 2001. – С.263.

⁷⁶ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.1 (1907–1917). – С.231.

⁷⁷ Євген Чикаленко, Сергій Єфремов: Листування: 1903–1928. – С.102–103.

⁷⁸ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.1 (1907–1917). – С.284, 304–305.

⁷⁹ Євген Чикаленко, Петро Стебницький: Листування: 1901–1922 рр. – С.361–363, 365, 376, 378.

⁸⁰ Там само. – С.241.

⁸¹ Євген Чикаленко, Андрій Ніковський: Листування: 1908–1922 рр. / Упор. Н.Миронець, Ю.Середенко, І.Старовойтенко; вступ. ст. Ю.Середенко, І.Старовойтенко. – К., 2010. – С.289.

⁸² Євген Чикаленко, Петро Стебницький: Листування: 1901–1922 рр. – С.478.

⁸³ Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907–1919 рр. – С.197, 199.

⁸⁴ Там само. – С.188, 200–202, 204.

сповнений суперечливих відчуттів. Він був прихильником активної боротьби з більшовиками, уважав, що це «не дозволить народові нахилити голову в ярмо національної неволі», називав себе націоналістом. Водночас не вірив, що Центральна Рада «доведе до порядку»⁸⁵. Звістку про гетьманський переворот і проголошення Української Держави Л.Жебуньов зустрів із тривогою, вельми критично спостерігав за політикою нових київських міністерств⁸⁶.

Восени 1918 р. Л.Жебуньов перебував у важкому фізичному і психологічному стані, адже він захворів на «іспанку», що спричинило загострення ішіасу. Але, попри це, уважно стежив за перебігом державних і громадських подій, культурним життям. Характерно, що все своє майно він заповів «на урядження учительської семінарії української»⁸⁷.

Незважаючи на хворобу багато працював. На початку січня 1919 р. лікар рекомендував йому поїхати в Євпаторію на лікувальні грязі⁸⁸. Найдіяльніший та найенергійніший, за словами Є.Чикаленка, український діяч поміж свідомих українців від 1904 до 1917 рр. Леонід Жебуньов помер 1919 р. в дорозі до Криму⁸⁹.

Таким чином, вступивши на шлях боротьби проти царату як прихильник російського соціально-революційного народництва 70-х рр. XIX ст., Л.Жебуньов поступово еволюціонував в ідейний табір свідомого українства. У 1904–1917 р. він став одним із найактивніших діячів національного руху, відігравав помітну роль у діяльності багатьох громадсько-політичних осередків. Вельми примітні його організаційні, публіцистичні, видавничі, агітаційно-пропагандистські заходи у справі розвитку української преси, розповсюдженні української книжки. У перші десятиліття XX ст. різнобічна діяльність Л.Жебуньова сприяла поширенню національної свідомості серед різних верств суспільства, становленню української модерної нації.

REFERENCES

1. Hyrych, I. (2014). *Ukrainski intelektuali i politychna okremisnist (seredyna XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Zhyvotko, A. (1999). *Istoriia ukrainskoyi presy*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Iskorko-Hnatenko, V. (2019). Storinkamy kyivskoho zhyttia Oleny Pchilky (do 170-richchia vid dnia narodzhennia). *Slovo i chas*, 7, 33–52. [in Ukrainian].
4. Kolesnyk, V.F., Mohylnyi, L.P. (2005). *Ukrainski liberalno-demokratychni partii v Rosiiskii imperii na pochatku XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kennan, D. (1999). *Stibir i sylvka: Putevye zametki (1885–1886 gg.)*. Vol.II. Sankt-Peterburg. [in Russian].
6. Kollard, Yu. (1972). *Spohady yunatskykh dniiv 1897–1906: Ukrainska studentska hromada v Kharkovi i Revoliutsiina ukrainska partiia*. Toronto. [in Ukrainian].
7. Kocherhin, I.O. (2015). Zhebunov Leonid Mykolaiovych: ukrainskyi propahandyst-romantyk z Katerynoslavshchyny. *Moie Prydniprov'ia: Kalendar pamiatnykh dat Dnipropetrovskoi oblasti na 2016 r.*, 174–176. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
8. Myronets, N.I. (2001). Ukrainskyi patriot, rosiianyn Leonid Zhebunov. *Spetsialni istorichni dystsypliny: Pytannia teorii ta metodyky*, 6, 1, 284–293. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Naumov, S.O. (2006). *Ukrainskyi politychnyi rukh na Livoberezhzhi (90-ti rr. XIX st. – liutyi 1917 r.)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
10. Svitlenko, S.I. (2003). Braty Zhebunovy: metamorfozy evoliutsii narodnytskoho svitohliadu. *Naddniprianska Ukraina: istorichni protsesy, podii, postati*, 2, 75–95. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
11. Svitlenko, S.I., Sydorenko, N.M. (2009). Zhebunov Leonid Mykolaiovych. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*, 9, 524. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Starovoitenko, I.M. (2007). Leonid Zhebunov: dzherela do biohrafii. *Rukopysna ta knyzhkovna spadshchyna*, 11, 183–199. [in Ukrainian].
13. Starovoitenko, I.M. (2004). Lysty L.Zhebunova do Ye.Chykalenka (1907–1914 rr.) yak dzherelo doslidzhennia istorii ukrainskoi shchodennoi hazety «Rada». *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 11, 141–149. [in Ukrainian].
14. Starovoitenko, I. (2016). Leonid Zhebunov u suzhetakh epistoliaruu do Borysa Hrinchenka (1905–1910 rr.). *Slavistychna zbirka*, 2, 97–111. [in Ukrainian].

⁸⁵ Там само. – С.208–211.

⁸⁶ Там само. – С.225, 228–229.

⁸⁷ Там само. – С.230–231, 236, 238.

⁸⁸ Там само. – С.242–243.

⁸⁹ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – С.240.

Serhii SVITLENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Dean of the Faculty of History,
Professor at the Department of History of Ukraine,
Oles Honchar Dnipro National University
(Dnipro, Ukraine), svitlenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>

L.Zhebunov: From Russian Narodniks to Conscious Political Ukrainianness (To the 170th Anniversary of His Birth)

Abstract. The purpose of the article is to highlight the transformations of the worldview and activities of L.Zhebunov – one of the most active figures of the Ukrainian national movement of the first two decades of the twentieth century. **The research methodology** is based on personalistic and systemic approaches, principles of science and historicism, on the use of historical-genetic, historical-typological and historical-systemic methods. **Scientific novelty.** On the basis of archival and published sources and literature the peculiarities of L.Zhebunov's personality formation are investigated; his evolution from the ideology and social practice of Russian social-revolutionary populism to participation in the Ukrainian national movement is studied. The place and role of L.Zhebunov in a number of Ukrainian public organizations, parties, circles, press bodies, his influence on the process of establishing the Ukrainian national consciousness in society are determined. A holistic image of L.Zhebunov as a consistent fighter for the Ukrainian national cause is created. **Conclusions.** L.Zhebunov went through a difficult path of formation and evolution of his worldview, the essence of which is seen in the transition from Russian populism in the 70's of the 19th century to conscious Ukrainianness in the early 20th century. In 1904–1917 he was one of the most active participants in the Ukrainian national movement. Organizational, journalistic, publishing, agitation and propaganda activities of L.Zhebunov contributed to the spread of Ukrainian national consciousness in the first decades of the twentieth century.

Keywords: Ukrainian national consciousness, Ukrainian national movement, Ukrainian public organizations, parties and centers.

MISCELLANEA

Вадим АРИСТОВ

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України;
науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна), aristov3000@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3094-8850>

Коли місто Козелець отримало магдебурзьке право?*

DOI: 10.15407/uhj2021.01.183

УДК: 94(477)

Анотація. Дата й обставини отримання Козельцем магдебурзького права досі були предметом дискусії. Суперечки спиралися на два документи: універсал гетьмана Б.Хмельницького 1656 р. про звільнення козелецьких міщан від низки повинностей і привілей короля Яна Казимира 1663 р. Проте головний документ – перша жалувана грамота – не був відомий у науці й залишався неопублікованим. Стаття заповнює цю археографічну лакуну. У фондах Національного музею історії України зберігається грамота царя Олексія Михайловича 1655 р., який надав міщанам Козельця магдебурзьке право. Текст акта, а також супровідного аркушу, що був доданий після 1667 р., публікується у цій статті, що дозволяє відновити історію отримання Козельцем міських прав. Другим відомим документом козелецького самоврядування став універсал Б.Хмельницького 1656 р. Улітку 1663 р. недоторканність прав міщан підтвердив гетьман І.Брюховецький. Невдовзі грамота Олексія Михайловича була вивезена з Козельця королем Яном Казимиром під час походу на Лівобережжя України в 1663–1664 рр. Натомість він видав новий привілей від власного імені. На прикладі документів 1655–1663 рр., пов'язаних з утвердженням у Козельці магдебурзького права, можна простежити, як формувалися міські перекази про «давні права». Верхівка міщан Козельця на чолі з О.Долинським швидко «винайшла» традицію про те, що «права і свободи» надали місту «давні» польські королі. За іронією долі, справжнє надання привілею польським королем поклало кінець цій традиції.

Ключові слова: Козелець, магдебурзьке право, Національний музей історії України, Олексій Михайлович, Богдан Хмельницький, Іван Брюховецький, Іван Виговський, Ян Казимир.

У науковій і популярній літературі існують дві відповіді на винесене у заголовок запитання. Вони спираються на два документи. Згідно з однією версією, надання

* Статтю підготовлено в рамках наукової теми «Кієво-руська та литовсько-польська спадщина в політичних і соціокультурних практиках ранньомодерної України: дискурси традиціоналізму та новаторства», яка виконується в Інституті історії України НАН України в 2020–2021 рр.

Козельцю магдебурзького права¹ відбулося 1656 р. за універсалом Б.Хмельницького². Згідно з іншою, це сталося 1663 р. – за універсалом короля Яна Казимира під час походу на Лівобережжя України³.

Перша версія спирається на гетьманський універсал від 10 жовтня 1656 р.⁴ У документі йшлося про звільнення козельцьких міщан від низки стягнень і повинностей («возовое», «помірне», «деготь», «воскобуйню», «поведерщину»). Прибутки мали залишатися в міщан та йти, зокрема, на «побудоване ратуша». Згадка ратуші, хай навіть тільки запроєктованої чи недобудованої, а також (у санкції грамоти) «міщан і ратушних міста Козельця», указує на те, що поселення вже мало самоврядування. Жодного слова про надання «прав і привілеїв» в універсалі немає. Зрештою, гетьман не мав повноважень для видання такої грамоти. Це мав зробити верховний суверен.

Підставою для другої версії служить грамота Яна Казимира, видана в м. Остер 29 грудня 1663 р., про надання Козельцю магдебурзького права⁵. Це розлогий документ, що пояснює умови видання (похід короля на Лівобережжя і спроба відвоювати «загарбані провінції»), а також розкриває зміст прав, які надавалися міщанам (зокрема коротко описує устрій «магдебурзького» міста). Грамота містить список осіб, що зверталися до короля як представники міської громади із проханням надати місту права: Олександр Іванович Долинський, Самуїл Брилевич, Тимофій Юркович, Григорій Василевич, Карп Колесникович, Василь Коропко, Юрій Іванович, Павло Грига, Данило Миропольський, Семен Лопух, Іван Борсук, Іван Чамарний, Трохим Яцкевич, Петро Сезонович⁶.

Текст привілею побудовано так, щоб створити враження, ніби магдебурзьке право надається Козельцю вперше. Однак документ «проговорюється», указує на вже наявні елементи самоврядування, а саме – ратуші: «счас, абу на порраwę miasta, ratusza, drog, bram, baszt, parkanów iakąkolwiek intratę mieli, pozwalamy pod ratuszem i około ratusza mieć powederszczyznę, wagę dla ważenia towarów wszelkich pomierne, postrzygalnię, wojskobojnię»⁷. У цьому уривку можемо побачити ті самі повинності, від сплати яких козельчани звільнялися універсалом Б.Хмельницького: «powederszczyznę [...] pomierne, [...] wojskobojnię». Так само йдеться тут про «porrawę» тієї ратуші, будівництво якої згадувалося в гетьманському акті. Вочевидь, королівський привілей не надавав місту магдебурзьке право вперше, а тільки утверджував його. Але чому тоді документ не покликається до попередників Яна Казимира, які б могли це право надати, і не згадує жодні попередні грамоти? Відповідь може полягати в тому, що міщани отримали перший привілей не від польських королів, а від їхніх супротивників. А отже, будь-які видані ними документи коронна адміністрація вважала нелегітимними.

Так насправді й було. Ще наприкінці XIX ст. опубліковано чолобитну міщан Козельця про надання місту магдебурзького права, подану цареві Олексієві Михайловичу 2 серпня 1655 р.⁸ Текст склали «войть Александръ Долинской съ

¹ Про особливості магдебурзького права в містах Лівобережної України див.: Багалей Д. Магдебургское право в Левобережной Малороссии // Журнал Министерства народного просвещения. – Ч.280. – Март, 1892. – Санкт-Петербург, 1892. – С.1–55.

² Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах: Чернігівська обл. – К., 1972. – С.302.

³ Мицик Ю.А. Хто і коли надав магдебурзьке право Козельцю і Остру // Сверханський літопис. – Вип.6. – Чернігів, 2019. – С.64–69.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – АЮЗР). – Т.3: 1638–1657. – Санкт-Петербург, 1861. – С.548–549 (№363); Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – К., 1961. – С.539–540 (№412).

⁵ Руська (Волинська) Метрика: Книга за 1652–1673 рр. – Острог; Варшава; Москва, 1999. – С.353–359 (№133).

⁶ Там само. – С.356. У польському тексті: «[...] na suplikę sławetnych Alexandra Iwanowicza Dolińskiego, Samuela Brylewicza, Tymofia Iurkowicza, Hrehorego Wasilewicza, Karpia Kolesnikowicza, Wasila Koropka, Ierzego Iwanowicza, Pawla Grygi, Danila Miropolskiego, Semena Łopucha, Iwana Borsuka, Iwana Czamarnego, Trochima Iackiewicza, Piotra Sezonowicza».

⁷ Там само.

⁸ АЮЗР. – Т.14. – Санкт-Петербург, 1889. – С.781–782.

товарыщи»⁹. Крім документа від імені міщан, царю було надано листа від гетьмана Б.Хмельницького, котрий просив, «чтобъ великий государь его царское величество ихъ козелцовъ пожаловаль права и привилья и свободы и всякие добра которые издавна наданные велѣлъ подкрѣпити навѣки своею государскою жаловалною грамотою»¹⁰.

Безпосереднім приводом подання козельчанами чолобитної, найвірогідніше, стала спроба І.Виговського (на той час – гетьманського писаря) закріпити Козелець як своє володіння. Невдовзі після переходу Війська Запорозького «з містами й землями» в підданство московського царя, І.Виговський поспішив використати нового сюзерена для суттєвого збільшення своїх (і своєї родини) маєтностей. Улітку 1654 р. його брат Данило їздив до Москви з клопотанням до царя про жалувану грамоту членам родини Виговських. У серпні 1654 р. Олексій Михайлович видав таку грамоту Іванові Виговському на володіння низкою сіл, угідь, міст і містечок, зокрема Козельцем¹¹.

Слід гадати, підлеглість новоявленому панові була обтяжливою для козельчан і спонукала бити чолом царю про надання їхньому місту магдебурзького права. Підтримка прохання Б.Хмельницьким може свідчити про співчуття гетьмана міщанам і небажання швидкого (тим більше, в обхід його влади) посилення власних метких урядників, найспритнішим з яких був І.Виговський. Судячи з подальших подій, клопотання міщан було задоволене.

8 липня 1663 р. гетьман І.Брюховецький видав грамоту на підтвердження магдебурзького права Козельця¹². Від імені міщан звернення до нього склали «Александръ Долинский, вуйтъ, бурмистеръ и весь майстратъ козелскій», тобто та сама, відома нам з попередніх документів, верхівка на чолі з О.Долинським. Гетьманові було надано наявні в міщан акти: «Грамоту великого государя нашего, его царского пресвѣтлого величества, на давніе права и свободы майдебурскіе, одъ королей полских майстратови козелскому наданніе жалованные, и при томъ иніе грамоти государскіе, тому жъ мѣсту служачіе, яко и унѣверсалами прошлих антецессоров нашихъ на тіе жъ права майдебурскіе козелчаномъ належніе». У цьому переліку документів непрямо згадано універсал Б.Хмельницького 1656 р. («унѣверсалами прошлих антецессоров нашихъ»). Але першою виступає «грамота великого государя».

Для повноти документальної картини становлення міського самоврядування в Козельці досі бракувало саме цього головного елемента мозаїки – жалуваної грамоти, про яку влітку 1655 р. клопоталися міщани за сприяння Б.Хмельницького. Вона зберігається у фондах Національного музею історії України (НМІУ) в колекції рукописних документів – справа РД-131 (див. док. 1).

Не можна сказати, що грамота була зовсім невідома в науці. Видавці чолобитної козельцьких міщан 1655 р. у примітці зазначили, що документ зберігався в Архіві міністерства іноземних справ у Москві, у справах малоросійських (зв'язка 11, зошит 14). У зошиті було три аркуші, з них – два документи: чолобитна та, власне, жалувана грамота. Однак опубліковано було тільки чолобитну. Про існування грамоти забули. Як наслідок, суперечки щодо запровадження магдебурзького права в Козельці спіралися на периферійні документи, оминаючи центральний.

Тепер картина відновлює цілісність. Не від універсалу Б.Хмельницького 1656 р., і не від грамоти Яна Казимира 1663 р., а від грамоти Олексія Михайловича 1655 р. треба вести історію міського самоврядування в Козельці.

⁹ Там же. – С.781.

¹⁰ Там же. – С.782.

¹¹ Там же. – Т.10. – Санкт-Петербург, 1878. – С.671–672 (прим.); Т.15. – Санкт-Петербург, 1892. – С.1–4.

¹² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.289 (№188).

Цей документ зберігався в місті до 1663 р., що засвідчує його згадка у грамоті І. Брюховецького. Але дуже скоро він виїхав звідси назавжди. Про це розповідає текст на паперовому аркуші, що зберігся у фондах НМІУ в конвої жалуваної грамоти (РД-131). Це є той таємничий «трегій аркуш» із зошити, де містилася чолобитна козельчан і жалувана грамота 1655 р. Свого часу видавці 14-го тому «АЮЗР» його змісту не розкрили. Зараз цю археографічну прогалину можна заповнити.

Напис на аркуші, зроблений польською мовою, сповіщає про те, що під час походу за Дніпро в 1664 р. король Ян Казимир забрав грамоту, видану Олексієм Михайловичем, після того, як козельчани зреклися «московської протекції» (див. док. 2). Цю приписку до жалуваної грамоти було зроблено невдовзі («teraz») після 1667 р. Це видно з її заключних слів, що відзначають зміну московським царем після Андрусівського перемир'я («ро Paktach») печатки¹³: «Notandum ze pieczęc inaksza była przed Paktami Anni 1667 A inakszey teraz po Paktach zazywa».

Найвірогідніше, грамота Олексія Михайловича була віддана Янові Казимиру ще наприкінці грудня 1663 р., і цю подію треба напряму пов'язувати з виданням нового привілею Козельцю на магдебурзьке право 29 грудня того року. Натомість у польській приписці датування видається неточним – її автор орієнтувався на час закінчення задніпровської кампанії й повернення короля на Правобережжя в лютому – березні 1664 р. Після 1667 р. жалувана грамота московського царя місту Козельцю перебувала в Короні Польській. Коли ж вона потрапила до Росії, зокрема до Архіву міністерства іноземних справ, – питання поки що залишається відкритим.

***

На прикладі розглянутих вище документів можна простежити, як формувалася фіктивний образ «давніх прав» Козельця, як «новина» ставала «стариною»¹⁴. Міщани отримували привілей на магдебурзьке право вперше, проте намагалися продовжити історію своїх прав на самоврядування. У цьому полягала особливість цього випадку, що добре видно на порівнянні з іншими «містами з історією».

У 1654 р. у зверненні до царя міщани Переяслава просили про підтвердження «правъ и привиліевъ нашихъ, намъ отъ давныхъ королей полскихъ наданныхъ»¹⁵. І справді, вони подали наявні документи, що засвідчували права на самоврядування, зокрема привілеї Сигізмунда III та Владислава IV¹⁶. Так само набір власних привілеїв від великих князів литовських і королів польських подали цареві міщани Києва, звертаючись до нього з аналогічним клопотанням¹⁷. Натомість козельчани не мали жодних документів від попередніх державців. А тому у чолобитній їм довелося майстерно доводити своє «право на право».

Спершу в тексті пояснювалося походження козельцьких міщан, така собі «етногенетична легенда»: «Мы убогие граждане мѣста Козелца будучи извоєванные чрезъ тѣ лѣта войною сошли есмя до новосаженого города Козелца уходя отъ Ляховъ чтобъ есмя при вѣрѣ своей православной были а имянно изо Львова съ Премышля изъ Острога съ Костянтинова и Каменца Подолского и изъ иныхъ разныхъ мѣсть»¹⁸.

¹³ Про нову державну печатку царя, створену після Андрусівського перемир'я, див.: Пчлов Е.В. Государственная печать Алексея Михайловича 1667 г.: К 350-летию герба Московского царства // Вестник архивиста. – 2017. – №4. – С.147–158.

¹⁴ Про категорію «старовини» в пізньосередньовічній і ранньомодерній Україні див.: Кром М.М. «Старина» как категория средневекового менталитета: по материалам великого княжества Литовского 14 – нач. 17 вв. // Mediaevalia Ucrainica. – Т.3. – К., 1994. – С.68–85.

¹⁵ АЮЗР. – Т.10. – С.516.

¹⁶ Там же. – С.517–532.

¹⁷ Там же. – С.615–644.

¹⁸ Там же. – Т.14. – С.781.

Далі йшло обґрунтування потреби козельчан у жалуваній грамоті: «Чтоб есмь по привилію нашему судилися правомъ магдебургскимъ въ ратушѣ какъ есмь издавна навъкли»¹⁹. Тобто свою «звичку» до магдебурзького права козелецькі міщани нібито набули до втечі, коли вони або їхні предки ще жили в інших містах і там цим правом керувалися.

Чи то аргументи козельчан виявилися переконливими, чи то царська адміністрація не хотіла розбиратися в тонкощах і вжила звичне кліше, але у грамоті Олексія Михайловича бачимо таке формулювання: «Права привилія и свободы и всякие добра которые от велики(х) бл(а)гоч(ес)т(и)выхъ кн(я)зе(и) и короле(и) по(л)скихъ наданые». Зрозуміло, що укладачі документа не мали на увазі конкретних правителів та їхні грамоти (яких не існувало), а в особі абстрактних «князів і королів» апелювали до минулого загалом. Текст створював враження, що в міщан Козельця вже були «привілеї та свободи», надані попередніми володарями, а цар лише відновлював/підтверджував їх і гарантував недоторканність.

Нарешті, в універсалі І.Брюховецького 1663 р. спостерігаємо вже сформовану фікцію: «Давніе права и свободы майдебургские, одъ королей полских майстратови козелскому наданніе жалованніе»²⁰. Як бачимо, у тексті спеціально уточнено, що магдебурзькі «права і свободи» польські королі надавали саме «козелецькому магістрату». Минуло лише вісім років – і «традицію» було «винайдено».

Проте короточасний перехід Козельця в руки польського короля анулював цю традицію. Міське самоврядування було ніби перезасновано, місто отримало печатку (велику й малу) та герб («chorągiew miejska»)²¹, що залишалися в ужитку після повернення під владу Війська Запорозького. Щойно вигадана легенда про давні початки магдебурзького права Козельця («права и свободы майдебургские, одъ королей полских майстратови козелскому наданніе»), як виявилось, стала передбаченням недалекого майбутнього: наприкінці 1663 р. польський король справді надав козелецькому магістратові права та свободи. Натомість у минуле пішли перші вісім років самоврядування Козельця й жалувана грамота 1655 р.

***

Матеріали зберігаються в Національному музеї історії України (фондова колекція «Рукописні документи», спр.131). При їх публікації збережено оригінальну орфографію рукопису, виносні літери подано у круглих дужках.

№1

Грамота царя Олексія Михайловича міщанам Козельця від 5 серпня 1655 р.

Б(о)жиею м(и)л(ос)тию мы вел(и)кии г(осу)д(а)рь ц(а)рь і великии кн(я)зь Алексѣ(и) Михайловичъ всеа Великия і Малыя Росіи самодержецъ Московскіи Киевскіи Владимирскіи Новгородскіи ц(а)рь Казанскіи ц(а)рь Астраханскіи ц(а)рь Сибирскіи г(осу)д(а)рь Псковскіи великии кн(я)зь Смоленскіи Тверскіи Югорскіи Пермскіи Вятцкіи Болгарскіи і иныхъ, г(осу)д(а)рь і великии кн(я)зь Новагорода Низовские земли Черниговскіи Резанскіи Полотцкіи Ростовскіи

¹⁹ Там же.

²⁰ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – С.289 (№188).

²¹ Руська (Волинська) Метрика: Книга за 1652–1673 рр. – С.358.

Яросла(в)ські Белозерські Удорські О(б)дорські Кондинські Витебські Мстиславські і всеа сѣверныхъ страны повелитель, і г(осу)д(а)рь Иверские земли Карталийскихъ и Грузинскихъ ц(а)ре(и) і Кабардинские земли Черкаскихъ і Горскихъ кн(я)зеи і ины(мъ) многимъ г(осу)д(а)р(с)твамъ и землямъ восточнымъ и западнымъ і сѣвернымъ отчичь и дѣдичь и наслѣдникъ и г(осу)д(а)рь и облаадаатель.

Пожаловали есмь н(а)ш(е)го ц(а)рского величества города Козе(л)ца мешанъ въ н(ы)нешне(м) во 163 году августа въ 2 (день). Подали они намъ великому г(осу)д(а)рю нашего ц(а)рского величества Во(и)ска Запорожского Гетмана Богдана Хме(л)ницкого листъ, а в томъ листу написано, бьетъ челомъ на(м) великому г(осу)д(а)рю н(а)шему ц(а)рскому величеству он Гетман чтоб намъ великому г(осу)д(а)рю пожаловати тѣхъ козелецкихъ мешанъ права привилія і свободы і всякие добра которые от велики(х) бл(а)гоч(ес)т(и)выхъ кн(я)зе(и) і короле(и) по(л)скихъ наданные велѣти по(д)твердити на веки потом дати имъ н(а)шу ц(а)рского величества жаловальную грамоту.

И мы великий г(осу)д(а)рь ц(а)рь і великий кн(я)зь Алексѣ(и) Михайловичъ всеа Великия і Малыя Росіи самодержецъ н(а)ш(е)го ц(а)рского величества города Козе(л)ца меша(н) пожаловали права и привилія которые от велики(х) бл(а)гоч(ес)т(и)вы(хъ) кн(я)зе(и) і короле(и) по(л)скихъ даны нарушити не велѣли и ме(ж) себя во(и)та і бурмистровъ і ра(и)цовъ і лавниковъ выбирать имъ поволили, и на пре(ж)ние ихъ привилія велѣли и(м) дати сю н(а)шу ц(а)рского величества жаловальную грамоту за н(а)шею г(осу)д(а)рскою печатью.

И имъ н(а)ш(е)го ц(а)рского величества города Козе(л)ца мешаномъ видя к себѣ н(а)шу г(осу)д(а)рскую премногую м(и)л(о)сть и жалованье намъ великому г(осу)д(а)рю н(а)ш(е)му ц(а)рскому величеству и с(ы)ну н(а)ш(е)го ц(а)рского величества бл(а)говѣрному ц(а)р(е)в(и)чю и великому кн(я)зю Алексѣю Алексѣвичю всеа Великия і Малыя Росіи служити і прямити і всякого добра хотѣти во все(м) на чемъ они намъ великому г(осу)д(а)рю н(а)ш(е)му ц(а)рскому величеству по св(я)то(и) і непорочно(и) ева(н)гельско(и) заповеди вѣру учинили,

Дана ся н(а)ша ц(а)рского величества жаловальная грамота в н(а)ш(е)мъ г(осу)д(а)рскомъ походе на стану в н(а)ш(е)мъ ц(а)рского величества городе Ви(л)не лѣта 7163 августа въ 5 (день).

№2

Приписка про грамоту Олексія Михайловича на окремому аркуші

Prziwiley Cara Moskiewskiego miastu Kozielcu za Dnieprem, na instancją Bogdana Chmielnickiego dany. A pod bytnosc Krola J(ego)M(os)ci Jana Kazimirza za Dnieprem po odebranych z rąk Moskiewskich wielu miast przez mieszczan Kozielckich przy wyrzeczeniu się Protectiey Moskiewskiej temuz Krolowi Je(go)M(os)ci oddany A(n)no D(omi)ni 1664

Notandum ze pieczęc inaksza była przed Paktami
Anni 1667 A inakszey teraz po Paktach zazywa

REFERENCES

1. Krom, M. (1994). «Starina» kak kategoriya srednevekovogo mentaliteta: po materialam Velikogo kniazhestva Litovskogo 14 – nach. 17 vv. *Mediævalia Ucrainica*, 3. Kiev. [in Russian].
2. Mytsyk, Yu. (2019). Khto i koly nadav mahdeburzke pravo Kozeltsiu i Ostru. *Siverianskyi litopys*, 6. Chernihiv. [in Ukrainian].
3. Pchelov, Ye. (2017). Gosudarstvennaya pechat Alekseia Mikhaylovicha 1667 g.: K 350-letiyu gerba Moskovskogo tsarstva. *Vestnik arkhivista*, 4. [in Russian].

Vadym ARISTOV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine;
Research Fellow,
National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), aristov3000@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3094-8850>

When did Kozelets Receive the Magdeburg Law?

Abstract. The date and circumstances of Kozelets's acquisition of Magdeburg law have so far been the subject of debate. Disputes over the introduction of Magdeburg law in Kozelets were based on two documents: the universal of Hetman B.Khmelnyskyi (1656) on the release of Kozelets citizens from a number of duties and the letters patent of King John Casimir (1663). However, the main document – the first letters patent – was not known in the scholarship and remained unpublished. The article fills this archeographic gap. The funds of the National Museum of Ukrainian History contain a diploma of Tsar Oleksiy Mykhailovych of 1655, who granted the townspeople of Kozelets the Magdeburg law. The text of the diploma, as well as the accompanying sheet, which was added after 1667, is published in this article. Taking into account this document it is possible to reconstruct the history of how Kozelets obtained city rights. In 1655 the citizens submitted a petition to the tsar for a letters patent. Their request was granted and a diploma was issued, which is now in the National Museum of the History of Ukraine. It is probable that the petition of the citizens to the Tsar was caused by the activity of I.Vyhovskyi, who in 1654 received from Aleksey Mikhailovich the right to possession of a number of villages, towns and cities. One of them was Kozelets. The second known document in the history of Kozelets self-government was the universal of Hetman B.Khmelnyskyi (1656). In the summer of 1663, the inviolability of the rights of the citizens of Kozelets was confirmed by Hetman I.Briukhovetskyi. Soon Aleksey Mikhailovich's diploma was taken out of Kozelets by the King John Casimir during the campaign to the Left-Bank Ukraine in 1663–1664. Instead, the king issued a new letters patent on his own behalf. On the example of the documents of 1655–1663, connected to the establishment of Magdeburg law in Kozelets, it is possible to trace how the city legends about “old rights” were formed. The top citizens of Kozelets, led by O.Dolynskyi, quickly “invented” the tradition about the “rights and freedoms” given to the city by “old” Polish kings. Ironically, the real granting of the letters patent by the Polish king put an end to this tradition.

Keywords: Kozelets, Magdeburg law, National Museum of the History of Ukraine, Aleksey Mikhailovich, Bohdan Khmelnytskyi, Ivan Briukhovetskyi, Ivan Vyhovskyi, John Casimir.

Богдан КУЛИНИЧ

аспірант,
кафедра історії та культури України,
Університет Г.Сковороди в Переяславі
(Переяслав, Україна), bkulynychiphone@icloud.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4961-9934>

Валентин ЛАЗУРЕНКО

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії та права,
Черкаський державний технологічний університет
(Черкаси, Україна), v.lazurenko76@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4907-9966>

Історія українського паролімпійського спорту в електронних медіа: рівень інформативності та репрезентативності

DOI: 10.15407/uhj2021.01.190

УДК: 796.034-056.26(100)(091)

Анотація. Стаття присвячена висвітленню в українських електронних, передусім спортивних, засобах масової інформації історії та становлення паролімпійського спорту в Україні. **Мета** – з'ясувати роль електронних спортивних засобів масової інформації у висвітленні історії та становлення паролімпійського спорту України. **Наукові підходи.** Методологічні засади системного аналізу і метод контент-аналізу складають інструментарій розвідки. Наукова новизна визначається залученням та опрацюванням широкого кола електронних ресурсів спортивної преси, що дало змогу з'ясувати рівень їх інформативності та зробити висновок щодо значення як джерела інформації для дослідження історії паролімпійського спорту. **Основні результати дослідження.** За наслідками аналізу українських електронних спортивних засобів масової інформації автори відзначають їх зростаючу роль у вивченні історії та популяризації паролімпійського руху в Україні. Започатковані в 1990-х рр. електронні спортивні медіа на сьогодні стали важливим джерелом дослідження цієї наукової проблеми. Тема паролімпійського спорту посідає помітне місце на спортивних веб-сайтах, передусім Національного олімпійського комітету України та Національного комітету спорту інвалідів України, а також інших, в тому числі регіональних електронних ресурсів. Зроблено висновок про важливість онлайн-медіа як історичного джерела при дослідженні історії спорту для людей із фізичними обмеженнями.

Ключові слова: паролімпійський спорт, спортивна преса, історія спорту, онлайн-медіа.

На сучасному етапі розвитку людства відбувається усвідомлення і розуміння того, що фізична культура і спорт має значний вплив на розумовий, фізичний і духовний розвиток людей. Одним із ключових напрямків удосконалення фізичної культури є розвиток паролімпійського спорту, до якого долучаються люди з фізичними обмеженнями, що сприяє утвердженню в суспільстві засад інклюзивності.

У вивченні історії та популяризації паролімпійського руху в Україні важливу роль відіграють електронні спортивні медіа, розвиток яких розпочався у 1990-х рр., і на сьогодні вони не тільки утвердилися як дієвий засіб масової інформації, а й

стали джерелом дослідження історії спорту. Тому використання ресурсів спортивних онлайн-медіа у дослідженні історії спорту і, зокрема паралімпійського, набуває значного поширення, що надає проблемі висвітлення теми особливої актуальності.

Аналіз наукових досліджень і публікацій свідчить, що тема висвітлення історії спорту та окремих його видів у спортивних електронних медіа лише останнім часом почала привертати увагу. Так, однією з перших до теми висвітлення спорту інвалідів у періодичній пресі України звернулася М.Дерепа, однак її розвідки стосувалися переважно друкованих ЗМІ кінця 1990-х рр.¹ А.Волобуєва і О.Петрик у своїй праці, не торкаючись історичного аспекту, досліджують особливості висвітлення кіберспорту в електронних спортивних медіа². Однак у більшості наукових розробок поки що увага приділяється переважно становленню та розвитку власне інтернет-журналістики, при цьому з поля зору випадає змістова складова проблеми. Історії розвитку різних форм інформаційної підтримки спорту присвячена праця А.Гусева³. Тенденції становлення та перспективи розвитку інтернет-журналістики в Україні досліджували І.Артамонова⁴, Т.Гришина⁵.

Що ж стосується дослідження висвітлення в інтернет-медіа історії паралімпійського спорту в Україні, то ця проблема ще чекає свого всебічного наукового вивчення. Саме цим зумовлена основна мета статті, яка полягає у з'ясуванні ролі електронних спортивних засобів масової інформації у висвітленні історії та становлення паралімпійського спорту України. Пропонована стаття є однією з перших спроб наукового вивчення історії та становлення паралімпійського спорту України за матеріалами електронних спортивних засобів масової інформації. Науковий аналіз особливостей цього процесу практично відсутній в історичній площині, і лише останнім часом ця проблематика почала привертати увагу дослідників. Висвітленню в електронних спортивних медіа України становлення та розвитку паралімпійського спорту початку ХХІ ст., з'ясуванню їх репрезентативності й інформативності і присвячене пропоноване дослідження. Сучасні наукові підходи, зокрема методологічні засади системного аналізу й метод контент-аналізу, складають інструментарій розвідки.

Розвиток електронних засобів масової інформації в Україні розпочався у середині 1990-х рр. Тоді ж для їх визначення почав застосовуватися термін «нові медіа» («сучасні медіа», «мас-медіа»), який позначає відмінності нових форм комунікації від традиційних, як правило друкованих засобів масової інформації. Головна їх відмінність полягає в тому, що електронні медіа для передавання, зберігання та відтворення інформації використовують інтернет-мережу і цифрові носії. Досліджуючи вплив інтернету як засобу масової комунікації на формування нової інформаційної культури в Україні, Т.Гришина зазначає, що «вже сьогодні мережа відіграє роль нового засобу масової комунікації поряд із пресою, радіо і телебаченням, виконуючи відповідні функції в суспільстві»⁶. Цю думку підтримує і С.Горова, підкреслюючи, що інформація електронних ЗМІ «має істотне значення як літопис життя суспільства і в цій якості представляє інтерес для дослідників: істориків, політологів»⁷.

¹ *Дерепа М.С.* Освещение спорта инвалидов в периодической печати Украины // IV Международный научный конгресс «Олимпийский спорт и спорт для всех: проблемы здоровья, рекреации, спортивной медицины и реабилитации». – К., 2000. – С.601.

² *Волобуєва А., Петрик О.* Особливості висвітлення кіберспорту в електронних спортивних медіа // *Образ.* – Вип.2(28). – Суми, 2018. – С.69–77.

³ *Гусев А.В.* Історія та функціонально-типологічні особливості спортивної медіа комунікації: Дис. ... канд. наук. 27.00.04 – теорія та історія журналістики. – Дніпропетровськ, 2016. – 194 с.

⁴ *Артамонова І.М.* Тенденції становлення та перспективи розвитку інтернет-журналістики в Україні. – Донецьк, 2009. – 416 с.

⁵ *Гришина Т.А., Рыбакова І.В.* Соціально-психологічний вплив інтернету як засобу масової комунікації на формування нової інформаційної культури особистості в Україні // *Держава та регіони: Серія «Гуманітарні науки».* – 2014. – №1/2. – С.89–94.

⁶ Там само. – С.89.

⁷ *Горова С.* Електронна преса як складова комплектування сучасних бібліотек // *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського.* – Вип.32. – К., 2011. – С.316–327.

У зв'язку з поширенням нових технологій друкованим засобам масової інформації стає дедалі складніше виходити у традиційному форматі і важче – втримувати свою аудиторію. Натомість реальністю стала цифрова трансформація друкованої преси, оскільки інтернет позбавляє її колишніх позицій. Тому друковані спортивні видання змушені припинити існування або ж повністю переходити на електронний ресурс.

Показовою щодо цього є доля «Спортивної газети», яка впродовж шести десятиліть була головним спеціалізованим спортивним виданням України. До розпаду СРСР вона мала 600-тисячний тираж і величезну популярність. Однак у 1990-х рр. газета ввійшла у смугу кризи, спричиненої неготовністю редакції працювати в нових умовах, конкурувати (зокрема за читача) та вирішувати фінансові проблеми. І, врешті, у жовтні 2008 р. вийшов фінальний номер цього видання⁸. Останньою друкованою спортивною газетою в нашій країні став «Спорт-Експрес в Україні». Улітку 2019 р. редакція повідомила, що переходить на роботу суто в електронному форматі. У заяві зазначалося: «Постійний розвиток інформаційних технологій ставить сучасні ЗМІ перед новими викликами. Відходять у минуле старі принципи подачі оперативної інформації, набувають актуальності інші. [...] Повідомляємо вам, що з 1 серпня паперова версія газети припиняє своє існування»⁹.

У контексті трансформаційних процесів розвиваються й ті електронні спортивні засоби масової інформації, в яких знаходить висвітлення історія та становлення паралімпійського спорту в Україні. Передусім як важливе джерело інформації про паралімпійський спорт в Україні та його історію розглядаємо сайти – сукупність доступних в Мережі веб-сторінок, котрі об'єднані як за змістом, так і за навігацією під єдиним доменним ім'ям. Зокрема значну увагу проблемам паралімпійського спорту приділено на сайті Міністерства молоді та спорту України, де виокремлено розділ «Інваспорт» (Український центр з фізичної культури і спорту інвалідів). Починаючи з 2016 р., сайт систематично публікує всебічну інформацію і звіти про роботу «Інваспорту», формуючи у хронологічній послідовності своєрідний літопис паралімпійського руху України. Матеріали сайту дають змогу відтворити історію паралімпійського спорту досліджуваного періоду. Так, опублікований 3 березня 2017 р. звіт про роботу «Інваспорту» за 2016 р. містить інформацію про те, що за підсумками участі у XV літніх Паралімпійських іграх 2016 р. спортсмени-паралімпійці здобули 117 медалей, з яких 41 золота, 37 срібних, 39 бронзових, посіли третє місце за кількістю нагород та встановили 109 рекордів (22 світу, 33 паралімпійських, 54 рекорди Європи), що є найкращим результатом за всю історію літніх Паралімпійських ігор.

Упродовж 2016 р. спортсмени з інвалідністю взяли участь у 73 міжнародних змаганнях, на яких здобули 525 медалей (227 золотих, 153 срібних, 145 бронзових). Понад 600 масових фізкультурно-оздоровчих та спортивних заходів було проведено у 2016 р. регіональними центрами «Інваспорту», на організацію та реалізацію яких із місцевих бюджетів було витрачено 1,9 млн грн.

У 2016 р. українським спортсменам з інвалідністю та їхнім тренерам було присвоєно спортивні звання: заслужений тренер України – 15; заслужений майстер спорту України – 18; майстер спорту України міжнародного класу – 60; майстер спорту України – 67 особам.

Сайт інформує користувачів про законодавчу базу паралімпійського спорту, структуру системи «Інваспорт», календарний план заходів серед осіб з інвалідністю, єдину спортивну класифікацію України з видів спорту осіб з інвалідністю, склад

⁸ Десятиліття без «Спортивної газети» [Електронний ресурс]: <https://www.upl.ua/ua/news/view/2508>

⁹ Газета «Спорт-Експрес в Україні» припиняє існування [Електронний ресурс]: <https://sport.ua/uk/news/452516-gazeta-sport-ekspres-v-ukraine-prekrashchaet-sushchestvovanie>

національних збірних команд з видів спорту та результати їх участі у міжнародних змаганнях, Паралімпійських та Дефлімпійських іграх¹⁰.

За матеріалами сайту з'ясуємо, що активно використовувати можливості електронних засобів масової інформації для висвітлення паралімпійського спорту та його історії розпочали саме організаційні структури цього виду спорту. Передусім до використання електронних ресурсів звернулися утворений 1992 р. Національний комітет спорту інвалідів України та утворений 1993 р. Український центр з фізичної культури і спорту інвалідів «Інваспорт». Різномісна інформація про історію паралімпійського спорту розміщувалася на сайтах цих організацій. Так, ґрунтовна підбірка матеріалів про історію участі України в зимових Паралімпійських іграх у 2018 р. розміщена на сайті Національного комітету спорту інвалідів України. Зазначено, що становлення зимових паралімпійських видів спорту в нашій країні розпочалося 1993 р. одночасно з формуванням системи спорту осіб з інвалідністю. А вже в 1994 р. представники українського паралімпійського руху побували на Паралімпійських іграх у Ліллегаммері, де вперше познайомилися із зимовими видами спорту та їх специфікою.

Офіційний дебют збірної команди України у зимових видах спорту, за інформацією сайту, відбувся на VII зимових Паралімпійських іграх 1998 р. в японському місті Нагано, де українські спортсмени вибороли 3 золотих, 2 срібних і 4 бронзових медалі. Згаданий сайт Національного комітету спорту інвалідів України детально інформує користувачів про участь та здобутки збірної команди України на наступних зимових Паралімпійських іграх: зазначено склад команд і кількість завойованих медалей.

Значно підсилює історичну складову інформаційного наповнення сайту Національного комітету спорту інвалідів України віднедавна започаткований розділ «Паралімпійський рух» із рубриками «Паралімпійські літні ігри» та «Паралімпійські зимові ігри». У них подається системна інформація про участь збірної України в XV Паралімпійських іграх, які відбувалися в Ріо-де-Жанейро 7–18 вересня 2016 р. та XII зимові Паралімпійські ігри – 9–18 березня 2018 р. в Пьонгчангу. На сьогодні вміщені у розділі матеріали є одним з найповніших електронних джерел з історії участі українських спортсменів у останніх паралімпійських літніх і зимових іграх. Їх цінність полягає в тому, що вони містять всебічну довідкову інформацію про збірну команду України, щоденну і фахово коментовану хроніку змагань (календар, результати) в розрізі видів спорту за участі українських паралімпійців. Усього на сайті вміщено 57 інформаційних матеріалів з олімпіад. Крім того, подана повна інформація про членів збірної команди України на олімпіаді в Ріо-де-Жанейро із зазначенням біографічних даних та спортивних досягнень.

Суттєво доповнюють цей літопис паралімпійського спорту інтерв'ю, коментарі, короткі нариси та ілюстрації. Додає зручності при дослідницькому опрацюванні матеріалів сайту система пошуку за датами та типами матеріалів¹¹.

Як джерело інформації для вивчення історії паралімпійського спорту розглядаємо сайт Національного олімпійського комітету України (НОК України), який на сьогодні є одним із найбільш інформативно насичених електронних ресурсів з висвітлення історії та проблем розвитку параолімпійського спорту в нашій країні. На ньому за останнє двадцятиріччя (2000–2020 рр.) розміщено велику кількість інформаційних матеріалів, в яких висвітлюються здобутки та проблеми паралімпійського спорту, заходи за участю паралімпійців. У публікаціях сайту паралімпійський спорт показується як складова частина спортивного життя українського суспільства та державної

¹⁰ Спорт осіб з інвалідністю [Електронний ресурс]: <https://www.sport.gov.ua/index?category>

¹¹ Україна в зимових Паралімпійських іграх [Електронний ресурс]: <https://paralympic.org.ua/ua/paralimpijskij-ruh/paralimpijski-zimovi-igri/istoriya>

політики у галузі фізичної культури та спорту. Це засвідчує й позиція керівництва НОК України щодо підтримки паралімпійського руху¹².

Так, сайт повідомив, що у вересні 2012 р. президент НОК України С.Бубка, знайомлячись з умовами перебування українських паралімпійців у селищі XIV літніх Паралімпійських ігор у Лондоні, зазначив, що «олімпійський та паралімпійський рух – це одна велика сім'я. Ми разом щиро радіємо успіхам наших паралімпійців, які прославляють наш спорт та нашу країну»¹³.

На тому, що олімпійці й паралімпійці – єдина команда, наголосив президент НОК України С.Бубка в розміщеному на сайті вітанні «Олімпійський та паралімпійський рух завжди разом» з нагоди успішного виступу української паралімпійської збірної на XI Паралімпійських іграх у 2014 р.¹⁴ Очільник НОК України, за інформацією сайту, напередодні XV літніх Паралімпійських ігор 2016 р. зустрівся із збірною та президентом Національного комітету спорту інвалідів В.Сушкевичем, побажав команді вдалих стартів та переможних фінішів. Українська паралімпійська збірна була представлена 172 спортсменами¹⁵.

Темі спільної роботи олімпійських і паралімпійських організацій присвячений, зокрема, матеріал сайту «Олімпійський і паралімпійський рух в Україні тісно співпрацюють». У ньому йдеться про зустріч керівництва НОК України з делегацією Європейського паралімпійського комітету, що відбулася у січні 2009 р. На ній виконувачка обов'язків виконавчого директора НОК України Н.Коваленко зазначила, що Національний олімпійський комітет тісно співпрацює з Національним комітетом спорту інвалідів України. Окрім виплат спеціальних стипендій, паралімпійці активно долучаються до участі у всеукраїнських заходах НОК, а саме Олімпійському дні бігу, Олімпійському уроці, урочистій церемонії «Герої спортивного року», де є спеціальна номінація для спортсменів паралімпійців «Сильні духом»¹⁶.

Значну увагу сайт НОК України приділяє висвітленню паралімпійського спорту в регіонах. Наприклад, у листопаді 2006 р. сайт інформував користувачів про те, що на Одещині активно розвивається паралімпійський рух – проводяться щорічні акції, присвячені Всесвітньому дню інвалідів, організовуються вшанування переможців міжнародних змагань, Паралімпійських та Дефлімпійських ігор. Спільно з обласним центром «Інваспорт» було проведено благодійну акцію «Від серця до серця». Мета заходу – збір коштів на придбання слухових апаратів дітям з вадами слуху та мови.

У полі зору редколегії сайту НОК України перебували також питання організаційного забезпечення розвитку паралімпійського спорту. Так, у травні 2004 р. повідомлялося про те, що 27 квітня відбулося засідання оргкомітету з підготовки та участі спортсменів України в Олімпійських і Паралімпійських іграх. Виступаючи на засіданні, президент Національного комітету спорту інвалідів В.Сушкевич розповів, що до Паралімпійських ігор готуються 120 спортсменів із 9 видів спорту. Окрім того, він гостро поставив питання про проблему з житлом для наших паралімпійців¹⁷.

Не залишається поза увагою й інформація з регіонів. Серед регіональної хроніки – повідомлення про підтримку паралімпійського руху органами влади та місцевого самоврядування.

¹² Паралімпійський рух: Перелік ігор [Електронний ресурс]: <https://paralympic.org.ua/ua/paralimpijskij-ruh/paralimpijski-zimovi-igri/istoriya>

¹³ Сергій Бубка відвідав розташування українських паралімпійців у Лондоні [Електронний ресурс]: <http://noc-ukr.org/news/6472/>

¹⁴ Сергій Бубка: «Олімпійський та паралімпійський рух завжди разом» [Електронний ресурс]: <https://naiu.org.ua/sergij-bubka-olimpijskij-ta-paralimpijskij-ruk-h-zavzhdi-razom/>

¹⁵ Сергій Бубка зустрівся з Паралімпійською збірною України [Електронний ресурс]: <http://noc-ukr.org/news/13160/>

¹⁶ Олімпійський і паралімпійський рух в Україні тісно співпрацюють [Електронний ресурс]: <http://noc-ukr.org/news/5567/>

¹⁷ *Зражевська А.* Олімпійський спорт на Одещині [Електронний ресурс]: <http://noc-ukr.org/news/1376/>

У Харківській обласній державній адміністрації 27 травня 2003 р. проведено засідання організаційного комітету з підготовки та участі спортсменів Харківщини у XXVIII Олімпіаді та XII Паралімпійських іграх. Засідання провів голова оргкомітету очільник обласної державної адміністрації Є.Кушнар'ов. Запрошені на засідання керівники підприємств та організацій області підтримали звернення провідних спортсменів щодо участі в розвитку олімпійського та паралімпійського руху в регіоні шляхом залучення позабюджетних асигнувань на рахунки благодійного фонду «Спорт Харківщини» та обласного відділення НОК України¹⁸.

21 листопада 2008 р. датована інформація про розширене засідання виконкому Чернігівського обласного осередку НОК України, колеги відділу з питань фізичної культури та спорту обласної державної адміністрації, постійної комісії обласної ради з питань сім'ї, спорту й туризму. Засідання проходило під головуванням очільника Чернігівської обласної ради. На ньому було всебічно розглянуто підсумки участі спортсменів Чернігівщини в Паралімпійських іграх у Пекіні¹⁹.

Темі паралімпійського спорту приділяють увагу й інші українські електронні медіа. Зокрема інформація з історії становлення паралімпійського спорту в Україні періодично з'являється на мультимедійній платформі іномовлення Українського інформаційного агентства (Укрінформ). Розміщена 18 травня 2016 р. підбірка матеріалів під загальною назвою «Паралімпійці: у боротьбі за безмежні можливості» висвітлює історичні та інші аспекти українського паралімпійського руху²⁰.

Порушуючи злободенні проблеми розвитку паралімпійського спорту в Україні, автор підбірки наводить слова президента Національного комітету спорту інвалідів В.Сушкевича: «Пропрацювавши 16 років у парламенті, я можу сказати, що більшість законів, які були прийняті на захист прав людей з інвалідністю, – це заслуга наших паралімпійців. Кожною своєю перемогою вони впливали на те, щоб депутат, який, може, і не хотів голосувати за закон, що стосується соціальної підтримки людей з інвалідністю та їхніх прав, – усе-таки за нього голосував. Тож наш паралімпійський і дефлімпійський рух має величезний вплив і значення для всього загалу людей з інвалідністю: діток з інвалідністю, їхніх мам і так далі». На цій мультимедійній платформі висвітлюється участь українських паралімпійців у міжнародних та всеукраїнських змаганнях, розповідається про окремих спортсменів²¹.

Варто зазначити, що крім суто спортивних електронних медіа тема паралімпійського спорту присутня й у тематичних розділах загальноукраїнських засобів масової інформації. Як позитивний приклад можна розглядати розділ «Спорт» в електронній версії газети «День», що виходить п'ять разів на тиждень трьома мовами. Уміщені тут матеріали теж заслуговують на увагу дослідників як джерело інформації з історії паралімпійського руху в Україні. За матеріалами сайту можна з'ясувати деталі подій в історії паралімпійського спорту, отримати інформацію про учасників спортивних змагань різного часу та їхні здобутки, ознайомитися з наявними проблемами.

Наприклад, розміщений на сайті газети матеріал за 7 серпня 2008 р. інформує про збірну команду паралімпійців України, яка вирушала на XIII літні Паралімпійські ігри в Пекіні, її склад. Під час проведів спортсменів наголошувалося, що українські паралімпійці є прикладом для наслідування – завдяки своїй мужності, витримці, силі волі, наполегливості в досягненні мети²².

¹⁸ Інформація про роботу Харківського обласного відділення НОК України [Електронний ресурс]: <http://noc-ukr.org/news/2364/>

¹⁹ Спортивна Чернігівщина підбила підсумки [Електронний ресурс]: <http://noc-ukr.org/news/185/>

²⁰ Опанасенко О. Паралімпійці у боротьбі за безмежні можливості [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2019206-paralimpijci-u-borotbi-za-bezmezni-mozlivosti.html>

²¹ Засідання Оргкомітету [Електронний ресурс]: <http://noc-ukr.org/news/2319/>

²² Урбан О. 11 серпня спортсмени з обмеженими можливостями відправляться в Пекін [Електронний ресурс]: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-ukrayini/paralimpijciyiv-provodzhalistoyachi>

В іншій публікації сайту за 12 березня 2013 р. ставилося питання про роль телебачення в інтеграції у суспільство людей з інвалідністю. Зазначалося, що на «Першому каналі» з метою привернення уваги глядачів до проблеми людей з інвалідністю започатковується програма «Життя на рівних», де розповідатимуть історії українців, які попри фізичні вади досягли успіху²³.

Особливості висвітлення паролімпійської тематики регіональними електронними медіа можна простежити на прикладі медіа-ресурсу з назвою «Перша електронна газета», що з'явився в інтернет-просторі у вересні 2013 р. у Кропивницькому (тоді ще Кіровограді). І хоч електронна газета не позиціонує себе як винятково спортивний ресурс, однак спортивна тематика (включно з паролімпійською) посідає в ній чільне місце²⁴.

Тільки впродовж 2016 р. в електронній газеті розміщено 12 матеріалів на паролімпійську тематику – інформації про участь паролімпійців області в міжнародних змаганнях, повідомлення про відзначення спортсменів-паролімпійців (присвоєння звань, вручення нагород, стипендій, виділення житла), нариси про відомих спортсменів, інтерв'ю з ними. Так, 26 лютого 2016 р. електронна газета розповіла про 24-річного бійця 3-го окремого полку спецпризначення, який, втративши обидві ноги й руку, став живим прикладом незламності духу українських воїнів. Він навчається на психолога і займається спортом²⁵.

Прикладом популяризації досягнень паролімпійців у контексті суспільного розвитку, зокрема історії регіону й освітнього закладу, є «Сторінка паролімпійця» на веб-сайті Черкаського державного технологічного університету, де представлено не тільки історію паролімпізму в Україні, а й досягнення випускника вишу – майстра спорту України міжнародного класу, чемпіона XV літніх Паралімпійських ігор із футболу (Ріо-де-Жанейро), багаторазового призера чемпіонатів світу та Європи й одного з авторів цієї статті Б.Кулинича.

Водночас провідні національні спортивні електронні медіа, на нашу думку, мають приділяти більше уваги досягненням і проблемам спорту для людей із фізичними обмеженнями. Так, проаналізовані спортивні електронні ЗМІ спеціалізуються переважно на висвітленні загальноспортивної тематики та в розрізі окремих видів спорту, у більшості ресурсів практично відсутня тематична рубрикація, присвячена інваспорту, інформація про паролімпійські змагання подається спорадично, вибірково.

Таким чином, у процесі дослідження з'ясовано, що започатковані в 1990-х рр. електронні медіа є дієвим засобом масової інформації і джерелом дослідження історії спорту, вони відіграють дедалі важливішу роль у висвітленні історії та популяризації паролімпійського руху в Україні. Паралімпійський спорт показується в них як складова частина спортивного життя українського суспільства та державної політики в галузі фізичної культури і спорту. Огляд інтернет-ресурсів щодо висвітлення ними паролімпійського спорту України та його історії, а також контент-аналіз опрацьованих матеріалів дає підстави для висновку про те, що за своїм змістом, системністю й достовірністю інформації вони мають суттєве значення як важливе джерело і своєрідний літопис зародження та розвитку паролімпійського спорту в Україні, становлять значний науковий інтерес для дослідників. Тому практика використання матеріалів електронних медіа при вивченні історії та становлення паролімпійського спорту в Україні (як й інших видів спорту), на наш погляд, заслуговує подальшого вдосконалення та розвитку.

²³ Лубчак В. Що може зробити ТБ, щоб інтегрувати у суспільство людей з інвалідністю? [Електронний ресурс]: <https://day.kyiv.ua/uk/article/media/na-pershomu-nacionalnomu-startuie-noviy-proekt-zhittya-na-rivnih>

²⁴ Перша електронна газета в Кіровограді [Електронний ресурс]: <https://gre4ka.info/suspilstvo/5745-persha-elektronna-hazeta-u-kirovohradi>

²⁵ Васильев Д. Історія подвигу кіровоградського кіборга Вадима Довгорука [Електронний ресурс]: <https://persha.kr.ua/theme/67934-istoriya-podvigu-kirovograd-skogo-kiborga-vadima-dovgoruka-foto/>

REFERENCES

1. Artamonova, I.M. (2009). *Tendentsii stanovlennia ta perspektyvy rozvytku internet-zhurnalistyky v Ukraini*. Donetsk. [in Ukrainian].
2. Derepa, M.S. (2000). Osveshcheniye sporta invalidov v periodicheskoy pechati Ukrainy. *Olimpiyskiy sport i sport dlya vsekh: problemy zdorovia, rekreatsii, sportivnoy meditsiny i reabilitatsii: Mat. IV Mezhdunar. nauch. kongressa*, 601. Kiev. [in Russian].
3. Horova, S. (2011). Elektronna presa yak skladova komplektuvannia suchasnykh bibliotek. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I.Vernadskoho*, 32, 316–327. [in Ukrainian].
4. Hryshyna, T.A., & Rybakova, I.V. (2014). Sotsialno-psykholohichniy vplyv internetu yak zasobu masovoi komunikatsii na formuvannia novoi informatsiinoi kultury osobystosti v Ukraini. *Dershava ta rebiony: Seriya «Humanitarni nauky»*, 1-2, 89–94. [in Ukrainian].
5. Husiev, A.V. (2016). *Istoriia ta funktsionalno-typolohichni osoblyvosti sportyvnoi mediakomunikatsii (Candidate's thesis)*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
6. Lubchak, V. (n. d.). Shcho mozhe zrobyty TB, shchob intehruvaty u suspilstvo liudei z invalidnistiu? Retrieved from <https://day.kyiv.ua/article/media/na-pershomu-nacionalnomu-startuie-noviy-proekt-zhittya-na-rivnih> [in Ukrainian].
7. Opanasenko, O. (n. d.). Paralimpiitsi u borotbi za bezmezni mozhlyvosti. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2019206-paralimpijci-u-borotbi-za-bezmezni-mozhlyvosti.html> [in Ukrainian].
8. Serhii Bubka: "Olimpiyskiy ta paralimpiyskiy rukh zavzhdy razom". (n. d.). Retrieved from <https://naiu.org.ua/sergij-bubka-olimpijskij-ta-paralimpijskij-ruk-h-zavzhdi-razom/> [in Ukrainian].
9. Vasyliiev, D. (n. d.). Istoriia podvyhu kirovohrads'koho kiborha Vadyma Dovhoruka. Retrieved from <https://persha.kr.ua/theme/67934-istoriya-podvygu-kirovohrads'kogo-kiborga-vadima-dovgoruka-foto/> [in Ukrainian].
10. Volobuieva, A., & Petryk, O. (2018). Osoblyvosti vysvidnennia kibersportu v elektronnykh sportyvnykh media. *Obraz*, 2(28), 69–77. [in Ukrainian].
11. Zrazhevska, A. (n. d.). Olimpiyskiy sport na Odeshchyni. Retrieved from <http://noc-ukr.org/news/1376/> [in Ukrainian].

Bohdan KULYNYCH

Postgraduate Student, Department of History and Culture of Ukraine,
H.Skovoroda University in Pereiaslav
(Pereiaslav, Ukraine), bkulynychiphone@icloud.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4961-9934>

Valentyn LAZURENKO

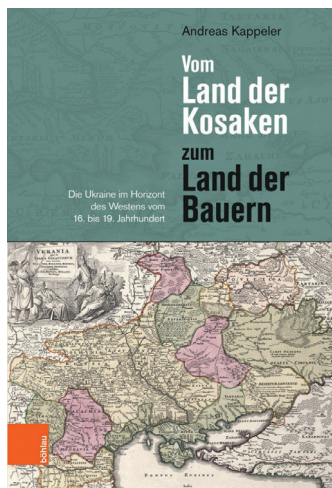
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of History and Law,
Cherkasy State Technological University
(Cherkasy, Ukraine), v.lazurenko76@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4907-9966>

History of Ukrainian Paralympic Sports in Electronic Media: Level of Informativeness and Representativeness

Abstract. The article is devoted to the coverage of the history and formation of Paralympic sports in Ukraine in Ukrainian electronic sports media. **The purpose** is to find out the role of electronic sports media in covering the history and formation of Paralympic sports in Ukraine. **Scientific approaches:** methodological principles of system analysis and the method of content analysis are intelligence tools. **The scientific novelty** is determined by the involvement and development of a wide range of electronic resources of the sports press, which has allowed to determine the level of their informativeness and to draw conclusions about their importance as a source of information for studying the history of Paralympic sports. **The main results of the study.** According to the results of the analysis of Ukrainian electronic sports media, the authors note their growing role in studying the history and popularization of Paralympic movement in Ukraine. Launched in the 1990s, today electronic sports media have become an important source for research into this scientific problem. The authors have concluded that the topic of Paralympic sports occupies a significant place on the pages of sports websites, among which the sites of the National Olympic Committee of Ukraine and the National Committee of Sports for the Disabled of Ukraine, as well as others, including regional electronic resources, are distinguished by their thematic content. In the last decade, these media resources constantly contain information about Paralympic sports competitions, participation of Ukrainian Paralympians in the Olympic Games and international Paralympic competitions, and about Paralympic athletes and their achievements. State policy to support Paralympic movement and the problems of legislation in this area are reflected. It is concluded on the importance of online media as a historical source for the study of sports history for people with disabilities.

Keywords: Paralympic sports, sports press, history of sports, online media.

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Kappeler A.

**Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern:
Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16.
bis 19. Jahrhundert. – Wien; Köln;
Weimar: Böhlau Verlag, 2020. – 389 S.**

Каппелер А.

**Від землі козаків до землі селян: Україна в уявленнях
Заходу від XVI до XIX ст. –Відень; Кельн; Ваймар:
Белау, 2020. – 389 с.**

Україна та її історія й до сьогоднішнього дня не займають стабільного місця в уявленнях західних європейців, перебуваючи в тіні численних стереотипів та образів, нав'язаних домінуючими нарративами сусідніх історіографій і пропагандистськими штампами. І це попри те, що за останні десятиліття кількість зарубіжних істориків-україністів непинно зростає й багато з них (у тому числі автор рецензованої праці) роблять титанічні зусилля для популяризації знань про Україну у своїх країнах. Тому кожна книжка з історії України іноземних учених неминує привертає увагу українських дослідників. Особливо, якщо вона написана Андреасом Каппелером – одним із провідних зарубіжних фахівців, який уже сорок років вивчає українську історію, є чи не найбільш авторитетним істориком у світі, чия школа дослідників-україністів і спеціалістів із минулого Східної Європи в німецькомовній історичній науці нині займає передові позиції.

Українських істориків не потрібно знайомити з доробком та поглядами А.Каппелера, оскільки більшість його праць перекладена українською мовою і вже давно використовуються в наукових студіюваннях. Із виходом на заслужений відпочинок професор активно долучився до публіцистичної діяльності, опублікувавши численні статті в німецькомовних виданнях, науково-популярні брошури і книги про Україну та її історію¹. Проукраїнська позиція й погляди А.Каппелера добре відомі, що він у черговий раз підтверджує у вступі до своєї нової книжки: «Я вважаю, що Україна має тривалу історію і з раннього нового часу вона посідала чільне місце в ментальній карті середньо- і західноєвропейців» (с.11). Хоча це й не заважає автору іноді займати критичну позицію, наводячи оптику на «незручні» та «дражливі» для українців події або постаті в її історії.

На відміну від попередніх науково-популярних праць автора про історію України, цього разу ми маємо справу з фундаментальним науковим дослідженням, яке присвячене маловивченим аспектам у зарубіжній україністиці, базоване на широкому колі джерел і написане відповідно до канонів наукових праць. А.Каппелер, безумовно,

¹ Див.: *Стельмах С., Шаповал Ю.* [Рец.]. Kappeler A. Ungleiche Brüder: Russen und Ukrainer: Vom Mittelalter bis zur Gegenwart // Український історичний журнал. – 2019. – №3. – С.200–206.

добре знає різноманітні західноєвропейські джерела. Він запропонував німецькомовний спільноті систематизований аналіз вагомої частини цих джерел, представивши трансформацію образу України в уявленнях європейців упродовж XVI–XIX ст. Темі репрезентації України у західноєвропейських джерелах було присвячено його виступ у Берліні 28–29 травня 2015 р. на конференції Німецько-української комісії істориків «Революція та війна – Україна у великих трансформаціях новітньої Європи», який певною мірою став висхідним для написання книжки².

Праця складається зі вступу, п'яти розділів, підсумків, перспектив дослідження, списку джерел та літератури. Щодо останнього, то зауважимо, що переважна більшість джерел представлена у вигляді електронних копій на інтернет-ресурсах і може бути корисним довідником для українських дослідників. Актуалізація дослідження, здійснена автором у вступі, виходить із перспективи України як terra incognita для сучасних західних європейців і лише події 2004 та 2014 рр. змусили їх звернути увагу на маловідому країну на сході Європи. Власне, ці сюжети визначають світоглядні інтенції автора, хоча деякі категоричні твердження, зокрема про повне зросійщення України в пізній радянський період, можуть бути доволі спірними (с.9). Більшу цікавість викликають теоретичні підрозділи вступу про ментальні карти (с.12–14) та образи народу і країн (с.14–16). Виходячи з тези про те, що «простору не існує, а простір створюється» А.Каппелер розглядає, яким чином у Західній Європі відбувалася репрезентація просторових знань у реальних картах, зображеннях і текстах. При цьому «Захід» у розумінні автора – це території, «які географічно знаходяться західніше Польщі-Литви, Росії й України, а також частина Середньої та Південної Європи». У центрі перебувають німецькомовні землі, Франція, Італія, Великобританія (с.17). Це географічне обмеження зумовило вибір джерел для дослідження. Голландські та шведські матеріали використовувалися лише ті, які були написані латиною³. Чітко визначені ментальні рамки сприйняття України на Заході спочатку через польські, а потім російські окуляри. Водночас, на наш погляд, А.Каппелер дуже оглядово згадав про «імагологію» (с.14), яка є важливою теоретичною конструкцією всього дослідження. Те ж саме стосується й дуже короткого історіографічного огляду (с.21–22), де автор лише вказує праці на цю тему низки авторів – від І.Борщака до Д.Наливайка та Ю.Мицика. На нашу думку, це більше пасує науково-популярним виданням. Очевидно, це можна пояснити тим, що книжка написана для німецькомовного читача та, як зазначає А.Каппелер, у західних, а також у польських і російських дослідженнях ця тема «не була опрацьована» (с.21).

Звичайно, більшість нарративних джерел (описи мандрівників, історичні праці), карти та візуальні матеріали добре відомі українським історикам – ранньомодерникам і модерникам. Багато з них перекладені російською й українською мовами, використовуються в тематичних наукових дослідженнях. А.Каппелер докладно аналізує історію їх появи, розкриває зміст і виділяє новизну інформації. Такий підхід виправданий, оскільки книжка орієнтована на менш поінформовану західну аудиторію та може бути корисною широким колам читачів. Важливими джерелами для автора стала тогочасна преса (німецькомовні газети, «Theatrum Europaeum», «Gazette de France» та ін.), яка подавала поточну інформацію і сприяла формуванню «образу» України в пересічних західних європейців. Величезний обсяг цих джерел змусив автора обмежитися лише окремими періодами – 1648–1649, 1653–1654, 1708–1709 рр.

² Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.duhk.org/uk/zakhodi/shchorichni-konferenciji/revolucija-ta-viina-ukrajina-u-velikikh-transformacijah-novitnoji-jevgori>

³ Принагідно зазначимо, що українські дослідники послуговуються голландськими джерелами (див., напр.: *Бачинська О.* Уявлення Європи про військово-політичну ситуацію в Україні 1708–1709 рр. через новини франкомовного видання «Амстердам» // *Academia: Terra Historiae: Студії на пошану Валерія Смоля: У 2 кн. – Кн.2: Простори історика. – К., 2020. – С.371–380.*

Цікавим для українських дослідників може бути й аналіз німецьких, італійських, французьких та британських енциклопедій XVIII ст.

Перший розділ має промовисту, дещо дискусійну назву – «Відкриття Східної Європи та України (XVI – перша половина XVII ст.)». А.Каппелер розглядає ці процеси в контексті гуманізму, розвитку друкарства, географічних відкриттів, османської загрози. Гуманізм сформував нові наукові підходи до опису земель і написання їх історії, спричинив осмислення та доповнення античних творів, а географічні відкриття викликали інтерес до такого виду літератури. Упровадження друкарства й поява, окрім книг, різноманітних брошур і прототипів газет сприяли поширенню нових знань серед ширшого кола читачів. Турецька загроза була провідною темою в публіцистиці, що значною мірою сприяло включенню в ментальну карту західних європейців східних і південних теренів. Попри те, що певні відомості про українські землі відображено в низці італійських авторів кінця XV – початку XVI ст.⁴, А.Каппелер лише побіжно згадує про венеціанця А.Контаріні, зазначивши, що він започаткував створення міфу про родючу Україну⁵. На думку австрійського історика, найбільший внесок в ознайомлення західного читача зі східними європейськими землями зробили польські автори, що обумовлено доволі доброю залученістю польських теренів, особливо Малопольщі, до західного світу та посиленням інтеграційних процесів у Польсько-Литовській державі й, відповідно, включенням у них території України. Першість у відкритті Східної Європи отримав польський автор М.Меховіта, хоча сам він і не послуговувався цим терміном. Його невеличка праця про дві Сарматії мала значний резонанс у тогочасній Західній Європі, витримала дев'ять видань латинською мовою, два видання німецькою, чотири італійською, три польською, а також нідерландською і справила значний вплив на формування уявлень про східноєвропейські терени, стала вагомим джерелом та своєрідним зразком для переважної більшості авторів XVI ст., заклала традицію описання українських земель із польської перспективи (с.33).

У другому підрозділі проаналізовано репрезентації України в популярному у XVI ст. жанрі – описах земель, які побачили світ у Німеччині, Швейцарії, Нідерландах, Англії та Італії. Поміж них А.Каппелер особливо виділяє «Записки про московитські справи» 3.Герберштайна, який першим серед західних авторів диференціював українських козаків, послуговуючись назвою «черкаси» («*circassi*»), запровадив персоналізацію українців і, на відміну від М.Меховіти та його послідовників, описував Україну з московської перспективи (с.34).

Узагальнюючи, А.Каппелер відзначає, що для означення українських теренів у XVI ст. автори послуговувалися назвами «Верхня Сарматія», «Русь», «Ругенія», «Роксоланія» та найчастіше описували такі регіони, як Волинь, Поділля, Покуття, міста Львів, Київ, Кам'янець-Подільський. Україна поставала у цих описах як великий родючий край із мультирелігійним населенням, а представлені в описах портрети Є.Дашкевича, І.Підкови, К.Острозького, шляхтича Войновського давали підстави для формування позитивних уявлень про українців як сильних та освічених людей. Переважна більшість авторів чітко розмежовували українські землі з Московією, якій, у порівнянні з Україною, приділяли значно більше уваги, адже Лівонська війна спричинила відчуття московитської загрози. Це дало підстави авторові резюмувати, що українські терени були ще доволі слабо представлені на ментальній карті західних європейців XVI ст. (с.39).

Третій підрозділ присвячено виходу на європейську арену запорозьких козаків як воїнів проти турків і татар. Основний корпус проаналізованих джерел

⁴ Див.: *Наливайко Д.* Очима Заходу: Рецепції України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С.90–108.

⁵ *Константиненко К.* Українські землі та етнос у літературі Італії XIII–XVI ст.: зародження та розвиток основних топосів // Київські полоністичні студії. – Т.18. – К., 2011. – С.107–114.

представлений публіцистикою, котра фокусувала увагу на боротьбі з Османською імперією. А.Каппелер відзначає, що перша хвиля повідомлень про українських козаків припала на 1620-ті рр., особливий резонанс мала Хотинська битва. Географія публікацій про козацтво представлена не тільки Польщею та Німеччиною, але і Францією, Швейцарією, Англією, Нідерландами, Габсбурзькою монархією, Італією. В основному це були повідомлення про сутички козаків із турками й татарами. Самі козаки почасти зображувалися як морські пірати. Хоча окремі автори ставили їх в один ряд з античними та азійськими «варварами» (с.43–45), але для переважної більшості вони були важливими факторами в боротьбі проти турків, татар і трактувались як бастіон християнства. Важливо, що, апелюючи до сучасного читача, А.Каппелер зауважує факт ігнорування тогочасними авторами діяльності братств та аспектів культурного життя на українських теренах (с.49).

Невеличкий четвертий підрозділ присвячено аналізу картографії й репрезентації України на мапах. А.Каппелер відзначає, що картографія певною мірою співвідносилася з друкованими творами, але цілком надійні та різноманітні карти передавали складну картину географічних ландшафтів, міст, річок краще, ніж нарративні джерела. Завдячуючи картографам землі сучасної України поступово ставали відомими переважно як частина Польщі-Литви та інтегрованими до решти Європи (с.53). Україна (ця назва з'явилася вперше в 1613 р. на мапі «Точний опис Великого князівства Литовського та інших чи сусідніх регіонів») насамперед розумілась як терени Середнього й Нижнього Подніпров'я (с.51).

Якщо корону відкривача Східної Європи А.Каппелер віддав М.Меховіті, то людиною, яка відкрила, власне, Україну Західній Європі став француз Г.Л. де Боплан – детальному аналізу його карт і праці «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії» присвячено найбільший, п'ятий, підрозділ. Напрацювання Боплана австрійський дослідник назвав «єратичним валуном» («erratischer Block») поза заснованою М.Меховітою традицією, оскільки вперше в титул було винесено назву «Україна» й опис обмежено саме українськими теренами. Вихід цієї праці став своєрідним рубежем, новою віхою в історії сприйняття України на Заході (с.69). Боплан запропонував західноєвропейцям різнобарвний образ географії, економіки, населення (шляхтичі, селяни, міщани), традицій і звичаїв України. Однак чільне місце в його творі посідають запорозькі козаки, їх військова вправність, піратство щодо османців, боротьба з татарами, особливості організації внутрішнього життя на засадах рівноправності, характерні риси, вільнолюбство. А.Каппелер зауважує той факт, що історія України, законодавство, народна культура та культура міст представлені дуже мало. Праця Боплана стала важливим джерелом для наступників і витворила певний образ України, перш за все як «країни козаків». Для більшості авторів центральне місце посідала подієва історія, пов'язана з боротьбою козаків, їх відносини з Польщею-Литвою, Османською імперією, Московською державою, а вагома частина життя країни та людей залишилася поза увагою. Твір Боплана перекладено українською мовою⁶, в українській історіографії його аналізу приділялася значна увага⁷ – як і окремим працям західних мандрівників. А.Каппелер обмежується відсиланнями до найбільш вагомих студій українських істориків, що засвідчує його обізнаність з нашої історіографією, але дещо збіднює її репрезентативність для сучасних західних дослідників.

⁶ Боплан Г.Л., де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен / Пер. з фр. – К., 1990. – 254 с.; *Його ж.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен / Пер. з руан. вид. 1660 р. – К., 2012. – 165 с. та ін.

⁷ Див., напр.: Боплан і Україна. – Л., 1998. – 318 с.

Другий розділ – «Українські козаки в європейській публічній сфері» – центральний та один із найбільших у книжці. Це пояснюється тим, що події 1648–1654 рр. разом із завершенням Тридцятилітньої і Громадянської війн в Англії зайняли важливе місце в інформаційному просторі Європи та, відповідно, Україна як «земля козаків» стала елементом європейської ментальної карти. Структурно розділ складається із трьох великих підрозділів: «Реакція преси на повстання козаків і селян», «Історичні праці сучасників про війну козаків», «Україна в польсько-литовських описах земель другої половини XVII ст.». Очевидно, українських дослідників зацікавить саме перша частина розділу, де А.Каппелер використав численні європейські періодичні видання (звичайно, насамперед німецькомовні): «Wöchentliche Zeitung», «Europäische Mitwochentliche Zeitung», «Wochentliche Zeitung auß mehrerley orthten», «Ordentliche Donnerstags Zeitung», «Wochentliche Donnerstags Zeitung», «Frankfurter Postzeitung», «Gazette», «The Moderate Intelligencer», «Amsterdams Journal» та ін. Переважна більшість інформації, яка публікувалася у цих виданнях, походила з Данцига й Варшави, а тому події висвітлювалися через польські окуляри з відвертою симпатією до Польського королівства та польської шляхти (с.71–72). За підрахунками автора, повідомлення про Україну й козацьку війну проти Польщі займали від 6 до 8% закордонної інформації в європейській пресі, і найбільша інтенсивність припала на 1648–1649 рр. До появи опису Боплана вперше з'являється й назва «Україна» («auf der Ukraine»), яка територіально охоплювала Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства (с.83–84). У травні 1654 р. також уперше зустрічаємо назву «Малоросія», яка згодом повільно займе місце у західних творах і газетних повідомленнях. Аналізуючи повідомлення про події 1653–1654 рр., А.Каппелер звертає увагу на те, що багато європейських періодичних видань («Europäische Mitwochentliche Zeitung», «Theatrum Europaeum», «Hamburger Zeitung» та ін.) подавали неправдиву інформацію, що було частиною політичної пропаганди (с.88–89).

Серед історичних праць А.Каппелер докладно аналізує відомі твори П.Шевальє (український переклад з'явився 1952 р.), італійських авторів М.Бісачоні (1582–1663 рр.) та А.Віміні (1603–1667 рр.)⁸, і дуже коротко Н.Ганновера, переклад книжки якого французькою та німецькою мовами, «із шокуючою, але не завжди надійною інформацією» (с.110), вийшов лише в XIX ст. Завершує розділ аналіз інформації про Україну в польсько-литовських «описах земель» («Landesbeschreibungen»): А.Целарія, який подав найкращий огляд регіонів та адміністративних одиниць тогочасної України; анонімого німецького автора «Скорочений, але всебічний опис Польського королівства: зокрема Поділля (або так звана Україна) та сусідні ландшафти» 1672 р. («Summarisch-, doch gründliche Beschreibung des Königreichs Polen: insonderheit Podolien (oder der sogenandten Ukraine) und angrenzender Landschaffte») – «перше й до XIX ст. єдине друковане видання, яке під “Україною” розуміє територію в її нинішніх межах, від областей на схід від Дніпра до Чорного моря на півдні та Галичини на заході» (с.113–114); французького автора Г. де Тенде (Gaspard de Tende), чия праця 1687 р. «Relation historique de la Pologne» А.Каппелер аналізує за німецьким перекладом 1698 р. («Polnischer Staat: Oder Eigentliche Beschreibung des Königreichs Polen und des Großherzogtums Lithauen») – тут уперше розглянуто причини повстання 1648 р. (с.116); «Дві книги про Польську Республіку» 1687 р. («Zwei Bücher über die Republik Polen») прусського історика К.Гарткноха (Christoph Hartknoch), котрий першим, на думку А.Каппелера, «описав систему управління козаків» (с.118); «Історію Польщі в декількох листах...» 1698 р. («The

⁸ Див. також: *Konstantinenko K. Ukraine and Cossacks in 17th century Italian perceptions // The Battle of Konotop: Exploring alternatives in East European history. – Milano, 2012. – P.101–117.*

History of Poland in several Letters to Person of quality giving an account of the ancient and present state of that kingdom» ірландця Б.Коннора (Bernard Connor).

Підсумовуючи, А.Каппелер переконує, що Україна у XVI – першій половині XVII ст. зайняла чільне місце в ментальній карті Європи, хоча її назва вперше утверджується лише Бопланом. Але ще задовго до появи його твору європейська періодика повідомляла про події в Україні 1648–1654 рр.: «Повідомлення в основному надійні. За змістом переважають події повстання, підтримані українськими селянами, війна козаків з Польщею, а також переговори та мирні угоди. Про те, що збройне народне повстання проти законного правління короля було успішним і не могло бути придушене, про козаків, які досягли кількох воєнних успіхів проти польської армії, а польська корона за Зборівським договором навіть змушена була надати близьку до незалежності автономію козацькій Україні, було визнано й викликало фурор в епоху, коли Європу сколихнули численні повстання» (с.120).

У третьому розділі – «Україна та Росія у XVIII ст.» – із цілком очевидних причин центральне місце займає постать І.Мазепи та події російсько-шведської війни 1700–1721 рр. Як головні періодичні видання А.Каппелер використовує переважно німецькомовні «Theatrum Europaeum», «Wienerische Diarium», «Die Historischen Remarques über die neuesten Sachen in Europa», «Die Europäische Fama», «Gazette de France». Повідомлення у західних періодиках про козаків та Україну рідше надходили з польських джерел – переважно з Москви, пізніше з Петербурга, що змінювало погляд на Україну, яка розглядалася вже з російської перспективи, тут помітні зусилля свідомо впливати на західну громадську думку (с.126). Повідомлення про І.Мазепу з'явилися вже на межі століть, але найбільший масив інформації стосувався Полтавської битви та переходу гетьмана на бік Карла XII. При цьому окремі німецькі газети (наприклад, «Frankfurter Journal») дистанціювалися від російської офіційної версії про «зраду». Поза впливом російської пропаганди залишалася і «Gazette de France». Британські часописи значною мірою поклалися на російські джерела, хоч і намагалися бути нейтральними (с.135). Автор висуває гіпотезу про те, що інтерес до України у західній періодиці поступово слабшав, утім інформація після 1709 р. не досліджувалася. Росія після реформ Петра I дедалі більше привертала увагу західної публіки, і «Західна Європа вже не дивилася на Україну з перспективи північного заходу, а переважно з північного сходу» (с.135).

Більшість книжок про Україну були присвячені постаті І.Мазепи. Автор коротко аналізує праці французького дипломата Ф. де ла Невілля (Foy De la Neuville) «Записки про Московію» («Kuriose und neue Relation von Moskowien») 1698 р., Дж.Крулла (Jodocus Crull) «Давній і сучасний стан Московії» («The Ancient and Present State of Muscovy»), а також опубліковану 1720 р. відому карту України Й.Б.Гоманна – одне з небагатьох видань, в якому присутня назва «Україна» (с.138). Із 10 праць, які були видані впродовж 1713–1756 рр. і привернули увагу автора, половина критично ставилася до сучасної їм Росії, оскільки розглядала події російсько-шведської війни крізь шведську оптику (Г.Адлерфер, Г.Нордберг, Й.Барділі, Ф.Штральберг, К.Гасманн). Натомість книги італійця Й.Вартіса, британців Дж.Перрі та Д.Дефо, французя Р. де Мессі, німця Ф.К.Вебера мали проросійське спрямування, де Україна розглядалася переважно через її відносини з Росією, містили критичні зауваження про І.Мазепу. Інформація про Україну вибіркова й розмита («unscharf»). Вона надалі залишалася «землею козаків», культивувався міф про надзвичайну родючість українських земель, натомість інші соціальні групи, економічне життя, освіта та культура в основному ігнорувалися. Захід повністю зосередився на Росії, а після інкорпорації Гетьманщини до Російської імперії українське

козацтво втратило своє військово-політичне значення («Україна потрапляє в тінь Росії», с.148).

На нашу думку, для українських дослідників може бути інформативним аналіз А.Каппелером матеріалів про Україну в енциклопедіях XVIII ст., хоча обмежена інтелектуальна аудиторія читачів не могла сперечатися з періодикою у формуванні «образу» українців. Порівнявши енциклопедії Швейцарії, Німеччини, Італії, Франції та Великобританії, автор дійшов висновку, що німецькомовні містили більше інформації про географію та історію України, французька і британські – подавали менше відомостей про Україну, а статті про неї в декілька разів коротші за статті про Росію, інформація у цілому нейтральна, хоча прагнення козаків до свободи викликало симпатії авторів (с.171).

Цілком очевидно, що А.Каппелер не міг не приділити увагу трьом вагомим працям західних авторів про Україну XVIII ст.: «Новий землеопис, або Універсальна географія» («*Neue Erdbeschreibung oder Universal Geographie*», 1754 р.) німецького географа А.Бюшинга⁹, «Анали Малоросії, або Історія запорозьких та українських козаків» 1788 р. Ж.-Б.Шерера¹⁰, а також «Історія України й українських козаків» 1796 р. Й.Х.Енгеля¹¹. Останні дві книжки автор рецензованої праці оцінює високо, звертаючи увагу на те, що двотомник Ж.-Б.Шерера – «перший вичерпний опис України/Малоросії з часу публікації епохальної праці Боплана» (с.185). Книга Енгеля стала віхою у західній рецепції, перевершила систему викладу та наукові методи Шерера. Однак їх вплив значною мірою обмежувався історичними науками. Знані російські та українські історики першої половини XIX ст., такі, як Д.Бантиш-Каменський, М.Карамзін, М.Маркевич, знали та використовували історію Енгеля. Широка громадськість її, навпаки, майже не помічала. Це було пов'язано з досить сухим викладом, як і тим, що твір не був передрукований та перекладений іншими мовами. Однак, перш за все, інтерес до України, та, особливо, до козаків, загалом знизився (с.193).

Четвертий розділ – «Україна стає країною селян. Описи подорожей 1760–1860 рр.» – присвячено важливим змінам в уявленнях Заходу про українські терени. Трансформацію образу України автор розглядає на основі аналізу творів, написаних мандрівниками. Він залишає поза увагою німецькомовні звіти наукових експедицій, пояснивши це тим, що вони не викликали особливого інтересу у широкого загалу й, відповідно, не мали вагомego впливу на формування уявлень про Україну у західноєвропейського читача. Доба Просвітництва породила інтерес до вивчення чужих країн та народів і для XVIII ст. узвичаєними стають подорожі, а не поїздки з дипломатичною, торгівельною чи господарською місією, тож жанр опису подорожей набув величезної популярності серед читачів. Однак у першій половині XVIII ст. цей мейнстрим не стосувався українських теренів – традиційно сюди приїздили дипломати, купці та підприємці, котрі, зазвичай, пунктом свого призначення обирали столиці незалежних держав (хоча за періоду автономії до географії їхніх поїздок потрапляв і Київ). Скасування Гетьманщини й маргіналізація ролі козацтва спричинили згасання інтересу до українських земель. Та вже з середини XVIII ст. з'явилося чимало повідомлень про Україну від мандрівників, більшість з яких відвідували її в рамках подорожей до Росії, Польщі чи Османської імперії.

Композиційно розділ включає п'ять підрозділів. Перший – це короткий аналіз журналу подорожей Й.Г.Гердера, який започаткував відхід від образу України як

⁹ Див. також: *Рутинський М.* Географія українських земель у науковій спадщині німецького географа Антона Бюшинга // Вісник Львівського університету: Серія географічна. – Вип.49. – Л., 2015. – С.296–312.

¹⁰ *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозьців та козаків України, або Малоросії. – К., 1994. – 311 с.

¹¹ *Енгель Й.-Х.* Історія України та українських козаків. – Х., 2014. – 640 с.

«країни козаків». Другий підрозділ – «Чотири британці, два німці та один француз» – своєрідна галерея образів України, змальованих Дж.Беллем, Й.Маршаллом, А.Ф.Гаммером (Гаммардом), Й.В.Меллером, бароном де Бає, Е.Д.Кларке і Дж.Джеймсом. Третій підрозділ присвячено аналізу текстів двох письменниць: Ж. де Сталь, яка подала короткий опис Києва, і німкені М.Ферстер, котра майже два роки прожила в Україні та створила дуже романтичний її образ. Варто відзначити зацікавленість і толерування А.Каппелером гендерних студій, згадавши тут його працю про Олександру й Петра Єфименків¹², яка, на жаль, досі не перекладена українською мовою. Четвертий і найбільший підрозділ – «Йоганн Георг Коль: друг малоросів із Бремена». Автор виокремлює опис його подорожей із численних німецькомовних описів мандрів українськими землями, що з'явилися в першій половині XIX ст., та характеризує твір як найвищий пункт у відповідній літературі про Україну. В українській історіографії працям Й.Г.Коля також приділено чимало уваги¹³, а його опис Харкова представлений у перекладі¹⁴. У заключному, шостому, підрозділі – «Відкриття Галичини» – автор аналізує образ «нововідкритого» краю в подорожніх описах Ф.Краттера, Траунпара, Б.Гакета (Гаквета), Й.Г.Коля.

Підсумовуючи аналіз описів України мандрівниками 1760–1860 рр. А.Каппелер відзначає, що переважна більшість із них відвідали Подніпров'я, дехто Південну Україну, Волинь, Поділля й залишили здебільшого позитивні відгуки про країну та її жителів. В їхніх працях дедалі менше траплялося інформації про козаків, натомість з'являлися селяни, котрі «вперше стали відчутними як суб'єкти». Також українське село поступово відтіснило на задній план і мультинаціональні міста (хоч і були згадки про Київ, Херсон, Миколаїв, Одесу, Харків). Перед західним читачем поставав образ романтичної сільської ідилії, де мешканці характеризувалися як гостинні, віруючі, життєрадісні, охочі до танців, співів та музики. Вони мали хоч і прості, але чисті, вибілені будинки в оточенні квітів (с.254–255). Е.Д.Кларке навіть зауважував, що хатини українських селян чистіші, ніж у валійських чи норвезьких (с.217). І все ж, на думку західних авторів, українські селяни, так само, як і російські, потребували цивілізованості, мали такі непривабливі риси, як зухвалість, забобонність, лінь, байдужість, схильність до пияцтва (с.254).

Окремі автори, як-от Е.Д.Кларке та Й.Г.Коль, відокремлювали малоросів від росіян. Останній писав про утиски української мови, відзначав національні почуття козацької верхівки й народу, які брали свої початки з героїчної історії козацтва. Освічені західноєвропейські мандрівники критично оцінювали православну та уніатську церкву, євреїв зображали як екзотику з негативними рисами. Назву «Україна» автори насамперед використовували стосовно Подніпров'я та Слобожанщини. На цей час припадало заміщення термінів «Україна», «українці» – «Малоросією» й «малоросами» (с.255). Також зустрічалися назви «Південна Росія», «Новоросія», яку Й.Г.Коль характеризував як «український край» (с.232). Часто українські землі позначалися просто як «Польща» чи «Росія». Таке різноманіття термінології А.Каппелер пояснює тогочасними геополітичними змінами та конкуруючими політичними проектами.

В описах заново «відкритої» Галичини перше місце посідав Львів і виразна мультирелігійність міщан. Селяни викликали мало зацікавленості мандрівників, які

¹² Kappeler A. Russland und die Ukraine: verflochtene Biographien und Geschichten. – Wien, 2012. – 395 S. Рец. див.: Сурман Я. Олександра і Петро Єфименки: імперські біографії та histoire croisée [Електронний ресурс]: <https://uamoderna.com/book/242-242>

¹³ Див.: Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX ст. – Чернівці, 2011. – 306 с.

¹⁴ Маслійчук В. «Перетинаючи кордон»: Йоганн Георг Коль між Білгородом та Харковом 1837 р. [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/statti/2299-peretinauychi-kordon-jogann-georg-kol-mizh-bilgorodom-ta-kharkovom-1837-r>

більше уваги приділяли екзотиці гуцулів та євреїв. Троє з чотирьох авторів не розглядали Галичину як частину України й не пов'язували «рутенів» з «українцями»/«малоросами». Найбільш позитивний образ Галичини подав Й.Г.Коль, який, повернувшись із Російської імперії, знайшов тут «німецький світ». Також він відзначав спорідненість місцевих «рутенів» і «малоросів» (с.257).

Для заключного, п'ятого, розділу А.Каппелер запозичив назву збірки українських народних пісень, яку в німецькому перекладі 1845 р. опублікував Ф.Боденштедт – «Поетична Україна». Автор аналізує репрезентацію української літератури й культури у Західній Європі впродовж XIX ст., залишаючи поза увагою літературу Галичини та Буковини, яка в Габсбурзькій монархії публікувалася німецькою мовою. Перший підрозділ – «Відкриття українських пісень і балад (думи)» – це, власне, історія знайомства німців та американців з українськими народними піснями. А.Каппелер дійшов висновку, що народна творчість українців була відома західному читачеві завдяки описам мандрівників і виданню її перекладів, але не викликала у західному світі вагомому інтересу й, відповідно, не мала особливого впливу на конструювання образу України. Наприклад, із 750 примірників збірки «Поетична Україна» було продано лише 227 (с.263, 266).

У другому підрозділі проаналізовано репрезентацію образу України для Заходу крізь призму перекладів творів Т.Шевченка й М.Гоголя. Якщо творчість першого не мала особливого резонансу, то «українські оповідання» другого, які впродовж 1840–1854 рр. побачили світ у німецькому, французькому та англійському перекладах, мали, на думку австрійського історика, імовірно найбільший вплив на західних читачів, затьмаривши праці мандрівників. Завдяки М.Гоголю постав образ України як країни селян, поміщиків і козаків із драматичною історією (с.278).

У заключному підрозділі проаналізовано трансформацію образу І.Мазепи в літературі, мистецтві, музиці. Автор навіть виходить за межі заявлених хронологічних рамок і звертає увагу також на твори й фільми XX ст. А.Каппелер відзначає, що спочатку в основі образу була романтична легенда, що здобула особливий резонанс після поеми Дж.Г.Байрона, який щедро наділив образ орієнталістськими мотивами. Відхід від цієї традиції спричинили «Войнаровський» К.Рилеєва й «Полтава» О.Пушкіна, що були перекладені німецькою та частково французькою. Романтичний міф відходив на другий план, постать І.Мазепи історизувалася, а Україна поставала не як екзотична країна, а як частина Росії та її історії (с.284–285). А.Каппелер відзначає, що в літературі, музиці, мистецтві змальовувався простий світ селян, їхніх пісень, велике минуле волелюбних козаків. На думку автора, саме красне письменство, образотворче мистецтво та музика є тими носіями образу України, які тривалий час не втрачали свого впливу (с.288).

Підбиваючи підсумок, А.Каппелер виділяє декілька ключових моментів, які визначили сприйняття України й українців західноєвропейцями впродовж XVII–XIX ст.:

1. Із XVI ст. передача знань про Україну здійснювалася через польську оптику, а з початку XVIII ст. – через російську пропаганду, що значною мірою вплинуло на ставлення до України та її мешканців.

2. Від XVIII ст. «колективний Захід» поставив перед собою завдання «цивілізувати» «відсталі Схід і Північ». «Це стосувалося козаків, екзотичних “дикунів” на краю степу з їхнім архаїчним суспільним устроєм, а також чарівних природних і поетичних, але неосвічених, грубих (гоhen) та примітивних селян». І попри симпатії до них, українців уважали «варварською нацією» (с.294).

3. Україна не була територією, яку можна було б визначити політичними чи географічними межами. Майже завжди вона сприймалася як частина Польщі-Литви, а згодом Росії (с.297).

4. У західних уявленнях утверджувалися два міфи про Україну – «житницю Європи» і «про свободу козаків й загалом українців». «Україну та її народ не часто порівнювали з Росією та росіянами, і більшість західноєвропейських спостерігачів уважали росіян та українців нецивілізованими, відсталими. Я підозрюю, що до цього дня нічого принципово не змінилося» (с.306).

5. Зі зникненням з історичної арени українського козацтва як незалежного актора та поступовою інкорпорацією України до Російської імперії вона зникала із західного обрію. «Зараз Україну дедалі більше прирівнюють до Росії, українців – до росіян» (с.309). І цей, доволі песимістичний, висновок А.Каппелера змушує нас замислитися над питаннями: яким чином наші дослідження новітньої історії України змінюють ці архаїчні уявлення про нас серед європейців, а які – консервують ці стереотипи та породжують нові міфи?

Отже перед нами ґрунтовне наукове дослідження, в якому автор максимально, відповідно до поставлених завдань, використав наявні джерела. Прозорий і структурований довідковий апарат видання безумовно стане у пригоді зацікавленим українським історикам. Звісно, події розділи книги значно більш деталізовані у сучасному вітчизняному історієписанні, але, не забуваймо, це – перша в новітній зарубіжній історіографії за понад 100 років праця, присвячена аналізу іноземних джерел про Україну. Знайомлячись із текстом, нас не залишає відчуття певного суму, з яким автор аналізує численні свідчення сучасників про минулу Україну. Водночас не можна не помітити також його вражаючої емпатії до історичних акторів та українського народу у цілому. «Однак на Заході навряд чи хтось пам'ятає козацьку свободу й ранньомодерну Україну, які були загальновідомі сучасникам від XVI до першої половини XIX ст. Широке знання про Україну, накопичені та розповсюджені на той час, значною мірою втрачено. Кілька західних істориків, які займаються українською історією, навряд чи можуть це змінити. Тінь Росії поволі зникає, а Україна та її історія досі не мають стабільного місця на ментальній карті Європи» (с.310).

Поліна БАРВІНСЬКА

докторка історичних наук,
професорка кафедри всесвітньої історії,
Одеський національний університет ім. І.Мечникова
(Одеса, Україна), barvinska.polina@onu.edu.ua

Сергій СТЕЛЬМАХ

доктор історичних наук, професор,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), sergiy-stelmakh@ukr.net

«Абрысы розныя»: малюнкi і чарцяжы гетмана Януша Радзівіла / Уклад. М.Волкаў. – Мінск, 2020. – 159 с.

«Абриси різні»: малюнки і креслення гетьмана Януша Радзівілла / Уклад. М.Волков. – Мінськ, 2020. – 159 с.

Радзівіллівська проблематика набуває дедалі більшої популярності у сучасних історичних дослідженнях. Тож нещодавня поява в Білорусі ошатної книги, що рецензується, стала у цьому зв'язку симптоматичною. Із першого погляду здавалося цілком зрозумілим, що йтиметься про добре знайому мені добірку ескізів і планів із фондів Національного історичного

архіву Білорусі в Мінську (НІАБ; ф.694, оп.1, спр.287, арк.1–41, 43–47)¹. Щоправда, така однозначна їх атрибуція одразу насторожувала – тим більше, що в передмові до книжки, написаній Миколою Волковим², усупереч анотації було зроблене доволі дивне застереження стосовно «власноручного» доробку гетьмана: «Немає певності щодо авторства низки зображень, наприклад, краєвидів міст і чистових креслень окремих будинків. Їх могли виконати інші люди, однак це робилося на замовлення князя, а малюнки були включені до його особистої колекції» (с.6).

Отакої... Але найцікавіше чекало попереду. Там-таки, на с.6, М.Волков відзначає: «Вельми подібні до мінської збірки за характером виконання й почерком чорнові малюнки зберігаються в Російській національній бібліотеці у Санкт-Петербурзі». Цю тезу він сформулював як авторську та цілком самостійну. Тож білоруський колега без зайвих вагань привласнює наше спостереження, зроблене в результаті роботи у РНБ й уперше оприлюднене у статті 2015 р.³ (яка, зауважимо, фігурує у списку використаної ним літератури⁴). При цьому нижче, зрідка та немовби через силу згадуючи про наш внесок у дослідження «Абрисів...», він і надалі жодним словом не прохоплюється про цю нашу ідею – отож цілком зрозуміло, що «недомовка» науковця аж ніяк не була випадковою. Ще б пак, адже на підставі цієї ідеї М.Волков включив до складу впорядкованої ним книги зроблені в 1651 р. замальовки трофейних прапорів із РНБ. Цим він, до певної міри, позбавив сенсу її назву (адже «Абрисами різними» затитуловано в оригіналі лише мінську збірку), а на додачу ще й запровадив складний шифр для кожного репродукованого зображення⁵.

Упадає в око, що в коментарях до всіх цих малюнків, усупереч едиційним нормам, М.Волков не подає посилання на їх попередню публікацію – хоч деякі з них (зокрема кийвський цикл) були вже неодноразово оприлюднені та простудійовані в різноманітних виданнях. Виразно простежується як нехтування доробком колег-науковців, так

¹ Див. дотичні публікації: Русина О. Графічні скарби радзівіллівської збірки // Православ'я в Україні: 36. мат. IV Міжнар. наук. конф. – К., 2014. – С.722–732; Її ж. Радзівілли та Україна: культурні конотації // Український історичний журнал. – 2015. – №2. – С.121–130; Її ж. Ще раз про іконографію «Радзівіллини» 1651 р. // Там само. – 2018. – №3. – С.180–181; Її ж. Нове джерело до історії кийвської кампанії Януша Радзівілла // Acta Anniversaria: 36. наук. прац. – Т.4. – Нясвіж, 2018. – С.116–129.

² М.Волков є впорядником і фактичним автором книги (за винятком 4-го розділу її текстової частини, написаного К.Карлюком; на ньому ми зупинимося окремо).

³ Русина О. Радзівілли та Україна: культурні конотації. – С.122–123.

⁴ Щоправда, із нашої радзівіллини туди потрапили лише дві публікації; не згадуються статті 2018 р., які прямо стосуються Януша Радзівілла, його придворного художника А. ван Вестерфельда і празького рукопису з «Реляцією» про події 1651 р., яка в рамках міжнародного проєкту готується нині до друку.

⁵ Зауважимо, що структурою книги передбачено пагінацію для її текстової частини й фоліацію для репродукцій. Малюнки з мінської збірки подаються не за архівною фоліацією, а групуються тематично. Нову фоліацію доповнює згаданий шифр.

і водночас його мінімізація задля ствердження власного, нерідко ілюзорного, дослідницького пріоритету.

Звідси, вочевидь, і поспіх при підготовці цього видання. Навіщо, скажімо, давати у книзі ітинерарій Януша Радзивілла, якщо той «не претендує на повноту й потребує значного доопрацювання» (с.7)? А як пояснити такий дивний пасаж: «Для правильної атрибуції малюнків, визначення їх авторства та обставин створення важливим є опрацювання почерків, які супроводжують зображення. На жаль, у нас не було можливості для проведення поглибленого графологічного аналізу, і ми були змушені обмежитися доволі поверховими спостереженнями» (с.28). Але для чого випускати у світ видання, завідомо недобросовісне в науковому сенсі? Чому до студіювання малюнків не залучено фахівців, і у книзі немає професійного графологічного й мистецтвознавчого аналізу? Натомість усе зроблено по-аматорськи: за графолога виступає М.Волков, а художній контекст намагається відтворити Кирило Карлюк.

У невеличкому розділі, що його підготував К.Карлюк, ми знайдемо чимало «глибокодумних» міркувань на кшталт: «Усі малюнки об'єднує певний метод праці з об'єктом, аналітичний підхід, який активно використовував Януш Радзивілл. Кожен малюнок – це якесь особливе спостереження, через яке автор хотів занотувати, візуально зберегти і/чи вивчити об'єкт. У певному сенсі це задокументоване візуальне емпіричне дослідження, яке об'єднує спостереження з мисленням» (с.88). Усе це марнослів'я спирається на солідний ґрунт новітньої іноземної літератури. Утім для тематики «Абрисів...» від неї немає жодного позитиву, адже наприкінці розділу автор, підсумовуючи, визнає: «Навіть за наявності численних нотаток і тумачень у накидах, як в Януша Радзивілла, майже неможливо докладно реконструювати всю логіку й сенс зображень, що постали лише для особистого користування. [...] Неможливо, на жаль, розкрити все багатство ідей, які містять подібні зображення, а висловлені припущення у значній мірі залишаться спекулятивними» (с.91–92).

Посутньо ми так нічого й не дізнаємося про «роздуми», «внутрішній світ» і «мотивації» Януша Радзивілла – як і про «внутрішній діалог» гетьмана, «зафіксований у його малюнках та нотатках», і його зв'язок із «зображеними об'єктами». На цьому тлі не може не дивувати прикінцева характеристика представлених у книзі накидів і креслень як «збірки зафіксованих на папері роздумів та спостережень автора, його аналітичної праці, візуального дослідження об'єктів, увага до яких цілком зрозуміла з точки зору особи творця, його біографії й історичного контексту епохи» (с.96).

Як на мене, немає нічого зрозумілого у прагненні Радзивілла замалювати, скажімо, склепіння церкви у заштатному Макарові або зробити докладне креслення печі з пекарні в Борисові⁶. І, думаю, будь-кому забракне фантазії, аби відтворити «внутрішній діалог» князя із цими «об'єктами». Легко віриться, що гетьман, як нотують джерела, робив начерк військового табору під Лоевом (1649 р.). І дуже складно уявити, як він заміряє кахляну піч у Варшаві чи у серпні 1651 р. особисто складає списки реквізованих київських дзвонів. Годі й казати, що про це не збереглося ніяких історичних свідчень. Відомо, наприклад, що в тому-таки 1649 р. в таборі під Річицею князь, як і замолоду, охоче займався тодішнім «спортом» – бігав та кидав списа в кільце⁷. І жодна документальна пам'ятка не фіксує, що він витрачав свій вільний час на малювання, вимірювання чи креслення⁸.

⁶ Борисів – місто в Білорусі, центр староства; із початку 1649 р. перебував у триманні Януша Радзивілла.

⁷ Wisner H. Lata szkolne Janusza Radziwiłła // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – Т.14. – Warszawa, 1969. – S.193.

⁸ Щоправда, якщо М.Волков певен, що Радзивілл робив обміри власноруч, то К.Карлюк уважає, що князеві допомагали військові інженери (пор.: «Абрысы розныя»... – С.59, 88).

Це повертає нас до питання атрибуції мінської й петербурзької збірок. Воно дуже складне, і неможливо його розв'язати, просто повторюючи, немов мантру, ім'я Януша Радзивілла (винесене, нагадаємо, у назву книги, що обговорюється). Ідучи цим шляхом, М.Волков легко збивається на манівці та плутається у власних, доволі хитких, побудовах. Так, на с.24–25 він подає малюнок із підписом «Панорама Макарова. Я.Радзивілл. 1651 р.». А вже на с.27 висуває гіпотезу, що автором малюнка був Вестерфельд; при цьому голландець і князь Радзивілл «фактично могли стояти поруч: перший робив накид панорами, а другий – перелік будинків, які домінували у силуеті міста» (їх перелік польською мовою міститься в лівому куті малюнка).

Працею А. ван Вестерфельда називається й інший, не підписаний, малюнок із мінської колекції. Його М.Волков ідентифікує як панораму київського Подолу (с.21, 27, 52–54). Як буде показано нижче, цей краєвид справді київський, хоч і не має стосунку ані до Подолу, ані до Вестерфельда. Утім і М.Волков не виключає, що автором накиду «був не голландець, а його патрон», не сумніваючись хіба в тому, що «Абрагам ван Вестерфельд та Януш Радзивілл співпрацювали при створенні малюнків» (с.54)⁹.

До появи ідеї цього творчого тандему спричинилися два моменти: 1) «спокуслива» (за М.Волковим) і нічим не доведена думка О.Баженової, що мінська збірка – це нібито «альбом малюнків» А. ван Вестерфельда¹⁰; 2) необхідність якось пояснити те, що їх підписано польською мовою, котрою, звісно, не володів голландець. Однак «власноручний підпис» князя під панорамою Макарова зроблено, як і більшість підписів у збірці, так званим «почерком А» – а він, як це видно неозброєним оком, не збігається з почерком Януша Радзивілла з репродукованого у книзі княжого автографа¹¹.

Загалом представлені М.Волковим докази причетності гетьмана до створення мінських і петербурзьких замальовок ілюзорні, а подеколи й комічні. Чого варті, наприклад, кілька уривчастих приписок, зроблених невідомо коли та невідомо ким непевним почерком, який дослідник чомусь трактує як дитячий. «Відповідальність» за ці нотатки він покладає на якусь із дочок Януша або Богуслава Радзивіллів, котрі мали доступ до такої «важливої сімейної реліквії», і виголошує: «Цікавим фактом є те, що серед цих написів згадується ім'я Януша Радзивілла. Чому воно з'явилося – неясно, але можна висловити здогад, що таким чином могло бути позначене авторство малюнків» (с.29).

Зрештою, і прикінцевий висновок стосовно їх атрибуції лунає доволі невтішно: до згадки про філіграні¹² додається аналіз біографії гетьмана, який «доводить, що він безпосередньо бачив ті об'єкти, що зображені на малюнках» (с.95). Утім, усупереч твердженню М.Волкова, що тим самим «гіпотеза про авторство дістає всебічне обґрунтування», цей факт аж ніяк не впливає на доказовість його побудов. Бачити будь-який об'єкт, маючи хист до малювання, і намалювати його (та/або зробити точне креслення) – далеко не одне й те саме. Тим більше, що й у малюнках, і у кресленнях відчувається рука професіонала, яким Радзивілл, звісно, не був. Тож самі по собі ці малюнки та креслення не лише не підтверджують атрибуцію, яку обстоює М.Волков, а, навпаки, їй суперечать.

Серед іншого, звертають на себе увагу аркуші 18 зв. і 45 із мінської збірки (арк.38–39 за фоліацією М.Волкова), на яких двічі наведено латиномовний напис на відлитій у

⁹ К.Карлюк іде ще далі, роблячи гетьмана ледь не співавтором відомого медальєра Дадлера (див.: «Абрысы розныя»... – С.84).

¹⁰ Баженова О.Д. Первое европейское признание белорусской культуры эпохи барокко // Белорусы Москвы: XVII век. – Минск, 2013. – С.171.

¹¹ Автограф 1629 р., як і зразок підпису Януша, подано на нумерованому аркуші-вклеїці – і цього явно замало для видання, присвяченого гаданій художній спадщині гетьмана. Також не зрозуміло, чому у книжці немає зразків почерку Богуслава Радзивілла, на підставі яких можна було б спростувати чи, навпаки, підтвердити думку про його причетність до створення мінської збірки.

¹² Пропоноване у книзі датування малюнків по філігранях само по собі проблематичне; коли ж авторство Януша Радзивілла не доведене, воно взагалі втрачає сенс.

1647 р. гарматі: «Капітан Криштоф з Ейгїрдів намалював (тобто спроектував – *О.Р.*), Іоанн Бройтельт зробив мене року 1647». У першому випадку це чернетка, а другий варіант – чистовий і, вочевидь, проектний. Цілком зрозуміло, що, якби цей напис зацікавив Януша Радзивілла, він не мав би потреби робити другу, каліграфічну, версію малюнка¹³. Натомість усе стає на свої місця, коли пригадати, що капітана артилерії та військового інженера Криштофа Ейгїрда ми висували як вірогідну кандидатуру на роль автора мінських і петербурзьких замальовок¹⁴. Припущення ґрунтувалося передовсім на інформації щодо створення ним двох картосхем 1649 р. (табору під Річицею та Лоївської битви). Цю ідентифікацію до певної міри підтверджували й київські накиди з мінської збірки, які свідчили про інтерес малювальника до реквізованих дзвонів (сировини для виробництва гармат)¹⁵ і міської гармати.

М.Волков позбавляється цього доволі незручного «конкурента» одним розчерком пера: оголосивши Ейгїрда німцем, який, отже, не міг підписувати свої малюнки по-польськи¹⁶. При цьому (що доволі кумедно), натрапивши в мінських матеріалах на фразу німецькою, він, не вагаючись, приписує її... А. ван Вестерфельду як «носієві цієї мови» (с.30, 68). Це повертає нас до ідеї його «творчого союзу» з князем Радзивіллом, вимушеним бути писарчуком у метра.

Проте у цьому випадку брак логіки – не найбільша проблема. Гірше, що білоруський дослідник удається до перекручення фактів або ж не знається на них. Утім, щоб переконатись у належності Ейгїрдів до литовської шляхти, не треба навіть заглиблюватись у книжки – вистачить Інтернету. Натомість із літератури можна дізнатись, що Ейгїрди служили ще батькові Януша Радзивілла, а Криштоф Ейгїрд зустрів смерть у січні 1657 р. там само, де раніше його патрон – у Тикоцині¹⁷, і це, звісно, пояснює подальшу долю його паперів.

На перекручення фактів хибує й «київська» частина роботи М.Волкова, загалом дуже залежна від наших праць – за одним суттєвим винятком: дослідник вирішує дати бій «пропагандистському міфу» про «грабування Києва військом ВКЛ» улітку 1651 р. (с.57–58, 96). Ідеться передовсім про цікавий реєстр, що його науковець раніше визначав як список військового спорядження¹⁸, а тепер, у своїй традиційній манері не посилаючись на нашу інтерпретацію¹⁹, аксіоматично трактує як перелік київських дзвонів. Появу такого незвичного документа він тлумачить двояко. З одного боку, як переконаний М.Волков, це свідчення «великого інтересу автора (тут: Януша Радзивілла – *О.Р.*) до православної культури східних земель Речі Посполитої» (с.96). З іншого боку, дослідник наполягає, що «ми маємо справу зі списками дзвонів, забраних зі спалених храмів» (с.57) – тобто тих, які постраждали від серпневої пожежі 1651 р., яка заледве не знищила Поділ. Отже литовці копірсалися на згарищах, а князь Радзивілл не плюндрував і не міг плюндрувати київські храми – як шляхетна людина й великий шанувальник православної культури²⁰.

¹³ Ще один, більш розлогий, напис на цій гарматі також було зафіксовано двічі; власне, збереглися аркуш-чернетка та аркуш-чистовик проекту (див.: НІАБ. – Ф.694. – Оп.1. – Спр.287. – Арк.18 і 45 зв.; за фоліацією М.Волкова це знову-таки арк.38–39).

¹⁴ Русина О. Нове джерело до історії київської кампанії Януша Радзивілла. – С.119–120; *Ї ж.* Радзивілли та Україна: культурні конотації. – С.122 (прим.44).

¹⁵ До речі, у ті часи дзвони й гармати вироблялися одними майстрами. Зокрема описано дзвін, відлитий 1644 р. у Вільні «співавтором» Ейгїрда Іоганном Бройтельтом (див.: *Шатко Е.Г.* Исторические колокола Беларуси: Итоги научного исследования и паспортизации // Весті Беларускай дзяржаўнай акадэміі музыкі. – 2018. – №32. – С.97. – №17).

¹⁶ «Лінгвістичний аргумент суперечить спробі приписати авторство малюнків чи їх частини Криштофу Ейгїрду. Цей інженер, німець за походженням, напевно, не робив нотатки по-польськи» (див.: «Абрысы розня»... – С.27).

¹⁷ *Augustyniak U.* W służbie hetmana i Rzeczypospolitej: Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). – Warszawa, 2004. – S.364; *Płosiński J.* Potop szwedzki na Podlasiu 1655–1657. – Zabrze, 2006. – S.134.

¹⁸ *Волкаў М.* Да пытання аб аўтарстве калекцыі малюнкаў сярэдзіны XVII ст. з архіва князёў Радзівілаў // Беларускі гістарычны часопіс. – 2012. – №7. – С.36.

¹⁹ Русина О. Радзивілли та Україна: культурні конотації. – С.124.

²⁰ Щоправда, і тут робиться застереження: гетьман міг змінити політику, «підозрюючи мішан у неприхильному до себе ставленні й навмисному підпалі міста» (див.: «Абрысы розня»... – С.58).

Таким чином, М.Волков переводить прагматичне питання про реквізицію цінної сировини у площину моралі – і при цьому виразно порушує принципи наукової етики, пересмикуючи свідчення джерел. Власне, він робить акцент лише на одному документі – листі до воєводи Репніна «києвлянина торгового человека» Федора Барішпольця/Барішпольченка, написаному у вересні 1651 р., по свіжих слідах сумнозвісної пожежі²¹. У зв'язку з цим зауважимо, що, по-перше, у повідомленні Федора немає й натяку на каузальний зв'язок між пожежею і зникненням київських дзвонів (як, до речі, і у хроніці Й.Єрлича, що її теж згадує М.Волков²²). По-друге, киянин перелічує православні церкви, які згоріли внаслідок пожежі. Ні в його листі, ні у жодному з джерел її жертвами не було названо храми Св. Софії та Св. Михаїла, Микільсько-Притиську, Спаську й Воскресенську церкви, дзвони яких занесено до реєстру з мінської збірки. По-третє, цитуючи лист Барішпольченка за тритомником «Воссоединение Украины с Россией», білоруський дослідник не зауважує поряд ще один документ, дотичний до фактів, викладених киянином. Той писав, що 6 стругів із київськими трофеями Радзивілла відбили козаки. У листі генерального писаря І.Виговського йдеться якраз про ці відбиті струги, на які було навантажено «образи и колокола (курсив наш – О.Р.), и иной церковной наряд»²³, а аж ніяк не «металобрухт», чи, тодішньою мовою, «ламану спиж». Так само цілі, а не побиті/оплавлені дзвони бачимо ми й на двох малюнках із мінської колекції; у реєстрі ж указано їх діаметри – і такі виміри навряд чи були можливі та напевно не мали б жодного сенсу, якби йшлося про брухт.

Отже навіть поверховий фактчекінг не спростовує «міф» про грабування київських церков, а, навпаки, додає знань про практичний бік справи й демонструє добру організацію процесу²⁴. Не дивно, що до утилізації дзвонів був причетний Криштоф Ейгїрд, який робив їх реєстр, ретельно виміряючи діаметр, а подеколи й замальовував. Так само він замальовував стару, 1563 р., гармату, яку мали перелити на нову (див. арк.37 за фоліацією М.Волкова).

До речі, далеко не всі київські трофеї мали йти на переробку. Деякі з них використовувалися за призначенням. Відомо, наприклад, що в 1652 р. Януш Радзивілл подарував щойно збудованій Преображенській церкві у своїх Кейданах «багате начиння», два дзвони й «олтар руський» (тобто іконостас)²⁵. У літературі вже висловлювався здогад стосовно тотожності цих речей «із тими церковними коштовностями, котрі вивіз Януш із Києва»²⁶. У цьому зв'язку звертає на себе увагу малюнок, яким відкривається мінська збірка. На ньому зображено пишний іконостас, «котрий у Борисові складений лежить» (див. ілюстр. 1). У книзі його ідентифіковано як іконостас Воскресенської церкви в Борисові (с.34). Утім на іконі, що розташована в нижньому ярусі правіше Христа, зображене не Воскресіння, а Різдво Пресвятої Богородиці. Самий же іконостас був, вочевидь, замальований поспіхом перед його демонтажем (накид не завершено). На нашу думку, це іконостас головного олтаря київського Софійського собору, що його храмовим святом було Різдво Богородиці²⁷.

²¹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трёх томах. – Т.3. – Москва, 1953. – С.130–131. – №59. До речі, приятель Федора, московський шпиг Василь Горягостев, побувавши в місті у серпні, звітував: «В Киеве-де все пусто, жильцов никого нет, потому что разбежались» (див.: Воссоединение... – С.144. – №67).

²² Див.: Южнорусские летописи. – К., 1916. – С.151.

²³ Воссоединение... – С.139–140. – №64. Зауважимо також дані джерел щодо решти здобичі Радзивілла: те, що не було «на воде оттрюлено», «возами спроважено в Литву». Саме тому Я.Смирнов указував на перспективність пошуку давніх київських святощів у православних храмах Литви (див.: Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII Археологического съезда. – Т.2. – Москва, 1908. – С.289–290).

²⁴ Варто замислитись і над наслідками цієї реквізиції. Без сумніву, гетьман, котрий її санкціонував, несе часткову відповідальність за величезні масштаби серпневої пожежі, оскільки за відсутності дзвонів мешканців Подолу не було своєчасно сповіщено про небезпеку.

²⁵ Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. ... – С.324.

²⁶ Там же. – С.324–325.

²⁷ Завдячуємо цією інформацією канд. іст. наук Тетяні Лютій.

Із реляції того-таки Барішпольченка відомо, що литовці, опріч тамтешнього дзвону, «у Святой Софии, где сам отец митрополит был, также всю казну поимали и всякой церковной чин – ризы и сосуды, и всю церковную утварь – и образ Святые Софеи взят». Вірогідно, храму Софії стосуються і присутні поряд із малюнком записи про ікони – зокрема «московські образи», що їх, напевно, слід пов'язати з роботою майстрів, відряджених до Києва царем Михайлом Федоровичем на прохання митрополита Петра Могили. (Натомість іншим почерком зроблено запис про фелон (chwiłon), що його походження, на жаль, не зрозуміле).

Годі й казати, що для М.Волкова малюнок «іконостаса з Борисова» є ще одним доказом зацікавлення Януша Радзивілла православною культурою східних земель Речі Посполитої (с.96). Загалом під пером науковця гетьман постає як рицар у сяючих обладунках, хай би що писали про розорення Києва очевидці²⁸. Зрештою це й зрозуміло: ніхто не скасовував принцип «хто платить, той і замовляє музику», а одним зі спонсорів видання є фундація фінансиста Мацея Радзивілла. Утім, незалежно від мотивацій упорядника, поява «Абрисів...» – явище позитивне, адже дає змогу ознайомитися з мінською збіркою фахівцям із-поза меж Білорусі. Уже зараз перегляд малюнків спричинився до появи гіпотези Т.Лютої, що на одному з них зображено київську ратушу. Поза сумнівом, вона має право на існування хоча б з огляду на те, що тоді цей ескіз органічно доповнив би замальовки дзвіниці Братського монастиря та Пирогощі, які також знаходилися на тодішній Ратушній площі.

Ми ж хочемо зупинитися на іншому накиді, що його М.Волков ідентифікував як панораму київського Подолу (с.21, 27, 52–54). Цьому малюнку ми присвятили спеціальну розвідку, яка з суто організаційних причин і досі не побачила світ. Тож, гадаємо, саме час оприлюднити її, суттєво скоротивши й випереджаючи публікацію у вип.2 «Київських збірників історії, археології, мистецтва та побуту».

***

Предметом даної студії є не підписаний майстром малюнок зі збірки НІАБ (ф.694, оп.1, спр.287, арк.16). Це ескізне зображення міста (див. ілюстр. 2), двічі опубліковане М.Волковим, який угледів у ньому схожість з одним із малюнків А. ван Вестерфельда (див. ілюстр. 3)²⁹. Згідно з пізнішим підписом, то була сцена врочистої зустрічі Януша Радзивілла киянами. Однак уже Я.Смирнов указав на «неможливість визнати зображене на малюнку місто за будь-яку частину Києва». На його думку, ішлося, найвірогідніше, про Бобруйськ, де в 1649 р. величезна процесія міщан вітала князя в полі, за межами міста³⁰. М.Волков цю ідентифікацію заперечив – доволі непереконливо й не запропонувавши власну³¹. Водночас і схожість об'єктів, зображених А. ван Вестерфельдом і на мінському шкiці «невідомого міста», як нам здається, ілюзорна.

Окремі деталі останнього наштовхують на думку, що перед нами – замок на Киселівці, замальований із сусідньої Щекавиці. У цьому зв'язку слід передовсім зауважити, що київський замок був багаторазово описаний у фаховій літературі³² і навіть

²⁸ Див. підбірку свідчень: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.9. – Кн.1. – С.331–333.

²⁹ Ця гіпотетична схожість мала ілюструвати гіпотезу дослідника про Януша Радзивілла як автора мінської серії шкiців.

³⁰ *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. ... – С.237–239, 283, 421; мал.1/2.

³¹ *Волкаў М.* Да пытання... – С.37–38.

³² Див. передовсім: *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. – Т.1: Литовский период. – Одесса, 1912. – С.329–334; *Rawita-Gawroński F.* Zamek kijowski // *Idem.* Kijów: legendy, podania, dzieje. – Kijów; Warszawa, 1915. – S.115–144; *Стрельцова Т.Е.* Киевский замок в середине XVI в. // Памятники культуры: Новые открытия: 1999. – Москва, 2000. – С.523–531; *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001. – С.163–167; *Климовський С.І.* Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII ст. – К., 2002. – С.54–67; *Климовський С.И.* Замковая гора в Киеве:

двічі реконструйований на підставі його ревізії 1552 р., уперше запровадженій до наукового обігу (з помилковою датою 1545 р.) в 1874 р.³³ Обидві реконструкції, по суті, фантазійні, оскільки ревізори тільки перелічували замкові споруди³⁴, а вся тодішня дерев'яна забудова практично не залишила по собі матеріальних решток. На початку XVII ст. замок згорів, але був незабаром відновлений. На жаль, відтоді його докладно не описували – тож аби уявити, як він виглядав у середині XVII ст., науковці вдаються до київської панорами А. ван Вестерфельда.

На ній замок на Киселівці постає як оточений дерев'яним парканом комплекс будівель, серед яких домінує палац воеводи А.Киселя з двома трикутними фронтонами. Упадає в око, що ця двоповерхова споруда виглядає лише трохи нижчою і значно масивнішою за собор Св. Софії (ніби це одна з громіздких сучасних новобудов). До цих диспропорцій додається брак захисних башт, присутніх на схемі замку з мапи Києва та його округи (див. ілюстр. 4), поданої у виданні «Geographia Blaviana» (1662 р.) як додаток до праць Ш.Старовольського³⁵. (На схемі їх сім – і ця кількість узгоджується з даними ревізії 1570 р., що її упорядників даремно звинувачували у професійному недбальстві³⁶).

Відзначені неточності не є поодинокими на київській панорамі голландського митця – ще Я.Смирнов зауважив, «наскільки довільно передавав Вестерфельд деталі окремих будівель на цьому загальному краєвиді міста»³⁷. Цікаве інше: те, що згадане зображення київського замку частково коригується самим А. ван Вестерфельдом. Маємо на увазі інший його малюнок (№7/1 у праці Я.Смирнова), який із невідомих причин ніколи не репродукується у спеціальних виданнях: зображення руїн на Щекавиці, а на другому плані – вид звідти на Киселівку (див. ілюстр. 5)³⁸. Останній, невеликий за розміром і нечіткий, був спеціально збільшений і прорисований Я.Смирновим (див. ілюстр. 6)³⁹. На ньому палати воеводи вдвічі нижчі за сусідній храм із двосхилим дахом, який ще і явно затуляє їх із боку Дніпра. Цей пейзаж свого часу так спантеличив Я.Смирнова, що він ладен був виключити згаданий малюнок із числа київських. Але потім припустив, що саме так А. ван Вестерфельд, опинившись на Щекавиці, побачив у перспективі Михайлівський Золотоверхий собор: «Михайлівська церква піднімається ніби з середини поселення на Киселівці».

Щоправда, сумлінний дослідник усвідомлював штучність такого пояснення, яке, окрім іншого, провокувало нові запитання. Тож він наголошував, що не київський замок правив художнику за головний об'єкт уваги й «тому був замальований абияк». Здається, утім, що науковця продовжували посідати сумніви, але

Пять тысяч лет истории. – К., 2005. – С.78–128; Попельницька О. Київський замок XIV–XVII ст. у світлі писемних та археологічних джерел // Історико-географічні дослідження в Україні. – Вип.9. – К., 2006. – С.48–80.

³³ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Отд.3. – К., 1874. – С.26–30. Ще раніше побачив світ переклад цієї ревізії польською мовою: *Zródła do dziejów polskich*, wydawane przez Mikolaja Malinowskiego i Alexandra Przedzickiego. – T.2. – Oddz. 2: Akta. – Wilno, 1844. – S.123–140.

³⁴ Більш-менш докладно вони описали замкові городні й башти (що їх на той час було 15), але це, звісно, не вможливило відтворення структури замкового простору.

³⁵ Цю гравіровану мапу відтворено на одній із перших (ненумерованих) сторінок цитованого вище «Сборника материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей». Пояснення щодо неї подано нижче (Отд.2. – С.49). Наявність башт у київському замку занотували й московські ревізори в 1654 р.: мовляв, «воевоцкой двор» на горі оточений «острогом», а «по нем башни худы» (див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т.10. – Санкт-Петербург, 1878. – Ст.386–387).

³⁶ Маємо на увазі думку Т.Стрельцової, що в 1570 р. «люстратори перерахували лише головні башти, тоді як інші вісім, менш значні, до уваги не взяли» (див.: *Стрельцова Т.Е.* Киевский замок в середине XVI в. – С.526).

³⁷ *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. ... – С.432.

³⁸ До речі, те, що зі Щекавиці замок було видно як на долоні, зауважували навіть королівські ревізори: мовляв, до замкової гори «от полуночного стороны [...] прилегла гора на имя Щиковица, с которое видно все посеред замку через стену, бо гора замковая с тое стороны похила на дол, а в середине вышша, нижли по краем» (див.: Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Отд.3. – С.28).

³⁹ *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. ... – С.481.

він, мовою оригіналу, «дерзнул» винести на розсуд киян свою проблематичну гіпотезу⁴⁰.

Нині очевидно, що помилка Я.Смирнова полягала в тому, що він аж надто покладався на Вестерфельдову панораму Києва – хоча сам не раз фіксував абсолютно недостовірні деталі на його малюнках (скажімо, голландець додав якісь дивні скульптури до екстер'єру собору Св. Софії (мал.5/1) і, навпаки, усунув частину валу у Золотих воріт (мал.4/1)). Між тим ближчим до реальності був саме «задник» малюнка, зробленого на Щекавиці. У цьому нас переконає згаданий вище мінський ескіз. На ньому ми бачимо розташоване на узвишші невелике поселення видовженої форми, що в його центрі – цілком упізнавана будівля з двома трикутними фронтонами, причому в такому саме ракурсі, як і на «прінагідній» замальовці А. ван Вестерфельда. Ліворуч від цього будинку, який ми звикли називати палацом воєводи, стоїть трохи вищий за нього храм із двосхилим дахом – але це не «Михайлівська церква», а костел⁴¹. Довкола бачимо ще декілька будівель із конусоподібним чи шатровим верхом – і три з них, увінчані хрестами, є православними церквами. Тож візуалізується добре відомий за джерелами факт надзвичайно щільної кульгової забудови Киселівки, де, згідно з ревізією 1552 р., було «церквей [...] 3 руских, четвертая латинская», і де, усупереч письмовим даним, їх із бігом часу не поменшало.

Бачимо ми й башти, що їх розташування збігається зі схемою з «Geographia Slaviana». Крайня справа, північна, прохідна. Від неї сходи ведуть униз, на Поділ. Це, без сумніву, Воєводська башта, поєднана дорогою з Драбською баштою на півдні Киселівки. Обабіч цієї наскрізної дороги були розташовані всі нечисленні будівлі замкового комплексу. До речі, їх небагато й на Вестерфельдовій панорамі Києва⁴². Там також зображено порожню просторінь на кшталт вигону, що її на малюнку, зробленому на Щекавиці, затуляють руїни тамтешньої церкви⁴³. Цей «вигін» присутній і на мінському шкіці, але його частково заповнюють низенькі споруди явно нежитлового призначення (можливо, господарські комори або складські приміщення); аналогічне їх скупчення спостерігаємо неподалік від костелу.

Останній виглядає як кам'яна, крита черепицею будівля, орієнтована олтарем на схід. Не виключено, що при її зведенні могли стати у пригоді рештки православного храму давньоруської доби⁴⁴; вочевидь, підвалини саме цієї споруди було віднайдено на Киселівці наприкінці XIX ст., але вони залишилися недослідженими⁴⁵. Їх пошуки, поза сумнівом, можуть призвести до вагомих наукових результатів.

Решта будівель, зображених на мінському шкіці (окрім церков), залишає спеціалістам широке поле для здогадів щодо їх функціонального призначення. Напевно ідентифікується лише «домовою покой» А.Киселя, який, однак, був суттєво скромнішим за «палац» чи «розкішний будинок», представлений А. ван Вестерфельдом на панорамі

⁴⁰ Там же. – С.481–483.

⁴¹ Він також намальований на плані Верхнього Києва з «Тератургими» поряд зі в'язною Драбською баштою. Це зображення не дуже чітке й нещільно, але все-таки дивно, що Я.Смирнов його не зауважив, як це зробили, скажімо, М.Петров та Ф.Ернст (останній побачив на плані замкову церкву «з високим двосхилим дахом і банею»; див.: *Ернст Ф.Л.* Архитектура Киева XVII в. // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. – К., 1984. – С.49).

⁴² Щодо щільної забудови Киселівки на замальовці, зробленій А. ван Вестерфельдом зі Щекавиці, див.: *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. ... – С.482.

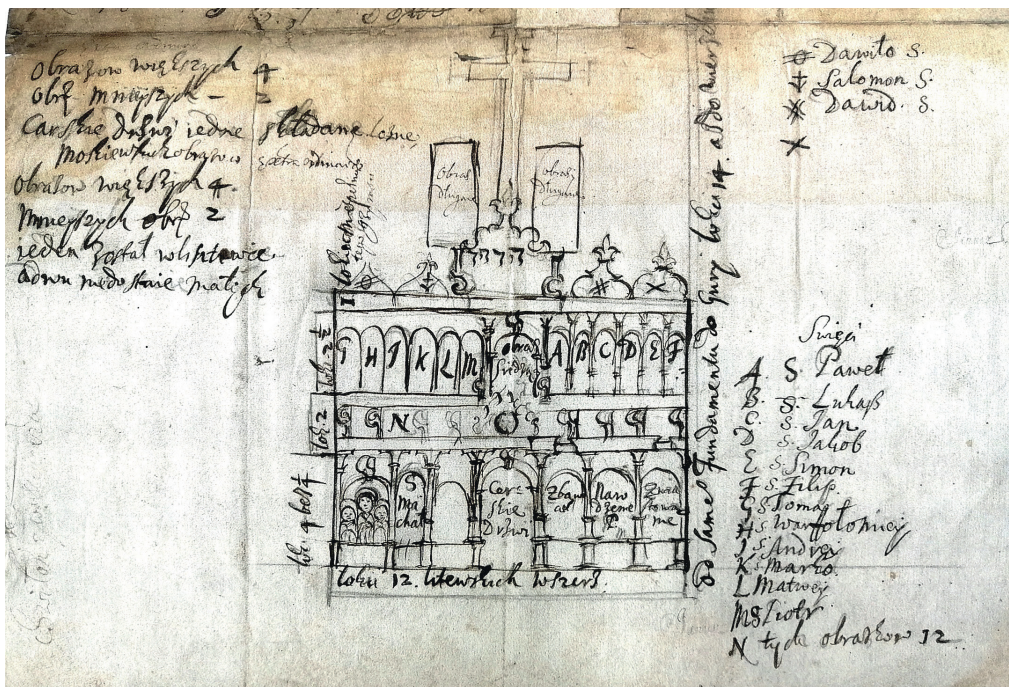
⁴³ На панорамі Києва їх «перенесено» на Кудрявець – і це, до речі, також не усвідомив Я.Смирнов, припустивши натомість, що в такий спосіб А. ван Вестерфельд зобразив Золоті ворота, аби штучно доповнити міський краєвид цією визначною історичною пам'яткою (див.: *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. ... – С.431, 483).

⁴⁴ Відомо, що у XVII ст. при будівництві київських костелів використовували плінфу й елементи покрівлі розібраних давньоруських церков (див.: *Стороженко А.* О существовавших в г. Киеве римско-католических храмах // *Epanos*: Сборник статей по литературе и истории в честь заслуженного профессора Имп. Университета св. Владимира Н.П.Дашкевича. – К., 1906. – С.248, 250; *Ернст Ф.Л.* Архитектура Киева XVII в. – С.34, 36). Утім у цій практиці не варто вбачати якийсь конфесійний підтекст (пор.: *Ернст Ф.* Київська архітектура XVII віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С.136–138).

⁴⁵ *Климовський С.І.* Соціальна топографія Києва... – С.62; *Попельницька О.* Київський замок XIV–XVII ст. ... – С.61.

Києва⁴⁶. Тож потребують коригування його сучасні реконструкції, що їм за основу правив малюнок Вестерфельда⁴⁷.

Підсумовуючи, відзначимо, що графічні матеріали, збережені в мінській колекції, становлять надзвичайно цінне джерело як для історії української культури, так і для реконструкції історичної топографії Києва. Хотілося б сподіватися, що подальший розвиток досліджень у царині радзивіллівани допоможе остаточно з'ясувати ім'я майстра, чий ескізи подеколи відтворюють київські краєвиди точніше, аніж малюнки шанованого голландського митця.

Глюстр. 1. Іконостас, «котрий у Борисові складений лежить» (НІАБ, ф.694, оп.1, спр.287, арк.1 зв.)

Глюстр. 2. Невідоме місто (НІАБ, ф.694, оп.1, спр.287, арк.16)

⁴⁶ У літературі слушно відзначалося, що художник представив замок «у перебільшено-прикрашеному вигляді» (див.: Попельницька О. Київський замок XIV–XVII ст. ... – С.60). Термін «домової покой» уживали згадані вище московські ревізори.

⁴⁷ Годі казати про химеричні плани відтворення київського замку, що їх, зокрема, плекав С.Климовський (див. щодо цього: Русина О. Києве ... мій? // Критика. – 2007. – №1/2. – С.23–26).

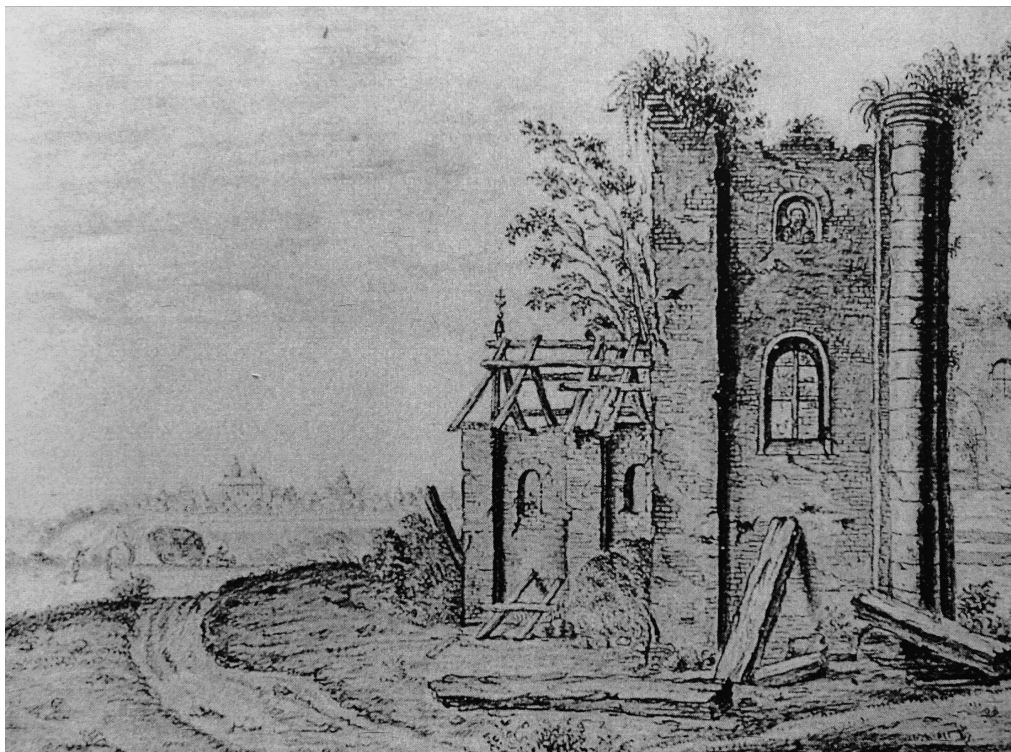

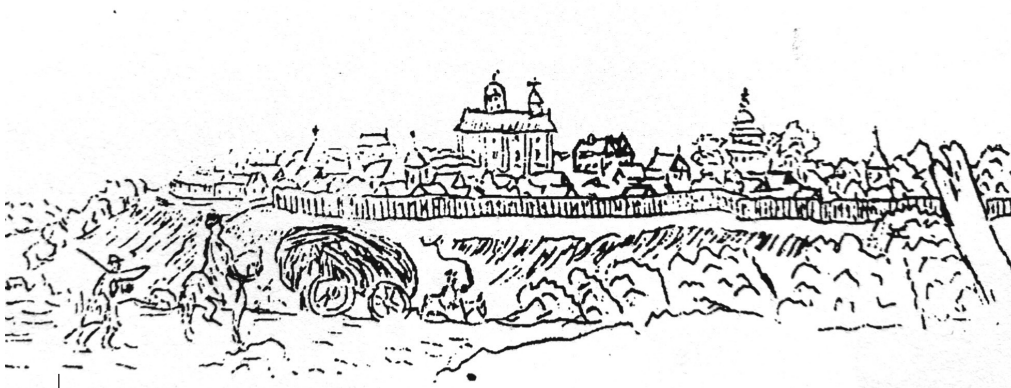
Люстр. 3. А. ван Вестерфельд. Невідоме місто (за пізнішим підписом – Київ)

Люстр. 4. Карта Києва та його округи з «Geographia Blaviana» (1662 р.)

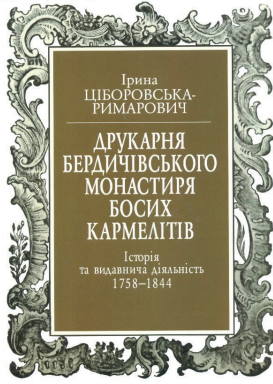
Ілюстр. 5. А. ван Вестерфельд. Київ. Руїни невідомої споруди на Щекавиці

Ілюстр. 6. Вид на Киселівку з попереднього малюнка А. ван Вестерфельда, прорисований Я.Смирновим

Олена РУСИНА

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), erusina@ukr.net

Ціборовська-Римарович І.

Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів: історія та видавнича діяльність: 1758–1844. – К.: Академперіодика, 2019. – 652 с., 28 с. іл.

Вихід у світ монографії Ірини Ціборовської-Римарович став помітною подією в українському книгознавстві, джерелознавстві, архівистиці, палеографії та багатьох інших суміжних науках. Дослідження присвячене історії й видавничій діяльності друкарні Бердичівського монастиря ордену босих кармелітів, яка в період свого функціонування була найбільш потужним видавничим осередком на південно-східних теренах Речі Посполитої, що друкувала продукцію латинським шрифтом.

Авторка поставила за мету дослідити історію Бердичівського монастиря босих кармелітів від заснування в першій половині XVII ст. до середини XIX ст., визначити його завдання та функції, статус, виокремити найбільш знакові постаті засновників і будівничих, з'ясувати історію функціонування його друкарні та укласти повний репертуар її продукції. Принагідно зазначимо, що у вітчизняному книгознавстві ця проблема не отримала ґрунтовного вивчення, що підсилює актуальність і важливість цієї розробки. Праця спирається на значне коло джерел, основним з яких є примірники бердичівських видань, що нині зберігаються у фондах 6 бібліотек, 9 музеїв, 3 архівів України та друковані каталоги, котрі містять інформацію про тиражі видань, видавничу продуктивність друкарні тощо.

У праці на основі значної кількості документів викладено історію друкарні, бібліографічно реконструйовано репертуар видавничої продукції та її розповсюдження, проведено книгознавчий аналіз видань і представлено їх науковий попримірниковий опис. Авторці вдалося віднайти збережені до сьогодні бібліографічні раритети, висвітлити особливості їх художнього оформлення, а отже відтворити модель видавничого процесу бердичівської друкарні у другій половині XVIII – першій половині XIX ст.

Жанр цього наукового дослідження визначений як бібліографічна монографія, оскільки її предмет складає поглиблене вивчення великого масиву бібліографічного фактографічного матеріалу, завдяки чому представлено нові відомості про видання бердичівської друкарні. Отримана інформація розширює знання про її діяльність та визначає характерні особливості продукції, сучасні місця зберігання примірників видань у книгозшивах України. Значна частина інформації вводить до наукового обігу вперше.

Структурно монографія складається з двох частин. У першій реконструйовано історію друкарні в контексті діяльності монастиря та на тлі подій української історії; подано історико-книгознавчу характеристику її видань, з'ясовано аспект розповсюдження та побутування примірників і проведено їх джерелознавчий аналіз. Друга частина, бібліографічна, уміщує опис бердичівських видань (929) та їх примірників (1181). В основу опису покладено загальноприйняті правила наукового опису стародруків і рідкісних видань.

У вітчизняному книгознавстві друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів та її видавнича продукція до сьогодні не ставала об'єктом самостійних досліджень. Це можна пояснити кількома факторами. По-перше, вивчення діяльності друкарні католицького монастиря з багатьох причин релігійного/атеїстичного соціуму було неактуальним у радянську добу. По-друге, її функціонування на історично православних українських землях, латино- та польськомовність видань у деякій мірі ставали перепорою для сприйняття друкарської продукції як складової українського книговидання. По-третє, складність пошуку та наукового опрацювання фактологічного матеріалу не сприяли активній розробці цієї теми українськими книгознавцями і джерелознавцями, адже фундаментальне книгознавче дослідження вимагало не тільки виявлення, а й характеристики всієї сукупної інформації про видані примірники, що нині зберігаються у фондах різних інституцій (бібліотек, музеїв, архівів) України та мають різний ступінь повноти і змістового насичення.

При з'ясуванні історико-культурного значення діяльності друкарні важливе місце мають фактографічні дані про розповсюдження й побутування її видань у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. Ці дані представляють доволі широку панораму поширення в монастирських книгозбірнях римо- і греко-католицьких церков, наукових інституціях, приватних бібліотеках. Вони свідчать, що в умовах тогочасного мультикультурного середовища Правобережної України не можна ігнорувати діяльність польсько-католицьких видавничих осередків. Адже їхня книжкова продукція мала як прямий вплив на культурний розвиток українства (через структури греко-католицької церкви, яка активно користувалася бердичівськими друками), так і опосередкований, а саме завдяки місійній діяльності римо-католицьких осередків серед своїх вірян – поляків та українців.

На сьогодні представлена монографія є найповнішою інформаційною базою про історію та продукцію бердичівської друкарні. У праці вперше виявлено й доведено наявність контрафактних видань, виготовлених тут. При попримірниковому описі книг атрибутовано бердичівські друки, низку видань без вихідних або з неповними вихідними даними.

І.Ціборовська-Римарович уперше провела джерелознавчий аналіз жанрових різновидів друкованої продукції: молитовників, літургійних книг, агіографічних творів, календарів, підручників тощо. Окрему увагу авторки зосереджено на присвятах, наявних на сторінках видань. Установлено, що їх значна частина відповідає традиційним тогочасним загальноприйнятим формам складання, розкриває зв'язки автора твору з особою, якій присвячувалося видання, показує дотичність цієї постаті до підготовки тієї чи іншої публікації, її стосунки з церковними інституціями та осередками, благодійницьку діяльність тощо. Авторські присвяти проливають світло на історію меценатства на поліетнічних землях Речі Посполитої, додають нові штрихи до історичних портретів людей світського й духовного станів, котрі, як правило, відсутні в генеалогічних та геральдичних джерелах. Бердичівські друки містять на своїх сторінках понад 50 присвят різним особам і групам людей, які представляли органи управління та судочинства, наприклад Київському трибуналу, капітулі Львівської архієпископії, землянам-обивателям Подільського воєводства й ін. Загалом монографія багата на метричні характеристики та кількісні підрахунки – це стосується як наявності екземплярів видань у різних бібліотеках або музеях, так і шляхів розповсюдження тиражів.

Авторка робить слушний висновок про те, що проведений історико-книгознавчий аналіз бердичівських видань дає підстави оцінити їх як історико-культурні пам'ятки другої половини XVIII – першої половини XIX ст. і важливе джерело для різнопланових гуманітарних досліджень.

Хотілося б відзначити естетичну складову видання. Ошатно оформлена, із продуманим мистецьким супроводом та колористикою, книга привертає увагу й ще раз свідчить як про компетентність і досконале знання свого предмету її авторкою, так і про високу професійну культуру та майстерність її видавців.

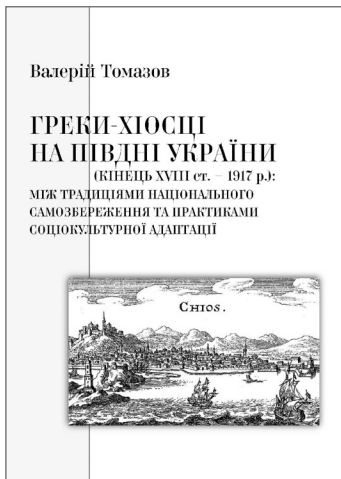
Насамкінець вважаємо за необхідне наголосити, що представлена монографія є комплексною синтетичною працею новаторського характеру, актуальна, своєчасна та має наукову і практичну цінність. Змістове насичення тексту свідчить про наукову новизну поставленої проблеми, у зв'язку з чим дослідження зацікавить як спеціалістів, що займаються питаннями історії українського книгознавства та видавничої справи, так і мистецтвознавців, культурологів, релігієзнавців, гуманітаріїв, викладачів, аспірантів, студентів. Праця несе у собі багатий фактографічний матеріал, який може бути використаний при дослідженнях у різних галузях історичної науки та широкого кола гуманітарних дисциплін. Книга розрахована на широкий загал усіх, хто цікавиться історією й культурою книговидавництва і друкарства в Україні та Речі Посполитої.

Ірина ВОЙЦЕХІВСЬКА

докторка історичних наук, професорка кафедри історії мистецтв,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка (Київ, Україна), irinvoj@ukr.net

Лілія ІВАНИЦЬКА

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії мистецтв,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка (Київ, Україна), ivanytska2007@ukr.net

Томазов В.

**Греки-хіосці на Півдні України
(кінець XVIII ст. – 1917 р.): між традиціями
національного самозбереження та практиками
соціокультурної адаптації / Відп. ред.
Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН
України, 2020. – 354 с.**

Історії успіху завжди привертають увагу, позаяк волею-неволею змушують дошукуватися причин, мотивів, устремлень, обставин, зацікавлень, чинників і багатьох інших складових та передумов, які вможливили те чи інше суспільне досягнення. Проте ситуа-

ція кардинально змінюється, коли йдеться про цілу серію успіхів представників певної спільноти чи групи впродовж тривалого темпорального відрізка, ще й на інших соціо- та етнокультурних обширах. У цьому світлі така серія чи ціла низка взаємопов'язаних між собою випадків дедалі частіше розглядаються як своєрідний феномен, що висуває перед ученим уповні логічні, проте від того не менш складні та масштабні питання стосовно його пояснення, осмислення, оцінки.

Хіос – один із найродючіших і мальовничих островів в Егейському морі, відомий від часів античності місцевим виноробством та покладами мармуру. За доби середньовіччя перебував у межах володінь візантійських імператорів, на початку XIII ст. – під контролем Венеційської республіки, згодом – Нікейської імперії, від 1261 р. – Генуезької республіки, а з 1566 р. – Османської імперії. Та навіть за турецького володарювання еллінізована хіоська аристократія з давнім візантійсько-генуезьким корінням посідала міцні та самодостатні позиції, позаяк була залучена до масштабної посередницької торгівлі у Східному Середземномор'ї, передусім поміж Константинополем, Сирією, Єгиптом.

Однак привілейоване становище хіоської знаті в турецьких володіннях похитнулося з розгортанням грецького національно-визвольного руху наприкінці XVIII – на початку XIX ст., який увінчався Грецькою революцією чи війною за незалежність 1821–1829 рр. Отож соціокультурні потрясіння, приміром масштабна хіоська різанина 1822 р., змусили греків-хіосців, зокрема рід Родоканакі (с.167), будь-що шукати нових сфер і площин, на яких вони могли прикласти як свій багатовіковий досвід торговельної аристократії, так і капітали з відповідними супутніми практиками – конфесійними, культурними, соціальними, господарськими й ін.

Нова книга знаного історика та дослідника генеалогії Валерія Томазова про греків-хіосців представляє цікаву, самобутню й багатопланову розповідь про розмаїту, варіативну та водночас спільну історію успіху локальної етнокультурної й етносоціальної групи на південноукраїнських землях у межах культурного та господарського просторів імперії Романових. У метафоричному сенсі це студія про те, як специфічна етносоціальна група тривалий час утримувала рівновагу між «своїм» і «чужим» в іншомовному соціокультурному середовищі за динамічних трансформацій тодішнього світу.

Минувшина хіоської аристократії, її персональні, родинні, групові історії, котрі відображали своєрідне змагання між механізмами адаптації, пристосування та традиційними культурно-релігійними взірцями, давніми соціальними практиками й поведінковими моделями, потребували від автора монографії обрання адекватної дослідницької

стратегії, щоби представити різноманітні контексти, ракурси та масштаби. Тому наріжна ідея, покладена В.Томазовим до основи конструкції книги й авторського викладу про греків-хіосців на Півдні України, базується на концепті просопографії як серії колективних портретів – родинних і групових (с.11–17).

З огляду на те, що дана етносоціальна група в типовому плані мала виразні соціальні та культурні прикмети родового клану, як-от шлюбні союзи переважно між хіосцями, стале коло ділових партнерів поміж свояків і кривних родичів й інші обмежувальні практики, авторська увага концентрувалася довкола вивчення генеалогічних зв'язків (с.19). Адже саме вони дозволили з'ясувати розподіл соціальних, культурних, професійних та інших ролей хіоської аристократії як у Російській імперії, так і поза її межами.

Таким чином, книга про хіоських греків має свого роду подвійні – просопографічний і генеалогічний – рефрени, котрі суттєво доповнюють і конкретизують авторський виклад, а також виступають як базові підоснови для структурування матеріалу та загальної архітектоники. Водночас родинні історії хіосців досить тісно переплітаються з економічною, культурною, соціальною й політичною історією Південної України зокрема та Причорномор'я загалом.

У певному розумінні монографія В.Томазова окреслює низку контекстів, які уточнюють і нюансують провідні соціальні, культурні процеси, трансформації на теренах Південної України й, навпаки, висвітлюють родинні, групові, персональні історії в розрізі відомих макроконтестів кінця XVIII – початку XX ст. Таке сполучення є досить цікавим і zarazом інформативним, оскільки репрезентує фактографічний матеріал із відмінних предметних областей і сфер, який може бути затребуваний науковцями з різними фаховими зацікавленнями й дослідницькими інтенціями, передусім з обсягу культурології, регіональної історії, соціальної та економічної минувшини тощо.

Ще один важливий аспект студії В.Томазова пов'язаний із тим, що українські сюжети і проблеми у його викладі органічно пов'язані з історією Причорномор'я та Східного Середземномор'я, котрі були сферами діяльності хіоської торгівельної аристократії.

Зауважимо, що створення серії просопографічних нарисів потребувало від автора пошуку та верифікації розлогих персональних відомостей про особу, як-от походження, соціальний статус, освіту, кар'єру, інтелектуальні зацікавлення, культурно-громадські практики, політичні погляди (с.80). Якщо взяти до уваги те, що у книзі фігурують десятки й сотні представників хіоських родів, то стає очевидним неабиякий масштаб джерельних пошуків. Не випадково дослідницька стратегія та видовий статус студії В.Томазова причинилися до широкої, різнопланової й мозольної архівної, джерелознавчої, бібліографічної евристики, результати якої повною мірою представлені як у викладі, так і генеалогічних таблицях.

Композиційно монографія В.Томазова побудована з трьох розділів: першого – уведення до проблематики історико-просопографічної студії, другого – серія з п'яти нарисів про князів Маврокордато, третього – семи начерків про греків-хіосців, які належали до родів фінансової аристократії, котра досягла неабияких успіхів. Окрім того, самостійним композиційним блоком студії виступають генеалогічні таблиці, в яких представлено інформацію про хіоські аристократичні роди.

Другий розділ книги, присвячений князям Маврокордато (в російській кириличній традиції так писалося й вимовлялося переінакшене прочитання прізвища Маврогордато; с.83), розповідає про нащадків хіоських греків, які досягли виняткового становища на службі Османської імперії. Адже князі Маврокордато посідали чільне місце серед греків-фанаріотів – мешканців знаного кварталу Фанар у Константинополі. З останніх турецька влада призначала господарів у Молдавію й Валахію, вони обіймали

посади великого драгомана та відігравали важливі, навіть ключові ролі в господарському, торгівельному, зовнішньополітичному житті Османської імперії ранньомодерної доби. У широкому розумінні практики і стратегії фанаріотів цікаві з багатьох перспектив та контекстів, насамперед у світлі гнучкої адаптації їх до несприятливого, ба навіть ворожого соціо- й етнокультурного середовища, мінливих політичних обставин.

На сторінках монографії В.Томазова князі Маврокордато постають у різних іпостасях як високоосвічені та блискучі дипломати, господарі Придунайських князівств, котрі вміло балансували між місцевою аристократією, збіднілими низами й турецькою владою, а також намагалися реформувати податкову, господарську системи, щоби забезпечити певну соціально-економічну стабільність. Заразом вони активно протегували своїм співвітчизникам, наживали чималі статки й капітали. Скажімо, князь Микола Маврокордато навіть намагався перетворити Молдавію на спадкове володіння роду (с.86).

Автор демонструє, як російсько-турецьке протистояння у XVIII і першій половині XIX ст. відобразилося на історії роду князів Маврокордато, котрі опинилися в різних державах. Наприклад, Олександр II Маврокордато здобув прихисток в імператриці Катерини II (с.91–92), а Скарлат Маврокордато започаткував російську гілку роду, хоч йому довелося докласти чималих зусиль задля визнання князівського титулу (с.99–101).

Європейський філеллізм, який поширився й серед російських урядовців і сановників початку XIX ст., створював сприятливе підсоння для того, щоби представники цього князівського роду могли посісти поважне місце у становій ієрархії імперії Романових. Приміром, успішну флотську кар'єру на російській військовій службі зробив князь Дмитро Маврокордато (с.107–111). Однак він тривалий час змагався за право на спадкове дворянство для своїх дітей, зокрема навіть напередодні революції 1917 р., коли воно де-факто стало анахронізмом (с.118–110).

Третій розділ книги В.Томазова розпочинається з нарису про представників нетитулованих гілок роду Маврокордато – Лакана, Нікола, Скарлаті та Вітелла на південноукраїнських теренах. Причому характерна риса хіоської аристократії виявилася не тільки у збереженні замкнутого характеру своєї групи, а й у розмаїтому діапазоні суспільних і громадських практик – благодійних, меценатських, просвітницьких, культурних, конфесійних. Водночас Маврокордато вирізнялися великим розмахом торговельних операцій та господарських проєктів, особливо у сфері посередницької торгівлі українським збіжжям, а також вкладенням коштів у банківську сферу. Представники цього роду швидко стали впливовими земле- й домовласниками в Одесі, Єйську, Ростові-на-Дону, Таганрозі, інших містах, але зберігали широкі міжнародні контакти. Низка представників цих гілок також домагалися визнання спадкового дворянства в імперії Романових, передусім апелювали до давності свого роду (с.146–147).

Своєрідними господарськими, а в певному сенсі й соціальними контрагентами роду Маврокордато були інші хіоські родини, як-от Родоканакі, Раллі, Севастопуло, Скараманга, Каралі, Аверіно, котрим присвячено інші начерки третього розділу. Важливою особливістю, ба навіть цікавим свідченням певного балансу між інтеграцією та збереженням власної самобутності було те, що представники першого покоління вказаних родів як правило не володіли російською мовою, хоч мали дуже широкі та розгалужені міжнародні зв'язки. Наприклад, купці Раллі відігравали чималу роль у міжнародній торгівлі в Османській імперії, Франції, Великобританії, італійських державах (с.184).

Очевидно, давався взнаки багатівковий досвід хіоської аристократії, котра прагнула спершу набути міцних фінансових, господарських позицій на нових теренах та

лише згодом переймалася, так би мовити, капіталізацією і трансляцією свого соціального, культурного впливу в місцевому середовищі. Почасти цьому сприяла і кланова закритість хіосців як етносоціальної групи, котра намагалася обмежити чи якось пригальмувати зворотні впливи місцевих чинників та передумов.

Видається досить умотивованим і вибір місць осідку греками-хіосцями. Багато представників згаданих родів мешкали переважно в космополітичній Одесі чи в інших причорноморських і приазовських містах з етнічно мішаним населенням. Останні були сприятливими осередками для комерційних заходів, посередницької торгівлі, судноплавних компаній, банківських операцій, а також для благодійних, меценатських, просвітницьких й інших громадсько-культурних практик.

Зауважимо, що для вказаних хіоських родів властивий був навіть типовий репертуар громадсько-культурних практик і ролей: опікунство над благодійними закладами, активна участь в освітніх та культурних проектах, зокрема міському благоустрою, щедрі благодійні пожертви, почесне громадянство, участь у місцевому управлінні, урядові відзнаки й нагороди за добродійні справи тощо. Урешті, простежується довготривала стратегія адаптації до іншого соціо- й етнокультурного середовища, котра ґрунтувалася на систематичному та покроковому нарощуванні соціального й культурного визнання, що давало можливість здобувати становий статус (спадкове дворянство) та різноманітні важелі в місцевому соціумі.

Певна річ, зміна міжнародної економічної й торгівельної кон'юнктури у середині XIX ст., зокрема Кримська війна 1853–1856 рр., гостра конкуренція з іноземним торговельним капіталом вносили суттєві корективи у стратегію хіоських родів. Частина з них відмовлялася від російського підданства й виїздила за кордон. Натомість інші греки-хіосці та їхні нащадки намагалися глибше ввійти до місцевого суспільства, зокрема переходили на російську цивільну, іноді військову службу (с.212). Значно швидше російські асиміляційні впливи проникали до представників греків-хіосців, які обирали культурну, освітню чи наукову сфери діяльності (с.256–257, 259). Проте й такі метаморфози не були однозначними і сталими з огляду на космополітичне світосприйняття та широкі міжнародні контакти зайшлої хіоської аристократії.

Таким чином, монографія Валерія Томазова є цікавим, добротним, оригінальним, а в багатьох аспектах нюансованим і специфікованим дослідженням, котре демонструє розмаїті життєві та родинні сценарії, ролі, стратегії хіоських греків як на утримання своєї самобутності, так і на здобуття позицій в іноетнічному суспільстві й неоднорідному культурному середовищі. На нашу думку, вона безперечно зацікавить різні категорії дослідників, а також спонукає їх висувати більш широке та різноманітне коло питань до нашої минувшини.

Олексій ЯСЬ

доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), alexyas@ukr.net

ХРОНІКА

Віра Гупало (Львів), Наталія Войцещук (Львів)

Презентація проекту історико-культурного парку «Древній Звенигород»

Упродовж останніх п'яти років науковці Львова інтенсивно опрацьовують культурну спадщину одного з трьох найдавніших міст Українського Прикарпаття – князівської столиці Звенигорода (нині це городище на території однойменного села в Пустомитівському р-ні Львівської обл.). Мета цих починань – привернути увагу широкого загалу до столичного міста, яке відіграло вагомую роль у державотворчих процесах. Відтворення маловідомих сторінок вітчизняної історії особливо актуальне у сучасних умовах, які диктують крайню необхідність реконструкції реальних обставин формування національної ідентичності. Яскравим прикладом цього важливого процесу став «призабутий» Звенигород. Інноваційний для України проект недаремно окреслено як «Древній Звенигород», наголошуючи цією назвою на глибинних історичних коренях державницьких перетворень та генезі урбаністичних процесів в Україні-Русі. У структурі проекту виділяються три найважливіших складові: наукове вивчення реліктів колишнього міста, облаштування та впорядкування території його центральної частини, популяризація сучасними методами історичного значення Звенигорода й культурно-історичних процесів на теренах Галицько-Волинської Русі загалом.

Низка заходів, пов'язаних із поширенням маловіомої інформації про Звенигород, ґрунтується на багаторічних історико-археологічних дослідженнях, підсумки яких кілька років тому підбито в монографічному опрацюванні¹. Матеріали, здобуті за майже 250 років вивчення пам'ятки, сьогодні, крізь призму існування цього міста, дозволяють зробити певні акценти в історії регіону на перших етапах державного періоду.

Доля Звенигорода як міста мала свої особливості, що обумовили його, так би мовити, «недооцінення». З'ясування причини цих обставин є ключем до розуміння всієї історичної трагедії колись величного міста. Незважаючи на те, що в літописах Звенигород згадано близько 15 разів, його жодного разу не названо містом, рівно ж як відсутня й титулатура «князь звенигородський». У пізньосередньовічних писемних джерелах на теренах Галичини та Поділля відомі однойменні населені пункти, які в істориків не асоціювалися з літописним Звенигородом, що мав славу неприступної твердині.

Пошуки локалізації Звенигорода, що хвилювали середовище дослідників упродовж XIX ст., підсумував М.Грушевський, який в опублікованій 1899 р. у «Записках Наукового товариства імені Шевченка» статті «Звенигород галицький» переконливо довів, що літописний Звенигород знаходився неподалік від Львова. Низка істориків (М.Грушевський, І.Крип'якевич, Я.Ісаєвич та ін.) ще напередодні широкомасштабних розкопок на території городища стверджували не лише про міський характер Звенигорода, а і про його столичний статус. Саме городище в межах земляних укріплень займало площу лише 12 га й було розташоване на вузькому мису, що врізався у забагнену долину р. Білки та її допливів. Просторова організація обмеженої території городища і пригородів, що простягалися ззовні фортифікації, відрізнялася від тридільної планувальної структури типового давньоруського міста. Це схилило інших учених до висновку, що Звенигород був лише незначним центром невеликої економічної округи. Навіть численні артефакти й об'єкти, відкриті на городищі та пригородах у 1950–1960-х рр., не могли вплинути на перегляд цієї думки, що панувала тоді в радянській історіографії.

¹ Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII ст. (соціоісторична реконструкція). – Л., 2014. – 532 с.

Ситуація переломилася на початку 1970-х рр., коли О.Ратич (Інститут суспільних наук АН УРСР) розкопав рештки білокам'яного ансамблю (палацу й церкви, з'єднаних дерев'яним двоповерховим переходом-галереєю). Дослідник інтерпретував релікти як князівський комплекс другої чверті XII ст., пов'язаний із Володимирком Володаровичем. Ці будівлі хронологічно поступалися лише палацу в Перемишлі, де на престолі сидів батько Володимирика – Володар Ростиславич. Відсутність традиційних фундаментів із колотого каміння для деяких дослідників слугувала підставою для заперечення існування мурованих будівель. Віднайдені 2008 р. в бібліотеках ім. Оссолінських та Чарторийських архівні матеріали про забудову території городища в ранньомодерну добу пояснюють причину відсутності каміння у фундаментних ровах споруд княжої доби (каміння використано для зведення фільваркових будівель). Натомість виявлення у фондосховищах музеїв раніше не атрибутованих звенигородських артефактів, як кам'яної хрестильниці (2014 р.) та бази колони (2019 р.), доводить слушність думки про ансамбль білокам'яних князівських будівель. Відомі архітектори І.Могитич (Львів) та Г.Логвин (Київ) створили перші графічні реконструкції цього комплексу.

Упродовж наступних десятиліть дослідження проводилися в різних частинах пригородів та околиць. Але ці матеріали, частково опубліковані, відображали лише поточний стан вивчення пам'ятки, залишаючи поза увагою цілісну картину сукупності відкритих ділянок. Значним кроком уперед стали розкопки 1981–1994 рр. під керівництвом проф. І.Свешнікова (Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України). Учений здійснив кілька фундаментальних відкриттів. По-перше, установив локалізацію укріпленого дитинця, що одразу засвідчило тридільну структуру Звенигорода і його міський характер. По-друге, відкрив рештки двох дерев'яних церков, одну з яких – у межах давньої торговиці. По-третє, виявив сліди укріплень, що обмежували площу пригородів. І, по-четверте, на широкій суцільній площі (до 3000 кв. м) дослідив релікти дерев'яної забудови, що збереглися в торфовому ґрунті: мостова та садибна забудова обабіч неї. На території садиб розкопано тисячі предметів, утім з органічної сировини (дерева, шкіри, берести). До унікальних (єдиних в Україні) артефактів відносяться ціла берестяна грамота та живописна натільна іконка в бурштинових шатах, датовані першою половиною XII ст.

Сьогодні, систематизуючи весь матеріал, здобутий кількома поколіннями дослідників, склалися об'єктивні обставини для реконструкції загальної просторової організації міста та структури його містобудівних ділянок. Отож можемо зі впевненістю констатувати, що Звенигород склався з дитинця, розташованого на вершині високого пагорба. Підніжжя пагорба по периметру оточував добре укріплений окольний город, далі лежали укріплені пригороди. Загальна площа міста в межах укріплень становила до 140 га. Звенигород лежав на вузькому пасмі суші в оточенні багнистих поверхонь. У цих забagnених заплавах річок і потічків виступали більші та менші острови, поєднані з основною сушею мостами на палях. Острови складали цілісність міського організму. Решта території утворювали розлогі передмістя. Вони тягнулися й на схилах горбогір'я по периметру звенигородської долини. Тут на пагорбах облаштовано невеликі укріплені боярські двори, що виконували роль форпостів на підходах до столиці. Така просторова організація Звенигорода значно відрізняється від прикарпатських міст, розташованих на високих підвищеннях, натомість дуже близька до топографії міст волинських. Пояснення, очевидно, криється в перипетіях життєпису князів Ростиславичів, котрі як сироти юнацькі роки провели при дворі свого дядька Ярополка Ізяславича у Володимирі. Тому не повинно дивувати, що Володар Ростиславич міг звести Звенигород за взірцем наймогутнішого центру Волинської землі. Місто проіснувало щонайпізніше з останньої чверті

XI ст. до 1241 р., коли було вщент спалене ханом Батием. Отримані у ході досліджень дендро- та радіовуглецеві дати дають підстави говорити про динаміку розвитку Звенигорода як міського осередку. Від часу заснування він пережив чотири перебудови.

Сукупність усіх цих знань сьогодні виступає вагомою підосновою для реалізації програм реконструкції зовнішнього вигляду окремих будівель, складових ділянок міста і його загальної планиграфії. Однак насамперед загал інформації дозволяє ставити питання про музеєфікацію всієї території пам'ятки, яка катастрофічно руйнується. Так виник задум створити історико-культурний парк «Древній Звенигород». У 2017 р. Мінрегіонбуд оголосив конкурс на проекти Програми підтримки секторальної політики – Підтримка регіональної політики України, що мала реалізовуватися за рахунок коштів, отриманих від Європейського Союзу. Проект облаштування історико-культурного парку на території пам'ятки національного значення «Літописний Звенигород» переміг в одному з напрямків цієї програми, а саме «Адаптація об'єктів культурної спадщини під туристичну діяльність». На його реалізацію в рамках секторальної бюджетної підтримки ЄС виділено 12 млн грн.

Наявна на сьогодні джерельна база достатня і для розробки ідей із віртуальних реконструкцій на базі 3D-технологій. У 2018 р. згуртовано колектив однодумців, які на міждисциплінарних засадах розпочали роботу над моделюванням різних етапів забудови княжого міста. Ці напрацювання покладено в основу проекту «Древній Звенигород: брендинг та промоція княжої столиці», що став переможцем у конкурсній програмі Українського культурного фонду 2019 р. «Створюємо інноваційний культурний продукт». Проект реалізовано за підтримки УКФ і за співфінансування Львівської ОДА та Пустомитівської райради. Мета цього проекту – промоція історичної, культурної й туристичної локації серед широких кіл громадськості. Особливу увагу відведено презентації, яка відбулася у чотирьох містах, де зібрала різну аудиторію – потенційних відвідувачів парку, можливих партнерів у подальших розробках нових проектів та їхній імплементації, майбутніх співучасників міжнародних наукових грантів. Так, цикл презентацій започатковано 8 жовтня в Національному музеї мистецтв ім. Б. та В. Ханенків за участі наукових співробітників музеїв України, археологів і фахівців у сфері охорони пам'яток культурної спадщини. 17 жовтня захід відбувся в Одесі, у туристичному центрі, де значну частину аудиторії склали студенти вишів.

Наступні презентації реалізовано за межами України під патронатом посольства України в Республіці Польща. Зустрічі, що відбувалися переважно в колі фахівців, склалися з двох частин: лекція про історію дослідження пам'ятки, етапи розвитку міста, особливості матеріальної та духовної культури княжої столиці; обговорення того, як на основі здобутих матеріалів реалізовуватиметься облаштування історико-культурного парку в межах пам'ятки та перспективи 3D-моделювання княжого міста. 21 жовтня 2019 р. проект представлено в Національному музеї у Варшаві, а 23–24 жовтня – у Краківському археологічному музеї. Проект «Древній Звенигород: брендинг та промоція княжої столиці» завершено підсумовуючою презентацією, яка відбулася 30 жовтня 2019 р. в Національному університеті «Львівська політехніка». У засіданні брали участь історики, архітектори, реставратори, наукові співробітники музейних установ, археологи, представники мас-медіа. Колектив виконавців проекту представив фільм, де подано новітнє бачення цілісного образу Звенигорода як князівської столиці на різних етапах розвитку. Водночас у рамках проекту розроблено логотип майбутнього історико-культурного парку та емблему, можливу туристичну продукцію, а також пазли з реконструкцією міста Володимирка Володаровича першої половини XII ст. та книжку-складанку для дітей дошкільного віку «Казка про зачароване місто Звенигород».

Реалізація презентацій викликала зацікавлення історією Звенигорода, його матеріальною та духовною культурою як в українському, так і польському наукових середовищах (а в Україні – ще й широких кіл громадськості). Таким чином, здобутий досвід промоцій засвідчив вагоме значення наших проектів у поширенні знання про маловідоме до цього часу княже місто Звенигород. Розповідаючи про історію вивчення пам'ятки, поступове здобуття нових артефактів та об'єктів, ми намагалися відобразити складний шлях наукового дослідження, у ході якого лише на певному етапі складаються об'єктивні умови для здійснення своєрідного прориву в консервативній інтерпретації історичної дійсності. Спільними зусиллями на міждисциплінарних засадах ми повертаємо Звенигород із забуття, повертаємо йому зовнішній образ. У контексті проведеної роботи вже по-іншому, глибше та ширше постає розуміння значимості цього міста, його ролі в історії України, його місця у складних етнополітичних, історико-культурних процесах Центрально-Східної Європи.

ЮВІЛЕЇ

Олександр Реєнт (Київ),
Віктор Прокопчук (Дунаївці),
Олександр Завальнюк (Кам'янець-Подільський)

До 75-річчя доктора історичних наук, професора Л.Баженова

Із-поміж старшого покоління сучасної української наукової спільноти виділяється вчений-історик, професор Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка, активний громадський, краєзнавчий діяч Лев Васильович Баженов, який понад півстоліття надійно служить улюбленій науці, освіті та краєзнавству, активно працює над вихованням високопрофесійної, патріотичної наукової зміни.

Народився він 1 січня 1946 р. у Старокостянтинові Хмельницької обл., у сім'ї вчителя-письменника. Закінчив Новоселицьку початкову, Морозівську семирічну, Хмельницьку вечірню середню №3 школи і Хмельницький кооперативний технікум. У 1964–1968 рр. навчався на історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного педінституту (К-ПДПІ). У студентські роки захопився краєзнавчою тематикою, як дослідник-початківець опрацьовував документи Держархіву Хмельницької обл., друкувався в обласній та інститутській газетах, узяв участь у міжнародній славістичній, Подільській історико-краєзнавчій та кількох студентських наукових конференціях. Опублікував перші дослідницькі статті. Очолював студентське наукове товариство, закликав майбутніх учителів активніше займатися історико-краєзнавчими студіями. Блискуче захистив велику за обсягом дипломну роботу, що для педвишів тоді було великою рідкістю.

Після отримання диплома про вищу освіту (з відзнакою) працював учителем історії та географії Грушківської середньої школи Житомирської обл., де зацікавлював учнів своїми предметами як на уроках, так і у краєзнавчому гуртку, організовував туристичні походи, наповнював кабінет історії різними артефактами, зніціював першу в історії тодішнього Володарсько-Волинського р-ну історико-краєзнавчу конференцію, де виступив зі змістовною доповіддю.

Як одного з найбільш талановитих випускників керівництво К-ПДПІ в 1969 р. запросило його викладати на рідному факультеті історію стародавнього світу. На кафедрі всевітньої історії пройшов усі щаблі науково-педагогічного росту – від асистента до професора. У 1975–1993 рр. працював деканом. У 1974 р. успішно захистив кандидатську дисертацію «Польське повстання 1831 р. у Правобережній Україні», у 1996 р. – докторську «Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (кінець XVIII – перші десятиріччя ХХ ст.)». Брав участь у підготовці «Історії міст і сіл Української РСР: Хмельницька область». У 1970–1980-х рр. входив до складу правління обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, керував народним університетом «Скарби народу». У 1981–1997 рр. очолював обласний відділ Українського географічного товариства, входив до республіканської вченої ради УГТ, обирався делегатом на два всесоюзних з'їзди географів, організував 7 регіональних конференцій із географічної проблематики. Був одним з ініціаторів створення Національного природного парку «Подільські Товтри».

Із 2008 р. очолює Хмельницьку обласну організацію Національної спілки краєзнавців України, яка сьогодні нараховує майже 400 членів. Один із творців «Книги пам'яті України: Хмельницька область», низки томів «Реабілітовані історією: Хмельницька область», «Зводу пам'яток історії та культури: Хмельницька область» та ін. Зініціював і щороку як відповідальний редактор забезпечує вихід у світ двох науково-краєзнавчих збірників – «Краєзнавець Хмельниччини» (13 вип.), «Хмельницькі краєзнавчі студії» (27 вип.), які поширюються серед міських та районних осередків НСКУ в області, даючи їм змогу ознайомитися не лише зі свіжими працями істориків і краєзнавців, а і вчасно отримати інформацію про діяльність правління обласної організації, ухвали з різних питань краєзнавчого життя. Входить до складу редколегій журналу «Краєзнавство» (Київ), збірників «Питання історії України» (Чернівці), «Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині» (Житомир), «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського» (серія «Історія», Вінниця), «Хмельниччина: Дивокрай», «Духовні витоки Поділля», «Наукові записки Центру мархоцкознавства» (усі – Хмельницький), «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки», «Освіта, наука і культура на Поділлі», «Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки», «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Бібліотекознавство. Книгознавство», «Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: Серія історична», «Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника» (усі – Кам'янець-Подільський).

Виступав на II–IV всеукраїнських з'їздах краєзнавців як посланець від Хмельниччини і член правління НСКУ, виражено оцінював роботу керівних органів спілки та водночас пропонував конструктивні заходи щодо її вдосконалення, ділився досвідом організації багатогранної діяльності краєзнавців Хмельниччини.

Узяв участь у роботі шістнадцяти Подільських наукових історико-краєзнавчих конференцій, п'ять з яких відбулися за безпосереднього керівництва Л.Баженова. Зініціював подібні форуми в кількох районах подільських областей – це ще більше згуртувало краєзнавчу спільноту, активізувавши вивчення історії малої батьківщини. За безпосередньої участі ювілера видано десятки збірників матеріалів цих заходів, які значно поповнили корпус краєзнавчої літератури.

Попри наполегливу науково-педагогічну і громадську роботу історик не втрачає інтересу до проблем минушини й сьогодення України, сформував та розвинув коло своїх наукових пріоритетів, пов'язаних переважно з регіоналістикою, історіографією, полоністикою. Упродовж трьох останніх десятиліть видав одноосібно або у співавторстві низку монографічних праць. Йдеться про ґрунтовні дослідження, присвячені розвитку історичного краєзнавства на Правобережжі в XIX – на початку XX ст.¹, з'ясуванню ролі Кам'янця-Подільського як центру історичної регіоналістики в XIX – на початку XXI ст.², економічним аспектам розвитку правобережних губерній від реформ і до Першої світової війни³, культурному та громадсько-політичному життю правобережних поляків у XIX – на початку XX ст.⁴, історико-регіональним, культурознавчим аспектам, життєвому шляху й активній громадській діяльності В.Січинського⁵. Увійшов до кола авторів монографії про розвиток вищої педагогічної освіти й науки на Хмельниччині⁶.

Велику увагу Л.Баженов приділяє дослідженню основних наукових шкіл вивчення історії Поділля, обґрунтував періодизацію цього процесу, з'ясував внесок у поділлязнавство В.Антоновича, М.Грушевського, М.Петрова, М.Орловського, Ю.Січинського, В.Гульдмана, І.Огієнка та ін. Сформував чималу галерею портретів сучасних науково-педагогічних працівників, зокрема Л.Коваленка, П.Щербини, І.Винокура, П.Воловика, П.Михайлини,

¹ Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький, 1995. – 256 с.

² Баженов Л.В. Alma Mater подільського краєзнавства (місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики XIX – початку XXI ст.). – Кам'янець-Подільський, 2005. – 416 с.

³ Баженов Л.В., Михайлик А.О. Сільське господарство, промисловість і торгівля Правобережної України в ринкових умовах 1861–1914 рр. – Кам'янець-Подільський, 2016. – 286 с.

⁴ Баженов Л.В., Баженова С.Е., Олівер С.І. На пограниччі культур: Культурне та громадсько-політичне життя польського населення Правобережної України у XIX – на початку XX ст. – Кам'янець-Подільський, 2020. – 456 с.

⁵ Баженов Л.В., Задорожнюк В.Л. Володимир Січинський і Україна. – Кам'янець-Подільський, 2017. – 352 с.

⁶ Вища педагогічна освіта і наука України: Історія, сьогодення та перспективи розвитку: Хмельницька обл. / Редкол. тому: О.М.Завальнюк (гол.) та ін. – К., 2010. – 447 с.

В.Ботушанського, Г.Кожолянка, М.Кукурудзяка, М.Костриці, О.Щура, В.Прокопчука та ін. Чимало із зазначених та багато інших постатей істориків і краєзнавців увійшли до підготовленого ним на початку 1990-х рр. ґрунтового енциклопедичного довідника⁷, який не втратив актуальності й донині. Користуються популярністю підготовлені за його участі посібники з історії краю та основ краєзнавства. Загальний доробок ученого становить, за нашими підрахунками, близько 650 наукових і науково-методичних праць, 116 публіцистичних матеріалів. Крім того, у різний час він очолював 62 редколегії різних періодичних і разових наукових збірників.

Від 1999 р. й понині Л.Баженов бере активну участь в атестації наукових кадрів. Спочатку він увійшов до складу спеціалізованої вченої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій з історичних наук у Чернівецькому національному університеті ім. Ю.Федьковича, у 2008–2013 рр. очолював подібну структуру на історичному факультеті Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка. Сьогодні член спецради Д 71.053.01, яка діє там же. За весь цей час загалом більше сотні разів був у складі експертних комісій і виступав офіційним опонентом дисертаційних досліджень, професійно оцінюючи їх.

Великою заслугою фахівця стало створення й безперервне функціонування під його керівництвом упродовж чверті століття наукової школи з історичного краєзнавства та проблем регіональної історії Правобережної України. Це колектив із понад 40 дослідників, які наполегливо працюють над виконанням своїх програм і дотримуються спільної теоретико-методологічної платформи. Попередниками цього осередку сам керівник вважає наукові школи В.Антоновича, В.Гериневича, В.Отамановського та ін. Школа Л.Баженова, як він декларує, «відкрита для всіх, хто працює в сфері історичного краєзнавства і регіоналістики України, сповідує ідеали творчого співробітництва, взаємоповаги та взаємодопомоги»⁸. Тож не випадково, що за багато років вона зросла чисельно, охоплюючи представників Хмельниччини, Вінниччини, Волині та навіть столиці нашої країни. Л.Баженов підтримує професійні зв'язки з низкою дослідників із Києва, Полтави, Черкас, Хмельницького, Житомира, Львова, Чернівців, Луцька, Рівного, інших міст, бере участь у конференціях і семінарах, які проводяться там з актуальних проблем методології, історіографії, джерелознавства. За керівництва ювіляра підготували й успішно захистили кандидатські дисертації з історії України (тематика пов'язана з Правобережжям загалом і, зокрема, з Поділлям) О.Кошель, А.Трембіцький, Е.Зваричук, А.Михайлик, Г.Кучеров, Б.Кузіна, С.Єсюнін, В.Петренко, Ж.Касап, О.Вітюк, С.Оліпер, Л.Орловський. Він продовжує керувати підготовкою майбутніх дослідників, надає аспірантам-історикам кваліфіковану допомогу, яка матеріалізується в їхніх виступах на міжнародних, усеукраїнських і місцевих конференціях, опублікованих у вітчизняних та зарубіжних виданнях статтях, підготовлених розділах дисертацій. Особливістю наукової школи стала належність до неї близьких родичів керівника: дружини – д.і.н., професорки С.Баженової, сина – к.і.н., доцента О.Баженова, доньки – к.і.н., доцентки В.Задорожнюк, зятя – к.і.н., доцента А.Задорожнюка. Разом усі вони – міцний науковий осередок, час від часу проводять родинно-наукові зібрання, де обмірковують свіжі ідеї, прогнозовані результати, механізми їх досягнення. Словом, ідеться про «малу школу» у складі «великої школи», яка тільки підсилює загал, робить його більш дієвим і продуктивним, демонструючи зразки потужної наукової праці.

Заслугою ювіляра стала ефективна організація й розвиток, започаткованого 1995 р. Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ, що функціонує на історичному факультеті Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка. Як його керівник він налагодив контакти із зарубіжними науковими інституціями, істориками зі США, Канади, Німеччини, Польщі, Японії, інших країн. На Хмельниччині було створено два відділення центру, а також засновано філію у Вінниці. Загалом він об'єднує близько 200 дослідників, котрі мають статус дійсних і почесних членів та працюють у різних містах, селищах, підтримуючи з директором і вченою радою тісні контакти. Цьому сприяють, зокрема, краєзнавчі конференції, круглі столи, семінари з історії краю (проведено вже

⁷ Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.

⁸ Історичне краєзнавство і проблеми регіональної історії Правобережної України (наукова школа): Біобібліографічний покажчик. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С.9.

198 таких заходів). Станом на 1 січня 2018 р. з грифом, рекомендаціями, рецензіями членів Центру дослідження історії Поділля опубліковано понад 500 окремих видань. За час існування осередку захищено 15 докторських і 20 кандидатських дисертацій, тематично пов'язаних із Подільським краєм⁹.

Для дальшого розвитку цієї структури команда Л.Баженова розробила спеціальну програму, яка полягає у виявленні свіжої джерельної бази історико-регіональних досліджень; у зміцненні зв'язків із діаспорою, залученні її джерел і напрацювань для поглиблення пошуку; у виданні нових навчально-методичних посібників із питань краєзнавства для потреб закладів освіти; в активнішому сприянні виконавцям дисертаційних робіт із проблем поділлязнавства; у підготовці й виданні нової редакції історії міст і сіл області, «Зводу пам'яток історії та культури України: Хмельницька область», довідника «Краєзнавці Хмельниччини», подільського енциклопедичного й топонімічного словників, перевиданні «Нарисів історії Поділля» та ін.

Щодо можливостей виконання цієї назрілої програми діяльності Л.Баженов неодноразово наголошував на необхідності належної державної підтримки, адже без неї центр може втратити завойовані позиції. Щоб цього не сталося він пропонує перетворити його на державний науково-дослідний інститут поділлязнавства, хоч і усвідомлює, що для цього необхідні чималі ресурси, яких бракує в нашій державі¹⁰.

Ювіляр має заслужену репутацію інтелектуала, патріота, порядної, чуйної людини, наділеної високою культурою спілкування, відповідальністю за спільні справи. Із повагою ставиться до людей різного віку й національностей, не проходить повз проблеми трудового колективу, студентів, надає їм, за потреби, необхідну моральну та матеріальну допомогу, щиро шанує сформовану впродовж віків культурну спадщину свого народу. Л.Баженова високо поцінують на всеукраїнському та регіональному рівнях, про що свідчать чотири десятки розлогіх статей про різні аспекти його керівної, науково-педагогічної, організаційно-методичної роботи у вищій школі, краєзнавстві, видавничій сфері, обласній і міській громадах тощо.

Лева Васильовича відзначено почесним званням заслуженого працівника освіти України, знаком «Відмінник освіти України», почесними грамотами Кабінету Міністрів України, Міністерства освіти і науки України, Інституту історії України НАНУ, Хмельницької обласної державної адміністрації, Хмельницької обласної та Кам'янець-Подільської міської рад, багатьох районних держадміністрацій і райрад Хмельниччини, Вінниччини. А ще – всеукраїнськими краєзнавчими преміями ім. Д.Яворницького й П.Тронька, обласними преміями ім. Ю.Сіциньського та «Скарби Болохівської землі», відзнакою Кам'янець-Подільської міської ради «Честь і шана» та ін. За заслуги в розвитку краєзнавства Українська академія історичних наук обрала його своїм дійсним членом.

Із роси й води вам, шановний ювіляре! Многая літа!

⁹ Баженов Л. В ім'я української історичної науки та поділлязнавства: До 25-річчя діяльності Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. Івана Огієнка // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка: Історичні науки. – Т.30. – Кам'янець-Подільський, 2020. – С.96.

¹⁰ Там само. – С.97.

IN MEMORIAM

Черніков Ігор Федорович

9 січня 2021 р. перестало битися серце визначного українського тюрколога та орієнталіста, доктора історичних наук, професора Ігоря Федоровича Чернікова, що належить до славної повоєнної генерації вчених, які наприкінці 1950 – на початку 1960-х рр. стояли біля витоків відродження сходознавства в Україні.

Майбутній учений народився 1 січня 1931 р. у с. Піски Лохвицького р-ну Полтавської обл., у родині агронома. Його дитинство та отрочество збіглися з роками Другої світової війни, унаслідок чого на його долю випало чимало важких, недитячих випробувань. Уже у вересні 1941 р. він втратив батька, котрий загинув на Південно-Західному фронті. Самому Ігореві разом із матір'ю та бабусею довелося поспішно евакуюватися з м. Дубно Рівненської обл., де вони мешкали на той час, далеко на схід. Потім були чотири непростих роки евакуації – спочатку

в Камишині Сталінградської обл., а згодом – в Андижані (Узбекистан). Навчання в андижанських школах юний Ігор поєднував із роботою на місцевому гренажно-парашутному заводі, а зароблені гроші передав у фонд оборони.

Усі ці випробування воєнного лихоліття загартували характер Ігоря Федоровича, зробили його сильнішим, навчили цінувати життя і сприймати його реалії з почуттям м'якого гумору. До того ж перебування в евакуації у Середній Азії мало свої позитивні сторони. Там він отримав можливість ознайомитися з життям і звичаями народів Сходу, упродовж трьох років вивчав у середній школі узбецьку мову. Ця обставина відіграла згодом важливу роль у житті науковця.

Після закінчення війни Чернікови повернулися в Україну, оселившись у Миколаєві, де 1949 р. Ігор закінчив зі срібною медаллю середню школу. Будучи школярем, він відчував нестримний потяг до студіювання історії та міжнародних відносин. Того ж року поступив на факультет міжнародних відносин Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, навчання в якому завершив 1954 р. з відзнакою, здобувши спеціальність «історик-міжнародник, референт-перекладач». Після цього він кілька років (1954–1957 рр.) працював учителем у двох київських середніх школах, де викладав нову історію зарубіжних країн англійською мовою. Як зауважував І.Ф.Черніков у своїх мемуарах, цей досвід роботи був вельми корисним для нього у плані подальшого вдосконалення англійської, яка, поряд із турецькою мовою, стане його надійним інструментом у майбутній науковій роботі.

У листопаді 1957 р. І.Ф.Черніков, успішно склавши вступні іспити, стає аспірантом Інституту історії Академії наук УРСР зі спеціальності «Історія країн зарубіжного Сходу». Йому дуже пощастило з науковим керівником – ним було призначено доктора історичних наук, професора Харківського університету Андрія Петровича Ковалівського (1895–1969 рр.) – видатного українського вченого-сходознавця, який, серед іншого, зробив величезний внесок у справу підготовки в Україні орієнталістичних кадрів, зокрема тюркологів. Одним із його учнів та послідовників став І.Ф.Черніков. Коли А.П.Ковалівський дізнався, що його новий аспірант уже вивчав узбецьку мову, близьку до турецької, він порадив йому тему кандидатської дисертації «Радянсько-турецькі відносини в 1923–1935 рр.». Безперечно, що поради та

рекомендації наукового керівника значною мірою сприяли успішному захисту І.Ф.Черніковим у грудні 1962 р. кандидатської дисертації у вигляді однойменної монографії. Першим опонентом на захисті виступав тодішній «патріарх» радянської тюркології Анатолій Пилипович Міллер (1901–1973 рр.).

Завдяки хрущовській «відлизі» кінця 1950 – початку 1960-х рр., коли чимало рідкісних архівних матеріалів стали доступними широкому загалу, І.Ф.Чернікову вдалося чи не вперше згадати на повний голос прізвища багатьох українських політиків, дипломатів, учених, громадських діячів, які були безпідставно репресовані сталінським режимом, а їхні імена на довгі роки пішли в небуття. Свідченням феноменальної працездатності молодого науковця, його ґрунтовності та скрупульозності в дослідницькій роботі стало те, що у процесі написання кандидатської дисертації він використав матеріали двадцяти трьох (!) архівних установ України, Москви, Ленінграда, Баку, Туреччини, США, Великобританії, Польщі.

Такий потужний старт поклав початок цілком успішній науковій кар'єрі І.Ф.Чернікова. Упродовж багатьох років він плідно працював у кількох академічних інститутах. В Інституті історії АН УРСР (1957–1978 рр.) пройшов шлях від аспіранта до старшого наукового співробітника. Варто відзначити активну наукову діяльність Ігоря Федоровича як співробітника відділу історії країн зарубіжного Сходу (1970–1978 рр.) зазначеного інституту, який став першим структурним підрозділом сходознавчого профілю у системі Академії наук майже через 40 років після знищення сталінським режимом усіх республіканських сходознавчих структур. Велика заслуга в успішному становленні відділу належить його першому завідувачеві, талановитому вченому та організаторові науки Станіславові Максимовичу Пархомчуку – докторові історичних наук, професорові, політологу-міжнародникові, балканістові та сходознавцеві.

Слід зазначити, що в 1975 р. С.М.Пархомчук, І.Ф.Черніков та їхній колега Ю.М.Мацейко були відзначені премією ім. Д.З.Мануїльського за написання колективної монографії «У боротьбі за ліквідацію колоніалізму: Зовнішньополітична боротьба Радянського Союзу за остаточну ліквідацію колоніалізму та участь у ній Української РСР», яка побачила світ 1974 г. Таким чином, Ігор Федорович став одним із трьох перших українських істориків – лауреатів цієї престижної в ті часи премії, яка вручалася Президією Академії наук УРСР за видатні наукові праці в галузі історії, філософії, держави і права.

У 1978 р. І.Ф.Черніков, на запрошення майбутнього академіка АН УРСР А.М.Шлепакова, перейшов на роботу до новоствореного академічного Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн (із 1992 р. – Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАНУ). Ігор Федорович пропрацював тут 21 рік на посаді завідувача відділом країн, що розвиваються (1978–1992 рр.) та головного наукового співробітника (1993–2000 рр.). У 1984 р. в Київському державному університеті ім. Т.Г.Шевченка він захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук на тему «Радянсько-турецькі відносини 1934–1972 рр.».

Як керівникові відділу І.Ф.Чернікову вдалося згуртувати навколо себе талановиту молодь й у стислі строки створити цілком «боездатний» колектив. Силами відділу було підготовлено та опубліковано чимало колективних монографій і збірників наукових статей, в яких Ігор Федорович виступав керівником, відповідальним редактором і співавтором. Так, у колективній монографії «Движение международной солидарности трудящихся: 1924–1932» (Київ, 1980 р.) його перу належать розділи, присвячені торгівельно-економічним відносинам СРСР із країнами Азії та Африки, міжнародним зв'язкам Радянського Союзу у сфері культури, солідарності міжнародного пролетаріату з трудящими Азії й Африки. У збірнику наукових праць «Освободившиеся страны: особенности социально-экономического и политического развития (70–80-е годы)» (Київ, 1988 р.) він написав вступ і велику статтю про основні напрями соціально-політичного та економічного розвитку Туреччини, радянсько-турецькі відносини в 1980-х рр. У колективній монографії «Международная солидарность с борьбой арабских народов за справедливый мир на Ближнем Востоке: 1967–1988 гг.» (Київ, 1989 р.) Ігор Федорович виступав у ролі відповідального редактора та автора вступу й висновків. У довіднику «Страны Ближнего Востока» (Київ, 1990 р.) він був керівником авторського колективу, відповідальним редактором, а також основним співавтором великого розділу «Туреччина». До речі, це видання стало першим довідником подібного роду, опублікованим в Україні в повоєнний період.

Реалії життя СРСР наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., пов'язані з політикою «перебудови», потребували осмислення, вироблення нових підходів і створення умов для плідного розвитку сходознавства як необхідної складової економічної, політичної та інтелектуальної розбудови країни. У 1989 р. відділ, очолюваний І.Ф.Черніковим, разом із Київським державним університетом ім. Т.Г.Шевченка провів круглий стіл із проблем історії країн Азії, Африки та Латинської Америки, на якому вчений на прикладі близькосхідної кризи поділився своїми думками щодо того, як слід досліджувати сучасну історію крізь призму «нового політичного мислення». У тому ж році в Полтаві та Києві відбулася Всесоюзна наукова конференція, присвячена 100-річчю від дня народження видатного ліванського письменника та філософа Михайла Нуайме. На цьому форумі обговорювалися деякі питання історії сходознавства в Україні, зокрема наукової спадщини А.Ю.Кримського, П.Г.Ріггера, О.І.Білецького та ін. Тоді ж за участю вітчизняних фахівців з історії, економіки, політики країн Сходу й Африки, викладачів східних мов було засновано громадську добровільну організацію – Українська асоціація сходознавства та африканістики (УАСА), яку очолив Ю.М.Кочубей, а І.Ф.Чернікова було обрано членом бюро. Також не можна не згадати про вагомий внесок І.Ф.Чернікова в успішне проведення в Києві у жовтні 1991 р. міжнародної орієнталістичної конференції «Україна і Османська імперія XV–XVIII ст.: Проблеми джерелознавства та історіографії». Цей масштабний науковий захід відбувся під егідою Академії наук України та з ініціативи директора Українського наукового інституту Гарвардського університету Омеляна Пріцака. Він же очолив оргкомітет конференції, а одним із двох його заступників став І.Ф.Черніков. Останній виступив також на форумі з доповіддю «Розвиток сходознавства в Україні».

Слід зазначити, що київська сходознавча конференція, у роботі якої взяли участь учені з 18 країн Європи, Азії та Північної Америки, мала широкий резонанс як в Україні, так і далеко за її межами. Безсумнівно, не було випадковим те, що саме під час її проведення Президія Академії наук України ухвалила рішення про створення в Києві Інституту сходознавства ім. Агатангела Кримського. Очолити новостворену установу погодився академік О.Й.Пріцак, який запросив І.Ф.Чернікова взяти участь у розбудові інституту. Із 1992 р. впродовж тривалого часу він входив до складу вченої ради, а у 2005–2006 рр. працював старшим науковим співробітником інституту. У 2006 р. Ігореві Федоровичу було присвоєно вчене звання професора всесвітньої історії.

Безперечно, багатий життєвий і професійний досвід відіграв важливу роль у формуванні І.Ф.Чернікова як особистості та в його становленні як ученого. Він автор понад 230 наукових і науково-популярних праць, у тому числі 5 індивідуальних монографій та розділів у 12 колективних студіях, опублікованих в Україні, Туреччині, Франції, Росії, Великобританії та Румунії. І.Ф.Черніков до кінця своїх днів залишався відданим обраній ним у далекому 1957 р. тюркології, і саме на тюркологічні дослідження припадає лівова частка його публікацій. Проблеми історії, внутрішньої та зовнішньої політики республіканської Туреччини, діяльність її засновника й будівничого Мустафи Кемалья Ататюрка, питання українсько-турецьких відносин завжди перебували у центрі уваги вченого. Серед його досліджень слід виокремити індивідуальні монографії «Турецька Республіка у 50–60-ті роки ХХ століття: З історії зовнішньої політики» (Київ, 1967 р.), «В интересах мира и добрососедства (о советско-турецких отношениях в 1935–1970 гг.)» (Київ, 1977 р.). В останній праці учений уперше в радянській історіографії дослідив насичені важливими подіями етапи радянсько(українсько)-турецьких взаємин новітнього часу в політико-дипломатичній, торговельно-економічній, науковій, культурній сферах.

Серед тюркологічних досліджень І.Ф.Чернікова останніх років на особливу увагу заслуговують, на наш погляд, статті «До питання про світський характер республіканської Туреччини та процес її ісламізації» (2010 р.) та «Перша Республіка на Близькому і Середньому Сході» (2013 р.), а також наукове видання «Мустафа Кемаль Ататюрк – засновник і будівничий республіканської Туреччини» (2015 р.). Проте коло наукових інтересів І.Ф.Чернікова ніколи не обмежувалося суто турецькою проблематикою, воно було набагато ширшим. Він опублікував чимало праць із питань національно-визвольного руху у державах Сходу й міжнародної солідарності з ним, співробітництва СРСР із країнами, що звільнилися, боротьби проти колоніалізму та неокolonіалізму. Важливе місце в науковій творчості І.Ф.Чернікова посідають дослідження з проблематики близькосхідної кризи, міжнародних відносин на Близькому Сході, політики СРСР у цьому регіоні, місця й ролі України у відносинах Радянського Союзу з близькосхідними державами.

У цьому зв'язку не можна не відзначити активну участь Ігоря Федоровича в науковому житті відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, зокрема в підготовці збірника наукових статей пам'яті свого друга та колеги, доктора історичних наук, професора С.М.Пархомчука «Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин» (Київ, 2007 р.), енциклопедичного словника-довідника «Україна в міжнародних відносинах» (Київ, 2009–2016 рр., вип.1–6). Упродовж тривалого часу він також був членом редколегії й виступав рецензентом міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки».

Важко переоцінити вагомий внесок І.Ф.Чернікова у вивчення історії сходознавства в Україні та наукової спадщини вітчизняної орієнталістики. Він підготував чимало праць (здебільшого в період незалежності України), присвячених життю, творчості видатних українських сходознавців, передусім таких корифеїв, як А.Ю.Кримський, А.П.Ковалівський, О.Й.Пріцак. До цього слід додати, що І.Ф.Черніков опублікував значну кількість статей, у тому числі в різних енциклопедичних виданнях, присвячених історикам і сходознавцям, які були його учителями, колегами, товаришами. Характерно, що навіть до своїх мемуарів «З пережитого: Про моїх учителів і друзів, про себе та 60 років власних досліджень з української туркології», які побачили світ у 2017 р. (друге, доповнене видання спогадів опубліковане 2020 р.), Ігор Федорович включив добірку есеїв, в яких висвітлюється життєвий шлях і наукова діяльність семи визначних особистостей української науки.

І.Ф.Черніков професійно й гідно представляв Україну та вітчизняну сходознавчу науку на кількох великих міжнародних наукових форумах. У 1970–1980-х рр. він неодноразово перебував у службових відрядженнях у Туреччині та Франції по лінії ЮНЕСКО. Так, у жовтні 1973 р. у Стамбулі виступив із доповіддю на колоквиумі «Стамбул як центр об'єднання культур балканських, середземноморських, слов'янських і східних народів (XVI–XIX ст.)»; у серпні 1979 р. – в Анкарі на IV конгресі істориків-балканістів. У грудні 1981 р. І.Ф.Черніков брав участь у Міжнародному симпозиумі ЮНЕСКО в Парижі, присвяченому 100-річчю від дня народження Атаюрка, на якому презентував доповідь «Мустафа Кемаль Атаюрк – засновник сучасної Турецької держави». Постійне представництво Туреччини при ЮНЕСКО надіслало українському вченому листа, в якому висловило вдячність за його участь у зазначеному симпозиумі, зазначивши, що він зробив «особистий блискучий внесок у феноменальність цього зібрання». У жовтні 1983 р., перебуваючи у Стамбулі, І.Ф.Черніков відвідав Босфорський університет, який вважається найбільш престижним у Туреччині, де на засіданні кафедри політичних наук прочитав лекцію «60-річчя українсько-турецького договору від 2 січня 1922 р. про дружбу та братерство та надзвичайної місії М.В.Фрунзе в Анкару». У жовтні 1988 р. І.Ф.Черніков був співголовою Міжнародного семінару у Празі, організованого Інститутом орієнталістики Чехословацької академії наук спільно з Інститутом соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР.

Не можна не відзначити, що І.Ф.Черніков зробив вагомий внесок у справу підготовки вітчизняних наукових кадрів у галузях історії та сходознавства. Упродовж багатьох років він входив до складу вчених рад із захисту кандидатських і докторських дисертацій факультету (згодом інституту) міжнародних відносин Київського університету ім. Тараса Шевченка, Інституту світової економіки і міжнародних відносин та Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України. Близько 50 разів виступав на захистах дисертацій як офіційний та неофіційний опонент. Упродовж понад 60 років своєї наукової діяльності він підготував чимало дослідників із проблем історії, політики та економіки країн Азії, Африки, Близького Сходу. Серед його учнів – туркологи Н.М.Ксьондзик і Н.І.Мхитарян, фахівець із близькосхідної проблематики В.І.Нагайчук, арабіст і тюрколог С.Є.Гуцало, палестинознавець Ю.Т.Шевченко, ісламознавець С.В.Нетеса, африканісти В.К.Гура, М.Д.Несук, В.С.Плачинда, С.П.Полюк.

Колеги та учні Ігоря Федоровича глибоко поважали його за високий професіоналізм, феноменальну ерудицію, вимогливість до себе й колосальну працездатність, відданість справі та наукову сумлінність. Друзі і близькі любили й цінували його за порядність, інтелігентність, доброту, скромність, почуття гумору, готовність завжди прийти на допомогу. Світла пам'ять про Ігоря Федоровича Чернікова залишиться у серцях людей, яким пощастило його знати і працювати з ним...

*Віктор НАГАЙЧУК (Київ)
Степан ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)*

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ

IV Міжнародна зброєзнавча конференція: Тези доповідей = IV International conference on the history of arms and armor: Book of abstracts. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 80 с.

Аккерман Г.
Безсмертний полк: Священна війна Путіна. – Тернопіль: Богдан, 2019. – 216 с.

Актон, лорд
Нариси з історії свободи, влади та демократії / Упор., авт. передм. та ком. О.Проценко. – К.: Простір, 2019. – 712 с. (серія «Джерела до історії політичної думки»)

Амігов П.
Правий берег – Лівий берег. – К.: Стило, 2019. – 502 с.

Андрусин Б.
На шляху до свободи: Нариси з історії української державності та права: Вибрані праці: До 60-річчя від дня народження. – К., 2020. – 700 с.

Аржаковський А.
Розбрат України з Росією: стратегія виходу з піке: Погляд з Європи. – Х.: Vivat, 2015. – 256 с.

Атлас українських історичних міст / Авт. кол.: Ю.Дубик, З.Льчишин, М.Капраль та ін. – Т.4: Жидачів. – Л.: Колвес, 2020. – 44 с., карти

Баришполец М.
Пам'ять про Другу світову війну в іменах і подіях: Голоурів, Київ, Рудяків / Відп. ред. О.Є.Лисенко. – Бориспіль, 2020. – 748 с.

Бикова Т.
Історичні передумови й перебіг лєнінсько-сталінської кампанії татаризації в Кримській АСРР (1921–1928 рр.) / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 578 с.

Білоусова Л.
Етеристи в Бессарабії 1821–1823. – Одеса, 2020. – 672 с.

Бовуа Д.
Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ: 1793–1914 рр. / Пер. з фр. З.П.Борисюк. – К.: Кліо, 2020. – 872 с.

Бохман Н.
Семейная книга: Моя хроника времен советской власти. – К.: Дух і літера, 2019. – 440 с.

Брехуненко В.
Україна й українці: Ім'я як поле битви. – Кам'янець-Подільський: Рута, 2020. – 272 с.

Брехуненко В., Ковальчук В.,
Ковальчук М., Корнієнко В.
«Братня» навала: Війни Росії проти України XII–XXI ст. – Вид. 2-ге. – К., 2018. – 248 с.

Булгакова О.
Вища школа України (середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.): антропологічний вимір. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 235 с.

Вакулишин С.
Три роки з історії Києва: 1913; осінь 1939 – осінь 1941: Енциклопедичний довідник. – К.: Основа, 2020. – 240 с.

Василенко В.
На війні як на війні: tertium non datur: У 3 кн. – Кн.1. – К.: Темпора, 2020. – 292 с.

Василенко В.
На війні як на війні: tertium non datur: У 3 кн. – Кн.2. – К.: Темпора, 2020. – 228 с.

Василенко В.
На війні як на війні: tertium non datur: У 3 кн. – Кн.3. – К.: Темпора, 2020. – 404 с.

Величко С.
«Літопис» / Відп. ред.: В.Смолій, Т.Таїрова-Яковлева; упор.: Г.Боряк, Т.Таїрова-Яковлева. – К.: Кліо, 2020. – 1016 с.

Верба І.
Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. – К.: Парламентське вид-во, 2019. – 360 с.

Верба І., Жицька Л.
Володимир Іконников – дослідник історії Росії. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М.Гоголя, 2011. – 152 с.

В.І.Вернадський і Україна: з листування / Авт. і упор.: С.М.Кіржаєв, К.С.Новохатський, Л.М.Яременко та ін.; гол. редкол. А.І.Загородній. – Кн.2: Офіційне. Родинне. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, 2019. – 1040 с.

Витоки та становлення козацького руху на етнічних землях України. Постать Івана Виговського у контексті української історії: Мат. Третьої Всеукр. наук.-іст. конф. (14 грудня 2019 р., м. Бар) / Гол. редкол. С.Д.Гальчак. – Вінниця, 2019. – 252 с.

Війна і соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: I Міжнар. наук. конф.: Програма та тези доповідей (21–24 жовтня 2020 р., м. Кам'янець-Подільський). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 128 с.

Війна України проти Радянської Росії у 1920 році: (документи та матеріали) / Упор. і авт. передм. Я.Тинченко. – К.: Темпора, 2020. – 420 с.

Водотика Т.
Почесні громадяни Києва 1872–1917. – К., 2019. – 224 с.

Гай-Нижник П.
ЗУНР–ЗО УНР: становлення органів влади і державного управління (1918–1919 рр.). – К., 2018. – 146 с.

Гайворонський О.
Країна Крим: Нариси про пам'ятки історії Кримського ханату. – К.; Бахчисарай, 2017. – 336 с.

Галушак М.
За пів кроку до перемоги: Військове будівництво та операції Галицької армії в 1918–1919 роках. – Л.: Априорі, 2020. – 280 с.

Герцль Т.

Єврейська держава. – Л.: Априорі, 2020. – 108 с.

Гирич І.

В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії). – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2019. – 312 с.

Гирич І.

Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / Відп. ред. О.Рубльов. – К.: Українська пропілеї, 2020. – 452 с.

Грачев О.О.

Академічна наука країн світу. – К.: Фенікс, 2020. – 576 с.

Джиджора І.

Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730-х роках / Упор., авт. передм. В.Пришляк. – К.: Кліо, 2020. – 320 с.

Директорія Української Народної Республіки / Кер. авт. кол. Р.І.Сосса. – К.: Укр. картографічна група, 2021 (серія «Українська революція 1917–1921»)

Додаток до книги: Іван Пушук. Волиняни про «Волинь-43»: українська пам'ять про польську експансію на український Північний Захід у 1938–1944 рр.: Усноісторичні свідчення: Волинська область, Рівненська область, Південна Волинь (Кременеччина), Берестійщина, Підляшшя, Холмщина. – Луцьк: Волиньоліграф, 2018. – 84 с.

Економічний націоналізм та соціальна справедливість: VI Бандерівські читання / Упор.: Т.Бойко, Ю.Сиротюк, Б.Талайко та ін. – К., 2019. – 320 с.

Енциклопедія сучасної України / Співгол.: І.М.Дзюба, А.І.Жуковский, О.М.Романів. – Т.21: Мікро – Моя. – К.: Твори, 2019. – 712 с.

Еплблом Е.

Червоний голод: Війна Сталіна проти України = Red Famine: Stalin's War on Ukraine. – К.: HREC PRESS, 2018. – 440 с.

Західно-Українська Народна Республіка / Кер. авт. кол. М.Р.Литвин. – К.: Укр. картографічна група, 2019 (серія «Українська революція 1917–1921»)

Історико-географічні дослідження в Україні / Гол. ред. Р.Сосса. – Вип.14. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 189 с.

Історіографічна класика:

Антологія української історичної думки XIX–XX ст. / За ред. та вступ сл. В.Смоляй; авт. супровідних ст., уклад. прим., ком., покажч. і бібліогр. О.Ясь. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 600 с.

Історіографічні дослідження в Україні / Гол. редкол. В.А.Смоляй. – Вип.30. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 423 с.

Історія європейської ментальності / За ред. П.Дінцельбахера; пер. з нім. В.Кам'янець. – 2-ге вид., доп. – Л.: Літопис, 2019. – 632 с.

Історія торгівлі, податків та мита: XIV Міжнар. наук. конф. 22–23 жовтня 2020 р., м. Дніпро. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 101 с.

Как призрак коммунизма управляет нашим миром: Злой призрак коммунизма не исчез вслед за распадом компартии в Восточной Европе: В 2 т. – Т.1. – К.: Фенікс, 2020. – 400 с.

Как призрак коммунизма управляет нашим миром: Злой призрак коммунизма не исчез вслед за распадом компартии в Восточной Европе. В 2 т. – Т.2. – К.: Фенікс, 2020. – 400 с.

Київська академія в колекції Національного музею історії України: альбом-каталог / Упор.: М.Яременко, Я.Затилюк. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2020. – 178 с.

Книжкові пам'ятки Наукової бібліотеки Одеського національного університету: Путівник / Упор.: М.В.Алексенко, Г.В.Великодна, О.В.Полевщикова. – Одеса: ОНУ, 2019. – 178 с. (серія «Книжкові колекції Наук. б-ки ОНУ ім. І.І.Мечникова»)

Колесник І.

Глобальна історія: Історія понять. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 348 с.

Комарек С.

Європа на роздоріжжі / Пер. з чес. О.Крушинська. – Л.: Априорі, 2020. – 496 с.

Крижний С.

Цивільний колабораціонізм: Спроба соціологічного аналізу (Харків під час окупації 1941–1943 рр.). – Х.: Акта, 2016. – 220 с.

Куронь Я.

Поляки та українці: важкий діалог. – К.: Дух і літера, 2019. – 264 с.

Кучер В.І.

У пошуках радянської моделі аграрної науки: До 100-річчя Першого всеукраїнського з'їзду, 1920 рік. – К.: Наукова столиця, 2020. – 93 с.

Кучерук О.

Українська Центральна Рада: 1917–1918 роки. – К.: Балтія-Друк, 2018. – 128 с.

Левицька М.

Львівський портрет кінця XVIII – першої половини XIX ст. (художній і меморіальний виміри) / Відп. ред. С.Павлюк. – К.: Наук. думка, 2019. – 168 с.

Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації / Відп. ред. В.А.Смоляй. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 616 с.

Магочій П.-Р.

Україна: Історія її земель та народів. – Вид. 2-ге, доп. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2017. – 814 с.

Марголіна І., Ульяновський В.

Дзеркало вічності: Київська Кирилівська церква та Свято-Троїцький монастир. – К.: Либідь, 2019. – 382 с.

Марочко В.

Йосиф Сталін – фельдмаршал Голодомору. – К., 2020. – 104 с.

Марочко В.

Олександр Довженко: Зачарований Десною. – К.: Парлам. вид-во, 2019. – 576 с.

Марочко В., Мовчан О.

1932–1933: Хроніка Голодомору в Україні. – К.: Кліо, 2020. – 296 с.

Мех Н.О.

Одвічні слова української культури: Словник з історії української літературної мови кінця XVIII – початку XXI ст.: базові концепти. – К.: Фоліант, 2020. – 472 с.

Місто Дніпродзержинськ у роки війни 1941–1945:

Зб. архівних документів та фотографій / Авт.-упор. Р.А.Занько, Г.О.Кулініч, О.М.Самойленко. – Дніпродзержинськ, 2013. – 280 с.

Мудрість передвічна: Афоризми

давніх українських мислителів XI – поч. XIX ст. / Упор. В.Шевчук. – К.: Кліо, 2019. – 440 с.

Музична Шевченкіана у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського / Уклад.: Л.В.Івченко, Л.Г.Руденко, І.В.Савченко та ін. – К.: Академперіодика, 2019. – 992 с.

Національна ідентичність і громадянське суспільство / Авт. кол.: Є.Бистрицька, С.Пролєв, О.Білий та ін. – Вид. 2-ге, доп. – К.: Дух і літера, 2018. – 464 с.

Остарбайтери Білоцерківщини: документи, спогади, коментарі (1942–1945 рр.): Наук.-док. вид. / Авт.-упор.: С.І.Бурлака, Л.М.Діденко. – Біла Церква, 2019. – 240 с.

Офірний реєстр Київського воеводства 1789 р. = Protokoly ofiary wieszystej wojewodztwa kijowskiego 1789 roku / Опрац. К.Жеменецкий, вступ. пер. укр. Є.Чернецький. – Біла Церква: Пшонківський О.В., 2018. – 392 с. (серія «Джерела до історії Правобережної України»)

Перепелиця Г.М.

Україна – Росія: війна в умовах співіснування. – К.: Стило, 2017. – 880 с.

Поділ Київської та піднесення Галицької унійних митрополій: Документи та матеріали ватиканських архівів (1802–1808 рр.) / Упор., вступ і ком. В.Адагурова. – Л.: Вид-во Укр. католицького ун-ту, 2019. – 256 с. (серія «Київське християнство», т.19)

Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (у документах та матеріалах) / Упоряд. М.П.Олійник. – Хмельницький: ХНУ, 2008. – 250 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Гол. редкол. О.П.Резнік. – Вип.29. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 308 с.

Пушук І.

Волинiani про «Волинь-43»: українська пам'ять про польську експансію на український Північний Захід у 1938–1944 рр.: Усноісторичні свідчення: Волинська область, Рівненська область, Південна Волинь (Кременеччина), Берестійщина, Підляшшя, Холмщина: У 2 ч. – Вид. 2-ге, доп. – Ч.1. – Луцьк, 2018. – 812 с.

Пушук І.

Волинiani про «Волинь-43»: українська пам'ять про польську експансію на український Північний Захід у 1938–1944 рр.: Усноісторичні свідчення: Волинська область, Рівненська область, Південна Волинь (Кременеччина), Берестійщина, Підляшшя, Холмщина: У 2 ч. – Вид. 2-ге, доп. – Ч.2. – Луцьк, 2018. – 1020 с.

Рафальський О.О., Калакура Я.С., Коцур В.П., Юрій М.Ф.

Антропологічний код української культури і цивілізації. – Кн.1. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2020. – 432 с.

Рафальський О.О., Калакура Я.С., Коцур В.П., Юрій М.Ф.

Антропологічний код української культури і цивілізації. – Кн.2. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2020. – 536 с.

Революційна доба 1917–1921 років у системі координат сучасної історіографії / Відп. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 251 с.

Речі і образи: Мат. конф. «Спеціальні історичні дисципліни в контексті «речевого» та «візуального» поворотів європейської гуманітаристики» (4 жовтня 2019 р., м. Київ) / Упор.: С.Блащук, Г.Боряк, О.Ковалевська; відп. ред. О.Ковалевська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 368 с.

Рубель В.А.

Історіюписання на Сході: Навч. посіб. – Кн.1: Стародавній Єгипет і Передня Азія. – Біла Церква, 2019. – 416 с.

Сіверщина гетьманських часів /

Гол. упор. Ю.Мицик; редкол.: В.А.Брежуненко, Д.В.Бурім, О.О.Маврін та ін. – Т.1: XVII ст. – К.: Фолиант, 2019. – 458 с.

Скіра Ю.

Покликані: монахи Студійського уставу та Голокост. – К.: Дух і літера, 2019. – 272 с.

Славів Ю.

Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті. – Дніпро: Ліра ЛТД, 2017. – 156 с.

Слободянюк М.

Сухопутні війська України: Наукова символіка (1992–2012). – Л.: Астролія, 2017. – 286 с.

Слово політ'язня: періодичні видання Ліги українських політичних в'язнів 1946–1947 рр. / Упор. і відп. ред. М.Романюк. – Л., 2019. – 584 с.

Смолій В.

Ідеали будучності та злободенна сучасність, або Як українці уявляли й проєктували своє майбутнє (XX – початок XXI ст.): Аналітична записка / За ред. В.Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 44 с.

Снайдер Т.

Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. – К.: Лаурус, 2018. – 492 с.

Соціологічне метасоретизування: історія та сучасність / За заг. ред. В.Резніка. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2019. – 506 с.

Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / Авт. кол.: О.Резнік, В.Степаненко, І.Бекешкіна та ін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2019. – 288 с.

Соціум: Альманах соціальної історії / Відп. ред. В.Горобець. – Вип.15/16. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 386 с.

Соціум. Документ. Комунікація / Гол. ред. С.Орлик. – Вип.9. – К.: ПХДПУ, 2020. – 266 с.

Соціум. Документ. Комунікація / Гол. ред. С.Орлик. – Вип.10. – Переяслав: ПХДПУ, 2020. – 468 с.

Справа Василя Стуса: Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР / Уклад. В.Кіпіані. – Х.: Віват, 2020. – 688 с.

Стецько Я.

30 червня 1941: Проголошення відновлення державності України / Відп. ред. М.Посівнич; упор.: М.Посівнич, О.Ісаюк. – Дрогобич: Посвіт, 2019. – 484 с.

Стещенко В.

Вибрані демографічні твори. – Житомир, 2020. – 572 с.

Стороженко І.С.

Скільки саме було Запорозьких січей за всю історію українського козацтва? – Дніпро: Ліра, 2020. – 216 с.

Таїрова-Яковлева Т.

Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини / Пер. з рос. Т.Кришталовської. – Вид. 2-ге. – К.: Кліо, 2018. – 184 с.

Тариф подимного податку Київського воєводства 1754 року = Taryfa podatku podymnego wojewodztwa kijowskiego 1754 roku / Опрац. К.Жеменецький; вступ укр. пер. Є.Чернецький. – Біла Церква: О.Пшонківський, 2015. – 272 с. (серія «Джерела до історії Правобережної України»)

Тариф подимного податку Київського повіту 1775 р. = Taryfa podatku podymnego powiatu kijowskiego 1775 roku / Опрац. К.Жеменецький; вступ укр. пер. Є.Чернецький. – Біла Церква: О.Пшонківський, 2018. – 246 с. (серія «Джерела до історії Правобережної України»)

Темелкуран Е.

Як втратити країну: Сім кроків від демократії до диктатури / Пер. з англ. І.Возняка. – Х.: Віват, 2019. – 240 с.

Тинченко Я.

Лицарі Зимових походів 1919–1922 рр. – К.: Темпора, 2017. – 760 с.

Толочко П.П.

Київ і Новгород в X–XIII вв.: Исторические очерки. – К.: ИД Д.Бурого, 2018. – 256 с.

Толочко П.П.

От Руси до Украины: Пути исторической памяти. – К.: ИД Д.Бурого, 2020. – 232 с.

Трагічне минуле: документи свідчать: 3б. док. У 5 т. / Уклад.: Р.П.Шляхтич, Є.І.Бородін, В.В.Іваненко, Л.Л.Прокопенко. – Т.2: Радянські репресії проти націоналістичного підпілля Дніпропетровщини (1939 – середина 50-х рр. XX ст.). – Дніпро: Моноліт, 2018. – 240 с. (серія «Реабілітовані історією»)

Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика / Гол. ред. В.Смолій; відп. ред. В.Даниленко. – Вип.24: Спец.: До 70-річчя від дня народження та 45-річчя наук.-пед. діяльності проф. В.Даниленка. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 611 с.

Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Док. і мат.: У 2 ч. / Гол. редкол. В.А.Смолій; упор.: І.Азарх, М.Баршшполец, Т.Вронська та ін. – Ч.1. – К.: Наук. думка, 2020. – 848 с.

Україна: контекст світових подій:

Аналітичні записки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (2017–2019 рр.) / За заг. ред. А.І.Кудряченка. – К.: Фенікс, 2019. – 448 с.

Україна у пошуку стратегій суспільно-політичного розвитку (1991–2018) / Авт.: Р.В.Балабан, С.Г.Брехаря, П.Зеленко та ін. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2019. – 352 с.

Українська Держава (Гетьманат) / Кер. авт. кол. Р.І.Сосса. – К.: Укр. картографічна група, 2018 (серія «Українська революція 1917–1921»)

Українська Центральна Рада / Кер. авт. кол. Р.І.Сосса. – К.: Укр. картографічна група, 2018 (серія «Українська революція 1917–1921»)

Українсько-польські відносини в умовах гібридних загроз безпеці / Наук. ред.: В.Балюк, М.Дорошко; авт. кол.: В.Балюк, М.Дорошко, Ю.Гайдук та ін. – К.; Люблін: Ніка-Центр, УМКС, 2019. – 280 с.

Уривалкін О.

Довідник з історії України: У 2 т. – Вид. 2-ге, переробл. та доп. – Т.1 (з найдавніших часів й до кінця XIX ст.). – К.: О.Філюк, 2020. – 446 с.

Уривалкін О.

Довідник з історії України: У 2 т. – Вид. 2-ге, переробл. та доп. – Т.2 (з початку XX ст. й до сьогодення). – К.: О.Філюк, 2020. – 442 с.

Фісун В., Майстренко Р.

Радомиськ 1919–1923: життя на межі смерті. – Житомир, 2019. – 286 с.

Формування відповідального суспільства:

держави, політичні рухи, бізнес / За заг. ред. В.Резніка. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2019. – 266 с.

Фукуяма Ф.

Політичний порядок і політичний занепад: Від промислової революції до глобалізації демократії / Пер. з англ. Т.Цимбал, Р.Корнута. – К.: Наш формат, 2019. – 608 с.

Ціборовська-Римарович І.

Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів: історія та видавнича діяльність: 1758–1844. – К.: Академперіодика, 2019. – 652 с.

Чорна книга: про злочинне повсюдне знищення євреїв німецько-фашистськими загарбниками в тимчасово окупованих районах Радянського Союзу та таборів знищення в Польщі під час війни 1941–1945 рр. / За ред.: В.Гроссмана, І.Еренбурга; пер. з рос. М.Лаюка. – К.: Дух і літера, 2020. – 520 с.

Щербак Ю.

Україна в епоху війномиру: книга підсумків і пророцтв. – К.: Ярослав Вал, 2020. – 352 с.

Якубова Л.

Євразійський розлам: Україна в добу гібридних викликів. – К.: Кліо, 2020. – 392 с.

Яценко О.М.

Українські персональні бібліографічні покажчики (1856–2013) / Ред.: Т.В.Комарянська, Т.В.Котлярова. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2015. – 469 с. (серія «Джерела української біографістики», вип.3)

Comprehending the Past: Soviet Visions, Post-Soviet Revisions and Modern Concepts in “Ukrainian Historical Journal” (1957–2017) = Осягнення минувшини: радянські візії, пострадянські ревізії та сучасні концепції в «Українському історичному журналі» (1957–2017) / Ed. V.Smolij; comp. H.Bohaciak, O.Donik, O.Yas. – K.: Akadempriodyka, 2020. – 356 p.

Hai-Nyzhnyk P.

Basic principles of strategy for de-occupation and reintegration of Crimea in the context of national security of Ukraine: aspects of the problem and solution areas = Основні засади стратегії деокупації та реінтеграції Криму в контексті національної безпеки України: штрихи до проблеми й напрямки розв'язання. – К.: Леся, 2017. – 105 с.

Літературу підібрали: завідувачка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Муха та головна бібліографка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Острівська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

- Smolii V. (Kyiv).** Revolutions in Early Modern Civilization: The Parallels of Ukrainian and World Experience 4
- Bilous N. (Kyiv).** Establishment of Testaments in Towns of the Volynian Voivodeship in the 17th Century: Legal Grounds and Practices..... 27
- Shliakhov O. (Dnipro).** Entrepreneurs of the South of Ukraine in the Political Practices of the Russian Empire in the Early Twentieth Century..... 43
- Bondarchuk P. (Kyiv).** Roman Catholics in UkrSSR: Features and Tendencies of Changes in Religiosity (Second Half of 1940 – First Half of 1980s)..... 57
- Zalietok N. (Kyiv), Hurzhii O. (Kyiv).** The Problem of Women’s Service in the British Army During World War II: An Analysis of W.Churchill’s Public Discourse 73
- Korinenko P. (Ternopil), Padalka S. (Kyiv), Varodi N. (Berehove).** Land Relations in the Context of Social and Economic Transformations of the Ukrainian Countryside During the Years of Independence: Scientific Assessments and Forecasts ... 84
- Bekh K. (Kyiv).** Historical Transformations of Ukrainian Ritual Culture in an Urban Environment (1920s – Early Twenty-First Century)..... 98

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- Turchenko H. (Zaporizhzhia), Turchenko F. (Zaporizhzhia).** O.Ohloblyn on the Scheme of the History of Ukraine of the Nineteenth – Early Twentieth Century (To the 50th Anniversary of the Creative Testament of the Historian)..... 107
- Kudinov D. (Sumy), Parkhomenko V. (Mykolaiv).** Classification of the Forms and Methods of Social and Political Struggle of the Ukrainian Peasantry in the Early Twentieth Century..... 122
- Radyshevskiy R. (Kyiv), Kahamlyk S. (Kyiv).** Epistolary Heritage of M.Obidnyi in the Time of Emigration..... 136
- Papakin H. (Kyiv).** “Digital Turn” in Source Studies: A Reality, Perspectives or Illusion?..... 153

PERSONALITIES

- Svitlenko S. (Dnipro).** L.Zhebunov: From Russian Narodniks to Conscious Political Ukrainianness (To the 170th Anniversary of His Birth) 170

MISCELLANEA

- Aristov V. (Kyiv).** When did Kozelets Receive the Magdeburg Law? 183
- Kulynych B. (Perciaslav), Lazurenko V. (Cherkasy).** History of Ukrainian Paralympic Sports in Electronic Media: Level of Informativeness and Representativeness..... 190

BOOK REVIEWS and SURVEYS

- Kappeler A. Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern: Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16. bis 19. Jahrhundert (*P.Barvinska, Odesa; S.Stelmakh, Kyiv*)..... 198
- “Different Outlines”: Drawings and Sketches of Hetman Janusz Radziwiłł (*O.Rusyna, Kyiv*)..... 208
- Tsiborovska-Rymarovych I. Printing House of the Berdychiv Monastery of the Discalced Carmelites: History and Publishing Activity: 1758–1844 (*I.Voitsekhivska, Kyiv; L.Ivanytska, Kyiv*)..... 219
- Tomazov V. Greeks-Chios in the South of Ukraine (End of the Eighteenth Century – 1917): Between the Traditions of National Self-Preservation and the Practices of Socio-Cultural Adaptation (*O.Yas, Kyiv*)..... 221

CHRONICLES

- Hupalo V. (Lviv), Voitseshchuk N. (Lviv).** Presentation of the Project of the Historical and Cultural Park “Ancient Zvenyhorod” 225

ANNIVERSARIES

- Rieent O. (Kyiv), Prokopchuk V. (Dunavitsi), Zavalniuk O. (Kamianets-Podilskyi).** To the 75th Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor L.Bazhenov 228

IN MEMORIAM

- Chernikov Ihor Fedorovych** 232

- Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine..... 236